

## ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВ

# САЙЛАНМА

## I-ЖИЛД

### Ҳикоялар

#### НОТАНИШ ОДАМ

Овга бораётган эдим, ҳаво айнади. «Баҳор ҳавоси-да, бир севалаб ўтар», деб кетавердим. Бироқ сал ўтмай ёмғир шундай куйиб бердики, бирпасда уст-бошим ҳўл бўлиб, баданимга ёпишиб колди. Шунда, турган еримдан икки юз қадамча нарида жар ва жарга тушаверишда овчилар, йўловчилар кўниб ўтадиган камарча борлиги ёдимга тушди. Жарга яқинлашим билан шувоқ иси аралаш тутун димоғимга урди. Камарга кирдим. Ўртада гулхан ёнар, четрокда оқчил чакмон кийган, ўрта бўй бир киши эшагининг айилини бўшатарди.

— Саломалейкум.

Нотаниш одам менга қаради-да, бошимдан-оёғимгача кўз югуртириб чикди. У қирғиз башара, лекин қошлари куюқ, қирқ ёшлардан ошган, бақувват киши эди.

— Аалекум.

Ўт бошига чўнкайдим. Этигимни суғуриб, тагини оловга қаратиб кўйдим. Пиджагимни ечиб, тиззамга ёйдим. Нотаниш одам гулхан ёнига қайтди, бир даста шувоқни тагига кўйиб ўтирди.

— Хў-ўш, йўл бўлсин, йигит? — деди у. Унинг оҳангида алланечук киноя борга ўхшаб кетди.

— Овга, қишлоқдан, — қисқа жавоб бердим.

— Ҳали овчиман данг? — дафъатан пихиллаб кулди у ва гулханга ўтин қалай бошлади.

«Овчиман! Бунинг нимаси кулгили?!» деб жеркиб бергим келди-ю, «ха!» деб кўя колдим.

— Нега ёмғирда қолдингиз? — сўради у жилмайишини кўймай.

— Қолдим-да.

— Ёмғир ёғишини билмадингизми?

— Қайдан билай.

— Булутни кўриб эдингизми?

— Ҳа.

— Галламанг, кўрганингиз йўқ.

— Оббо, мендан... нима истайсиз ўзи, амаки?

Сухбатдошим менга хотиржам кўз ташлаб олди.

— Керакли нарсани кўра билишингизни истайман холос. Кўрган бўлсангиз: булут тоғдан эмас, чўлдан кўтарилаётган эди. Кўриниб туриптики, бу булут тўккан ёмғир анча-мунча маҳалда тинмайди. Агар булут тоғдан пастлаган бўлса, унинг йўриғи бошқа эди. Шунга кўра билганингизда, илгарирок ўзингизни панага тортардингиз, сувга чўмилиб, бундай қунишиб ўтирмас

эдингиз.

Мен тишимни тишимга босиб, жим қолдим.

Ёмғир қуйяпти. Камарнинг «пеш буруни»дан тош «остонаси»га шариллаб лойқа, қизғиш сув тўкиляпти. Нам шувоқ ҳиди анқийди. Нотаниш одам ўрнидан турди.

— Хафа бўлманг, йигит.

Чакмоннинг ёқасини кўтариб, бошини қолади, камардан чикди. Сал ўтмай ярмиси ҳўл бир кучоқ ўтинни кўтариб кирди. Уни камарнинг тўрроғига элтиб ташлади-да, менга қарамай, «исина беринг», дея яна чиқиб кетди.

«Исина беринг? Оловини миннат қилганими!» Пиджакни кийиб, ўрнимдан турдим. Камардан чиқарканман, нотаниш одамни кўрдим. У пастда, сойнинг ёқасида югура-ела, дарё тошқини тошларнинг

тагига тиқиб ташлаган шох-шаббаларни терарди. «Ҳа, пишиқ одам. Бу ўтинларни уйга олиб кетади. Эшагиям тайёр». Нотаниш одам ўтин учун камар билан сой орасида яна уч-тўрт марта қатнагач, кийимларини сиқиб, жойига келиб ўтирди. Менга кўз қирини ташлаб, ўчаётган чўғларни дағал бармоғи билан титкилади.

— Томоша қилинг, ёмғирнинг ёғишида кўнгилга ёқадиган бир дилгирлик бўлади, — деди у. — Кўп яхши нарсалар ёдга тушади. Айниқса ўт ёнида ўтириб томоша қилсанг. Келинг-е, йигит, ўтиринг.

Мен, ўзим ҳам билмайман, нима учундир юмшаб қолдим.

Белбоғини ечиб ўртага ёйди. Эшакдаги хуржундан битта ёғлиқ патир билан бешта кўй куртини олиб белбоққа кўйди:

— Дастурхонга қаранг.

— Раҳмат, қорним тўқ.

— Раҳматни егандан сўнг айтасиз.

Мен битта куртани олиб шимий бошладим.

Иккаламиз ҳам жим, ташқарида шувиллаб ёғаётган ёмғирга қараб ўтирибмиз. Сой соҳилига кўкчил туман ўрмалаяпти. Соҳилнинг сўл томони буғдойи куйиб кетган пайкалдай қорайиб кўринади. Унинг устига булутлардан йўл-йўл зангор чизиклар осилиб тушган. Бора-бора у чизиклар оқарди, қорайиб кўринаётган ерлар ҳам ёришди. Атроф ойдинлашиб, уфқ кенгайиб кетди. Қуёш чикди. Биз ҳам камардан чикдик.

— Хайр, йигит, овингиз барор олсин, — деди у. — Менинг гапларимдан хафа бўлманг.

У эшагига минди. Менинг хаёлимга у териб келиб камарга ташлаган ўтинлар келди.

— Амаки, ўтинингизни унутдингизми дейман?

— Йўқ, йигит, унутганим йўқ, — кулимсиради у, — сиз уйга олиб кетади деб ўйладингизми? Уйимда ўтиним бор. Мана, серёмғир кунлар бошланди. Сизу бизга ўхшаган бирон йўловчи бу камарга кириб колгудек бўлса, совуққа қунишиб ўтирмасдан, тайёр ўтинни ёқиб исинади, шулар учун тердим.

У кетди. Мен камар оғзида, ундан кўз узолмай қараб қолдим.

1960

## КҮНГИЛ

Қор тушиши билан бизга жон кирарди. Тонг бўзарганда қарабсизки, милтиқ елкада, ҳали из тушмаган боғ кўчадан ғизиллаб кетиб боряпмиз тоққа қараб.

Гоҳ ўртоқлар билан чиқсак, гоҳо... якка ўзим чиқардим. У ерда Назрулла деган ўртоғимнинг томи — кекса толларга кўмилган уйлари бор. У ёлғиз онаси билан яшарди. Отаси урушда ўлган. Қизиқ бола эди у. Ким, овга юр деса, эргашиб кетаверарди. Бу ёкда мактаб борми, дарс борми — ўйлаб ўтирмасди. Унинг милтиғи ҳам йўқ эди. Лекин, у нолимас, онасига, милтиқ олиб бер, демас, овга бораётганларга эргашиб кетаверарди. Овга боргач, кийимларимизни пойлаб, олов ёқиб ўтирар, овимиз барор олган бўлса, биздан ортиқроқ қувонарди.

Бир куни саҳарда айвонга чиқсам, лайлак қор ёғиб турибди. Шундай тез ёғяптики, чорпоя тагида чирқиллашаётган чумчуқларни ҳам кўриб бўлмади.

Шоша-пиша уйга кириб кийиндим. Яримта нонни бўлиб, киссага солдим-да, милтиқни олиб, девор оша кетдим. Бундай вақтда биров кўрмасин дейсан. Лекин, албатта кўради. Деворларнинг таги билан пишиллаб кетаётсам, тўп этиб елкамга бир лўмбоз қор тушди. Нарига ўтиб қарадим. Нурмат Качал деган одам курагининг сопини кўкрагига суяб қўйиб, ҳовучига кужляпти.

— Овлар барор олсин! — деди у. Бош ирғадим.

— Пойлаб ўтирарканмиз-да? Илжайдим.

...Назрулла ухлаб ётган экан. Мени кўриб дарров гап нимадалигини тушунди.

— Ахир мактабинг бор-ку? — деди онаси.

— Мактаб қочиб кетмайди, энажон, — деди Назрулла.

Қор бўралайди. Тоғ кўринмайди. Лекин, оёқдаримиз адашмай олиб боряпти бизни. Дўнгликка чиқиб бордик. Бу ерда туман бор эди. Шунинг учун қор сийрак ва юмшоқ ёғарди. Атрофга қулоқ солдик. Каклик сайраши эшитилмади. Энгашиб, қорни кўздан кечирдик. Из ҳам йўқ эди.

— Шапалоқхонага борамиз, — деди Назрулла.

Бордик. Кириб чикдик. Тошларга ёпишиб юрадиган чўпоналдарғич қушидан бўлак ҳеч нарса йўқ эди.

— Хук дарага борамиз.

Кетдик. У ерда ҳам ҳеч нарсани учратмадик.

— Ҳайдар булоққа борамизми?

Кетдик. У ердаям каклик зоти йўқ эди.

Ҳафсаламиз пир бўлди. Куннинг қай маҳал бўлганини ҳам билиб бўлмасди. Осмон ҳам оппоқ. Бир камарга кириб, бодомчадан олов қилдик-да, нонларимизни чўғга иситиб едик.

— Мен катта йўл билан кетаман, — дедим Назруллага. — Милтиқ уйларида туратурсин.

Келишдик. Бироқ қишлоққа олиб тушадиган, эрталабки дўнгликка чиққан ҳам эдик, чап томонимиздан, «как-как... какиба-какиба...» деган овозларни эшитиб қолдик. Негадир мен жаҳл билан Назруллага «ёт!» дедим-да, чўнкайиб югура кетдим. Дўнгликнинг лабига — ердан ёриб чиққандай уюм тошлар ёнига бориб, пастга мўраласам, бир гала каклик турнақатор тизилиб, ёнбағирни қиялаб боряпти. Қоқ белини кўзлаб отдим. Какликлар чуғурлаб кўтарилди-да, қанотларини думлари томон қайирганича дўнгликнинг орқасига ўтиб кетишди. Фақат биттасигина ерга туша бошлади. Отдим пастга ўзимни. Думалай-думалай, йиқила-сурила какликка етдим ва қўлларимни ёйиб, ўзимни унинг устига ташладим. Каклик қўлимда! У дириллайди, қуралай кўзларини жовдиратиб, қип-қизил оёғини таранг чўзади. Пичоқ Назруллада эди, унинг келишини ҳам кутмай тишим билан какликнинг кекирдагини узиб ташладим. Шу билан овимиз барор олиб кетди. Йўлда яна битта каклик отдик. Назрулланинг қувончини! Нуқул елкамга уриб, «яша, яша, жўражон!» дейди йиғламсираб. Шундай қилиб, иккита какликни белга осиб, қишлоққа қайтдик. Мен тўғри уйга кетмоқчи эдим, Назрулла қўймади:

— Исинайлик.

Онаси дарров кўрпача тўшади, печкага кўмир солди. Мен печь ёнига — пўстакка ўтириб, музлаб тарашадай бўлиб қолган шимим почаларини ўтга тоблаб бошладим.

— Гўшт қовуриб берайми? — деди Назрулланинг онаси.

Мен йўқ дедим. Лекин, қовурди. Еб бўлганимизда, кеч туша бошлаган эди. Этигимни кийиб, какликларим боғланган белбоғимга қўл чўздим-у, лекин, томирларим тортиб қолди: «Ахир

какликларнинг биттасини Назруллага беришим керак-ку! Мен билан кун бўйи юрди... Лекин, берсам, унда битта каклик билан уйга кириб бораманми? Нурмат Качал кўрса, «Ҳа, аранг битта отдингми?» демайдими? Ёки, «Аслида, отолмабсан-у, бирорта овчидан ялиниб олибсан-да», дейди. Ота-онам-чи?»

Белбоғни унутган бўлиб, этигимнинг кўнжини торта-торта эшикка чиқдим. Назрулла айвонда белбоғни чиқариб берди.

— Нима, икковиниям менга бермоқчимисан?

Кулимсиради. Ерга қараганча белбоғни белимга боғлай бошладим.

— Униси семиз экан, — деди Назрулла яланиб, — буниси ориқ экан, мазаси йўк.

Мен миқ этмай белбоғни боғладим. Онаси билан хайрлашдим-да, бу ёққа ўтиб какликнинг биттасини бераман, дегандай:

— Нарзи, сенга бир гапим бор, — дедим.

Дарвозадан чиққач:

— Хайр энди, — дедим. — Тезроқ боришим керак уйга.

— Ҳм... — деди Назрулла. — Лекин буниси жудаям оғир экан...

— Ҳа... — дедим ва кетдим. Лекин, кўчага бурилаётиб, ўгирилиб қарадим. Назрулла бўйинини қашиб турар, менга пастдан тикиларди.

Орқа-олдимга қарайман, сакраб-сакраб кетаман, какликни кўпроқ қимирлатаман. Лекин, Нурмат Качалнинг чорбоғига етгунча биронта ҳам йўловчи учрамади. Качалнинг дарвозасига етгач, тўхтадим-да, милтигимнинг топ-тоза кўндоғини қор билан арта бошладим. Милини ҳам артдим... Йўк, Качал йўк. Керак бўлмаганда кўчаларда лапанглаб юрарди. Ҳозир йўк. Жуда совуқ кетдим. Бор-э!

Уйга борсам, на онам бор, на отам!

— Бозорқўм холанг чақириб кетди, — деди момом.

Какликларни даҳлиздаги ташландик шкаф устига отдим-да, шарт ечиниб кўрпага кирдим.

Кун бўйи юриб бўлганимча бўлган эканман. Тошдек қотиб қопман. Эрталаб ҳеч кимга гап кўшмадим. Нонушта қилаётган эдик.

— Қалай, бўрим, тулкими? — деди отам.

Чурқ этмай даҳлизга чиқдим. Шкафнинг устига қўл чўздим. Ҳеч нарса илинмади. Стол қўйиб чиқиб боқдим. Ҳеч бало йўк!

— Қани каклик? Момо?!

— Мен қандай билай, болажон! — деди бувим. — Менга берган бўлмасанг. Гапгаям жавоб бермадинг-у.

Эшикка отилдим. Боғнинг адоғидан, лойхонадан топдим... патларини... Сўнг милтиқни ўқлаб, кун бўйи дераза ёнида ўтирдим. Мушук келмади. Эртаси бозор куни эди. Қор тинган. Яна милтиқ олиб тонгда йўлга тушдим. Назрулла ҳовлилари саҳнидаги қорни қураётган экан. Мени кўриб, қизарган бурнини бир тортди-да, ишини қилаверди.

— Нарзи... Юр, — дедим. У бош қимирлатди.

— Бугун отганимнинг ҳаммаси сеники, — дедим. Назрулла бошини кескин кўтарди.

— Нима кераги бор! Зор эмасман! Гап... Гап кўнгилда, тушундингми? — деди у ва куракни корга зарб билан санчиб уйга кириб кетди.

1961.

## БИР КЎРГАН ТАНИШ...

Мактабда яхши ўқирдим. Синфдошларим мени ҳурмат қилишар, муаллимларим: «Салом, Тошбойжон», деб сўрашишар, қўшниларимиз: «Яхши одам бўлади», дейишарди. Лекин фақат бир киши — табиёт муаллимимиз — мактабимизнинг директори Зокир Ўринович менга эътиборсиз қарар, ҳеч вақт: «Салом, Тошбойжон» демас, ҳатто рўпараларидан чиқиб, кўзларига тикилиб салом берганимда ҳам, оддийгина бош қимирлатиб, ўтиб кетардилар. Мен, ғашим келиб, нима қилсам бу киши ҳам менга бошқача кўз билан қарайдилар, номимни айтиб сўрашадилар, деб ўйлардим.

Кунлардан бир кун, эрта бозор оқшоми тоққа, тоғамнинг овулига сомонга кетдим: отам аравадан олакўз, ориқ отни чиқариб, «бойлоқ»қа ташлагандилар (Мен уни ҳар эрта ўтлоққа элтиб боғлардим, кечқурун олиб келардим). Тоғдан келсам, янги ерга кўчиб кетган қўшнимизнинг ҳовлисига ўша киши — Зокир Ўринович кўчиб келиб, жойлашиб олибдилар.

Мен нима қилиб бўлса ҳам ниятимга етиш пайига тушдим: мактабдан қайтишим билан кўчага чиқаман, муулишдаги араванинг шотисига ўтириб олиб, китоб ўқишга «шўнғийман». Қаршимда ўртоқ Зокир Ўриновичнинг дарвозалари! Албатта, бунақа ўқишда мияга бир нарса кирмайди. Бир кўзинг директорнинг дарвозасида бўлгандан кейин аҳволинг шу-да.

Икки кун шундай қилдим: бир иш чикмади. Ўртоқ директор хиёбондан сап-сарик барглари қисир-қисир босиб, ҳафсала билан юриб келадилар-да, шу юришда дарвозадан кириб кетадилар. Мени пайқамайдилар ҳам. Бўйнимни чўзиб қарайман. «Балки ҳовлидан қараётгандирлар»... Йўқ, дарвоза паст бўлса ҳам ҳеч ким кўринмайди. Айтмоқчи, у кишининг бўйлари анчагина паст, мен билан баб-баравар. Лекин бошлари жуда катта, кулоқлари ҳам шалпангрок, бурунлари ҳам узунроқ. Кийим масаласида, бизнинг фарқимиз ер билан осмонча.

Якшанба куни арава ёнидан жилмасликка қасд қилдим.

Тонг отди, кун ботди: ўртоқ директорнинг тирноқлари ҳам кўринмади.

Қош қорайганда, йиғламоқдан бери бўлиб, уйга кирдим.

— Отни обкелдингми?

— Э-э-э... — Ўтлоқдан отни келтиришни ҳам унутган эканман. Ўтлоққа югурдим: от йўқ! Бу қоронғида филни ҳам топиб бўлмайди. Бунинг устига, ҳаммаёқ тоғ, арчазор, жардара... Уйга борсам, отам теримга сомон тикади.

Битта тошни топиб, ўтириб олдим. Ўтиравердим. Устим юпқа эди, тошдан совуқ ўтди. Кўзғалмоқчи эдим, йироқдан келётган туёқ товушини эшитиб қолдим: тап-тап-тап... Олакўзнинг қадам ташлашига ўхшайди. Олакўз! Битта ўзи эмас, кимнидир кўтариб келяпти. Ердан бир чангал хўл тупроқ олиб бақирдим:

— Туш отдан!

Отлик фонарини ёқиб, менга тутди.

— Олифталик қилма!

«Олифта» ерга тушиб, ипни узатди.

— Қочиб бораётган экан, ушлаб олдим.

Кулоқларим чиппа битди: рўпарамда ўша кишининг ўзлари — Зокир Ўринович турардилар.

— Ўлай агар, муаллимжон, мен сизни бошқа киши деб ўйлабман.

— Зарари йўқ. — Юриб кетдилар. Кифтларида рюк-заксимон халта, устларида узун пахтали, бошларида телпак. Ҳозир кўрса ҳеч ким у кишини директор деб ўйламасди. Мен отни етаклаб, шоша-пиша эргашдим. Ичимда отни сўкаман: «Тентак! Бориб-бориб шу одамга тутқизасанми?» Ўртоқ директор бир текис қадам таш-лаб борар, белларига осилган алланарсалар ёнларига шап-шап уриларди.

— Овдан келяпсизми, ўртоқ муаллим? -Ҳа.

— Унинг ҳаммаси какликми? -Ҳа.

— Шунча кўп отдингизми? -Ҳа.

— Отам овга чиқсалар, ҳеч нима отолмай келадилар.

Жавоб бўлмади.

— Муаллим, мени кечиринг.

— Зарари йўқ.

— Ўртоқ муаллим... мен ҳам овни яхши кўраман.

— Яхши. Овнинг ўзи яхши-да.

— Мен ҳам сиз билан чиқсам-чи?

— Марҳамат.

— Сиз қачон чиқасиз?

— Шанба куни. Кечқурун.

— Кейин ўша ёқда ётиб, эртаси овлайсизми? -Ҳа.

— А, қаерда ётасиз?

— Овулда.

Азонда отни миниб тоққа жўнадим. Тоғамни ўтин ёраётган ерида топдим.

— Тоғажон, шу келаётган шанбада кечқурун мактабимизнинг директори билан келаман. У кишини биласизми, Зокир Ўринович дейдилар. Жуда зўр одам. Паловни дамлаб турасиз-да, тоға! Уят қилиб кетмасинлар.

— Хўп, жиян, отдан туш.

— Дарсга кеч қоламан, бу ўлгир от ҳам имиллаб юради. Тоға, жон тоға, милтиғингизни беринг, обкеламан ўша куни.

— Жиянжон... биласан-ку, иримим бор.

Отамнинг йироқ бир ошнасида милтиғини олиб келдим. Бизда милтиқ йўқ. Директоримизга айтган гапларим ёлғон, дадам умрида овга чиқмаган. Ўзим икки йил бурун, янги ерга кўчиб кетган кўшнимиз Мирзақобил овчига эргашиб икки марта чиққандим.

Шанба. Кечқурун. Мен ўтлоқда отдан тушиб, Зокир Ўриновични қарши олдим.

— Ўртоқ муаллим, отга мининг.

— Раҳмат.

— Мингашайлик бўлмаса. Сиз эгарга ўтиринг.

— Раҳмат. Жўнадик.

Ўртоқ директор отни ўз холига қўйиб борар, ара-вага қўшиладиган от — Олакўз чарчаган эшакдай бошини осилтириб, элан-қаран қадам ташларди: тап-тап-тап... Кўнглимга ўт тушди: «Бу юришда тоғамникига қачон етамиз?»

— Ўртоқ муаллим, от зўр, қаттиқроқ ҳайдайверинг.

— Ҳожати йўқ.

— Ўртоқ муаллим... мен какликнинг конини биламан.

— Яхши. Каклик қаерда кўп бўлса, ўша ерга борамиз.

— Лекин у ер узоқ-да. Отни тезроқ ҳайдасакми дейман?

— Майли. Ундай бўлса, майли.

От жадаллади. Мен ҳам отнинг биқинига ниқтай бошладим.

— Соат неча бўпти, ўртоқ муаллим?

— Ўн. Тўғри кетяпмизми?

— Ҳа. Ҳув, сойдан ўтиб, тепага чиқамиз. Яна икки тепалиқдан ошиб, пастга тушамиз. Ўша ер — какликнинг кони.

Мана, охирги тепаликка чиқиб келдик. Паст қоп-қора арчазор. Йироқда ўт милтиллади. Итларнинг чўзиқ-чўзиқ хуришлари эшитилади.

— Соат неча бўпти?

— Бир. Охҳо, тез етиб келибмиз-у. Шу ерми айтган жойинг?

— Шу ер. Пастга тушайлик.

— Ҳожати йўқ.

— Ўртоқ муаллим, хов овулга борсак-чи? Яқингина.

— Анчадан бери мана шунақа, яланг ерда — арча-зорда ётмагандим. Мана, икки кишимиз. Ётамиз. Туш... Жуда гаштли бўлади. Ҳар гал бир ўзим чиқардим. Овулда тунардим.

— Мен анча кундан бери овулда тунаганим йўқ.

— Кейинги келишда тунаймиз. Қани, туш энди. Бундай кечаларни қадрлаш керак. Ҳадемай совуқ тушиб қолади.

Бетма-бет ўтирибмиз. Ўртамизда овчиларнинг, йўловчиларнинг доимий ҳамроҳи — гулхан. Гулханнинг икки четида икки баланд тош. Улар устида яшил кастрюлка. Ҳали замон чой қайнайди.

Этакда булок бор эди, ўртоқ директор буюрдилар, кастрюлкада сув олиб келдим.

— Овда кастрюл яхши, нима дединг, овқат пишириш ҳам мумкин, чой қайнатиш ҳам.

— Ҳа, ўртоқ муаллим.

— Хафа кўринасан?

— Ўзим... йўқ...

— Хурсанд бўлиш керак. Завқланиш керак. Завқлана билиш ҳам яхши нарса. Қара, майин шабада эсяпти. Кўкламникидек юмшоқ эмас, озгина дағал. Кузники-да, кузники. Хусусан, мана шу кунларники. Бундан роҳатланиш керак. Завқ олиш керак.

Илжаяман — ўзимни роҳатланаётгандай кўрсатмоқчи бўламан.

Зокир ака давом этадилар:

— Биз кўп хато қиламиз. Кўп завқли манзаралар қаршисидан бепарво ўтиб кетамиз. Кўп завқлардан бебаҳра қоламиз. Тўғри, турмуш ташвишлари бор. Аммо улардан устун келиш керак. Акс ҳолда ташвишларга кўмилиб кетасан. Турмуш татимайди... Сен нимадандир хафасан?

— Нега, ўртоқ муаллим?

— Гапим зериктирган бўлса, бас қиламан, — кастрюлканинг қопқоғини очдилар. Оппоқ буғ кўтарилди. Сув сутга ўхшаб кўринди. — Ҳозир қайнайди. — Рюкзаксимон халталаридан курук чой ва кружка олдилар. Сўнг алланечук алахсиб, халтани авайлаб титкиладилар-да бир шиша чиқардилар: қорнида «Водка» деб ёзилганди. Арақ! Сал камайган. Тиқини ҳам очилган. Демак, оз-моз ичилган. «Ҳозир яна ичадилар. Мактаб директори ўз ўқувчисининг олдида ичади! Ундан кейин... ундан кейин...» От кишнаб юборди. Зокир ака беихтиёр милтиққа қўл чўзди. Шитир-шитир юриб кимдир келарди. «Тоғам оловимизни кўриб келаётган бўлса-я?»

Умримда кўрмаган бир одам келди. Ҳабашдай қоп-қора, бошида жуни тўкилиб кетган ярғоқ телпак, оёғида чориқ. Кўшқўллаб кўришди:

— Ёв бисмилло, ёв бисмилло.

Кўллари жуда дағал эди. Елкасидан милтиғини олиб чўккалади, бошини эгиб:

— Сўранг, ака, — деди директоримизга.

— Сиз сўранг, — деди директоримиз.

— Ёшингиз улуғ, сиз сўранг.

Эски кадрдонлардай сўрашдилар. Келган одам фақат: «Шукур, шукур» деди, директоримиз, «рахмат, раҳмат», деди.

— Овга чиқибсизда?

-Ҳа.

— Биз ҳам овга чикдик. — Менга ўгирилди. — Сиз, иним, Салим мўйловнинг жиянимасми?

Мен ерга қарадим.

— Йўқ.

— Аттанг, аттанг.

— Нима эди? — деб колдилар Зокир ака.

— Салим мўйлов деган одам бор-да анави овулда. Шуниқидан келяпман. Райондан жияни директорини олиб келмоқчи экан. Бечора бир кўй сўйиб, ош дамлаб ўтирди. Келишмади. Кўп хафа бўлди-да мўйлов.

Энди директорлар катта одам-да, а, ака? Милтиғин-ғизни бир кўрай. — Милтиқни олди, нилининг узун-лигини кўзи билан чамалади. — Соз милтиқ, соз. — Сўнг мениқини олди. — Ў-ҳў, ичини кир босиб ке-типти-ку? Мойламапсиз-да, иним-эй.

Мен Зокир Ўриновичга қарамаслик учун бу одамдан кўз узмасдим. У арчадан новда кесиб келди. Тилини чиқариб тишлаб, дудама пичоғи билан новдани бу-талай бошлади.

— Каклик қалай? — бир оздан сўнг сўради Зокир Ўринович.

— Бор, товушқон ҳам бор. Бултур хийла кўп эди, бурноғи йил ундан ҳам кўп эди. Шу шаҳардан кела-диган ўғри овчилар камайтириб ташлади. Саратонда овга келади-я. Бўғоз товушқонни ҳам отади, тухум босиб ётган какликни ҳам. Но-марддар. Энди, ака, қасд қилдим, бошқа одамларимиз ҳам қасд қилган. Шундай номард келдими, ғиппа ушлаб ҳукуматга топ-ширамиз. Мана, ҳозир овласин, қишда овласин, ҳалоли бўлсин. Каклик ҳам бор, товушқон ҳам. Қоплон ҳам учраб қолади. Ҳа. Бултур ёзда бирини ўзим кўрдим. Қурғур қўлимда милтиқ йўқ эди. Шу новдадай хивчи-ним бор эди. Бузоғимни

ахтариб бораётсам, олдимдан чиқиб қолди. Муни каранг, уни урмоқчи бўлиб, шу хивчинни кўтарибман. Такка тўхтади у ҳам.

Мен олдинга сурилдим. Тиззам тегиб, арақ ағанаб кетди. Дарров кўтардим. Ҳикоячи бўлса, бир менга, бир директоримга ўқрайиб қаради-да, милтигини олиб секин ўрнидан турди:

— Ака, биз энди кетсак ҳам бўлади. — Жавобни кутмай қоронғиликка кирди-кетди. Зокир ака: «Биродар!» деб чақирганларича қолдилар. Мен ҳайрон. Аммо Зокир Ўриновичга қаролмайман.

Анча вақт жим қолдик.

Зокир Ўринович устма-уст уч кружка чой ичдилар. «Нимага арақни ичмаяптилар? Мендан уялпдиларми? Нега бўлмасам уни менга кўрсатдилар? Мана, ҳали ҳам олдимизда турибди. Яширмайдилар».

— Ёт, мизғиб ол.

— Уйқум келмаяпти, ўртоқ муаллим.

— Ундоқ бўлса, мен ухлайман. Мана, соат ҳозир бир. Тўртда мени уйғотасан.

Уйғотгим келмади. Лекин ўзлари чўчиб уйғондилар.

— Ёт, энди сен ухлаб ол.

— Уйқум келмаяпти.

— Гапни кўп қилма.

Уйқудан турганимда Зокир ака милтиқларига ўқ жойлар, соатларининг мили еттининг устида эди. Тонг ёришиб қолган, какликларнинг шўх-шўх сайраши эшитилди. Тураётиб араққа кўзим тушди. Кечагидан қиттай ҳам камаймаган эди: ичмабдилар.

Чошгоҳгача арчазорни кездик. Олдимиздан села-села какликлар учди, қуёнлар қочди. Бироқ ҳеч нарса отолмадик. Нишонга олган каклигимизни ҳам, устидан чиқиб қолган қуёнимизни ҳам кечаги одам отиб олди: аллақадан етиб келиб, бизга соядай эрга-шиб юрди, лекин биз билан на сўрашди, на гаплашди.

Какликларнинг сайраши камайди, қуёнлар ~ ғойиб бўлди. Ов «муддати» тугади. Қўшхонамизга қайтдик. Энди ўтирган эдик, тепамиздан бир гала кўк қарғалар учиб ўтди. Зокир Ўринович ўқ бўшатдилар. Биттаси йиқилди. Олиб келдим. Зокир Ўринович бир қўлларига қарғани, бир қўлларига «арақ»ни олиб, булоқ то-мон кетдилар. Эргашдим. Ҳалиги одам мукка тушиб, булоқдан сув ичаётган экан. Нарироқ бо^эди-да, Зокир Ўриновичга қараб тўхтаб қолди. Зокир Ўринович қар-ғани ёриб тозаладилар. «Арақ»ни очиб, қарғанинг ичига қулқиллатиб қуя бошладилар.

— Энди бу қотади, — дедилар менга.

— Қотади?

— Ҳа. Бу қотирадиган дори.

У одам эса аста ёнимизга келди, чўнқайди, бармоғини бутилканинг оғзига тегизиб ҳидлади.

— Иси йўқ-ку?

— Йўқ, — деди Зокир ака. — Каклигинизни беринг. Қотириб бераман. Уйингизга қўясиз. Худди тирикдай туради.

— Тирикдай? Тирикдай турса, қизиқ бўладими дейман-а, ака?

— Қизиқ бўлади.

— Мана, мана, ичини тозалайми? Хўп... мана... э, яшанг, кам бўлманг. Ака дейман, сиз овдан маза қилмадингиз-а? — деди маъноли қилиб.

— Ҳа, — деди Зокир Ўринович.

— Ҳозир маза қиласиз. Иним, сиз бу товушқоннинг терисини шилиб турунг. Кетдик, ака, тўхтаб, биттадан милтиқ бўшатайлик... ана учишди, кўзгаб юбордик. Кетдик.

Қуённинг терисини бир амаллаб шилдим, жирриқ лабини томоша қилаётгандим, улар келишди. Зокир Ўриновичнинг белларида битта қуён ва иккита каклик осиглик, у одам кечаги ҳикоясининг давомини айтиб келарди:

— Икковимиз бир-биримизга қараб турибмиз. Орамиз уч қадам. Хивчинни кўтарганимга кулгим келади. Эс кетган-да, эс кетган. Ака, йўлбарсда қирқ йигитнинг ҳайбати бор, бир йигитнинг кучи бор; қоплонда бир йигитнинг ҳайбати бор, қирқ йигитнинг кучи бор, дейдилар. Бекор гап экан. Бир йигитнинг ҳайбати бўлса, менинг эсим кетармиди? Кейин десангиз, бир-биримизга қараб туравердик, туравердик. Киприк қоққанимиз йўқ. Ишонасизми, ака, шунда мен киприк



қоқсам, қоплон мени олар экан. Қўрққанимдан бақрайиб туравердим-да. Бир вақт десангиз, аста изига қайрилди. Икки қадам юриб, менга яна бир қаради, кетди, ҳа, кетди. Ана шу мардликни қаранг энди.

Овқатни едик. Мен ҳам бир каклик отдим. Чарчаб ўтирган эдим, олдимга келиб қўнди, отдим.

Қош қорайишига яқин қайтдик. Директор у киши билан оддийгина хайрлашди. У одам эса бизни уйдан кузатаётгандай:

— Хушвақт боринглар, — деди. Баландда, садақайрағочга ўхшаган арчанинг ёнида унинг жиккак гавдаси узоқ вақт кўриниб турди.

Кетяпмиз.

Олакўз қадам ташлайди: тап-тап-тап... Ўртоқ директор эгарда, мен эгар корсонидан ушлаб ўтирибман. Бошим ҳам. Бир пайт директоримиз сўраб қолдилар:

— Бу одам сенга ёқдими?

Нима дейишимни билмай қолдим:

— Сизга-чи, ўртоқ муаллим?

— Ёқди, жуда ёқди.

— Нимаси?

— Софлиги, тўғрилиги. Лекин, у, бу кишиларга ёқай деб ҳатто ўйлаганиям йўқ. Кўнгли нимани тусаган бўлса, шуни қилди.

Индамай қолдим. Гўё тилдан қолган эдим...

Кунлар ўтди.

Мен шотида ўгириб китоб ўқишни ҳам, овга чиқишни ҳам йиғиштириб қўйдим; ўша куннинг эртаси тоғам келиб, мендан хўп ранжидилар. Бир ҳафтадан кейин эса бозорда мўйловларини бураб: «Директоринг овулимизда тунади», дедилар. Лекин... мен хурсанд бўлмадим. Мундоқ қараганда, мен ўз ниятимга етган эдим: Зокир Ўринович ҳам менга бошқача кўз билан қарайдиган, номимни айтиб, қўлимни тутиб сўрашадиган бўлиб қолдилар. Аммо у кишининг қарашлари ҳам, сўрашишлари ҳам бошқа муаллимларникидан фарқ қиларди.

1965

## ...ИККИ КЎРГАН БИЛИШ

Ўша тоғ сафаридан сўнг менда шундай бир фикр пайдо бўлган эди: «Энди бировга ёқаман деб ҳеч уринмайман. Йўқолсин хушомадгўйлик!»

Бир куни — ўшанда киши эди — бозор оқшоми дарс тайёрлаб бўлиб, дераза ёнида тургандим. Ташқарида шитирлаб қипикдай қуруқ қор ёғар, айвон устундаги чироқ ёруғида йилтиллаб, айланиб-айланиб тушарди.

Дарвоза тақиллаб қолди. «Отам келди», деб ўйладим. Қариндошимиз тўй қилиб, бизни чақиртирган эди. Онам ёш гўдаги борлиги учун, мен дарсим кўплиги учун уйда қолгандик — отам кетган эди. Пиджагимни киймасимдан, хонам девори дукуллади. Тушундим: нариги уйдан онам дукуллатяпти — дарвозани оч, дегани.

Дарвозани очсам, рўпарамда новча отам эмас, ўзим билан теппа-тенг бир киши елкасини қисиб, жунжикиб турибди. Уст-боши оппоқ қор, қорбобога ўхшайди. «Қорбобо»нинг белига осиглик алланарсаларга кўзим тушди-ю танидим: Зокир Ўринович!

— Саломалейкум.

— Салом, — деди у киши. — Бу, янганг бир ёққа кетган кўринади. Дарвоза қулф. Калитни сизларда қолдирмадимми?

— Йўқ, — дедим. Онамдан сўраб чиққим келди-ю бу киши хушомадгўйлик қияпти, деган хаёлга боради деб, кимирламадим.

— Чатоқ! — деди Зокир Ўринович. Этикларининг

қорини қоқиб, атрофга қараб олди. — Балки онангга ташлагандир. Сўраб чиқмайсанми?

— Майли. Сўраб чиқаман, — дедим. Югуриб бормоқчи бўлдим-у, ўзимни босдим. Салмоқли қадам ташлаб кетдим. Онам Зокир Ўриновичнинг исмини эшитиши ҳамон ирғиб турди.

— Калит йўқми, шуни айтинг? — дедим.

— Йўқ-йўқ, келинойинг кеч тушмай келаман, девди.

— Бўлмасам, ўтиринг, бориб шундай дейман. Нимага туряпсиз?

— Сени қара-ю, у киши совукда қотиб турсинларми уёқда?

Мен индамай қолдим. Ростдан ҳам бундай совукда кўчада туриши яхшимас. Онам чиқиб Зокир Ўриновични бошлаб қайтди.

— Ҳали замон келиб қоладилар, домлажон.

— Асли ўзим ҳам бугун қайтмоқчи эмас эдим, — деди Зокир Ўринович, — қарасам, қор ҳали-вери тинмайдиған. Қайта қолдим.

Улар гаплашиб айвонга чиқишди. Мен хонамга қираётган эдим:

— Шу уйга қирамизми? — деди Зокир Ўринович. Мен эшикни очган кўйим беихтиёр тўхтадим.

— Йўқ, бу Тошбойжонники, шогирдингизники, — деди онам.

— Қани, қани, — Зокир Ўринович ёнимдан ичкарига мўралади. Хонам, мақтанмайман, айтса айтгудеккина эди. Рўпарада, бурчақда тунука печ ловиллаб турибди. Ундан нарироқда, жавонда китобларим тахлоғлиқ. Шифтга осилган чироқ уйчамни ёп-ёруғ қилиб юборган.

— Дуруст, дуруст, — деди Зокир Ўринович. — Шу ерга қира қолайлик бўлмасам.

Таъбингиз, таъбингиз, — деди онам. Зокир Ўринович ўша ерда этигини ечмоқчи эди, онам: «Этигингиз музлаб қолади», деб қўймади, Зокир Ўринович ичкарида ечинди. Онам у кишининг этигини ерга ётқи-зиб, тагини печга қаратиб қўйди, узун пахталигини қозикқа илди. Зокир Ўринович печга қўлларини тоб-лаб бир оз иситгач, кафтларини бир-бирига ишқай-ишқай, жавон ёнига борди. Онам стол устини тартибга солар, қаравот қошидаги кийимларимни олиб, қозикларга илар, тинмай ивирсир ва оғизлари ҳам тинмас эди:

— Домлажон, шугина ўқисин, одам бўлсин деймиз-да. Отаси ҳам, мен ҳам бундан ҳеч нарсамизни аямаймиз. Худога шукур, бу ҳам юзимизни ерга қаратмай келяпти.

Мен бир четда ғижиниб турардим, онамнинг баъзи гаплари кўнглимнинг қаеригадир ёқиб-ёқиб кетса-да, бари бир ғажимни келтирарди.

— Қани, домласи, ўтиринг, усталга ўтиринг, — деди онам. Зокир Ўринович стулга ўтириб, уйни кўздан кечира бошлади.

— Яхши, яхши, — деди у киши. — Энди, хола, ҳаммамиз ҳам шулар одам бўлсин деймиз-да.

— Раҳмат, ўргилай, раҳмат. Домласи, сиз бемалол ўтираверинг, мен ҳозир келаман.

— Ҳеч нарсага овора бўлманг.

— Оворагарчилиги борми, домлажон. Аллағайтиб бир кирибсиз уйимизга. — Онам чиқди. Мен тоқатим тоқ бўлиб, Зокир Ўриновичнинг қаршисидаги стулга чўқдим.

— Хўш, ишлар қалай? — сўради у киши.

— Ёмонмас, — дедим ёнбошимга қараб.

— Бу, овни ҳам йиғиштириб кўйдингми дейман? Мен бош ирғадим.

— Яхшимас, яхшимас, — деди у киши. — Кишилар узоқ-узоқ шаҳарлардан ов учун тоғимизга келишади. Сен эса бу ерда туриб, кадрламайсан. Яхшимас. Ўша одамлар шу ерга келгунча қанча машаққат тортадилар, пул харж қиладилар. Олиб кетадиган бойликлари эса иккита-учта каклик. Лекин улар бундан асло хафа бўлмайдилар. Бу ерда гап бор-да.

Мен бош қимирлатиб ўтирардим.

Онам чой қайнатиб келди. Столга шоколад ва мен мазасини тотмаган мармеладлар ҳам келтирилди... Онам яна қайтиб чиқди, шу пайт ташқарида ўтин ёрилаётгани эшитилди.

— Онанг бир нима қилмоқчи, айт, овора бўлмасинлар, — деди Зокир Ўринович.

Мен чиқдим.

— Она... кўйинг...

— Нима? — Онам ҳайрон бўлиб қаради.

— Кўйинг... ўзлари шундай деяптилар.

— Жинни бўлдингми? Десалар дептилар-да.

— Хушомадгўйлик қилмоқчимисиз?

— Ё, пирим, бу нима деганинг? Бўлди-бўлди, бор, кир ичкарига. Гаплашиб ўтир у киши билан, зерикиб қолмасинлар. — Онам мени чирт буриб, елкамдан итариб юбордилар.

Зокир Ўринович девордаги дарс жадвалимни кўздан кечираётган экан.

— Онам унамади, ўртоқ муаллим, — дедим. Зокир Ўринович менга оҳиста бурилди-да, тикилиб қаради, сўнг жимжилокдари билан кўзларининг пастини қашиб, ўйчан сўради:

— Нима дедилар у киши?

— Одамгарчиликни билмас эмишман. — Мен елкамни қисдим ва «узр, ўртоқ муаллим, онам сал хушомадгўйроқ» дегандай, кулимсирадим. Назаримда, у киши ҳам кулимсираётган бўлиши керак эди. Аммо қарасам, у киши тамом жиддий, бунинг устига, чимирилган.

— Бўлмасам сендан илтимос, — деди Зокир Ўри-нович алланечук темирдек жарангли товушда, — шу какликларнинг бирини у кишига чиқариб бер. — Туриб, какликларнинг биттасини олиб берди. Мен ҳайрон бўлиб у кишига қарардим.

— Нега?

— Бор-бор.

Музлаган патлари юмшаб ҳўл бўлган какликни кўтариб чиқдим... Онам қайтариб олиб келди. Лекин Зокир Ўринович: «Хафа бўлманг», деб кўймади.

Мен яна ҳайрон эдим. Назаримда, Зокир Ўринович ҳам онамга хушомадгўйлик қилаётган эди.

Шўрва ҳам келди. Ичилди ҳам. Албатта, менинг томоғимдан ўтмади. Чой устида суҳбат яна менга кўчди. Онам яна менга яхши шароит яратиб бергани, мени ўқитиш ва яхши одам қилиш ниятида эканлигини гапирди.

— Яхши, яхши, — деди Зокир Ўринович. — Биз ҳам шуларни одам бўлсин деб ҳаракат қиляпмиз. Лекин биласизми, хола, назаримда, ҳаммамиз ҳам жуда оддий бир нарсани унутаётганга ўхшаймиз. Бу энг оддий одамгарчилик нима? Кишиларга қандай муомалада бўлиш керак? Жамоат орасида ўзини қандай тутиш керак? Ёки бўлмасам, меҳмондўстлик нима? Булар ҳақида кам таълим бераётганга ўхшаймиз. Мактабда ҳам одамгарчилик тўғрисида фан киритсакмикин деб ўйлаб қолдим.

Директорнинг гапларини бош қимирлатиб маъқуллаб ўтирган онам бирдан қизариб кетди-да, менга қараб олди, синиқ кулимсиради. Зокир Ўриновичнинг гаплари тўғридан-тўғри менга қаратилганини сезиб, ўзим ҳам музлаб кетдим: «Лекин... нега? Нега ахир? Мен хушомадгўйлик қилишни истамадим, холос!»

— И-е, бизнинг ҳовлида чироқ ёнибди! — деб қолди Зокир Ўринович.

Ҳақиқатан, у кишининг ҳовлисида чироқ ёнган эди.

Зокир Ўринович онамга қўш-қўш раҳмат айтиб, ўрнидан турди. Онам раҳматнинг ҳеч ҳожати йўқлиги, у кишининг иззатини жойига қўёлмаганларини айтди. Зокир Ўринович кийиниб, какликларни олди. Чикдик. Дарвоза ёнида ҳам онам билан у киши бир муддат ҳалигига ўхшаш гаплар қилишди: онам у кишидан калит ёнларида бўлган чоғдаям кириб туришларини сўради. Зокир Ўринович ваъда бериб, онамни ҳам уйига таклиф этди.

Онам тирсагимни бир чимчилади-да, рўмолини пе-шонасидан пастроққа тушириб, ҳовлига кирди. Мен қимир этмадим.

Зокир Ўринович дарвозаси ёнига борди-да, менинг ҳали ҳам турганимни кўрибми, тўхтади. Сўнг секин юриб, ёнимга келди.

— Сен бир гап айтмоқчига ўхшайсан?

— Ҳа, ўртоқ муаллим, — дедим мен, — сизга яна ёқмадим... Негадир бошқаларга ҳам ёқмай қоляпман.

Зокир Ўринович бир муддат ўйланиб тургач, жавоб берди:

— Чунки хушомадгўйлик билан одамгарчиликни фарқлай олмаяпсан. Тушундингми?.. Хўп, бу ҳақда ҳали кўп гаплашамиз. Айтмоқчи, тайёргарлигингни кўриб юр, келгуси ҳафта овга борамиз.

— Майли, — дедим секин.

Қор ёғар, уйда мени онам кутарди.

1965

## НИМАДИР ЙЎҚ БЎЛДИ

Эр — Қисматулла таъсирчан, шўх эди. Хотин — Ҳикматой совуққон, хотиржам ҳам андак қўполроқ эди. Лекин улар бир-бирини яхши кўрар, шунинг учун табиатларидаги бу ҳар хилликни сезмас эдилар, гўё улар шундоқ туғилганлару шундоқ бўлишлари лозим эди.

Бир куни булар бир зиёфатда бўлиб, бир эру хотиннинг ўзаро ва ўзгаларга муомаласига гувоҳ бўлишди. Улар бир-бирига шу қадар ярашган, шу қадар одобли, ҳаракатларию сўзлари шу қадар дилбар ва ўзларию ўзгаларга шундай ажиб дилдорликлар кўрсатар эдиларки, беихтиёр шу базм қаҳрамонларига айланиб қолишди...

Базм тугагач, бу антиқа жуфт ҳақида ҳар ким ҳар хил фикрда кетди. Қисматулла билан Ҳикматой ҳам.

«Эр анча оғир... лекин хотини чучмал экан», деб ўйлади Ҳикматой.

«Ҳа, эри культурний, лекин хотини...» — Қисматулланинг ўйи ўзга, нотаниш чизикдан кетди: у беихтиёр «қаҳрамон хотин»ни ўзининг Ҳикматойи билан қиёслади ва наздида, хотини ундан гўзалроқ туюлди, аммо таққос муомала-муносабат масаласига етганда Қисматулланинг кўнгли алланечук орзиқишга тўлиб, бир зум хаёлга толди: Ҳикматойдан шу маҳалгача бирон-бир илиқ сўз ё ёқимли бир дилдорлик кўрганини эслолмади.

— Кўрдингми у эр-хотинни муомаласини? — сўради у чидолмай.

— Кўрдим, — лоқайд жаоб берди Ҳикматой. — Эри дуруст, лекин хотини кўп кислий экан.

Қисматулла ёнгудек бўлиб кетди.

— Сенга шундай туюлгандир-да, — деди дағаллик билан.

Хотини эридаги янгиликни сезди, бу унинг ҳамия-тига тегди.

— Бўлмасам, шунақасидан топа қолинг, — деди-да, жадаллаб кетиб қолди.

Улар бошқа бир масала хусусида тортишиб, Ҳикматой шундоқ кетиб қолганда Қисматулла унинг изидан бориб узр сўраб, сўнг унга тегажаклик қилиб, шўхлик қилиб, кўнглини олар эди — шу билан ўртадаги иноқлик тикланар эди. Шуниси қизиқки, эрининг бу одатини Ҳикматой ҳам яхши билар ва йўлакай унинг етиб келишини кутар, сўнг бир оз инжиқланиб, ён берар — шу билан иноқлик барқарор бўлишига ҳисса қўшар эди.

Қисматулла хотинининг ортидан қараб турар экан: «Нима учун энди ҳамиша мен гапиришим керак?» деб ўйлади бирдан ва ўзига ўзи уқтирди: «Бу сафар ўз» гапирсин!»

Улар уйларига етгунча бир-бирига гап қотишмади. Хонага кириб, креслога чўкишди ва шунда нозик бир ҳолат майдонга келди: улар беихтиёр бир-бирига, қарашди.

Илгари мабодо бирон масала хусусида шунга ўхшаш вазият содир бўлиб, сўнг фавқулудда бир-бирига қарашганда Қисматулла... кулиб юборар, сўнг Ҳикматой ҳам ўзига хос зўрға табассум қилар эди. Шунинг билан яраш-яраш...

Қисматулланинг кўзи хотинига тушди-ю, ичидан томоғи томон бир кулги отилиб чиқиб келаётганини пайқади, аммо: «Йўқ, бу гал у кулсин!» деб ўйлади. Хотини эса тескари қаради.

Қисматулла шу кеча беихтиёр тарзда ўзининг таъб-табиати ҳақида хаёл суриб қолди ва унга бирдан шундай туюлдик, ўзи шўх, таъсирчан, хотинига тегажак бўлгани учун хотини шундоқ: совуққон, хотиржам, ҳатто қўполроқ.

Қисматулла аҳд қилди: энди бунинг тескарисини бўлиши керак, энди ўзи совуққону хотиржам бўлиши керак, шунда хотини ўзи каби... бўлади.

Одатда, эрталаб Қисматулла чойга уннар, Ҳикматой тўшақларни йиғар эди. Бу кун Қисматулла чойсиз жўнаворди ишга... Ҳикматойнинг ҳам аччиғи келди ва тўшагини йиғмаёқ кийинишга тутинди. У тахминан эрининг кўнглидагини сезган, шунинг учун ундан ўч олишга аҳд қилган бўлса ҳам ажаб эмас.

Бир ҳафта ўтди. Эр-хотин бегоналар каби яшашди. Қисматулла қийналди, ўртанди: ўрганган кўнгли ўртанса қўймас. Шубҳасиз, Ҳикматой ҳам азоб чеккан бўлса керак: ахир у ҳам Қисматуллага ўрганган...

Кейинги ҳафтада хотин истироҳат ойига чиқди ва Венгрияга турист йўлланмаси олиб келди. Кийим-кечакларини чамадонга солар экан, эрига эшитиларли қилиб:

— Эрта кетаман, группамиз бошлиғи билетниям олибди, — деди.

Қисматулла унга ялт этиб қаради. Нимадир де-йишни бурчи деб билди.

— Яхши. Мен ҳам кетаман... Сен келгандан кейин, — деди.

Тамом. Бу ёшлар ёш зиёли эр-хотинлар ўртасидаги расм бўла бошлаган бир одатни — ёшликда дунёни кўриб келиш учун хорижга чиқишни ўзларига қабул қилган, мана уч йилдирки улар гоҳ ёлғиз, гоҳ бирликда четга чиқишар эди.

Мабодо бирининг қолиб, бирининг кетишига тўғри келса, ўша куни уйларида уйку ҳам кам бўлар эди... Лекин бу тун энг ширин ва лаззатли тун сифатида ёдларида қолар эди.

Бу тун ҳам улар кам ухлашди. Аммо гапсиз, сўзсиз. Шундоқ дақиқалар бўлдики, Қисматулланинг бирданига эҳтирос билан «бўлди!» деб Ҳикматойни бағрига олишига, Ҳикматойнинг ҳам бунга жуда тайёр турганига бир баҳя қолди.

Эртаси Ҳикматой «пасадка» эълон қилинган самолёт майдони томон бораётганида ҳам нозик ҳоллардан бири содир бўлди...

Одатда, бундай маҳалда Қисматулла хотинига ҳазил гаплар айтар, кулар эди. Ҳикматой ҳам ичида беҳад завқланар, хурсанд бўлар эди...

— Хайр, — деди Қисматулла.

Қисматулла учун бу биринчи ёлғизлик кечаси ҳам азоб келтирди. Гарчи у шу кунларда хотини билан бегоналардек яшаган бўлса-да, бари бир у қалбининг муҳим бир гўшасини табиий ҳолда тўлдириб турган экан. Чамаси, Ҳикматой ҳам Москва меҳмонхонасида роҳат қилиб дам олмади.

Орадан ҳафта ўтиб, Қисматулла аҳволига кўника бошлади. Хотини қайтиб келадиган кундагина у таниш, олис безовталиқ ичида қолди, интизорлик билан тонг оттирди, ҳаяжон билан уни кутгани чикди.

Ҳикматой ҳам чамаси шу алфозда етиб келди ва эрининг қаршисига пешвоз югурди.

— Салом, — деди Қисматулла.

— Салом, — деди Ҳикматой.

Уларнинг қўллари туташди, лекин шунда: «Ҳозир ўзига тортади», деб ўйлади Ҳикматой. Қисматулла эса у томон чўзилаётган қўлини зўрға тутиб: «Йўк... ўзи-ўзи», деб ўйлади. Бир неча дақиқа ўтди ва қўллар ажралишди. Шунда Ҳикматой кулимсираган бўлди. Қисматулла ҳам гўё одоб юзасидан унга жавобан жилмайган бўлди.

Сўнг, ҳайрон бўлишган каби автобус бекати томон жилишди.

Уй, тун, тўшак...

— Ҳалиям... ўзи... ўзгармадимми одатингиз? — деди Қисматулла.

— Сизники-чи? — деди Ҳикматой.

Шунда улар туриб ўтиришди, бир-бирига бир вақтнинг ўзида эгилишди ва бир-бирини қучишди, аммо улар кутганига қарши, шундай туюлдиди, эгилишмаса ҳам, қучишмаса ҳам бўлади...

Буни англаб, бирдан ажралишди ва бир-бирига қарашди: тушундиларки, ораларидан нимадир... нимадир йўк бўлган!

1965

## ОЛМА ЕМАДИМ

Тоғдан қайтиб келаётган эдик. Мен, яна учта ошнам. Ҳаммамиз эшакдамиз. Ола Чопон қишлоғига кирдик. Одамлари янги ерларга кўчиб кетиб, уйлари хувиллаб қолган. Томлари бузилиб, ёғочлари ҳам ташиб кетилган. Мол ўтмайдиган баландликдаги деворлари ҳам нураган, боғ ичидаги олма ва тоғолчалар эса пишиб ётибди.

Сой ёқалаб, деворларнинг ёнидан бораётган эдик. Ошналаримнинг бири — шўх, шум, тикмачоқдай Ҳабибулла:

— Пича олма олмаймизми? — деб қолди. Таклиф бошқаларга ҳам маъкул бўлди. Эшаклардан тушдик.

— Хуржунларни олинглар. Уйга ҳам элтамиз. — Бу таклиф ҳам бошқаларга маъкул бўлди. Хуржунларни олиб, бири елкасига ташлади, бири билагига осди. Мен эсам, эшагимнинг калта ёлидан ушлаб, уёқ-буёққа қараб туравердим. Нима бўлса ҳам, бу иш — ўғирлик-да...

— Ҳа? — деди Ҳабибулла.

— Мен эшакларга қараб тураман, — дедим.

— Эшакларни бўри ейдими, юравер.

— Боргим келмаяпти...

— Эриняпсанми? — деди Мўмин.

— Йўк...

— Бировнинг нарсасига тегишни ёмон кўради бу киши, — деди кесатиб Ҳабибулла, сўнг бир шумликни ўйладими, тиржайди: — Кўрамиз ҳали, кўрамиз...

— Ҳа, ёмон кўраман, — дедим мен. — Бормайман.

Ҳабибулла бошлиқ болалар тош девордан ошиб, қовжираб ётган ўт-ўлан ичига тушишди. Кейин сакраб-сакраб олмзорга кириб кетишди. Мен, ўтлар ичида илон-пилон йўқмикин, деб уларнинг ортидан қараб турдим. Кейин эшагимнинг нўхтасига боғланган қилчилвирни оёғим остига босиб, тошга ўтирдим. Соё ўртасидаги сувдан холи ерда ўсиб, харсанглар устига ёйилиб ётган ёввойи узумни, қишлоқ уйлари томоша қилдим.

Девор ортида ўт шитирлади. Ўрнимдан турдим. Ошналарим хуржунларининг кўзини тўлдириб, биттадан олмани тишлаб илжайиб келишарди. Бирин-кетин менга кўз қири билан қараб, девордан ўтишди.

Ҳабибуллага қараганда Мўмин менга яқинроқ. Кўшни бўлмасак ҳам, бирга юрамиз. Мактабда пряник олсак, бўлиб еймиз. У хуржунини эшагига ортаркан, бир палласини очди.

— Ол, пахтасеб.

— Емайман, бу ўғирлик, — дедим.

Пахтасеб — олманинг бир тури. Кичкина, сарғиш бўлади. Лекин, жуда мазали, серсув.

Жўнадик.

Йўл тор: бир томон девор, бир томон соё. Тизилишиб кетяпмиз. Орқада мен. Олдинда Ҳабибулла. Шартлашиб олишганми, бараварига олма тишлашади. Пўчоғини бўлса, олдинга чўзилиб, эшакларининг оғзига солишади...

Соё биздан узоқлашиши билан, эшагимни ниқтадим. Олдинга ўтдим. Қаршимизда Жирғоти деган довон бор. Баланддиги уч километрча келади. Эшакнинг елкасини халачўпнинг учи билан қитиқлаб, хайдайвердим. Кун қизиб келаётганди. Майли, бир оз юрай, кейин эшакдан тушаман. Арчазор бошланади. Соёсидан кетавераман.

Бир пайт орқадан Ҳабибулла:

— Буёқдан борамиз, — деди.

Қарасам, эшагини довоннинг битта ҳам тиккайган дарахти йўқ яланг томонига буряпти.

— Нима қиламиз буёқдан юриб?

— Овул бор, қатик ичамиз.

Қатик... Қатикдан ким юз ўгиради? Ҳадемай кун қизиб кетади.

Индамай, эшакни изига қайтардим. Улар яна олдинда, мен орқада. Яна улар олма еб, пўчоғини эшакларининг оғзига тикиб боришяпти.

Довоннинг ярмигача бордик. Лекин, овулдан дарак бўлмади. Чанқай бошладим... Кун қизиб кетди.

Теваракда сув деган нарса йўқ...

— Овул қани? — дедим Ҳабибуллага хўмрайиб қараб.

— Йўқ, кўчиб кетишибди, — деди у бепарво ва қарсиллатиб яна битта пахтасеб олмани тишлади. Рост, оғзимнинг суви келди.

Довоннинг тепасига етишимизга беш юз қадамча қолганда ҳолдан тойдим... танглай ўлгур қуриб, тилим оғзимда айланмай қолди. Улар бўлса, ҳамон пишиллаб, олма ейишади.

Эшакка ўрнашиб ўтирган киши бўлиб, Мўминга қарагандим, унинг юзидан менга ачинганини пайқаб қолдим. Дарҳол кўзимни қисдим. Бир майизни икки бўлиб ейдиган Мўмин дўстим фикримни пайқади. Аста-секин эшаги менга яқинлашиб келди.

Мўмин биқинимга туртди. Унга қарамай, орқа чўнтагимни ковлаётган кишидай, қўлимни секин узатдим. Муздаккина, силлиқкина олма қўлимга тегди. Шартта чангаллаб олдим-да, ҳеч нарса бўлмагандай, эшакни ҳайдайвердим. Аъзойи баданим билан Ҳабибулланинг кулгисини, таънасини кутдим. Гапларига қулоқ солдим. Йўқ... Бошқа мавзуда... Сезмабди... Иягимни қашимокчидай бўлиб, олмани секин оғзимга элтдим... Карс... Шум бола кузатиб келаётган экан:

— А-ҳа! — деб юборса бўладими.

Болалар кулиб юборишди. Туф, деб ташладим оғзимдагини. Қўлимда қолган қисмини ҳам ерга урдим. Титилиб кетди. Эшагим тумшуғини чўзган эди, унинг ҳам бўйнига халачўп билан туширдим.

— Қандай бўларкан? — деди Ҳабибулла.

— Емайман, емайман! — дедим.

— Кўрдик емаганингизни.

— Емадим!

— Ҳа-ҳа... Ўғрилиқни единг-ку?

Анча жанжал бўлди. Кейин болалар иккаламизни яраштиришга тушиб кетишди: «Ҳазил», «келишган эдик», дейишди. Охири Ҳабибнинг ҳам аччиғи чиқиб кетди: «Нима, беш-ўн кило олма билан ҳукуматнинг давлати камайиб қолдими? Шу олма билан биз ўғри бўлиб қолдикми? Одамлар есин деб экишган-да! Қоровули бўлсаки... Аҳ!»

Мен қулоқ солмадим. Пиёда юриб, эшагимни ҳайдаб кетдим. Довонга чиқиб олдим. Ўзимга энди жуда алам қилди: «Чиқиб олдим-ку? Ўлмадим-ку? — деб ўйладим. — Нега чидамадим? Нега ҳеч кимдан сўрамасдан олинган олмани оғзимга солдим. Чидаш мумкин экан-ку? Демак, киши тўғри яшай олади...»

1965



## ОЛИС ЮЛДУЗЛАР ОСТИДА

(Воқеий ҳикоя)

Август ойининг охири. Ёзувчи Сафо Саид билан Бойсун тоғларига сафар қилиб, Дўғоба кишлоғининг орқасидаги янтоқзорда адашиб қолдик. Адашишга мен сабабчи бўлдим. Уч-тўрт йилдан бери у ерларда бўлмаган эдим. Йўл ўзгариб кетган экан. Изимизга қайтдик.

Оёғимиз остида ёнғоқ барглари гижирлайди. Этакда сой шовуллайди. Бойкушнинг мунгли сайраши бизни изма-из таъқиб қилади. Тун баттар қорайгандай. Ҳаво бўғувчан.

— Нақ Жюль Верн қахрамонларининг ўзимиз-а? — дейди Сафо ака пичинг билан.

— Ҳа, — дейман ва атрофни ҳам, ўз ахволимизни ҳам бир дам унутаман. Уйга боргач, бу саргузаштларни ёзсам, қизиқ чиқадигандай туюлади. Аммо, китобхон учун бу мутлақо кулгили нарса бўлиши эсимга тушади ва ҳафсалам пир бўлади, ғашланаман. Сўнг бу ёнғоқзордан тезроқ чиқиш, Дўғобадаги бирон хонадонга кириб тинчиш ва бир пиёла кўк чой устида ҳозирги саргузаштларимизнинг қизиқ ҳам кулгили эка-ни, саёхатларнинг шунақаси ҳам бўлиши кераклиги хусусида сўзлаб, Сафо аканинг кўнглини олиш — фикр-ёдим бўлиб қолади...

Лекин, биз Дўғобага бормадик.

Иўлда баланд ўт босиб кетган бир ялангликдан ўтаётгандик, сўл томонимиздаги катта харсанг тошлар орасидан ўсиб чиққан ёнғоқдар томондан шатир-шутур товуш эшитилиб қолди. Эшаклар пишқириб, кулоқларини диккайтиришди. Мен милтиқни ўқталиб, фонарни тутдим.

— Чироқни олинг, чироқни! — деди кимдир бўғиқ, кулгили товушда. Фонарни четга бурдим. Одамнинг ўт устида судралиб келаётган чопон этакларини ва белбоғидан ёнига осилиб тушган пичоқ кини билан сарғиш попуқларини кўрдим.

Нотаниш одам рўпарамизга келиб тўхтади.

— Адашдиларинг дейман-а? — деди у, гўё бизнинг адашганимиздан чексиз мамнундай. — Мен қирнинг тепасида эдим. Чироқларингизни кўрдим. Геологми деб хаёл қилган эдим. Йўқ, тўхтаб орқага қайтдиларинг. Булар адашиб юрипти-я деб ўйладим.

— Илгари шу ердан йўл бор эди, — дедим.

— Ҳа, йўл бор эди, — деди у. — Ҳозир тепадан юришади. Гумматака боряписизларми?

— Гумматака боряпмиз.

— Ҳайданглар бўлмаса. Бу ерда тепага чиқадиган сўқмоқ бор. Буни қаранглар-а. Чироқларингни кўрмасам, мен ҳам индамай ўтиб кетаверар эканман-да. Ҳайданглар!

У йўл бошлади. Биз эшакларни ҳайдаб, унга эр-гашидик. Ким билади, биз юраётган ҳозирги ерлардан яқин йиллар ичида бирон шаҳарлик юрганмикан. Ёнғоқ япроқлари шунчалик устма-уст, қалин тушганки, биз гўнг устида юриб бораётганга ўхшаймиз. Димоғимизга аччиқ, эски хазон ҳиди урилади. Бора-бора дўнгликнинг тепасига чикдик. Юзимизга муздек шабада урилди. Осмонда сонсиз юлдузлар чакнаб кўринди.

— Хайрият-э, — деди Сафо ака. — Бу ер нақ жаҳаннамнинг ўзи экан, биродар.

— Ҳечқиси йўқ, — деди йўловчи. Сўнг сўқмоқ ёқасида турган оқиш нарса томонга кетди. Фонарни тутдим. Устига икки қопда нимадир ортилган оқ эшак кулоқларини диккайтириб, бизга қараб турарди.

— Бойсунга боряписизми? — деб сўрадим мен но-таниш одамдан.

— Жун союзга, — деди у. — Жун топшираман. Гумматакда ошналаринг борми?

— Бор. Ахтамов уйидамикан?

— Йўқ. Ахтамов овулда. Кўчиб тушгани йўқ ҳали.

— Овули қаерда?

— Гумматакдан нари. Хийлагина бор. Тунда у ёққа юриб ўтирманг. Йўллар ҳам ўзгариб кетган. Яна адашишларинг тайин. Гумматакда кўна қолинглар. Битта-яримта хонадон бор. Эрта билан чиқиб борасизлар.

— Раҳмат. Шу сўқмоқ Гумматака олиб борадими бизни?

— Ҳа. Ўзи олиб боради. Хўш энди.

— Хўп, хайр. Раҳмат.

У эшагининг бўйнига тиззасини қўйиб, қоплар ўртасига миниб олди. Их-ихлаб кетди.

Йўлга тушдик. Тошлоқ йўл. Эшаклар олдинда. Энди уларнинг ҳам қадами илдам. Гоҳо туёқлари

остидан чирсиллаб учкун учади. Бу йўл ёнғоқзор ичидан ўтган йўл билан жар лабидаги кекса туғдона тагида туташаркан. Илгарилари Гумматака келганимда, шу дарахт тагида тўхтаб, кишлокқа қарардим. Паст-баланд писта, тоғолча, ўрик ва ёнғоқ дарахтлари орасидан орқа девори тошдан кесиб ясалган гувалак уйлар ва улар олдида тикилган ўтовлар кўринарди. Бирпасда уларнинг сезгир итлари хуриб чиқар, то эгасининг ҳукмдор овози эшитилмагунча йўлни тўсиб, кишлокқа йўлатмасди.

— Шу ер Гумматакнинг боши, — дедим Сафо акага.

— Гумматакда тунаймизми энди?

— Тунаш керак. Бошқа чора йўқ.

— Чироклари кўринмаяптими?

— Кўриниб қолар. Дарахтлар қалин. Пана қилади. Соат неча бўпти? — Фонарни ёқиб, ўзимнинг билагимга, сўнг у кишининг билагига тутдим. Бу ернинг вақти билан ўн бир ярим бўлган эди. Тошкент вақти билан ўн икки ярим.

Сўқмоқ тупроқ йўлга тушди. Лекин, чирок ҳамон кўринмасди.

— Одамлар овулда нима қилишаркан-а?

— Беш-тўрттадан моли бор. Боқиб юришади.

— Давлатга фойдаси тегмайди-да буларнинг?

— Нега? Колхознинг чорваси ҳам шуларда. Кузда бўлса, меваларнинг ҳосилини йиғиб олишади. Ғалла ҳам экишади. Давлатга фойда беради булар ҳам.

— Қанча одам яшаркан шу кишлокда?

— Кўп бўлса, беш-ўн хўжалик. Илгари кўп бўлган. Лекин, кўчиб кетишган. Янги очилган совхозларнинг кўпчилик одамлари — тоғликлар.

— Чирок кўринмаяпти-я?

— Кўриниб қолади.

— Тасаввур қиласизми, тунни эсимдан чиқарган эканман. Шаҳарда тун нима, кундуз нима билиб бўлмайди. Кейин қулоғим ҳам битиб қолганга ўхшайди. Қаранг жимжитликни... Бу ердагилар эрта ухлашадими?

Ниҳоят, тиғиз дарахт шохлари орасидан юлдуз қуртдай йилтиллаб, нур кўринди. Иккаламиз ҳам бараварига «чирок-чирок» дедик.

Чирокни қоралаб, йўлдан чиқдик. Чирок қаршимизда ястаниб ётган катта ялангликнинг четига тикилган ўтовда ёнар, чий ораликларидан ситилиб чиқарди. Ялангликни сув босган экан. Уни четлаб, ёш толлар таги билан уйга яқин бордик.

— Чақириб сўранг, — деди Сафо ака.

— Тўғри кириб борамиз. Бу ерда шунақа таомил, — дедим.

— Майли энди, сўраб боқинг. Тўғри келмас...

Милтикни елкамга осиб олдим. Рўпарамдан отилиб чиқиши керак бўлган кўппакни ҳайдаш учун халачўпни кулай ушлаб, уй тагига бордим. Уйнинг эшиги йўқ, у деворларига таппи ёпиб ташланган бостирма эди. Ўтов эса бостирманинг устида, наридаги пешайвони биз томонга қараган уйнинг олдида тикилган эди.

— Ҳов, бой бобо! — деб чақирдим. Жавоб бўлмади. Яна чақиргандим, ўтовдан ўн ёшлардаги бир бола чиқиб, том лабига келди, қўлини тиззасига тираб, менга қаради.

— Отанг уйдаими?

— Товга кетган, — деди у.

— Ким бор уйларида?

— Энам.

— Бошқа ҳеч ким йўқми?

— Мен бор.

— Сени-ку, кўриб турибман. Бу атрофда сизлардан бошқа одам ҳам яшайдими?

— Йўқ. Ҳамма овулда, — деди у.

— Отанг келмайдими бу кеча?

— Билмайман. Энам билади.

— Энангдан сўраб чиқ. Шу кеча бизга жой бермайдими? Эрта билан кетардик. Икки кишимиз.

Бола орқасига қайтиб уйга кирди-ю, йўқолиб кетди. Ниҳоят, фонус кўтарган аёлга эргашиб чиқиб

келди. Фонус ёруғида аёлнинг кўйлаги қизил эканини кўрдим. Аёл кенг енги билан фонусдан кўзини пана қилиб:

— Саломалайкум! — деди паст товушда.

— Ваалайкум, — дедим. — Кечирасиз, безовта қилдик. Ахтамовнинг уйига келган эдик. Ошнализ бўлади у киши. Овулдан ҳали қайтмаган эканлар. Овуллари узокдамиш. Шу кечага жой берсангиз, ётсак. Биз икки кишимиз.

Хотин жавоб бермади.

— Мен ўзим Бойсундан, — дедим. — Ўртоғимиз Тошкентдан. Гумонсираманг.

— Шундай-ку, — деди аёл ниҳоят. — Эркагим йўк. Бўлмасам...

— Эшитдик укамиздан. Лекин, бошқа бир гап ҳам бор: тошкентлик меҳмонимизнинг андак мазаси қочиб қолди. Йўлда шамолладиларми, билмайман. Ҳарҳолда, шаҳар одами...

— Ундай бўлса, тушинглар, — деди аёл. — Чорижон, бор, кўликларини ол.

Хотин фонусни шу ерга кўйиб, қайтиб кетди. Чори пастга кичкина арча ёғочидан қилинган нарвон узатди. Нарвоннинг оёғидан ушлаб, ерга кўйдим.

Чори пастга тушгач:

— Саломалайкум, — деб, бир елкасини пасайти-риб кўришди. Унинг кичкинагина кўли ниҳоятда қаттиқ эди. — Ошнангиз қани?

— Ана. — Фонарни унга тутдим. Чори катталардай ҳаллослаб Сафо аканинг олдига борди. У киши билан ҳам кўришди. Мен ҳам бориб Чорига кўмаклашдим: эшаклардан хуржун ва чопонларни тушириб, айилини бўшатдик. Чори эшакларни тушовлаб, ялангликнинг нариёғига ҳайдаб кетди. Биз чекишиб, уни кутдик. У қайтиб келиб:

— Ўтинглар, — деди ва битта хуржунни кўтариб олди.

Томга чиқиб борганимизда ерга сариқ гулли кигиз солинган, узун якандоз ва иккита қуроқ лўла болиш ташланган эди.

Чори хуржунни ёнимизга кўйиб, ўтовга кетди.

Сўнг одатдагича шол дастурхон келди: бир товоқ қаймоқдай кўй қатиғи, бир жуфт катта уй нони, бир косада ковордук, бир косада оқ пишар ўрик билан пахтасеб олма, бир қумғон чой.

Чори рўпарамизда чўққайиб ўтирар, бошини у ён-бу ёнга солиб, бизни томоша қилар, аммо, на таомга таклиф қилар, на ўзи кўл урарди дастурхонга. Лекин, биз буни кўнглимизга оғир олмасдик. Чунки, унинг ўрнида отаси бўлганида ҳам шундай қилган бўларди. Бироқ, емасак-ичмасак хафа бўлади бу одамлар.

— Келмади-ю хўжайин? — деди Сафо ака менга.

— Кеп қолади, — дедим мен. — Чорибой, отангиз ким бўлиб ишлайди?

— Ўрмонга ахраник, — жавоб берди у, боши билан орқасига ишора қилиб.

— Бу аёл онангми?

— Энам.

— Кўркмайсизларми икковларинг?

— Нимадан кўрқамиз? — илжайди у. Шу пайт эшакларимиз ханграб юборди. Чори ирғиб туриб, том лабига борди. Кўлини тиззасига тираб, қоронғиликка тикилди ва қайтиб келди.

— Нима? — дедим.

— Ҳеч нарса. Ўзлари, — деди.

— Бўриям борми бу атрофда?

— Бор. Келса, эшаклар ханграб билдиради.

— Нима қилдик энди? Дам оламизми? — деди Сафо ака.

Чори туриб кетди. Биз ҳам ўрнимиздан туриб, четроққа чикдик, чекишиб, атрофни томоша қилиб тур-дик. Бу ердан Бойсун чироқлари юлдуздай милтиллаб кўринарди.

— Ҳув кўринаётган чироқдар Бойсунники, Сафо ака.

— Неча километр чиқади орамиз?

— Ўттиз.

— Ўттиз километрни босиш учун бир ярим кун юрдикми-а?

-Ҳа.

— Самолётда неча минут босардик?

Биз шунга ўхшаш гаплардан гапиришиб турдик. Аёл кўрпа-ёстик чиқариб, бизга тескари туриб, ўрин солди.

— Сизниям безовта қилдик, — деди Сафо ака аёлга, у кетаркан.

Аёл жавоб бермади.

Тўшакдамиз. Кўрпанинг устидан гилам ташланган. Кечаси бу ерлар совуқ бўлади. Чалқанча, осмонга қараб ётибмиз. Осмон тўла юлдуз. Кўз қамашади, жимир-жимир. Сомон йўли юлдузлари бошимиз устидан ўтиб, оёқ томонимиздаги қоп-қора тоғнинг орқасига эгилган. Осмоннинг гоҳ у ерида, гоҳ бу ерида юлдуз учади. Учига кичкинагина тош боғлаб отилган бир қатим оқ ипакдай. У учиб бораётганида, гўё думидан бир аланга тушади-ю, то манзилига етгунча уни ёндириб кул қилади.

Том устига эгилиб турган тоғолчанинг қип-қизил мевалари ва япроқларида ўт шуъласи ўйнай бошлади. Бостирма биқинида ўт ёнарди.

— Роса чарчабмиз. Бу кеча шу ерда тунамаганимизда бўлганимизча бўларканмиз.

-Ҳа.

— Лекин, хўжайиннинг келмаётгани яхши эмас.

— Кеп қолади. Пастда бир нарса пишираётганга ўхшайди-я.

— Хўп, ухладик.

— Ухладик.

Шу пайт оёқ томонимдан шарпа эшитдим. Чори рўмолга тугилган бир нарсанинг учидан чимдиб ушлаб, оёқ учидан юриб келарди. У Сафо аканинг ёнига ўтди-да, у кишига бир нима деди.

— Нима бу? — деди Сафо ака.

— Қум. Иссиқ қум, — деди Чори. — Шамоллаганни яхши қиларкан.

— Менга бер, бу ёққа келтир, — дедим. Қумни олиб, кўрпанинг тагига солдим ва баданимдан холисроқ қўйдим.

— Шамолладингизми? — сўради Сафо ака.

— Ҳа, — дедим. — Биқиним санчиб қолди.

— Ёнғоқзор зах экан.

— Раҳмат, Чорижон, — дедим.

— Совуса, мени чақиринг, — деди.

— Раҳмат. Шунинг ўзи билан яхши бўлиб қоламан. Чори кетди.

Тоғнинг ўрқачи оқара бошлади. У ерда ғўдайиб турган арчаларнинг қораси кўринди. Сал ўтмай, арчанинг орти сарғайди ва бир чеккаси уваланиб кетган ой чиқиб келди. Унинг ёнида Зухро юлдузи теварагида бир қанча юлдузлари билан ярқиллаб нур сочарди. Ой унга яқинлашгани сари Зухронинг ҳамроҳлари аста-секин ғойиб бўла бошлади. Ниҳоят, ўрқачда яшнаб, ой билан Зухро қолди. Бир оздан сўнг эса, тоғ тарафдан най чалгандай чўзиқ-чўзиқ, ёқимли бир овоз эшитила бошлади.

— Нима сайрапти? — чўчиб сўради Сафо ака.

— Ҳилол, — дедим. — Жуда камёб куш.

Қалбим ҳаяжонга тўлиб, бутун вужудимга ёйилди ва элитди мени.

Кўзим энди илинган экан, кимдир кўрпа устидан туртди. Қарасам, Чори. Энгашиб турипти.

— Қумни беринг, энам иситиб берадилар, — деди у.

— Керак эмас, тузалиб қолдим, — дедим. Бола қайтиб кетди ва тагин келди.

— Берар экансиз.

— Мен тузалиб қолдим. Раҳмат де, энангга.

— Йўқ, беринг.

— Ҳали иссиқ, мана, ўзинг кўр.

Олиб унга кўрсатдим. Қум ҳақиқатан ҳам илиққи-на эди. Лекин, у на қўлини тегизди, на қайтиб кетди.

Ноилож қумни узатдим. Сал ўтмай, олча шохлари-да яна нур ўйнай бошлади. Сафо акага қарадим. У киши бир текис нафас оларди. Ухлаб қолган. Астаги-на ўгирилиб, болишни кўкрагимга тортдим-да, чўзилиб, бўғотдан пастга мўраладим.

Тошўчоқ ёнида қизил қўйлакли бояги аёл — чиройли бир келинчак ўтирар, арча булоғи билан ўчоқдаги ўтларни ковлар эди. Қизғиш биққи билагадаги кумуш билагозук ўтда товланяпти. У эснаб, бирдан сесканиб тушди ва тоғ тарафга қаради. У кулча юзли, ниҳоятда оқ, қошлари эса қора, дилбар

жувон эди. Қонига тожик қони аралашган тоғли қизларгина шундай бўлади. Айтишларича, бу ердан йигирма километр ичкаридаги, икки тоғ оралиғида жойлашган Сангардак қишлоғини «Парилар макони» дейишаркан қадимда. Шундай гўзал бўларкан у ернинг қизлари. Лекин, чет йигитларга қиз беришмайди. Хосиятсиз бир иш бўлармиш... Жувон яна ўчоққа ўгирилди-да, капгир билан қозон ичидаги масаллиғни ковлай бошлади. Қозонда кум қовуриларди. Шунда кўзим бирдан унинг хиёлгина очилиб қолган ёқасига тушди-ю, тезгина бошимни тортдим. Ён-веримга кўз ташлаб, кўрпага бурканиб олдим.

Чори шу кеча яна икки марта кумни мендан олиб кетди. Ухлай олмадим. Бир ёқдан баданим кумга тегса жизиллаб куйдиради, иккинчи ёқдан ўй кемиради.

Тонг отай деганда қулоғимга отнинг кишнаши эшитилди. Бошимни кўтариб қарасам, бостирма пастида милтиғининг милини қуйига қаратиб елкасига илиб олган дуркун бир йигит қора отдан тушяпти. Ўтовга қарадим. Эшик оғзида аёл, қўлларини кўкрагига алла-нечук қовуштириб, йигитга қараб турипти. Аёл уйга қараб, бир нима деди. Каловланиб Чори чикди, йигитни кўрди-ю, нарёқдаги тош зинадан ирғишлаб тушиб, унга отилди. Йигит уни тортиб, елкасига уриб қўйди ва эшикларни кўрсатиб, бир нима деди. Чори ҳам бир нима деб, биз томонга ишора қилди. Йигит биз томонга қаради. Мен кўзимни юмиб, юзимни болишга босдим. Кўзимни очиб қараганимда йигит кичкина хуржунни билагига осиб, қамчин билан кирза этикларининг қўнжига уриб-уриб келар, Чори отни етаклаб, эшаклар тарафга кетарди. Йигит зинадан югургилаб чиқиб, хотинга рўпара бўлди. Унга ўткир бир тикилди-да, хуржунни тутқазиб уйга кирди. Хотин ҳам унинг изидан кирди. Мен ҳаяжон ичида нималар бўлишини кутдим. Лекин, мен кутганимни эмас, кутмаганимни эшитдим: йигитнинг дағал кулгисини ва хотиннинг нозли овозини. Бир пайт йигит ўтовдан чиқиб, уй орқасига ўтиб кетди. Сал ўтмай, семиз бир тўқдининг бўйнидан ғижимлаб ушлаб қайтиб келди. Биз тўшакдан турганимизда қўй сўйилиб, ўтовга киритилган эди. Сафо ака уйғонибоқ:

- Эри келдими? — деди.
- Келди, — дедим мен кулимсираб.
- Қалай? Жанжал қилмадимми?
- Қайдам! Ҳали кўрасиз!

Чори келиб, бизга салом берди. Кечаги кумғондан қўлимизга сув қуйиб турди. Ювиндик. Энди артиниб бўлган эдик, ўтовдан жилмайиб йигит чиқиб келди. У ўтгиз ёшларда эди.

- Келинлар, меҳмонлар, — деди у. — Яхши ухлаб турдинларми?
- Раҳмат. Ўзингиз яхши келдингизми? — сўради Сафо ака.
- Энди бизнинг юришимиз шу.
- Кечирасиз. Биз бемаҳалда келдик. Безовта қилдик оилангизни.
- Э, безовтаси борми! — менга қаради йигит. — Тузалиб қолдингизми?
- Раҳмат. Келинойим кум қизитиб бердилар.
- Кеча ёнғоқзорда адашиб юрган сизлар эмасми?
- Биз, биз, — дедик ҳайрон бўлиб.

— Мен кўриб эдим, — деди йигит. — Тоғда эдим. Чироқларингизни кўрдим. Ўша ерда қўнганларингда етиб борардим. Кейин орқага қайтдиларинг. Булар Дўғобага кетди деб ўйладим.

— Бормадик. Бир одам йўлга солиб юборди. Бу ёққа келдик. Лекин, бу кишининг дўсти ўртоқ Ахтамов ҳам ҳали овулда эканлар.

- Яхши қилибсизлар шу ерда қолиб. У ёққа жўнасаларинг, яна адашардинлар.
- Келинойимиз яхши қабул қилдилар. Раҳмат.

— Лекин, касал бўлганларингиз қўл келибди, — деди йигит. — Бўлмасам, қўймас эди уйга. Хотин халқи ўзларингга маълум-у. Қани, уйга кирайлик.

У бизни барча расм-русуми билан меҳмон қилди. Жўнаш олдидан мен уларни суратга туширдим. Лекин, эри ҳар қанча зўрласа ҳам, хотини юзини очмади.

- Керак эмас, керак эмас, — деди у.

Чори бўлса, отасининг қўлидан маҳкам ушлаб, кўзларини лўқ қилиб қараб турди. Суратни олиб бўлгач, у дам отасига, дам онасига илжайиб қўйиб, олдимизга келди-да, уялинкираб тураверди.

- Ҳа? — дедим.
- Беринг энди, — деди у.

— Нимани?

Қўлимдаги фотоаппаратга ишора қилди.

— Сурагни.

Хаммамиз кулиб юбордик.

— Ҳозир тайёр эмас. Уйга борганда ишлаб юбораман, — дедим, — Ўқийсанми?

Чори иккита бармоғини кўрсатди.

— Дўғобага отда қатнаб ўқийди, — деди йигит.

Хайрлашдик. Йигит бизни баланд яйловда бир тўда оқ ўтовлар кўрингунча пиёда кузатиб борди. Сўнг:

— Ахтамов шу ерда, — деди. — Энди бу ёғига адашмайсизлар. Менинг ишим бор. Кечқурун ўтиб бораман. Хайр.

Йигит бурилиб кетди. Бирпасда арчали дўнг орқасига ўтиб, ғойиб бўлди. Биз биттадан чекишдик.

— Кеча мени касал деганингиз учун жой берганмиди? — сўради Сафо ака.

— Ҳа, — дедим. Сўнг қийналганим, ухлай олмаганимни айтдим.

Сафаримиз тугаб, Тошкентга қайтиб келгач, саёхатларимизни эслаб, бир неча бор гурунг қилдик.

1965

## СОҒИНЧ

Азим табиатан кўнгли бўш, таъсирчан йигит. Лекин, беш йил шаҳарда яшаб қолди: шаҳар одамларига хос ишчанлик, вақтини тежаш, совуққонлик ва бир қадар такаббурлик пайдо бўлди унда.

Азим ҳар йили қишлоққа борганида, изидан Исмат етиб келар, у, албатта, кучоқ очиб талпинар, Азим эса ҳар гал буни унутиб, кўл узатаётганида бирдан усталик билан кўлларини кенгайтириб юборар ва йигитни бағрига олиб, ичида кулимсираб эди.

Ота-она даврасига ўтиришгач, улар Азимни соғинганларини, Исматнинг ҳам ўзларидан кам ичкмаганини айтишар, шунда Исмат содда, оташин бир муҳаббат билан Азимга тикилар, Азим эса яна кулимсираш билан чекланар эди.

Азим ота-онасига ҳам кам хат ёзар, Исматнинг эса ўнта хатига битта жавоб қайтарарди, бироқ, Исмат шунга ҳам рози: қувончидан боладек ўйноқлаб, мактубни хотинига кўрсатар, таниш-билишларига мақтар эди...

Улар қачон бир-бирига яқин бўлган, Исмат Азимни қачон севиб қолган — буни уларнинг болалигидан сўраш керак: Азим мактаб директори оиласидан, Исмат мактаб қоровули оиласидан; Азим гоҳо дарсдан кейин юмшоқ кулимсираганича Исматларникига бориб, уни овга таклиф этар, ов деганда оёғи куйгандек типирчилаб қоладиган Исмат унга жон-жон деб рози бўлар ва иккаласи тоққа чиқиб кетар эди.

Такдир ғалати экан: Азим таниқли раҳбар бўлиб, шаҳарда қолиб кетди. Исмат оддий хизматчи бўлиб, қишлоқда қолди.

Улар энди йилига бир марта учрашар эди — Азимнинг истироҳат ойида ёхуд у иш юзасидан қишлоққа келганида...

Лекин, энди Азим Исматларникига эмас, Исмат Азимларникига келади; энди у овга таклиф этади. Азим бу таклифни қайтармайди. Улар тонг қоронғисида тоққа кетадилар... Энди Азим илгаригидек овлай олмайди, нишонга олган ўлжасига ўқни тегизолмайди, баланд чўққиларга ҳам чопиб чиқолмайди. Тезда чар-чаб, бирон қоягами, дарахт тўнкасигами — ўтиради, атрофни томоша қилади. Исмат бўлса, ҳамон қадимгидай: эпчил, чакқон, мерган... Ўлжа тақсимотида ҳам ўзгариш бўлган: энди овни асосан Исмат қилади-ю, ўлжалар асосан Азимники бўлади. Азим эса, бунинг ҳақиқага ўзи ҳам бир нарса беришни истаб, Исмат шанига бир неча калима мақтов сўз айтади: «Ҳалиям жуда зўрсиз, Исматжон»... «Шаҳар бизни уриб ташлапти-да, Исматжон». Исмат ҳақиқатан ҳам катта бир мукофот олгандек, боши осмонга етади.

Азим шаҳарга кетиши билан Исматни изсиз унутади; у ерга бориб кундалик юмушлари, оиласи, ўзга биродарлари даврасига шўнғийди.

Азим бултур иш юзасидан апрель ойида қишлоққа келди. Дарахтлар куртак чиқарган, кўчаларда ёқимли совуқ шабада эсар, баҳор нафаси келар эди. У уйга етмасдан ортидан Исмат етиб келди. Кучоқлашдилар. Утирдилар. Гаплашдилар ва индини тонг маҳали овга чиқиб кетдилар.

Таниш адирлар қор қўйнида жим ётар, арчазор тоғдан буғдек туман оқиб келар эди. Тушгача юриб, ҳеч нарса отолмадилар, тўғрироғи, ўқ бўшатмадилар: на каклик, на куён учрамади. Тушдан кейин қайтдилар.

Сўнгра адирлардан бирига чиққан ерда туман орқада девордек тўхтаб қолди ва улар қори юпқалашиб, тагидан кўм-кўк ажириклари кўриниб турган бетдан туша бошладилар.

Шунда Азим қор ичидан намозшомгулнинг сўла-бошлаган гулидек бўртиб чиқиб турган бойчечакларни кўриб қолди!

— Бойчечак! — У бир нечасини узиб олди. Гул тепасидаги қорлар тезда эриб тушди... Азим гулнинг совуққина бандидан ушлаб унга тикилиб турар экан, дили завқу шавққа тўлиб тошди. Гул фавқулудда нозик ва ифбатли эди! Унинг ҳалигина қор ичидан чиқиб туриши шу қадар хаёлий, ажиб ва гўзал эди! Азимнинг дилида фавқулудда болалиги уйғонди, у фавқулудда шаҳардан келганини унутди: шаҳар берган янги хислатлар ҳам уни бир дам тарк этди... Сўнг у бирдан буларнинг ҳаммасини эслади ва йиғлагиси келиб кетди!

Унга кулимсираб қараб турган Исмат:

— Терайлик бўлмасам, терайлик! — дедию чопқиллаб бойчечаклардан тера бошлади; бир даста қилиб келтириб берди. Лекин, бандини калта узган экан, Азим унинг хурмати учун бир оз олиб юрди-

да, сўнг сездирмай ташлаб юборди.

Қор тугаб, кўкаламзор бошланди.

— Азимжон, Азимжон, каклик! — деб, Исмат чўнқайиб, олисни кўрсатди. Азим ҳам чўнқайди. Олисдаги бир уюм, хўл, малла тошлар орқасидан битта каклик чиқиб, бўйнини чўзганича наридаги тош уюми томон чопиб борар эди.

— Отинг, Азимжон!

Азим кўзлаб отди, ўқ тегмади. Бунинг устига, у ерда қочқоқ какликнинг шериклари ҳам бор экан, чуғурлашганича дув кўтарилиб, этак томонга пастлаб кетдилар.

— Борасизми, Азимжон?

— Чарчадим.

Исматнинг ўзи тийғона-тийғона какликлар орқа-сидан кетди. Азим ҳалигина каклик қочиб чиққан-жойда ўтириб, атрофни томоша қила бошлади. Ярим соатлардан кейин устма-уст ўқ овозлари эшитилди ва Исмат иккита ўлжанинг қанотидан ушлаб, ҳаллослаб қайтиб келди.

— Мана!

Азим олиб томоша қилди, какликлар ҳали иссиқ-қина эди. Кейин қайтариб узатганди, Исмат уни Азимнинг белбоғига осиб қўйди.

— Э, Исматжон, — деди Азим. — Сиз ҳали-ҳамон ўша Исматсиз. Бизни шаҳар уриб ташлапти...

Исмат ачиниб, меҳр тўла кўзлари билан дўстининг маъюс чеҳрасига бокди.

Уч кундан кейин Азим шаҳарга кетди.

Бу йил Азим истироҳат ойини хотин, бола-чақаси билан Иссиққўлда ўтказди, қишлоққа боролмади.

Эрта апрель кунларининг бирида Азим ишдан келган эди, хотини унга телеграмма кўрсатди, унда: «Приглашаетесь на разговор с...» дейилган эди. Яна «17.00» ёзилган. Демак, Тошкент вақти билан соат 8да бориши керак почтага (шундоқ раҳбар бўлгани билан уйига телефон олиб келолмаган, бунга зилзила катта тўға-ноқ бўлган эди).

— Кимдан экан бу?

— Билмадим, — деди хотини.

— Онамданмикан?

— Онангиздан яқинда хат келган эди.

— Шу... жавоб ёзиш керак эди-да.

— Балки укангиздандир?

— Эҳтимол.

Азим иссиқ уйдан чиқиб, почтага боришга эринди, оқшомги газетани ўқишга тутинди, ўқиркан, «Ким бўлсаям... кутади-кутади, кетади-да, кейин... вақти йўқ экан... деб ўйлайди».

Бироқ, соат етти яримлар чамаси ўтгач, хотини унинг хонасига кирди:

— Менга қаранг. Бориб келинг. Шу ярим соат вақтингиз уларнинг кутишига арзимаёди, — деди.

— Тўғри, — деб газетани столга ташлади.

Почтага борди.

Навбати етди...

Қишлоқ почтасининг навбатчиси: «Гаплашинг!» де-дию Азим олисдан келаётган таниш, титроқ овозни эшитди:

— Азимжон, Азимжон!.. — деб қақирар эди Исмат. — Сизми бу?

— Мен, — деди ҳайрон бўлган Азим. — Мен.

— Соғмисиз, Азимжон, саломатмисиз?

— Раҳмат, ўзингиз яхшимисиз? — деди Азим энсаси қотиб.

— Азимжон!.. Сизни... соғиндим! Эшитяпсизми?

— Ҳимм... Мен ҳам, — деди Азим ичида кулимсираб.

— Қачон келасиз энди? Нимага келмадингиз?

— Вақт бўлмади, Исматжон... Бораман насиб бўлса.

Азим уйга қайтиб келиб, қақирган Исмат эканини,

соғинганини айтди. Эр-хотин ёш болага жилмайгандай бир-бирига жилмайди...

Азим шу кеча ухлаш олдидан чеккани ҳовлига чиққан эди, эти тотли жунжикиб кетди. Атрофга гангиб қараб, юмшоқ шабада эсаётгани, кўклам нафаси ке-лаётганини сезди ва ҳали энсаси қотгани



учун эсламаган нарсасини элади: Исматни, овни... Унинг кўзи олдига бултур шундоқ кунда овга чиққанлари келди: туманли кун, қор босган адирлар... Бойчечаклар... Бой-чечак!!! Азим бирдан тек қолди: бойчечак, совукбандли бойчечак шундоқ рўпарасида тургандек, уни ушлаб кўргандек бўлди!!! У шу қадар гўзал, ифбатли ва хаёлий... Азимнинг қўнглида яна ўша ҳис — болалиги уйғонди, у энди шаҳарда турганини унутди: беихтиёр йиғлагиси келаётганини сизди!!!

Кейин, бирдан жиддий тортиди ва Исматнинг атайлабдан шундоқ кунда телефонга чақирганини тахмин қилди, кейин бирдан ўзини қишлоқ билан, болалиги, ов билан, ёқимли, маънос туйғулар билан боғлаб турган нарса, унга Исмат бўлиб туюлди... ва энди Исматдан ҳеч қачон, ҳеч ерда ажралолмелигини ҳис қилди!!!

Шу ҳис таъсиридами, унга хат ёзиш кераклигини, уни соғиниши кераклигини ўйлади.

1965

## КЎКБОЙ

Чойхонани бекитиб қайтаётган Қаландар ака овчи ўртоғи Ҳошим аканинг чорбоғи ёнидан ўтаётиб, унинг баланд дарвозаси қия очиқ эканини кўрди ва якка кифт бўлиб ичкарига кирди. Оёқ учида юриб, супага яқин борди. Уй муюлишидан мўралаган эди, олдигинасида, супурги ёнида ғужанак бўлиб ётган кўк жунли кучукни кўрди. Кўрди-ю, унинг бўйнидан бўғиб ушлаб, қўйнига солди. Яна якка кифт бўлиб, дарвозадан чиқди ва музлаб қота бошлаган кўчадан жадаллаб кетди. Йўлда кучукнинг бўйинини бўшатиб, чопонининг барига ўраб олди. Уйга келиб:

— Охири қўлга туширдим, — деди хотинига. Бағридан олиб, пахмоқ, қора пўстак устига қўйди. Кучук бола жавдираб атрофга қаради-да, югуриб тунука печнинг орқасига ўтди.

— Чиройли-а? — деди Салқин опа.

— Сурлон итнинг боласи, — деди Қаландар ака.

— Ошнангиз билиб қолса, опкетмайдими?

— Бермайман. Бу кучукваччангга ишқим тушган, деб юрардим. Бермайман.

— Думи кесилмаган-ку-а?

— Шуниси яхши. Чўлтоқ итдан хунуги борми?

— Оти нима?

— Ўзимиз қўямиз-да отини. Ана, Кўкбой бўла қолсин. Қорабой, Оқбой дейдилар-ку. Бу — кўк.

Қаландар ака печнинг устидан эгилиб, икки қўлини икки томондан кучукчага яқинлаштирди. Кучукча тишларини иржайтириб, бурчакка тикилганди, бўйнидан шаппа ушлаб кўтарди-да, пўстакка ўтириб, тиззалари орасига қўйди. Дастурхондан бир бурда нон олиб, унга тутди. Кучукча оғзини очмади. Қаландар ака бир чақмоқ қанд олди.

— Буни е, бўлмасам.

— Қўйинг, ит ҳам қанд ейдими? — деди Салқин опа.

— Ейди, — деди Қаландар ака ва Кўкбойнинг тумшуғи ёнидан қисиб, оғзини очди-да, қандни тикиб юборди. Кучук бола ких-ких йўталиб қолди. Зум ўгач, бошини ёнига буриб, қандни қисирлатиб тишлади. Қанд уваланиб икки бўлакчаси пўстакка тушди. Кўкбой шоша-пиша оғзидагини чайнаб ютди.

— Айтмадимми, — деди Қаландар ака.

— Балодай еди, — деди Салқин опа.

Кучук бола пўстакдаги қанд ушоқларини ҳам қил-пили билан еб, лабларини ялади.

— Энди отбой! — деди Қаландар ака ва Кўкбойни қорнидан кўтариб, айвонга чиқди. Ўчоққа солиб, оғзини тос билан бекитди. Тос орқасига тут тўнқасини тираб қўйди. Уйга кирди.

— Совқотмайдими? — деди хотини.

— Ҳозирдан кўниккани яхши, — деди Қаландар ака ва отасининг хонасига ўтди.

Кучук бола илиқ кулга юмшоқ панжаларини босиб, ўчокнинг бурчагига борди ва чўнқайиб ўтирди. Деразада чироқ ўчди. Ўчоқ орқасига тутиб қўйилган каноп қоп шамолда патир-путур қила бошлади. Кўкбой лабларини ялаб ёнбошлади-да, пахмоқ думи билан орқа оёқлари орасига тумшуғини тикди.

...Орадан уч йил ўғиб, кучук бола жуда бўлимли ит бўлди. Эгаси билан бир неча бор овга бориб, уни хурсанд қилди. Мукофотига ҳовуч-ҳовуч қанд олди. У занжир кўрмай ўсганидан одамларга ёмон кўз билан қарамасди. Қаландар акани эрталаб дарвозада кузатар, кечаси у кишининг қайтиш вақти бўлганда, чойхона олдида ҳозир бўларди. Уни бутун қишлоқ танирди: кўчада думи узун, қулоқлари қалин жун орасига яшириниб кетган, оёқлари ингичка кўк итнинг пайдо бўлганини кўришса, тўхтаб уни томоша қилишар, макташар эди.

Қиш кунларининг бирида Қаландар ака Кўкбойни эргаштириб, тонг қоронғисига овга кетди. Чошгоҳларда Йўлбарс дарага рўпара бўлдилар. Бўйин жунлари хурпайган Кўкбой олдинда кетаётган эди, такка тўхтаб, қорга беланган думини қўйруғи устида гажак қилди, бир нарсага ташланмоқчидай, бошини ичига тортиб, пасайди.

Пакана арча орқасидан чурқ-чурқ овоз келди ва даҳшат ичида чуриллаб бир каклик учди. Унинг изидан яна бир гала каклик кўтарилди. Улар дарадан чиқди. Қаландар ака ҳам изма-из кўтарилди. Какликлар қордан чиқиб турган янтоқлар оралаб кетишарди. Овчи ўқ бўшатди. Иккитаси қорни титиб қолишди-ю, қолганлари нарироққа учиб бориб, яна қорга бота-бота кетишаверди. Қаландар ака йиқилган какликларни сўйиб, белига осиб олди. Яна йўлга тушди. Яна ўқ бўшатди. Учтаси типирлаб

қолди. Буларни ҳам олиб кўзғалган эди, қаёқдандир бир гала каклик учиб келди-ю, олдиндагиларга кўшилди. Улар узоққа учолмас, совқотган, музлаган қанотлари бунга имкон бермас эди. Аста-секин какликлар, қизишиб, узоқроққа уча бошладилар. Қаландар ака ҳам энди чопқиллаб борарди. Какликлар дўнғлар оша, жарлар оша уча бошлади. Қаландар аканинг кўзига какликдан бошқа нарса кўринмай қолди. Шу кўйи улар анча йўл босишди. Ниҳоят, олдинда туман кўринди-ю, какликлар туманга кириб ғойиб бўлишди. Овчи тўхтади. Атрофга қаради. Қаерга келиб қолганини билмоқчи бўлди — билолмади. Орқасидаги дўнғликка кўзи тушди-ю, «шунинг устига чиқиб қарайман», деб ўйлади. Қадам босган эди, белидаги какликлар оғирлашиб кетганини сизди. Бир неча одим юргач, шунча юкни кўтариб бу ергача қандай чопиб келганига ҳайрон бўлди. Шунда оёғи қалтираётганини сизди. Дўнғликни кўйиб, яқингинада кўриниб турган арчага қараб юрди. Арчага етгач, белбоғини ечиб, қорга қўйди. Ёнидан пичоғини олиб, чўққайиб ўтирди-да, какликларнинг ичини ёриб, ичак-чавоғини чиқариб ташлай бошлади. Кўкбой хурпайиб, ейишга тушди, сўнгра тўйиб, чўзилиб ётди. Овчи ҳамон каклик тозаларди. Ниҳоят, Қаландар ака какликларни санади. Йигирма олтита эди. У ҳеч маҳал бунча каклик отмаган эди. Улардан белбоғидан попукдай осилган ипларга қанотларидан боғлаб, ўрнидан кўзғолган эди, юз-тубан йиқилиб тушди. Оғиз-бурни қорга ботди. Ит чўчиб, кўзларини чақчайтирди. Овчи қорга қўлини тираб, бошини кўтарди. Қадини кўтармоқчи эди, яна юзтубан тушди. Ит ғингшиб, думини кўтарди. Туман буларнинг устидан босиб ўтиб кетди. Овчи яна бошини кўтарди ва узоқ йўл юргач бирдан чўнқайиб ўтиргани учун оёқларининг томири тортишиб қолганини пайқади. Бир ёнбош бўлиб, тақимини уқалашга тушди. Лекин тордай таранг бўлиб қолган томир юмшамасди. Шунда овчининг кўзи бирдан тиниб кетди. Думалаб кетадигандай қорни чангаллади. Нафаси қисила бошлади. Овчи бунинг сабаби ҳақида ўйлолмас, бу узоқ йўл юриб, бирдан тўхташнинг оқибати эди. Овчи итнинг хураётганини эшитди-ю, лекин, ит тесқари бўлиб кўринди. Ичи ёниб борарди. У қорни ямлай-ямлай ўзидан кетди.

Кўкбой эгасининг теварагида ғингшир, хураб эди. Кейин унинг чопони баридан тортқилай бошлади. У эгасини ҳеч маҳал бундай ҳолда кўрмаган эди. Ниҳоят, овчининг бошида чўнқайиб ўтирди-да, тумшуғини осмонга кўтариб ингичка увлади. Сўнг яланиб, яна эгасига қаради. Яна уни тортқилашга тушди. Эгаси кўзғалмас, лекин унинг бурни тегиб турган қор аста-секин сарғайиб борарди. Ниҳоят, ит унинг оёқ томонига ўтиб, чўзилиб ётди.

Қуёшнинг қаерда эканини билиб бўлмас-да, ит кеч бўлганини сизди. Улар ҳамини қоронғига қолмай, уйга етиб боришарди. Кўкбой туриб, яна овчининг атрофида айланди ва яна тортқилашга тушди. Овчи қимирламагач, унинг этагидан тишлаб олдинга, орқасига тисланиб судрай бошлади. Боя ўзлари қолдириб ўтган изларга етиб тўхтади. Тағин эгасини айланиб вов-вовлади, хурди. Эгаси миқ этмай ётар, унинг бўйинларига қор кирган, телпаги йўлда тушиб қолган эди. Кўкбой овчини яна судрашга тушди. Дўнғликка олиб чикди-да, кўзларига қон тепиб, атрофга қаради. Шунда бирдан қоронғи тушиб қолганини сизди. Дўнғлик этагига қараб ҳўл бурнини қимирлатди. Кейин овчини икки марта айланди ва дўнғлик пастига отилиб тушиб кетди. Қоронғи туманда итнинг ўткир кўзлари ўзи босиб келган изларни яққол кўрар, у издан чикмай, дўнғликлар, жарликлар оша учиб борарди. Димоғига қишлоқ ҳиди урилиб, баттар жадаллади. Қишлоқ кўчалари, деворларидан кўз илғамас тезликда ўтиб, таниш дарвоза ёнида тўхтади. Бўғиқ хурди. Ҳовлидан чолнинг овози эшитилди. Ит ортига тисланиб, деворга сапчиб ва томорқага ўтиб, айвонга чиқиб борди.

Очиқ эшик олдида ҳассасига таяниб турган чол манглайи тагидан итга тикилиб илжайди, йўлкага қаради. Йўлкада ҳеч ким кўринмагач, яна итга боқди-да, унинг йирткич важоҳатидан кўрқиб кетди. Ит ғингтиб, супа тупроғини тирнаб пастга отди. Сўнг тумшуғини осмонга чўзиб, ҳовлини бошига кўтариб увлади. Эшикда Салқин опа пайдо бўлди.

— Қизим, куёвингга бир гап бўлган, — деди чол, — итнинг авзойи бузук.

Хотин отилиб чиқиб, олазарак бўлиб турган итнинг олдида борди. Ит ўкрайиб, уни тишламоқчидай вовуллади. Шунда ноҳос сергақлиниб, кўзларини чайчақтирди-да, шарт бурилиб чопа кетди. У яна қишлоқ кўчаларидан учиб ўтди. Қирга ўрлади. Энди у боягидан ҳам зўр шиддат билан учиб борар, унинг афсоналардагина куйланган итлик табиати бир хавфни сезган эди. Дарҳақиқат, таниш дўнғликка чиқиб бораркан, қордаги қорайиб ётган жасад ёнида бир-бири билан талашаётган иккита кулранг ҳамжинсини кўрди. Отилиб бориб, уларга ўзини урди. Бундай бўлишини кутмаган бўрилар икки тарафга қараб қочди. Лекин ўттиз қадамча нарига бориб тўхташди. Ит овчини гир айланиб хидлади ва шахд билан бўриларнинг бирига отилди. Кўкбой бу хил ҳамжинси билан бўладиган учрашув икки

томондан бирининг ўлими билан тамом бўлишини яхши биларди. Унинг елкасига сапчиб, бўйнига оғиз солди. Сафдоши билан ўлжа талашиб уриша-уриша ҳолдан тойган бўри қорга ётиб қолди. Кўкбой унинг кекирдагини узиб ташлади. Сўнг бурила солиб, дўнгга қараб чопди. Жасад устига келиб қолган иккинчи бўри тишларини такиллашиб уни қарши олди. Лекин Кўкбой ҳозир тап тортадиган эмасди. У ашаддий йиртқичга айланган, кўзига ҳеч нарса кўринмасди. Бориб кўкраги билан уни урди. Кўкбой бу рақибни ҳам чўзилтиргач, эгасининг ёнига чўнкайиб, бўри тишлаган ерларини ялади.

Тонг отиб, туман тарқалди. Дўнг пастада шовқин-сурон қилиб келаётган одамларнинг қораси кўринди. Кўкбой ҳуриб, думини ликиллатиб, овчини айланарди.

Қаландар акани кўтаришганда, у ўтириб олди. Аммо Қулоқлари ва чаккасида оппоқ қор ёпишиб турар, унинг ҳам музлаб қотиб қолишига сал қолган эди. Уни чопонга солиб кўтаришди. Бўриларни ҳам судраб олиб кетишди. Овчининг хотини сочини юлиб йиғлар, чол «бўтам»лар эди.

Шу куни туш маҳали марҳумни гўристонга элтиб кўмдилар. Одамлар йиғлади-сиқтади ва қишлоққа қайтишди. Гўрков ҳам, чол ҳам қайтди. Гўристонда фақат Кўкбой қолди. У гўрнинг қошида узок чўнкайиб ўтирди, музлаган тупроқ уюмига бағрини бериб ётди н тумшуғини олд оёқлари устига қўйди. Бирон кимса уни четдан кузатганда, малла кўзларидан ёш оқиб тушаётганини кўрарди.

Кечки пайт Салқин опа итни излаб келди. Ит ҳамон эрталабки алфозда ётарди. Опа ўкириб йиғлади ва итнинг бўйнидан қучоклади. Ит пахмоқ думини қимирлатиб, аёлнинг қўлини ялади. Сўнг, Салқин опа итнинг бўйнидан тортди, аммо ит қўзғалмади. Кесак билан урди, турмади. Унинг бағри гўрга ёпишиб қолганга ўхшарди. Опа яна йиғлади ва уйга қайтиб, ной билан бир ҳовуч оқ қанд олиб келиб, итнинг олдига қўйди. Ит уларга совуққина қаради-ю, аммо ҳидлаб ҳам кўрмади. Аёл тағин уни уйга олиб кетмоқчи бўлди. Ит тағин жилмади.

Кўкбой яна икки кун шу кўйи ётди. Учинчи куни одамлар унинг музлаб қолган жасадини кўрдилар.

1966

## ЁВВОЙИ ГУЛ

Восит нимжон, ялқов ва хаёлпараст бола эди. Маданий-оқартув билим юртини тамом қилганидан кейин шаҳарда қолди. «Шаҳар ҳақиқати» газетасида корректор бўлиб ишлай бошлади. У олти ой ўтмай квартирасини алмаштирар, бунга гоҳ ўзи сабабчи бўлса — ижара ҳақини вақтида тўлолмаса, гоҳ уй эгаси сабабчи бўлар — бу лаллайган болани ёқтирмай қолар эди.

У шаҳардан уч юз километр олисидаги ёш, адирсимон тоғлар остидаги «Гулбахор» қишлоғида туғилган, отаси деҳқон, онаси уй бекаси, яна иккита укаси бор эди. Бундан ташқари, албатта унинг ёр-биродарлари ҳам бор эди. Улар бунга ачиниб қарар, лекин, хаёлпарастлигини ёқтирар, уни сафларидан тирсаклашмас эди. Бу қишлоқ устидаги адирдан бошқа ерларда ўсмайдиган кийикўт ва андузлар кўп бўлар, баҳор бошланиши билан уларнинг майин ва ўткир ҳиди қишлоққа эсиб турар эди.

Ана шундай баҳор кунларида Восит адирларда санғиб кунни кеч қилар, ошналари чиқиб қолганда, у кунботарни кўрсатиб, ўша ёқда шаҳар борлиги, унинг жуда антиқалигини айтар ва келгусида ўзининг шаҳарда яшаш орзусини ҳикоя қилар эди. Ўртоқлари кулги аралаш, вақти келганда, унинг уйига меҳмонга боришларини айтар, Восит уларни жон деб қабул қилишга ваъда берар эди.

Восит болалигидан нимадир, одамларни ҳайрон қолдирадиган ва ўзи учун суюмли бўлган бир иш қилишни истар эди. У техникумни битириб, газетада корректор бўлиб ишга киргач, бу нарса ёзилажак қандайдир машҳур бир асар эканини укди... Лекин унинг ёзишга қобилияти йўқ, жиддий бир мулоҳаза қилишга ҳам эринар эди.

У тўрт йил умрини шаҳарда ўтказди. Тўрт марта қишлоғига бориб келди. Ҳар гал борганида унинг онаси ва укаларидан тортиб ёр-биродарларигача «Гулбахор»да қолишга ундар, Восит унамай кетиб қолар эди. Шунда улар Воситнинг орқасидан ачинишар, айна чоғда унинг ғайритабиий одатларини ўйлаб, у қандайдир катта бир иш қилаётганига ишонгандай бўлишар эди...

Восит катта парк орқасидаги шофёр ўғли билан уззукун жанжал қиладиган Навохон аянинг уйида еттинчи ой ҳам яшаб қолди. Навохон ая ўғли ишга кетганида, ундан зорланиб, унга ақл кирмаётгани, беш йилдан буён болали бир хотиннинг изидан юрганини айтиб куйинар, хаёлпараст Восит онага раҳми келиб, унинг гапини қувватлар ва шу сабабли уй бекасига ёқиб қолган эди. Лекин, у шофёр йигитга ҳам ёқиб қолган эди: чунки у ҳам онаси бўлмаганда, ундан зорланиб, ўша аёлни севиши, онаси эса, у билан бирга бўлишини истамаслигини айтиб, уни жоҳилликда айбларди. Восит унинг ҳам гапини қувватлар ва ҳамдардлик билдирар эди. Лекин, гап кўндалангига ҳал қилинишига тўғри келиб қолган кезларда, миқ этмай ўтирар, унинг назарида, буларнинг ҳам ҳаётида яқин келажакда қандайдир, қизиқ бир ўзгариш бўладигандай туюлар, улар антиқа бир ҳаёт оғушида бахтли ҳаёт кечирадигандек бўлар эди. Бироқ ўзи ёзмокчи бўлиб юрган асар қандай бўлишини билмаганидек, буларни ўз оғушига оладиган бахтнинг ҳам қандайлигини билмас ва бу ишлар қандай амалга ошиши ҳақида ҳам ўйламас эди... Тўғри, гоҳида ўйлашга тиришиб ҳам қолар, аммо тезда зерикар, ўй унинг ялқов вужудида саробдек хаёлга айланиб кетар эди...

Бу оила ҳам Воситга ёқар, лекин, она-боладан ҳам кўра, ҳовли ўртасидаги гулзор унга кўпроқ ёқар эди. У бошқа хонадонларда яшаганида ҳам, ҳаммадан, ўша хонадонлардаги гулзорлар унга кўпроқ ёқар эди, бироқ, бу ердаги гулзорда уларда бўлмаган гуллар: косагул, чиннигул ва хиналар барқ уриб очилиб ётардики, булар унга ҳар қанақа атиргул, ромашка, президент гули ва шу каби Европадан келган гуллардан ўн чандон яқин ва кадрдон туюлар эди. Негаки, қишлоқдаги уйлари олдига ҳам онаси ҳар баҳор шу хил гуллардан экар эди.

Восит бу гулларни шунчалик яхши кўриб қолганидан, уларга қарашни тамом ўз гарданига олди. Уларга ўзи сув қуяр, пушталарини юмшатар, қуриганларини йигаб гажимланган қоғоз халтага солиб, Навохон аяга берар ва «Келгуси йил экаси», дер эди... Лекин, Восит кечалари водопроводнинг сувини гулларга қуйиб, унинг тошиб кетмаслигани кутиб ўтирар экан, ўша антиқа гуллар ҳақида ҳам ўйлар ва яқин келажакда бу гуллар тақдирида ҳам қандай қизиқ ўзгаришлар бўлишини хаёл қилар, яна қандай ўзгариш бўлади — бу ҳақда ўйламас эди.

Воситнинг оладиган маоши қорнини тўйғазишга зўрға етар эди. Шу сабабли ижара ҳақини тўлаганидан кейин, қолган пулини тийинлаб, кунларга тақсим қилиб чиқар ва буни ҳеч ерда унутмас эди. Уни кўпинча почаси сўкилиб кетган дағал шимда, ёқаси ағдариб тикилган оқ кўйлақда, товони қийшайиб кетган таги резинка туфлида ва сочлари ўсиқ ҳолда кўриш мумкин эди. Бўм-бўш кўчаларда

хам бировга тегиб кетадигандек охиста, эхтиёткорлик билан четдан юрар, башарасига караган киши хаёли бошқа жойда эканини сезиши мумкин эди.

Ўзи нимжон бўлган бу йигитга шаҳар хавоси ёмон таъсир қила бошлади. Юраги сиқилиб, нафаси етмагандай бўлар, гуллар ковжираган маҳалларда паркка чиқиб, жимжит дарахтлар остида, оёғи тагида гижирлаган баргларнинг овозига кулоқ солиб юрар эди. Уни баъзида «Планетарий» олдидаги тепача устида турган Пушкиннинг оққа бўялган ҳайкали ёнида учратиш ҳам мумкин эди, шунда у Пушкин каби қўлини кўксида киборларча қовуштириб, пастдага анҳорга ўйчан тикилиб турар эди.

Қиш кунларининг бирида шофёр йигит болали хотинни олиб келди. Навохон ая ноилож рози бўлган эди. Лекин хотин билан уришишга баҳона излар, шунда беҳудага Воситни ҳам хафа қилиб қўярди. Бунга ҳам чидаши мумкин эди. Восит — у квартирама-квартира яшаб уй бекаларининг дашномлари ва менсимасликларига кўникиб кетган эди. Лекин, жойнинг торлик қилиб қолгани ёмон бўлди: Восит буклама каравотини ошхонага олиб чиқиб ётадиган бўлди. Бунга баъзида Навохон ая ачинар, уни қишлоққа кетишга ундар, бошқа бирон яхшилик қилишдан ожиз эди.

Бир куни Воситнинг ўнг биқини оғриб турди. Дармондан кетиб ётиб қолди. Доктор чақирдилар. Эртаси куни Восит бир-бир босиб поликлиникага борганида, унинг талоғи шамоллагани маълум бўлди. Касалхонага йўлланма бердилар. У ишхонасига зўрға кириб борди, хокисорлик билан ўзининг бетоблигини айтиб, йўлланмани кўрсатди. Улар ётишга даъват қилдилар. Восит Навохон ая ва шофёр йигит билан қуюқ хайрлашиб касалхонага кетди.

Касалхона унинг ётиб юрган шароитидан юз чандон аъло эди, тўшақлари ҳам янги, оппоқ, палата иссиқ, овқат вақтида тайёр... Бу янги шароит Воситга жуда ёқиб қолди. У касаллар билан иноқ бўлиб кетди. Энди у истаганича хаёл суриши мумкин эди. Кейинчалик, у тузалиб чиққанидан кейин, турмуши тамом ўзгариб кетадигандек, хаёллари амалга ошиб, қаршисида антиқа олам очиладигандек ва ўз яратиши керак бўлган асар ҳам энди ёзиладигандек туюла бошлади. Бироқ, унинг тузалиши секинлик билан бўлди. Докторлар унга апельсин, лимон, мандарин ва ўзимизнинг бозорда сотиладиган мевалардан ейишни тавсия этар, у эса, буларни истеъмол қилишдан маҳрум эди. Фақат баъзи беморлар унга ачинганидан битта-яримта мева тутқазар, Восит мамнун бўлиб, уни еб олар эди... Ундан кейин келган, шу касал билан оғриган беморлар ҳам бир ярим-икки ойга қолмай шифо топиб кетишди, Восит тўрт ой ётиб қолди. Бу орада редакциядаги секретарь қиз билан корректорлар бўлимининг мудир икки марта хабар олди. Онаси битта укаси билан бир марта келиб кетди ва бу гал ҳам Восит тузалиб чиққанидан кейин қишлоққа кетишини ёлвориб сўради. «Тузалиб чиқай, кейин маълум бўлади», деди Восит.

Восит касалхонадан чиққан куни Навохон аянинг уйига борди. Ая ҳам, шофёр йигит ҳам уни илиқ кутиб олишди ва кўргани боришолмаганларини айтиб, турмуш ташвишларидан нолишди. Восит энди ошхонада эмас, каравотини гулзор ёқасига қўйиб ётар эди. Чунки, кўклам бошланиб, ҳаво исиб кетган эди. Лекин, у редакцияда кўп ишломас, тез чарчаб қолар, докторлар ҳам унга кўп уринмаслик, оғир ишларни эса, мутлақо қилмасликни уқтирган эди. Шунинг учун корректорлар бошлиғи ҳам, бошқа ходимлар ҳам унга қия қарашар ва газетада хато кўп кетаётганидан нолиб қандайдир бошқа иш қилишни шама қилишар эди... Илгари бундоқ муомалага дуч бўлмаган Восит хафа бўла бошлади. У энди келажак қиш ҳақида ўйлаб, яна касалга чалиниши мумкинлигини чамалар, бошқа хонадонга кўчиб ўтишни авваламбор истамас, сўнг бу кўчишлар жонига теккан эди... Энди ўзининг келажаги ва келажак ёрқин ҳаёти унга бир саробдек кўрина бошлади. Ёдига туғилган қишлоғи тез-тез тушадиган бўлиб қолди.

Апрелнинг ўрталари эди. Редакторнинг ташаббуси билан ходимлар бир автобус бўлиб, Ойна тоққа лола сайрига чиқадиган бўлишди. Буни эшитиб, Воситга жон кирди. Сайрга борадиганлар беш сўмдан профкомга тўлаши керак эди, чунки, у томонда қўй сўйишмоқчи эдилар... Восит ҳам асраб қўйган пулидан баданини узгандек қилиб, беш сўм чиқариб берди.

Тонг маҳали ўзлари ижарага олган автобусда жўнашди. Шивалаб ёмғир ёғиб турар, ҳаво булутли эди. Тоққа етгунча ёмғир тиниб, кўк очилиб кетди. Баҳор бутун кўрки билан кўзга ташланар эди. Бир кун илгари борган бўлим бошлиғи буларни Нанай қишлоғининг лойи қотган кўчасида кутиб олди. Чувурлашиб, қувнашиб, автобусдан тушдилар. Бўлим бошлиғи маҳаллий агрономнинг уйида жой ҳозирлаган экан. Кириб жойлашдилар. Таом тайёр бўлгунча атрофни айланиб келиш ҳақида таклиф тушди. Ҳамма рози бўлиб, қўзғалди. Бироқ, йиғилиб келган қишлоқ болалари лола ҳали кам очилгани,

тоғнинг баланд кунгай бетларидагина борлигини айтишди. Ҳамма мамнуният билан ўша ерларга чиқишга рози бўлди ва болаларга эргашдилар. Аммо лола ўсган адирнинг этагига етгунча чарчаб қолишди. Лоладан ҳафсалалари совиб, теваракни томоша қилиш ва оёқ остида очилиб ётган митти сариқ гуллардан териш билан чекландилар. Восит хаёлпарастлик билан гангиб, ўтлоқда турар эди. Хаёлидан болалиги ўтган қишлоқлари ортидаги адирлар, болалиқда ўзининг ўша адирда юргани, ўтириб уфққа тикилгани ўтар эди. Шунда бирдан унда адирга кўтарилишдек тийиб бўлмас бир истак уйғонди. Дили ҳаприқиб, гўё шу адирга чиқиб уфққа қараса қандайдир орзулари бирдан рўёбга чиқадигандек, гўё ўзи кўпдан бери шуни кутиб юргандек туюлди. У шунда докторларнинг кўп юрмаслик, оғир иш қилмаслик ҳақидаги ўгитларини ҳам унутди ва адирга тирмашиб чиқа бошлади. У дармонсизликдан чарчар, аммо, буни ўзига олмас эди. Адирга чиқиб ҳам борди. Уфққа қаради. Уфқда катта, яланг тоғ кўндаланг турар эди. Воситнинг назарида ҳозир куёш шунинг орасида ботаётгандек, уфқ кип-қизилдек туюлди.

Беихтиёр ёнидаги тошга ўтирди. Шунда қаердандир жуда таниш бир ҳид димоғига урилаётганини сизди. Бирдан сергакланиб аланглади ва теварагида кўм-кўк, кўрпадек бўлиб ётган кийикўтларни кўрди. Ғалати бир титроқ билан кўзғалиб, катта бир туп ўтнинг бошига борди. Эгилиб ҳидлади. Дили ёришиб, кўпдан излаб юрган нарсасини топгандек бўлди. Шунда этакда шапалоқ барглари ёзиб ётган андузларни кўрди ва юраги ҳаприқиб, кўзларига ёш келаёзди. Югургилаб уларнинг бошига борди. Шунда орқадан ходимларнинг чақираётганини эшитди. Туриб, адир бошига келди. Иккита олти яшар бола қўли билан кўкатларни ушлаб, тирмашиб чиқиб келар, пастдан корректорлар бўлимининг бошлиғи кўлларини юқорига кўтарганча қичқирар эди. Бу болалар — маъсул секретарнинг болалари эди.

— Восит! Тушинг, тушинг ахир! — деб қичқирди у. — Сизни кўриб булар чиқиб боряпти. Кета-ми-из!

Восит бирдан ўзини айбдор ҳис этиб, пастга туша бошлади. Аммо бу адирдан жуда ҳам ажралгиси келмади. Нима қилишини билмай, бир зум иккиланиб турди-да, сўнг каттагина бир туп кийикўтни тутамлаганча ушлаб торта бошлади. Узун томири узилиб, бир мисқол тупроқни томирлари билан чангаллаганича ўт унинг қўлига келди. Восит лойини туширмасликка ҳаракат қилиб туша бошлади. Бироқ, қумли тупроқ тезда тўкилиб, кийикўтнинг қизғиш томирлари банка ичида ўсган томирлардек таралиб қолди. «Зарари йўқ», деб ўйлади Восит; болаларни зўрға қайтариб, пастлади.

— Касалман дер эдингиз, касал ҳам тоққа чиқадими? — деди бошлиғи. Восит ғамгин жилмайиш билан жавоб берди. Лекин касаллиги ўзини тезда кўрсатди. Агрономнинг уйига етмасидан ўнг биқинида бир нима тугилиб қолгандек бўлаверди. Овқатга иштаҳаси бўлмади.

Шаҳарга кечкурун қайтиб кетдилар. Восит кийикўтни тутганича Навоҳон аянинг уйига кириб борди.

— Бу гулни экамиз, ая, — деди. — Кўпайиб кетади. Бу ёввойи гул, кийикўт. Маданий бўлиб кетади.

Ая уни ҳидлаб кўриб, хурсанд бўлганини айтди.

Восит гулзорда роса жой танлаб, гулни кўриниб турадиган ерга, райхонлар экилган жойнинг пуштасига экди.

Кунлар исиган сари водопроводларнинг суви ҳам камая бошлади. Сув фақат кечаси келар, гулзорни суғоришга эса, Воситнинг негадир ҳафсаласи йўқ эди. Бир куни кийикўтдан хабар олди-ю, хафа бўлиб кетди. Пуштага экилган ўтга сув етмас, унинг япроқлари ҳамон кўк бўлса-да, қовжирай бошлаган эди.

Бир куни Восит ишдан ҳайдалди. Энди қандай ишга кириш, ижара ҳақини қандай тўлаш ҳақида ўйланиб, уйга келди. Шунда бирдан қишнинг яқин қолгани ёдига тушди. Шунда ўзининг ҳам жуда ҳолдан тойганига фаҳми етди. Кечгача дарвоза ёнида ўтган-кетганга қараб ўтирди-да, кейин ҳовлига кирди ва бирдан ўтини эслаб, унинг қошига борди. Донг қотиб қолди.

Кийикўт чўп бўлиб қолган эди. Унинг томирини кавлаб кўргиси келди, бироқ, буни орқага суриб, унинг бошига чўнкайди. Шунда бирдан кўнгли бузилиб, шу ўт ўсган адирни эслади ва беихтиёр куйинди: «Нимага буни шу адирдан олиб келдим. Уша ерда ўсаверса, қуримасди», деб ўйлади. Шунда бирдан нимагадир ўзи ҳақида ўйлаб қолди ва зўр таажжуб билан ўзини шу гулга ўхшатди. Кўнгли бузилиб кетди, ўзининг хор-зор юрганларини эслади. «Нима учун? Нима учун?» деди. Жавоб тополмади-ю, ўзининг ҳам шу гулдек қовжираб бораётганини, яқин куларда шу гулдек қуриб, чўп бўлиб қолишини ўйлади. «Йўқ, менинг жойим ўша ёқ», деб ўйлади. Бу ўй Воситнинг умрида биринчи жиддий ўй эди. Шунинг учунми ё бошқа сабабданми, бу унга кучли таъсир қилди. Эртаси куни кечкурун картон чамадонига эски-туски кийимларини жойлаб ташқарига чикди-да:

— Хайр, оyi, мeндан ёмонлик ўтган бўлса, кечиринг, — дeди. — Кийикўт тоғда ўсгани маъкул экан. Ижара ҳақини тўлаб, дарвозадан чиқиб кетди.

1966



## СИРЛИ МИЛИЦИОНЕР

Ташқарида ёмғир куяр, магазин ичида намиққан туз ва совун ҳиди анқир эди. Эшик оғзида турган совхоз директори Тўраев:

— Сел келар-ов, — деди. Пештахта ортида турган мудир бўйнини чўзиб, сойни кўрмоқчи бўлди.

Кўча ёқасига келиб, бир машина тўхтади. Кабинадан милиционер тушди. У тўладан келган, шапкасини бостириб кийиб олган, поғонида учта юлдузчаси бор, чеҳраси ташвишли эди. Шошиб, магазин айвонига чиқди. Этикларини уриб қоқди ва шапкасини бошидан олиб, сочини кафти билан силади.

Тўраев унга илжайиб қараб турарди: секин ортидан бориб, икки қўллаб унинг кўзларини беркитди.

— Топинг! — деди.

Милиционер илжайди, бурилди ва бирдан қовоғини уйди:

— Салом.

— Яхшимисан?

— Яхши... Ёмғир ҳам зўрайди!

— Жуда!

— Ҳм...

— Э, одаммисан ўзи?! — Тўраев унинг тирсагидан ушлаб ўзига қаратди. — Нима бўлди? Танимаяпсанми?

Милиционер томоғини қириб, шапкасини кийди:

— Танидим... Сиз совхоз директори ўртоқ Тўраев бўласиз.

Тўраев бурнидан нафас олиб, бошини орқага тортди:

— Ҳазил қияпсанми? — Қанақа ҳазил?

— Ҳали шунақами?

— Нима?

— Бор, тошингни тер! — Тўраев бурилиб магазинга кирди, бир оздан кейин қайтиб чиқиб, айвондан чиқди. Тарновдан оқаётган сувга парво қилмай, милиционерга бурилди: — Катта бўп қопсиз-да, а? Замначалник бўпсиз-да?! Тузук, тузук... Танимай қолдингизми? Ўзи, эскилар айтишар эди, милиса билан дўст бўлма, хотинга сир айтма, номарддан қарздор бўлма деб. Шу гап рост экан!

Милиционернинг қалин лаблари учди, бурун катаклари қаппайди, лунжи шишди:

— Ҳа, — деди хириллаб. — Бу рост гап. Милис билан дўст бўлма... Милиса билан ҳар ким ҳам дўст бўлолмайди!..

— Энди билдим. Ишондим, — деди Тўраев ва телпагини бостириб, тошлоқдаги кўлмаклар устидан ўтди ва кумлоқ йўлга тушиб, идора томон кетди.

Милиционер хўрсиниб, ҳар тарафга бокди. Сўнг магазинга қараб, ичкарида ўзига тикилиб турган мудирни кўрди. Тагин ортига қараб олиб, шитоб билан хонага кирди:

— Юзта қуй! — деди. Магазинчи ўйланиб:

— Бизда... граммлаб сотилмайди-ку, — деди.

— Қуй, қуй! Гапни чўзма! — замлади милиционер ва пештахта бурчагига ўтди. — Ҳов, конфетдан ҳам битта ол!

— Энди... янгисини очар эканмиз-да, — магазинчи тўнғиллаб, растада турган ароқдан бирини олди-да, кир дока билан артиб, қопқоғини тишида очди. Пештахта остидан пиёла олиб, пуфлади. Ароқдан ғулдирашиб қуйиб, мехмонга узатди.

Милиционер пиёлани бир кўтаришда бўшатиб, конфетдан тишлади. Шимидаги пистон чўнтагини қовлади.

— Э, қўяверинг, — деди мудир пиёлани олиб. Милиционер пештахтага пул ташлаб, эшикка қараб турди. Сўнг папирос тутатди. Дўкончи берган қайтимни шинели киссасига солиб:

— Кофирунга қайси йўл яқин? — деди.

— Ҳамма йўл ҳам, — жавоб берди мудир унга ҳайратланиб қараганча. — Пиёда борсам бўлади-ю, ёмғирда қоласиз... Сойди кечиб ўтиш керак. Сувиам мўл.

— Шу йўл яқинроқ-а?

— Ҳа, буниси яқин. Қирдан ошсангиз, Копирин-да.

Милиционер папиросни ташлаб, товонида эзди. Шапкасини бостириб, ёқасини кўтарди. Шинели баридан чимдиб ушлаб, ташқарига чиқди ва шовиллаб ёғаётган ёмғир остида йўлнинг нариги бетига ўтиб олди.

Юз қадам юриб, сўқмоққа бурилди ва тийганиб ажриқзорга туша бошлади. Ажриқзор кенг майдонни ишғол қилган бўлиб, бир томони юлғунзор, бир томони қамишзор, қамишлар орасидан буғ кўтарилиб турарди. Милиционер ажриқзорни кесиб, тузи чиқиб ётган сой соҳилига етди. Соининг бу ери кенгайиб оқар, сув бўтана, ҳар ер-ҳар ерда думалоқ тошлар чиқиб турар эди. Милиционер ўйланиб, сувга тушди-да, яна шинели этақларини кўтариб, олға юрди. Соининг ўртасига етганда, сув унинг тиззасидан ошди. У тўхтаб, орқасига ғамгин қаради. Сўнг яна олға жилиб, белигача шалаббо бўлиб, нариги соҳилга чиқиб олди. Ажриқзорга ўтиб, шими почаларини сиққан бўлди. Бир-икки қадам бориб, харсанг тошга суянди. Этикларини ечиб, сувини тўқди, яна кийди ва сал ўтмай, нари ёкдаги газа ўрқачига чиқиб борди. Кўкатлар ниш урган, ёмғир арналардан оқар, ерга сингиб кетар эди. У адирдан ошиб, қишлоққа туша бошлади.

Қишлоқ этақдаги дарёнинг соҳилида бўлиб, яланғоч, сийрак дарахтлари шуппайиб турар, шиферли томлардан тутун кўтарилар, пастдан кесиб ўтган йўлда бир отлик бир буқани суриб ҳайдаб борарди.

Милиционер йўлга етди. У ёқ-бу ёққа анграйиб, кўринаётган уйлардан дурустроғини танлади-да ўша ёққа юрди. Бироқ бу уйнинг ортидан ариқ ўтган эди. Сакраш учун қулай жой излади, тополмай тўхтади. Сўнг... ёнбошида қакқайиб турган, томига шифер ёпилмаган уйга йўналди. Нишаб сўқмоқдан тушиб, кўй кийлари эриб оқаётган майдонга етди. Шунда уй биқинидаги бостирмада ётган този ит хурди, лекин туришга эриниб, бурчакка тикилди.

Милиционер чимирилиб, тўғри уй эшигига борди, тақиллатди:

— Ким бор?

Уйча икки хонадан иборат экан, ичкаридан овоз келди:

— Ҳозир... — бир оздан сўнг эшикдан оқ кўйлак кийган, сийрак соқол ўрта яшар йигит чиқди. Милиционерни кўриб, кўзлари кенгайди: — Келинг, бобо, — деди.

Милиционер уйга кирди. Уй қоронғи бўлиб, ичкари хонада ёнаяпган лампочка бунисини ёрита олмас, хонадан анор, қатиқ ва рутубат хиди анқир эди.

— Ичкари кириб, бобо. Э, этикни ечиб ўтирасизми? — деди уй эгаси.

Милиционер шошмай пальтосини ечиб, унга берди. Этигини суғуриб, ерга ётқизиб кўйди. Пайпоқларини ҳам ечиб, эшикдан чиқариб сиқди, сўнг этик қўнжигга ёйиб кўйиб, оқем бўлиб кетган оёқларини бўйрага енгил босиб, ички хонага ўтди. Ўртада танча тутар, деворга дўмбира илинган, бурчакка ўрин солиб кўйилган, тўрда бир тахмон юк, ерга кигиз тўшалган эди.

— Ўтиринг, бобо! Сандал ҳам совиб қоған. Ўт қилайми? Совқотган кўринасиз?

Милиционер унинг қийшайиб турган гавдаси, чўлоқ оёғига қараб:

— Керак эмас, ўтиринг! — деди.

— Хўш-хўш, — уй эгаси ўтирган еридан яна ирғиб турди. — Чой кўй, у-бу опкелай!

— Керак эмас! Ўтиринг. Отингиз нима?

— Отим Хушвақт! — мезбон чўккалади.

— Шамоллайсиз, устингизга бир нима ташлаб олинг!

— Э, шамоллаб ёш боламизми! Қатиқ опкелай бўлмасам! — мезбон дастурхон ёзди, кўш нон келтирди, косада қатиқ кўйди. — Қани, олинг!

Милиционер нондан синдириб тишлади:

— Хушвақтбой, — деди ўйланиб. — Ким бўлиб ишлайсиз совхозда?

— Биз... искаладга қоровул, бобо, — жавоб берди мезбон.

— Нимага уйингиз мундай хароб? Хотин борми?

— Худога шукур, бор. Учовгина болаям бор... Аммасиникига қидириб кетган эди. Кеп қолар... Уйни сўрайсизми? Нима кипти, вақтинчага бўлади бу!

— Нимага вақтинчага? Бошқа уй соляпсизми?..

— Ҳа, битиб қоғанда қиш тушиб қолди. Ёзда битириб оламиз энди.

— Қаерда?

— Ҳе, дайрадан норман. Боболардинг юртидан. Чўпон бўғанмиз-да аслида.

— Ҳм... директор ёрдам беряптими?

— Эй, мен сизга айтсам, милиса бобо, бу директоримиз кўп қорувли бола чикди. Кўз тиймасин, бўлалаи бола!

— Нимаси яхши? Сиз бундай уйда ўтиринг, у типовой уйда турсин, яна участка солаётган бўлсин!.. Шуми яхшилиги?!

— Э, уни айтасизми? Лакин, милиса бобо, типовойдан бизгаям бировини берамиз дейишганди. Кампир кўнмади, юртқа борамиз, деб. Ўзларининг лакин участка соғанини билмайман. Тепамда худа бор, ёлғон гапиралмайман!

— Йўқ... Бизга, районга маълумот борган! Директор бўлганига бир йил тўлмай, участка солди деб... Яширманг! Биз бирибир аниқлаймиз!

— Э, милиса бобо, биз яшириб нима қиламиз. Яширсак, директор кун туғдириб берадимиз бизга... Бор гап. У ёғини сўрасангиз, у бола асли шу қишлоқдан, милиса бобо. Бир камбағалдан чиққан. Кўп қийналди бечора. Қийинчилик билан ўсган... Уни билган билади, билмаган билмайди!

— Асли шу ерда туғилган-а? Хўп... Ўша туғилган ерида нима бор ҳозир?

— У ерда ҳеч гап йўқ, обориб кўрсатаман хоҳласангиз. Затехник бўғанда, бир кулба соламан, деб журди. Ҳашарга чақирди одамларди. Пахса девор қилиб, уйи тикка бўғанда, директор кўтарилиб кетди... Шуйтиб, у киши типовойга кўчди. У кулба шу аҳволда қолиб кетди.

— Қани, менга кўрсатасизми? Йўқ, сиз турманг... Ўзим топиб оламан!

— Э, оёқ чўлақ бўғани билан журишга яраймиз, милиса бобо. Қани, қатикдан олинг... Борамиз-да! Чой қилай. Гўшт бор...

Милиционер соатига қараб олди:

— Йўқ... Бўлмасам менга бир калиш беринг, — деди. — Пайафзал қуриб турсин. Совуқ ўтиб, буринни тортиб юрмай.

— Хўп-хўп. Калишдан бошқа нима бор. — Мезбон ҳаллослаб туриб, сандиқ устидан кўрпаларни тушира бошлади. Қопқоқни кўтариб, бир жуфт калиш олиб милиционернинг олдига ташлади. — Бўладими?

— Бўлади, бўлади.

Бир оздан сўнг улар баланд ўриқлар остидаги бир ён девори ёмғирда ювилиб кетган уй олдида туришар, унинг супалари ҳам емирилиб туша бошлаган эди. Айвонга чиқишган эди, ичкаридан бир ит чиқиб қочди. Милиционер ичкарига мўралади, суяк, жун, тери парчалари, ром кўндирилмаган деразадан совуқ шамол кирар эди...

Милиционер қишлоқдан чиқиб, сойдан ўтди. Магазинга келди. Дўкон берк, қоровулхонада одам кўринарди. Милиционер будкага яқинлашди:

— Директор қани?

— Идорага кетган эди, — деди дўкончи.

— Бориб... чақириб келинг! Биров сўраяпти денг.

Директор милиционерни кўриб қўлтириб ва шарт бурилиб кета бошлади. Милиционер унга етиб олиб, тирсагидан ушлади:

— Ўртоқ Тўраев!

— Ҳа, мен ўртоқ Тўраевман! Сен замначальник бўлсанг, мен директорман... Нима дейсан?! - дея бурилди директор.

— Йўқ... Сен Абдушоқирсан, сен менинг ўртоғимсан.

— Сендай ўртоғим йўқ.

— Юр магазинга. Иш бор...

Тўраев бурилди. Бир неча дақиқадан сўнг икковлон кулишиб йўл ёқасида туришар, дўкончи магазин эшигидан уларга ҳайратланиб қарарди...

## БИР ГУЗАР ОДАМЛАРИ

1966 йил 26 апрель, тонг.

(Шингил новеллалар)

\* \* \*

Девор йиқилган. Гувалалар ҳовли сахнига думалаб кетган. Ер тўхтаб-тўхтаб титрапти. Эр ўрик тагида чўнқайиб ўтирипти. Хотин дарахт танасига суяниб турипти.

—Тезроқ тўхтасамиди, — деди эр энсаси қотиб. — Ўн бирда вокзалга боришим керак. Лойини қилиб ташлар эдим деворнинг. Кечқурун икковлашиб пахсасини кўтариб қўя қолардик.

\* \* \*

Тешавойнинг уйи босиб тушди. У хотини билан ҳовлига зўрға чиқиб олди. Тонг отгач, физиллаганича отасиникига кетди. Эгамберди бобо тўксон саккизда. Кулоғи оғир. Гаранг.

— Бахай? Каллаи саҳарлаб юрибсан? — сўради чол тўшагига ўтириб.

Ўғил отага тикилиб қаради. Ота уйқудан тўйиб уйғонган, хотиржам: ер қимирлаганини сезмаган эди. «Айтиб, чолни ташвишга солиб ўтирмай», деб ўйлади.

— Шундай. Бозорга бораётган эдим, — деди. — Бир кўриб ўтай дедим.

— Омин. Омадинг келсин! — фотиҳа ўқиди чол.

Тешавой синчли уйнинг шифти, деразасини кўздан кечириб, чиқиб кетди...

\* \* \*

Фронтвик Элмурод Зафаров каравотдан думалаб тушди. Хотини ўринда йўқ. Ўрнидан турар экан, дераза орқасининг ёришиб кетганини кўрди. Шкаф устидаги китоблар титилиб тўкилди. Зафаров бир зум деразага хорғин қараб турди. Сўнг силкинаётган полда оқсоқланиб, дераза олдига борди. Қўлини белига тираб: «Уруш», деди секин. У асли бухоролик, у ердаги ёлғиз онасини анчадан бери кўрмаган эди. Шуни эслаб: «Эсиз, кўролмадим», деди.

\* \* \*

Ота касалхона йўлагига тўлғоқ тутган аёлдек юрипти. Олти яшар ўғли операция хонасида, столда. Оёқ-қўли стол қанотларига чандиб боғланган. Кўричаги тутган. Учинчи тутиши. Ҳамшира бўзариб, боланинг оёқ томонида турипти. Навбатчи врач ўткир пичоғини олиб, боланинг очик қорни устига энгашди.

Уй остидан бир киши тепгандай сапчиб тушди. Ён-веридан номаълум қўллар қитиклаётган каби силкина бошлади. Дод солди бемор бола. Ҳамшира қиз ўзини эшикка урди. Коридордаги ота эса, ўзини ичкарига урди. Врач стол қиррасига суянди. Ота кириб, ўғлининг оёғидаги ипларга ёпишди.

— Чик! — деди врач бўғилиб.

— Доктор!

— Опчиксангиз, тирик қоладими? Чиқинг! Титроқ сусая бошлади. Ота коридорга чикди. Ҳамшира дийдираб хонага кирди. Врач яна бемор устига энгашди.

\* \* \*

Пирмат қоровулнинг хотини юрак ўйноғи эди. Ер силкинди. Иккалови ҳам уйғониб кетишди. «Юраги ёрилади!» деб ўйлади Пирмат.

— Оҳ! — деди хотин.

— Ҳеч нарсамас. Ҳозир изига қайтади, — деди эр.

— Қимирляпти-ку?

— Ер бўлганидан кейин қимирлайди-да, хотин. «Бўлган иш бўлди», деб ўйлади Пирмат ва хотинини

махкам кучоқлаб олди.

Хотин бир муддат эшикка қараб турди. Сўнг, шундай қилса омон қоладигандай у ҳам эрини маҳкам кучиб олди.

\* \* \*

Итлар вовуллар, дарахт тепасида чумчуқлар шатир-шутур қилиб чуғурлар, девор оша эркакларнинг узук-юлуқ уйқули овози келар эди. Кампирининг билагидан ушлаб йўлакда турган Ғолиб бобо ўғли Самаднинг уйдан эшикнинг тақиллагани, невараларининг бағиллашгани ва келиннинг: «Мусулмонлар!» деган бўғиқ овозини эшитди.

Чол бундан тўрт йил муқаддам ўғлининг Кароматга уйланиш нияти борлигини эшитиб, ундан қўлини ювган эди. Эмишки, қизнинг аммаси Хадича хола вақтида оёғи енгил... бўлган эмиш. «Шу нопокнинг жиянини келин қиламанми?» деди чол. Лекин, Самад Кароматга уйланди. Тўй куни Ғолиб бобо мискарлик дўқонида бўлди. Эртасига ўғлининг рўзғорини бўлиб ташлади. Ҳовлининг ўртасидан девор олди. Самад ҳам шу куни кўчадан дарча очди. Самад ўғил кўрди, қиз кўрди. Бешиқ тўйи қилди, суннат тўйи қилди. Чол унинг уйига қадам босмади.

Самад — милиционер, кечаси навбатчилик қилар, Каромат уйининг ичкарасидан занжирлаб ётар эди.

— Уларга бир нима бўлди, — кўрка-писа пичирлади кампир.

Ғолиб бобо эса эси оққан киши каби деворга тирмашди. Умбалок ошиб, тандир устига тушди. Югуриб бориб, Самаднинг эшигини тортди. Оёғини кесакига тираб, учинчи марта тортишда зулф узилиб, эшик очи-либ кетди. Чол дуч келган ўғил-неварасини бағрига босиб, холис ерга қочди. Каромат қизини кучоқлаб, қайнатасининг орқасидан чопди.

— Отажон, нима бўляпти? — деди у дағ-дағ титраб.

Чол бирдан тўхтаб, Кароматга бир зум тикилиб қолди. Бирдан эси ўзига келган киши каби:

—Ол, болангни! — деб неварасининг елкасидан итариб юборди. Яна деворга тирмашди. Энди ошолмади. Сўкиниб, дарчадан чиқиб кетди.

\* \* \*

— Кетасизми, йўқми? — деди кучаниб Сора опа.

—Аҳмоқ, нега бақирасан? Қаерга кетаман! — деди Норкул ака.

— Бўлди, ўзим кетаман.

— Кетавер.

Йўлакда чўнқайиб ўтирган Сора опа ғизиллаб уйга кирди. Норкул ака бахмал гуллар тагини чопик қилаверди. Ер қаттиқ титради. Сора опа «вой-вой»лаб чопиб чиқди.

— Бурун кетмасам ҳам энди кетаман.

— Кетавер.

Сора опа гилос тагида бир фурсат иккиланиб турди. Сўнг эшикнинг бошқа тавақасини ҳам очиб Кўйиб, уйга кирди. Шкаф тортмасидан кийимларини юлқиб олиб, диванга отди. Чойшабга ўраб, қайтиб чиқди.

— Мен кетяпман.

— Кетавер дедим-ку.

Сора опа дарвозага етиб, тўхтади. Шипиллаб юриб, эрининг бошига келди.

— Айланай сиздан. Ер чўкиб кетадигандай бўляпти.

— Мен кетмайман бу ерни ташлаб. Тушундингми? Кун тўлган бўлса, шунча одамнинг биттасимизда.

— Йўқ. Йў-ўқ.

Сора опа тугунини қўлтиғига қисиб кетди. Вокзалга бориб, «Тошкент—Чирчиқ» автобусига ўтирди. Кечқурун дарё бўйига тушди. Сувга чиққан келинчақлар уни ўраб олди.

— Вулқон чиқдими?

— Сув босдими?

- Чўкиб кетдими?  
Сора опа ҳовлига кирар-кирмас хотин-халаж етиб келди.  
— Менинг ўғлимни кўрдингизми? Талабаларнинг ётоғи ҳам йиқилганмиш.  
— Кўрдим. Эсон-омон. Ётоқ ҳам жойида.  
— Эрим ТошМИДа эди.  
— Соғ-саломат. Сизга салом айтдилар.  
— Сиз нимага келдингиз, Сорахон?  
— Нимага келмас эканман! — қичқириб берди Сора опа. — Ойимнинг кўнглини тинчитай деб келдим, инсон!  
— Тўғри, тўғри.  
— Ўзингизнинг уйингизга зиён етмадими?  
— Худога шукур. Ўрнида турипти.  
— Эрингиз қалай?  
— Яхши. Мени юбордилар. Ишонасизми, у киши ҳозир гулларни чопиқ қияптилар.  
— Илоҳи, омон бўлинглар жумла-жаҳоннинг қаторида.  
— Хотиржам бўлинглар.  
— Энди қачон қайтасиз, Сорахон?  
— Бир-икки кун тураман.  
— Бизга билдирмай кетманг, айланай.  
— Албатта. Аёллар кетишди.  
— Хотиржамликми, болам? — сўради Зиннат буви.  
Сора опа йиғлаб юборди.  
— Қочиб келдим. Куёвингиз қолди. Ўлгудай ўжар.  
— Ишқилиб, тинчликми?  
— Тинчлиги ҳам курсин. Ликиллаб турипти! Биров ундай дейди, биров бундай.  
— Норкулжонни бекор қолдирибсан-да.  
— Вой, қанча ялиндим. Унамадилар.  
— Ҳай, ўзинг омон бўл.  
— Ҳозир ҳам қимирлагандир.  
Сора опа радионинг қулоғини буради. Диктор эълон қилди: «Беш балл».  
— Оҳ! — деди Сора опа. — Уйим йиқилди. Деразаларнинг олди дарз кетган эди.  
— Норкулжон кундузи ишлайди-я?  
— Кечасига бало борми?  
Сора опа айвонга чикди. Тоғлар қорайган. Олисида дарё шовиллайди.  
— Кел энди. Бир пиёла чой ич, — деди даҳлиздан Зиннат буви.  
Сора опа қайтиб кирди.  
— Хавотирланяпман.  
— Хавотирлансанг, уйингда ўтир эди-да, қизим.  
— Ўтириб бўлмади-да, ойижон.  
Ярим кеча. Уй орқасида бир нарса «гуп» этди. Сорахон ўрнидан туриб кетди.  
— Ер қимирляпти!  
Кампир уйғониб, қулоқ солди. Яна «гуп, гупур-гупур» этган товуш келди.  
— Эшак-ку, — деди Зиннат хола. — Ўйин қияпти. Сора опа кўкрагига «туф-туф»лаб, тўшакка ўтирди.  
— Жуда кўрқибсизлар-да, болам.  
— Ойижон, кўнглим ғалати бўляпти.  
— Опкелолмапсанми, ўзингдан ўтипти. Кўй энди. Шу кеча тинч ухла.  
Сора опа эрталаб кўчага чикди. Автобус бекатига бориб турди. Тошкентдан келган автобусдан сомон шляпали йигит тушди. Сора опа унинг олдига борди.  
— Сиз ҳам Тошкентни сўрайсизми? — деди йигит бўғилиб. — Тошкент соб бўлди. Тамом!  
— Оғзингизга тош! — деди Сора опа.  
Сора опа қайтиб келиб, чойшабда тугилган кийимларини кўтарди.

— Кетасанми?

— Кетаман.

Кампир фотиха берди. Кўчага чиқиши билан уни яна келинчаклар ўраб олди. Бекатга етмасидан хотин-халаж қуршовида қолди.

— Менинг ўғлимни сўранг. Хат ёзсин.

— Эримга айтиб қўйинг. Бозор куни ўзим бораман.

— Вой, юрагингизга балли. Шу ерда туриб, биз қўрқяпмиз. Сиз боряпсиз!

Сора опа «Чирчиқ—Тошкент» автобусига ўтирди. Туш маҳали Салорга етиб келди.

Дарвозадан кирди.

Норқул ака девордан йиқилган кесакларни белку-рак билан олиб, бурчакка ташлар эди.

— Келдингми? — деди.

— Келдим, — деди Сора опа жилмайиб. Сўнг қовоғини солиб, уйига кириб кетди.

1966.

## ҚОРБОБО КЕЛАДИ

—Қорбобо қаерда?

—Ўрмонда.

(Жиянларимнинг суҳбатидан)

Ҳовлимиз Куйтан тоғининг арчазор ёнбағрида бўлиб, тевараги пастак девор билан ўралганди. Лекин, айвондан туриб қарасангиз, деворлар кўринмайди: дарахтлар шунақа қалин. Бу дарахтлар орасида бир туп арча ҳам бор эди.

Мен шу ҳовлида тўрт фаслни кузатиб, тўрт фаслни қаршилардим. Лекин, булар орасида энг яхши кўрганим — киш фасли эди. Гап шундаки, мен киш маҳалида, киш бўлганда ҳам қирчиллама кунда, биринчи январга ўтар кечаси, Қорбобо келишидан сал олдин туғилган эканман. Шунинг учун мендан бирон киши, дунёга келиб, кўзингни очиб, илк бор кўрган нарсанг нима, деб сўраса, онамдан кейин кишни, қорни, Қорбобони кўрганман, дейман. Хуллас, бу тўртталасини ҳам яхши кўрардим.

Бирок, кўп ўтмай буларнинг биттасига шубҳа туғилди-ю, ҳаммасига бўлган муҳаббатим шубҳа остида қолди.

Ҳовлимиз этагидаги дўнглик устида жойлашган мактабда Янги йил байрами бўлди. Қорбобо келади, деган гапни эшитиб, ўша ёққа қараб учдим.

Мактаб зали, ўртада арча... Атрофда ўқувчилар. Ҳаммасининг оғзи қулоғида. Байрам!

Ниҳоят, Қорбобо келди! Оппоқ кийинган, соқоллари ҳам оқ. Қўлида саватча. Унда турли-туман, қизик-қизик ўйинчоқлар... «Байрамларинг муборак!» деди Қорбобо. У узоқ юртлардан, нотаниш болалардан салом айтди, ке-йин бизга совғалар улашди, кейин кетди... Кетди!

— Қаерга кетдилар? Қаерга? — деб сўрадим. Кимдир:

— Ўрмонга, — деди.

— Ўрмонга!

— Нимага ўрмонга кетдилар?

— Қорбобо ўрмонда яшайди.

Мактабдан чиқиб, топталиб, сарғайиб қолган қорли сўқмоқдан ҳовлимизга борарканман, ўрмонга қарардим.

— Қорбобо ўрмонга кетди! — дедим онамга. Онам кулимсиради.

— Қачон келадилар?

— Янаги Янги йилда.

Мен кута бошладим. Баҳорда ҳам, ёзда ҳам, кузда ҳам кутдим. Яна қор тушди. Яна Янги йил келди. Мактабга югурдим. Уша зал. Ўқувчилар. Арча... Яна Қорбобо келди! Бизни табриклади, саломлар айтди, совғалар берди, яна... кетди!

Ташқарига чиқиб, ўша қорли сўқмоқдан атрофга аланглаб, уйга бораётгандим, ўқувчиларнинг гапини эшитиб қолдим:

— Мана, Қорбобо. Шу одам — Қорбобо.

— Қани? — сўрадим мен аланг-жалаң бўлиб.

— Анови кетаётган муаллим-да.

— Ёлғон! Қорбобо ўрмонга кетди.

Болалар мендан кулишди, мени мазах қилишди.

— Нега Қорбобонинг ўзи келмади?

— Келибди-ку мактабга.

— Йўқ. У одам муаллим экан. Болалар шунақа деди.

— Шунақа бўлади-да расми, — деди онам.

— Нега? — алам билан қичқирдим мен. — Ахир у киши Қорбобо эмас-ку. У киши муаллим-ку!

Қорбобо ўрмонда-ку!

Онам менга қараб турди-да:

— Рост, Қорбобо ўрмонда. Бу киши муаллим, деди.

— Нега келмадилар ўзлари?

— У киши бошқа мактабларга кетган. Қувонганимни кўрсангиз! Ҳовлига чикдим. Девордан оша



Ўрмонга рўпара бўлдим. Совуқда дийдираб «Қорбобо, нимага келмадингиз?» дедим. Назаримда, у киши жавоб бергандай бўлди: «Келгуси йил келаман!» Лекин, келгуси йили ҳам келмадилар. Ундан кейинги йилларда ҳам. Бу орада ўзим ҳам ўқувчи бўлдим ва тушундим: Қорбобо деган киши ўрмонда бўлмас экан, ўшанда мени алдашган экан, ўзим-ўзимни алдаб юрган эканман. Лекин бари бир ишонмасдим: Қорбобо бор, у ўрмонда яшайди, янги йилда келади, совғалар олиб келади, табриклайди, деб ўйлар эдим. Шунга ўйласам, ўрмон ҳам, янги йил ҳам, туғилган куним ҳам, киши ҳам, ҳаммаси сирли бўлиб кўринарди, ёш боладай қувонар эдим. Қорбобо йўқ, десам-чи? Сир тойиб бўлар, ўрмон-ўрмондек, киши-кишидек, янги йил — шунчаки бир байрамдек, туғилган куним эса, туғилишим керак бўлган бир кундек туюлар, юрагим бўшаб қоларди. Сўнг яна зўр бериб шивирлардим ўзимга: «Қорбобо бор... у ўрмонда...»

Мана, ўсмирликдан ҳам ўғиб қолдим. Қишлоғимдан, мактабимдан, ҳовлимиз, ўрмонимиздан йироқдаман. Энди кўп нарсага аклим ҳам етади. Киши ўзини-ўзи алдаши яхши иш эмаслигини ҳам биламан. Лекин нима қилай? Ҳамон ўша иккиланиш бор менда. Ҳатто, энди кўпроқ ишониб қолганман: «Қорбобо бор, у ўрмонда, у совға олиб келади, у салом олиб келади, у бизни табриклайди...»

Билмадим, бу хаёл чол бўлиб букчайиб қолганимда ҳам ўзгармаса керак.

1967

## КЕЧАГИ КУН КЕЧА

Собирова опа ўн саккиз ёшида мансабдор бўлди. Ўшанда у ёзувни зўрға ўқий оларди. Кейинчалик Тошкентда партия кадрлари тайёрлаш курсида олти ой таҳсил кўриб келди. Бор-йўқ олган билими шу бўлди.

Унинг дастхати ниҳоятда хунук ва серхато бўлар, уни ҳеч ким тузатмас эди. Бироқ бу орада опа кўп мартабали лавозимларда ишлади. Артелнинг раиси ҳам, райкомнинг иккинчи секретари ҳам бўлди. Уруш йилларида ота-онасиз болалар уйида директор бўлгани ҳолда, тарбиячилик ҳам қилди. Кўпгина ҳукумат мукофотлари ва ёрликлари ҳам олди. Ниҳоят, ёши элликка етиб, унга пенсия тайинланди, сўнг уни райком ишдан бўшатди. Опа ҳали ишлашга қурби етишини айтиб рад этди, лекин улар унашмади. Ишлаб турган ўрни — лесхоз бошлиғи қилиб қишлоқ хўжалиғи институтини битириб келган қизчани кўйганларидан кейин опа гап нимадалигини тушунди. Бир неча кун аламини ютиб юрди-да, яна райкомга кириб, жойини сўради.

— Опа, сиз... — деди райком секретари, — қийналасиз энди.

— Қийналмайман. Мен ўн бир йил шу ишда ишладим. Ҳаммасини биламан! — деди Собирова.

— Енгилроқ бир иш берсак-чи, — деган эди секретарь, опа хафа бўлиб кетди.

— Мен ҳали ҳолдан тойганим йўқ. Кексайганим ҳам йўқ. Нега енгил ишни қилар эканман?!

Секретарь опага, ўйлаб кўринг деб, муҳлат берди. Бу муҳлат ўтиб ҳам кетди. Собирова опа райкомга қайтиб бормади.

Бир куни уни эри Шомурод полвон уришиб берди:

— Энди сенга ишлашни ким қўйибди! Ўтиравермайсанми! Битта сени боқиш қўлимдан келмайдими! Болаларинг ҳам одам бўлди.

— Э, сиз нимани биласиз, — деди Собирова опа, — улар мени шу йўл билан жамиятдан четлаштиришмоқчи. Менга душманлик қиляпти улар. Бўлмасам, нима айбим борки, тинчгина ишлаб турган жойимдан бўшатишса!

— Ҳа, ўзинг биласан-э, — деди Шомурод полвон.

— Мен обкомга ёзаман, — деди опа, лекин обкомга ёзмади.

Қоғоз билан ручка олиб анча ўтирди-да, дастхатининг хунуклигини ўйлаб, йиғиштирди. «Саводи кам экан», — деб ўйлашади, деди, унинг пенсияга чиқиши билан баравар ишдан бўшатилишининг ҳам сабаби шу — саводининг камлиги, мавжуд саводи билан эндиги шароитда ишлаб кетолмаслиги эканини эса тан олгиси келмасди. «Мен тажрибали раҳбарман, мен ишнинг кўзини биламан. Ёшлар мендан иш ўрганиш керак», деб фикр қиларди.

Ҳафталар ўтаверди. Собирова опа хўмрайиб, райком чақириб ишини қайтиб беришини кутиб юрди.

— Мен қирқ йиллик партия аъзосиман, — дер эди у эрига. — Шунча йил ишладим, энди партия ҳақиқат қилиши керак!

Шомурод полвон бу гапларни эшитганда эснар, кейин илжайиб, хотинига майда-чуйда ишларни буюрар эди.

Собирова опа гоҳо хилватда ўтириб йиғлаб ҳам оларди. У қандоқ президумларда ўтирган, минбарларда туриб қандоқ нуқтлар сўзлаган! Уни кишилар қандоқ ҳурмат қилишар эди! Энди бўлса, эри ҳам назарига илмай қўйди. Опанинг тенгкур, хизматчи дугоналаридан ҳам кўнгли қолди. Илгари ҳафтада ўчрашиб, базмларга таклиф этиб туришарди, энди бўлса эслашмайди ҳам, афтидан... опа раҳбарий ишларда юриб рўзғордан чиқиб кетган эди. Кўникиш жуда қийин. Рўзғор ишлари уни баъзан таҳқирлагандек бўлар, бунга фақат эри сабабчидек туюлар эди. Тез-тез юраги сикиладиган бўлди. Тошкентда ўқиб, ўша ерда қолган ўғлининг уйига фақат тўйда борган эди. Энди ўша ёққа ҳам бориб келди. Андижон пединститутида ўқийдиган қизидан олти ой ичида икки марта хабар олди. Лекин Собирова опа кўчада кўп юрмайди. Ўзига бир вақтлар таъзим билан салом берганлардан уялади...

— Нима, менинг Маликовадан қаерим кам? У ишлаб юрибди-ку, — деб қолади у гоҳо эрига. — Бу ерда бошқа гап бор. Кимлардир менга душманлик қилган. Райкомга ёмонлаган мени. Сиз куласиз-да...

— Лекин Собирова опа тенгкур дугоналарининг ўз ўрнида ишлаб юрганига боис — вақти келганида улар билимини ошириб қолишгани, махсус курсларга болаларини ёлғиз қолдирмаслик учун у боролмаганида, уларнинг ўқиб келгани — шуни Собирова опа тан олгиси келмас эди. Кунларнинг бирида район матлубот кооперациясининг раиси — дугонаси Унсинова, газетага икки кило шоколад

ўраб кириб келди. Собирова опа ўзида йўқ шод бўлиб, уни ўтқазгани жой тополмай қолди.

— Уринманг, Собирова опа, — деди у, — мен тез кетаман.

— Ҳой, худо ярлақаб бир кепсиз...

— Иш кўп-да, опажон.

— Рост, — деди Собирова опа ичида зил кетиб, кейин бирдан кўзига ёш олди. — Кўрмайсизми, Унсиноважон, мана шундай қилиб қўйишди мени. Жамиятдан чиқариб ташлашди. Худоё душманларимнинг кўзига чўп суқилсин!

— Қўйинг, опажон, хафа бўлманг. Райком ҳақиқат қилади. Сиз кўп йиллик коммунистсиз. Давлатга кўп хизматларингиз сингган.

— Албатта, албатта, — илиб кетди Собирова опа. — Мен от миниб тоғ-тошда юрганимда, ҳозиргилар бурнини артолмай юрар эди. Ўзингиз биласиз-ку.

— Биладан, опажон, биладан.

Собирова опа тухум қовуришга тушди. Сопқондан кушларга тош отиб юрган кичкина ўғлини чақириб:

— Чоп, отангнинг олдига, гўшт билан гуруч олиб бераркансиз де, — деди. Лекин Унсинова болани йўлдан қайтарди;

— Мен кетаман, Собирова опажон. Ўтиринг. Сизга гап бор.

Собирова опа ўзидан уч ёш кичик дугонасига умидвор кўзларини тикиб, кўрпачага чўкди.

— Яқинда мен Самарқандга бориб келдим, — деди Унсинова.

— Эшитганим йўқ... шунақа, эшитмас бўлиб қолдим, — деди Собирова опа.

— Кўктош қишлоғидан қимматчиликда бир сағир бола чиқиб кетиб, эндиликда профессор, доктор бўлган экан. Ўша одамнинг эллик йиллик юбилейини СамДУдагилар нишонлаётган экан. Мени ҳам таклиф қилиб қолишди. Мен ҳам кўктошлик эмасманми, домла билан таклиф қилган экан. Мен ҳам нутқ сўзладим. Ҳамқишлоқларим номидан табрикладим. Кейин у киши банкетга ҳам таклиф қилди. Уйига бордим. Иигирма мингга қурган ҳовлиси бор экан. Хотини ҳам одамнинг жони экан, денг. Икки ўғли бор экан. Аспирантурада ўқишар экан. Банкетдан кейин мени олиб қолди, кўнглида дарди бор экан, ёрди: «Ҳамқишлоқ, мен етимликдан шу даражага етиб келдим. Ҳамма орзуларим ушалди, лекин энди кексайганим учунми, кўнглимга бир ташвиш тушди. Мен энди Кўктошга бориб, у ерда яшолмайман. Илмий ишларим учун бу ер қулай. Мана, катта ўғлим уйланди. Кичигига навбат келиб қолди. Шунини кўктошлик яхши бир қизга уйлантирсам. Шундай қилмасам, Кўктошдан илдизим узилади, мен ўлгандан кейин болаларим уни эсларидан чиқариб юборади».

Собирова опа бу гаплардан таъсирланиб, бошини ҳам қилиб қолди. Унсинова хотиржам давом этди:

— Мен, яхши ўйлабсиз, домла, дедим. Авваламбор, бу бизнинг бахтимиз, дедим. Кейин, ўйлаб-ўйлаб, опа сизнинг қизингиз Наимахонни айтдим. Бизда бир қиз бор, яхши оиладан, онаси коммунист, дедим. Сиз шунга нима дейсиз, опа?

Собирова опа Наимани эрга бериш тўғрисида ҳеч ўйлаб кўрмаган, билимсизлик кўнглига ташвиш солиб юрганиданми, «қизим, сен ўқи, аспирантураларни битир», деб юрар эди. Албатта, кўплар оғиз солишар, айниқса, ўзининг қадимги таниши мана шу олифта билан унинг чиройли ёш хотини гоҳида фотиҳа қилиш ҳақида гап очишар эди. Унинг ҳарбийда хизмат қилаётган ўғли, опанинг Тошкентдаги фарзанди Камолнинг яқин дўсти бўлиб, бир оёғи шу хонадонда бўлиб юрганида, қизининг унга, унинг қизига зимдан қараб қўйишларини опа сезар, лекин бунга: ҳам эътибор бермас эди. Шунинг учун Самад олифта; билан унинг хотинига ҳам бошқаларга берадиган жавобини такрорлаб қўяр эди: «Ўқийверсинчи...» Сирасини айтганда, Наима ҳам жуда кўхлик, ақлли, иболи қиз эди. Уни мактабда бўлсин, таниш-билишлар орасида бўлсин, мақтамаган киши кам эди...

Собирова опа ҳайрон бўлиб, бир зум ўйланиб қолди. Кўз олдида кўзойнак такқан профессор, унинг атрофидаги бошқа олимлар гавдаланди. Кейин унинг аспирантурада ўқийдиган ўғли, сўнг банкет кўринди. Опанинг назарида, бир четда қизил бўёққа бўялган минбар ҳам кўринди. Опа бир зумга ўзини шу даврада иштирокчи каби сизди ва синиқ дили ўкинч билан завққа тўлди... Лекин Наимани эрга бериш тўғрисида ҳали ҳеч ўйлаб кўрмаган эди. Кўнглига алланечук ваҳима тушиб:

— Ундай кишилар билан қуда бўлиш ҳақиқатан бахт, — деди. — Лекин Унсиноважон, мен қизимни ҳали эрга бермайман.

— Опажон, домла ҳам келинни дарров тушириб олмоқчи эмас. У киши ҳам қизни ўқитмоқчи.

Ўзларининг хоҳиши ҳам шу: ўқиган, маданиятли қиз бўлсин, дедилар. Ўзингиз биласиз-ку, олимлар оиласига тушадиган келин қандай бўлиши керак. — Унсинова дугонасига зимдан қараб, кўшимча қилди: — Шу иш бўлиб кетса, ҳаммамизга ҳам яхши бўлар эди-да... Балки шундан кейин район раҳбарлари сизнинг кимлигингизни ҳам яхшироқ билиб олармиди...

— Ҳм-ҳм... — деб бош қимирлатди Собирова опа ичида титраб: «Тўғри-да, кимсан, профессорнинг кудаси бўламан... Ҳа, душманларимнинг уйига ўт тушсин!»

Шу суҳбатдан кейин Собирова опанинг дилида бир чўғ пайдо бўлди. Бу чўғ гоҳ кўзойнак таққан профессорнинг, гоҳ унинг атрофидаги олимлар, унинг ўғли ва хотинининг юзини ёритар; ўзини ўшаларнинг даврасида кўрсатар; гоҳ ўзининг бу катта чорбоғини мунаввар қилиб, унда тўй-томошалар намоён бўлар эди.

Собирова опа бир окшом бу гапни эрига айтган эди, Шомурод полвон:

— Унсинованг шунинг учун келган экан-да. Мен айтдим, қандай шамоллар учирди? — деб кулди. Кейин ўзининг фикрини айтди: — Қиз мардум бари бир бировга тегади. Лекин, кампир, бундай катта одамлар билан қуда бўлишга менинг ҳушим йўқ. Камол ҳам менга ўхшайди. У ёғини ўзинг биласан.

Яна май ойининг иссиқ кунларидан бирида Унсинова қоғозга ширинлик ўраб келди.

— Сизни бир томошага олиб чиқмоқчиман, — деди. — Ўзим ҳам зерикдим, биламан, сиз ҳам зериккансиз.

— Қаерга Унсиноважон? — хушвақт бўлиб сўради Собирова опа.

— Самарқандга, — деди Унсинова хотиржамлик билан. — Бир-икки танишларим бор. Бир келиб кетинг, деб юришади кўпдан. Бир тандир кабоб еб, маза қилиб келайлик.

— Хўп, Унсиноважон, хўп, — деди Собирова. — Сиздай дугонам бир ерга олиб борай деб келади-ю, мен йўқ дейманми? — Лекин ичида: «Шу профессорнинг уйига олиб боради», деб ўйлади. Хаёлида таниш манзаралар яна бирма-бир ўтди. Кўнглини ваҳима аралаш қувонч қоплади. Унсинованинг ҳам кўнглида бу гап бор экан.

— Хоҳласангиз, домланинг уйларига ҳам олиб бораман, — деди. — Ўзингиз кўрасиз, гаплашасиз у киши билан. Лекин, опажон, хурсанд бўласиз.

— Майли, майли, — деди Собирова опа. — Аммо у кишига қизим ҳақида ваъда беролмайман.

Унсинова эркақлардек хахолаб кулди.

— Э, опагинам-эй, унинг ташвишини қилманг. Ҳали гап кўп.

Собирова опа бу хабарни эрига айтган эди.

— Хотин, сенинг ақлинг камайиб боряпти чоғи, — деди Шомурод полвон. — Ўртоқ Унсинованг сени профессорнинг уйига элтиб, оғзингни боғлаб келмоқчи. Бўлмасам, сени айлантириб юриш унга нима зарур? Шунча вақтдан бери ишсиз ётдинг, ҳолинг не деб бир хабар олдимми?

«Тўғри», деб ўйлади Собирова опа. Гаши келиб, кўнгли қолиб юрган дугоналаридан бири ҳам шу — Унсинова эди... Бироқ, эрталаб тор кўчанинг бошида қолдирилган Унсинованинг «Волга»сини кўрди-ю, амиркон этиги, қора атлас кўйлагини кийиб, йўлга чикди.

Самарқандга борганларининг иккинчи куни Унсинова дугонасини Акбаровнинг уйига олиб борди. Дарҳақиқат, профессорнинг уйи йигирма минг сўмга қурилган деса арзийдиган эди. Лекин ортиқча жим-жимадорлик йўқ, ҳам камтарлик, ҳам салобат сезилади. Профессорнинг ўзи бузилган водопроводини тузатаётган экан. Ёш йигитлардек қаҳ-қаҳ отиб кулиб: «Ерликларим, ҳамқишлоқларим!» деб, буларни қарши олди.

Аkbаровнинг бу очик, камтар гапи уни Собирова опага жуда ҳам яқин қилиб қўйди. Шу кеча профессорнинг уйида зиёфат бўлди. Кўни-қўшнилар ҳам иштирок этиб, ҳамқишлоқларнинг топишганидан мамнун эканликларини айтишди... Базм чоғида юзлари қизарган Собирова опа бир онга ўзини ҳақиқатан ҳам орзу қилган хаёлидаги манзара қатнашчиси деб ўйлади. Дилини фақат завқ ва шодлик эгаллади. Бундан кейинги ҳаёти ҳам ҳамиша шундоқ ўтадигандек туюлди... Лекин опа бу даврада ўзининг ёпишмай турганини билолмади. Арзимаган. қочириқларга ҳам қаҳ-қаҳ отиб кулди. Ҳолбуки, бу вақтда базм иштирокчилари оддий жилмайиш ё табассум билан чекландилар. Ниҳоят, Унсинова дугонасини номзод кўрсатилган қизнинг онаси эканини айтди: Акбаров бундан жуда хурсандлигини изҳор қилди.

«Энди нима қилдик?» деган савол кўндаланг бўлганида:

— Майли, домлажон, сиз биздан қиз сўрайсизу биз йўқ деймизми? — деб юборди Собирова опа.

Шундай қилиб, Собирова опа Наимани уларга ке-линликка беришга рози бўлиб қайтди. Улар Наимани кўриш учун Андижонга боришларини айтиб, хайр-хўш қилиб қолдилар.

Акбаровлар келишидан икки кун олдин Наиманинг ўзи ҳам таътилга чиқиб, у ёқда Камол ҳам отпускага чиқиб, хотини ва ёш ўғилчаси билан келиб қолишди. Уй тўлиб, хурсандчиликнинг чеки бўлмади. Сўнг Собирова опа бўлажак фотиҳа ҳақида уларга гап солди.

Наима:

— Мен билмайман, — деб ранги оқариб туриб кетди-ю, Камол тажанг бўлиб ўшқирди:

— Бу гап қаердан чиқиб қолди? Нима учун? Наи-манинг сизга оғирлиги тушяптими?

Она ётиғи билан тушунтиришга ҳаракат қилди, аммо ўжар бола:

— Керак эмас, профессор бўлса ўзига! Бунақа одамлар билан қариндош бўлишни жиним ёқтирмайди, — деди.

— Болам, сен ёшсан. Турмушни билмайсан, — деди Собирова опа

Акбаровлар келишганидан кейин, масалани кўндаланг ҳал қилинишига фурсат етди. Уй бекаси меҳмонлар билан сарҳовузда тахмондан тушмайдиган бахмал кўрпачаларда — даврада ўтирар экан, Камол синглизини болахонага бошлаб чикди. Ёнига, сим каравотга ўтказиб:

— Гапни қисқа қил, сен нима дейсан? — деди.

— Мен билмайман, — деди Наима ерга тикилиб.

— Сенинг тақдиринг ҳал бўляпти-ку, гўдак! Сен билмай, мен биламанми? — бўқирди Камол.

— Мен билмайман, — деди Наима яна.

— Синглим, шарм-хаёнинг вақти эмас, — деб пастга тушди Камол. — Агар биронта кўнглингда ўйлаганинг бўлса, уни айт менга. Мен ҳозироқ чиқиб рад қиламан.

— Кўйинг, акажон, — деди Наима.

— Самад олифтанинг ўғли-чи? Менинг сезишимча...

— Йўқ-йўқ... — сўнг «Онам...» деб минғирлади.

Камол синглизини онасининг сўзидан чиқмаслигини яхши биларди. Шунинг учун «менга нима? » деб ўйлади алам билан: «Бир куни айбдор бўлиб қоламан».

— Бўпти бўлмасам, мен бетарафман! — деб ўрnidан турди Камол.

Шу куни фотиҳа қилинди. Тўй, қиз ўқишни битир-ганидан кейин бўлади, деган қарорга келинди. Икки кундан кейин Камол онаси билан жанжаллашиб, хотин-боласини олиб Тошкентга кетиб қолди.

Собирова опа қаттиқ хафа бўлди. Лекин: «Ҳали эсидан чиқиб кетади. Эт-тирноқ ажралармиди?» деди ўзига-ўзи. Энди орзуларининг амалга ошувига шубҳаси қолмаган эди. Опа беихтиёр тўйнинг тезроқ бўлишини истай бошлади. Ҳақиқатан ҳам иш юришиб кетди. Бир ой ўтмасдан Унсинова келиб:

— Опажон, домланинг хотинлари мени безор қияптилар ҳар куни телефон қилиб, — деди. — Наиманинг меҳригиёси бор экан. Дилимга тушди. Шунинг тўйини тезроқ қилсак-чи? Бу ерда ҳам институтлар бор, ўқийверар эди... дейди.

— Унсиноважон, ахир келишдик-ку, — деди Собирова опа.

Эрта куз кунларидан бирида Камол: «Синглингнинг тўйи бўляпти. Тезда етиб келинглар!» деган телеграмма олди. Телеграммани йиртиб ташлади.

Тўй данғиллама бўлди. Районнинг барча раҳбарлари келди. Собирова опа райкомнинг биринчи секретари билан қадах уриштириб ичди. Иш ҳақида шу ерда гап очмоқчи ҳам бўлди-ю, ўзини босди. Фақат Самад олифта ичиб келиб, дарвоза олдида бир оз жанжал чиқарди. Унинг ёш хотини бу ховлидан чиқаётган чилдирма ва ашула овозлари остида уйида ўтириб юм-юм йиғлади. Эртасига кечки пайт тўй тарқади ва Собирова опа эри билан Акбаров тушган «Волга»га ўтириб, яна учта машина сафида Самарқандга йўл олди. Самарқандда ҳам данғиллама тўй бўлди. Столнинг бошида ўтирган Собирова опа ўзини чинакам бахт оғушида ҳис этди. Тўйдан фақат Шомурод ака бир оз ранжиб келди:

— Бой бўлгани билан хасис экан булар, — деди. — Берган чопонига қара, тиззамга етмайди. Нима, мен кўчада қолганмидим?.. Лекин кампир, Наимангни қайнанаси заҳар кўринади.

Қайтиб келганларининг эртасигаёқ Собирова опа ишда киядиган пошнаси йўғон туфлиси ва одми атлас кўйлагини кийиб, райкомга борди.

— Хўш, Собирова опа, мана, маъракалардан ҳам қутулиб олдингиз. Ўзингиз ҳам ишсиз юриб зериккансиз чоғи? Нима бўлди, ўйлаб кўрдингизми энди? Қанақа енгилроқ ишни танлайсиз? — деди

секретарь.

Собирова опа ўзини йўқотиб, кўзолди қоронгила-шиб, бир оз қотиб ўтирди-да йиғлаб юборди.

— Менинг нима ёмонлигим ўтган экан кишиларга?! — деб пичирлади, шартта ўрнидан туриб чиқиб кетди. Уйга бориб, боши оғриб ётиб қолди. — Мен нега ўлмадим, эсиз жоним, — деб ёш тўқди. — Камолжон, онангни келиб кўр, — деб нола қилди. Шомурод полвон гап нимадалигини билиб, хотинини овулган бўлди. Лекин бу Собирова опанинг дилига таскин бермади. Кейин бир ой ўтиб, куёви билан қудасини чақирди. Кейин ўзи борди. Бироқ бу гал илгаригидек хурсанд бўлиб келмади...

Опа бош оғриғига йўлиқиб, ётиб қолди.

— Боламни чақиринг, Камолжонни бир кўрай, — дерди. Шомурод полвон кичкина ўғлига айттириб хат ёздирди: «Ўғлим, етиб келмасанг, онангни кўролмай қоласан, деб кўрқаман», деган гапларни ҳам биттирди.

Камол энди қишлоққа бормайман, деб аҳд қилган эди. Бироқ, бу хатни олдию онасини кўришга шошилди. Собирова опа ётган ерида қўл узатиб ўғлининг бошидан қучди. Бир зумда она-бола иттифок бўлиб қолди. Эртаси кечқурун Шомурод полвон:

— Ўғлим, ўтган ишга саловат. Синглингда айб йўқ. Уни кўришинг керак. Қайнараси, қайнатаси, эри ҳам сўрармиш. Бориб кўрмасанг, яхши иш бўлмайди. Ёлғиз синглинг, мусофирчилик... — деб Камолни Самарқандга боришга ундади.

Камол синглисини яхши кўрар, уни соғинган эди. Бориб кўрмаса, синглисининг шаънига дуруст гаплар бўлмаслигини тушунди. Ўғлининг Самарқандга бориш хоҳишини эшитиб, Собирова опа ҳам инқиллаб ўрнидан турди.

— Мен ўзим олиб бораман ўғлимни, — деди. Эри касаллигига ишора қилса ҳам кўнмади. Иккинчи куни она-болани Шомурод полвон автобусга ўтқазиб жўнатди. Улар Кўктошдан ўтганларидан сўнг, Самарқандга борадиган автобусга тушиб кетдилар.

Камол Акбаровнинг ҳовлисига ёт кўз билан кириб, ёт кўз билан чиқди. Шунинг учун бу одамнинг дилкашлиги ва шўхликларига ўзга маъно берди. Наима озиб, кўзлари киртайиб қолган, юзларини доғ босган эди. Куёвнинг ортиқча одоблилиги ҳам Камолга ёкмади: ҳамма залда ўтиришганда, онаси неча марта ташқарига чиқиб кирса, куёв бола шунча марта ўрнидан туриб уни қарши олди. Синглиси очик айтмаган эса-да, унинг қийналаётганини сизди. Профессор ҳақиқатан ҳам Наимани СамДУга жойлаб қўйган экан... Албатта Камол қайнананинг ўзгаларга баланддан қарашини ҳам пайқади. Айниқса, қайтиб чиқаётганларида, ўзи қишлоқдан зўрға излаб топган икки жўра атлас ҳамон қарзина ичида турганини кўрганида, беҳад ғазабланиб кетди.

Собирова опа алланечук титраб:

— Олиш эларидан чиқибди, — деганди, у билан уришиб кетишига оз қолди. «Бегонамиз... Бизлар бу оилага бегонамиз!» деб чиқди. Куёв йигит буларни автобус тўхтайдиган бекатгача кузатиб борди. Шунда Камол:

— Энди ҳаммиша шу оилада тураверасизларми? — деб сўради.

— Йўқ, Наима билан маслаҳат қилдик. Секцияга чиқмоқчимиз. Шунинг отамга айтаман, — деди куёв.

Камол бу гапдан бир оз қаноатланиб:

— Яхши, шундай қилинлар, — деди. Она-бола «ЗИЛ» автобусга ўтириб, йўлга тушдилар.

— Қалай, онажон, хурсандмисиз? — деди у йўлда ёнма-ён ўтиришар экан.

Собирова опа машаққат билан кулимсиради:

— Албатта, хурсандман, болам. Синглинг яхши оилага тушди. Бахтли бўлди.

Камол захарханда кулди:

— Сиз нималик бўлдингиз, онажон? Тушунолмаман...

— Мен... — Опа ғоят таъсирланиб, барбод бўлган орзулари, алдамчи ҳислари қалбида жунбишга келиб деразага қаради, кўзларидан ёш оқиб кетди.

Камол онаси билан Самарқандга борадиган автобусга ўтирган ерларигача бирга келди. Кейин, хайрлашиб, Тошкентга ўтиб кетди.

Собирова опа буғдой ортган бир машинанинг кабинасида қишлоққа қайтди. Опа деразадан яланғоч, бўр қатламлари чиқиб турган тоғларга мунғайиб қараб борар экан, ўзининг дарҳақиқат кексайганини, ҳам жисман, ҳам маънан ҳориганини ҳис қилди. Шунда лоқайдлик билан яқингинада от миниб, тоғ-тошда юрган чоғлари, президиумларда нутқ сўзлаганлари, ҳамқишлоқларига мағрурона раҳбар кўзи

билан қарашлари хаёлидан бир-бир ўта бошлади. Уларни қайта тирилтириш қўлидан келмаслиги, бунинг учун ҳар қандай уриниш — эртанги кунни ҳам қисқартириш бўлишини ўйлади. Шунда ўзининг саводсизлиги, соддалиги ва ўжарлигига ҳам иқроп бўлди. Энди ёшларга йўл бериш фурсати етганига ишонди... Беихтиёр ўзининг бу аҳволи бир кунмас-бир кун тенгқур дугоналари бошига тушишини ўйлади.

Собирова опа бир ҳафтадан кейин ҳорғин қадам ташлаб, ўзига яраша иш сўраш учун райкомга йўл олди.

1968

## ЁСУМАН

Рассом Қўзибойнинг назарида, оламдаги инсонларнинг ҳаммаси ҳам яхши, пок ва самимийдир, лекин... уларнинг орасида қандайдир одамбашара ёсуманлар борки, шулар бузғунчилик қилади: кишилар орасига нифоқ солади, алоқаларини узади, ғийбатчилик қиладилар ва ўзлари бу қилиқларидан хурсанд бўлиб юрадилар. Қўзибой содда эди; ёши ўттиздан ўтган бўлса ҳам, узоғи йили Ленинград рассомчилик академиясини битириб келди. Уруш йилларида ота-онасидан айрилиб, етим болалар уйида тарбия топди, у ерда шайтонга чап берган муттаҳам билан ҳам, ётоқдаги чойшабу одеялларни ўғирлаб, хуфия пуллайдиган ўғри билан ҳам, кечаси эл ётгач, девор оша ҳамсояларнинг чорбоғига тушиб, ўрада сабзиси борми, қазилмай қолган картошкаси борми — каноп қопда орқалаб чиқиб, банкнинг қоровулига сотадиган ярамас билан ҳам ҳамтовоқ бўлишига қарамай, ўзининг болаларча содлагиги ва кўнгилчанлиги сақланиб қолган йигит эди. Ана шунинг учун у одамларнинг феъл-атворлари ҳар хил бўлишини ҳам, ниҳоят, кишилар орасига нифоқ солувчи «ёсуман»лардан бири — улар мавқеидаги фарқ, яшаш шароитидаги фарқ эканини ҳам тушунмас эди.

Рассомлар союзидан кеч чиққан Қўзибой йўлда ҳаваскор рассом дўстини учратиб, унинг машқларини кўргани уйига кирди; дўстиникидан соат ўн бирларда чикди. У кам ичар эди, шу сабабли бир стакан «оқ столовой» ҳам таъсир қилди, пиёда йўлга тушди. Икки хонали квартирасига етиб келгунича аллавақт бўлиб қолди. Қўнғироқни босди. Хотини Афруза эшикни очдию, ёш қизлардай қувонч билан:

— Суюнчи берасиз! Тўхтанг! — деди.

Қўзибой гангиб, зал томонга аланг-жалаң қарад у ерда ҳеч кимни кўрмай, хотинини ўпмоқчи бўлди. Афруза тисланиб:

— Вой, уят бўлади! — деди.

Қўзибой эшикни ёпди-ю, унинг орқасида бекиниб турган ёшлик дўсти Худоёрни кўрди.

— Худоёр?! Э-э! Худоёр! — у поймафзалларга қоқилиб, барваста, гирдигундан келган дўстини кучоқлай кетди. Кўтариб, ерга қўйди. Афтига тикилиб, яна: — Худоёр! Бу сенмисан, дўстим! — деди.

Худоёр мийиғида илжайиб турарди.

Залга ўтдилар. Қўзибой у ерда ҳам бир кишини учратди: у дўстининг ўзидек жуссадор хотини Норбиби эди.

— Э, Норбиби! Келинг, келин! Салом! — деди у қувончдан бақириб.

Ўтириб сўрашдилар. Қўзибой севинчдан энтика-энтика меҳмонларнинг ҳол-ахволини сўради. Худоёр хотини ўтирган диван четидан жой олиб, чарчаган кишидек стол қиррасига ўмгагини тираб олди:

— Мана, — деди ўзини ўнглаб Худоёр. — Уйинггаям кеп қолдик! Норбиби кўярда-қўймай шаҳарга оборинг, жўрангизнинг уйини бир кўрай, деди, олиб келдим. Ҳозир отпусказаман.

— Дўстим, қачон келдиларинг! Ҳозирми?

— Ҳа, ҳозир поезддан тушдигу тўғри бу ёққа келавердик.

— Жуда яхши бўпти-да, бошимиз осмонга етди! Афруз, Афруза, қаердасан? — Қўзибой ошхона ёққа қараб, газнинг биғиллаб ёнаётганини эшитди. — Ҳа, чой қўйяпти! — деди ва столга кўз ташлаб, унда бир пачка шоколаддан бўлак нарсани кўрмади: ноқулай ўтириб қолгандек қимирлаб, қошларини чимирди, секин ўрнидан турди: ахир, ўзи хотини билан қишлоққа бориб, Худоёрларнинг уйига кириб қолгудек бўлса, дастурхонлари шунақа бўлармиди?! — Ҳозир, ҳозир! — дея у шошиб ошхонага ўтди. — Афруз, Афруз... хм, бу қандай бўлди энди?

Чойнакка қуруқ чой солаётган хотини унга қулимсираб қаради:

— Нима, нима бўлди?

— Ҳм, — Қўзибой чўнтақларига қўлини тикиб, турган ерида бир айланди, томоғини қириб, ўқрайди: — Бу, столда ҳеч вақо йўқ-ку? Нима қилдик энди?

— Нима қилардик, ҳеч нарса, — деди хотини тушунмай.

— Йўқ, йўқ, ахир... ўзинг биласан-ку, биз борганда, улар қўйгани жой топишолмасди, бор нарсаларни олдимишга тўкиб ташларди.

Афруза бир оз ўйлади-да, синиқ кулди:

— Нима қипти, уларда бор, бизда йўқ, бўлганда кўярдик.



Кўзибой бошини орқага қилди:

— Гапинг тўғри! — деди таъкидлаб. — Уларда бор, бизда эса йўқ. Афруза, аклисан-да! Шунга ақлим етмай, хайрон бўлиб турган эдим.

Афруза чойни дамлаб, газга қўйди. Кўзибой илдам одимлаб залга қайтди-да, яна чикди:

— Афруза, — дея шивирлаб унинг ёнига келди: — Нон ҳам йўқми?

— Ноннинг суви қочиб қолган экан, — деди Афруза. — Кўшнининг молига бериб чикқан эдим. Ўзлари ҳам кеч келишди, ҳозир магазинлар берк.

— Ҳа, — Кўзибой шундай деб қишлоққа бориб қолган вақтларида буларнинг уйига қачон кирмасин, ҳатто тонготар маҳалда ҳам йўқни йўндиришларини эслади: — Ҳм, лекин... булардан уятга қолдик-да!

— Нега ундай дейсиз, ахир ўзингизнинг жўрангиз-ку! — деди Афруза. — Мен улардан сўрадим, қорнимиз тўқ, ресторанда овқатландик дейишди ўзлари.

— О, ресторанда! — Кўзибой қотиб кулди, яна залга ўтди. — Хуш келибсан, дўстим. Худоёр, келинжон! Мана бу бошқа гап! Лекин, Худоёр, мен сени танқид қилишим керак, сенда феодаллик бор, ҳа, бўйнингга ол! Келинни ҳеч қачон бирга олиб юрмагансан.

— Мана, энди бошладик-да, — деди Худоёр.

Норбиби худди эридек ҳорғин кўринар, уйнинг фақир жиҳозларига ўйчан қарар, шоколад пачкасини бармоғида туртиб-туртиб қўярди.

Афруза чой келтиргач, Кўзибой уни пиёлаларга қўйиб, меҳмонларга узатди:

— Марҳамат! Марҳамат! Э, сизларни қаранг-а! — Ў ўйланиб, Худоёрдан сўради: — Худой, қорин қалай? Афруза айтди, тўқ эмиш. Сизники-чи, келин, тўқми?

— Худога шукур, тўқ! — деди Норбиби ва Кўзибой келиннинг сўз тарзида қандайдир беписандлик ва кишини таҳқирловчи оҳангни уқди.

— Йўқ, йўқ! — дея ирғиб ўрнидан туриб кетди:

— Йўқ, бекоргинани айтибсизлар! Э, Афруза, шуларни гапига ишондингми? Ахир... Ҳа-ҳа-ҳа! Ахир, поездда ресторан қачон бекилади? Булар ёлгон гапиришяпти!

Кўзибой ошхонага чикди. Орқасидан келган Афрузанинг билагидан ушлади: — Пул борми?

— Ҳозир нима топила қолади? — деди Афруза.

Кўзибой ўйланиб қолди:

— Тўғри! — деди. — Лекин... Бирон нарса қилиш керак-да!

— Бир кути чучвара бор, шуни қайнатайми?

— О, яхши, яхши! Жуда ақлли хотинсан-да, Афрузам! Битта ўпай!

— Ундай бўлса, сиз... бирон шиша ароқ топиб келинг!

Кўзибойнинг кўзлари чарақлаб очилиб кетди:

— Қойил! Ахир, булар ароқсиз ўтирадимми?!

Кўзибой коридорга чикқанда, ортидан Худоёр етиб келди:

— Қаерга кетяпсан?

Кўзибой энди ўз ахиддан мамнун бўлиб:

— Йўқ-йўқ! — деди, — сизлар меҳмон!.. Ўтиратуринглар, ҳозир, дарвоқе, меҳмоннинг ихтиёри мезбонда!

Худоёр ичкарига қайтди, хотинига маънодор тикилиб қўйди. Афруза чойнакни Худоёрнинг олдига суриб, ошхонага чикди, у куймаланиб, тақир-туқир қилар экан, Худоёр хўрсиниб манглайини силади. Норбиби бўлса, эрига қаттиқ тикилиб турди-да, пиқиллаб кула бошлади.

— Нимага куласан? — деди Худоёр дўқ қилиб.

Норбиби яна қаттиқроқ кулди.

— Ҳа, энди... булар меҳмон кутиб ўрганишмаган-да, — деди Худоёр. — Шаҳарлик...

— Шаҳарлик, — Норбиби хахолаб юборди, сўнг бошини эгиб: — Шўрим курсин! — деди. — Ҳой, мени шу ниятда бу ёққа оп келдингизми? Очдан ўлдирасизми мени? Йўлга чиқаётганда шунақа бўлишини айтмайсизмики, егилигимни олиб келардим.

— Бўлди! — Худоёр эснаб, тўнғиллади: — Ресторанда овқатландинг-ку?

— Ресторан эмиш, — деди Норбиби. — Тирноқча гўшт билан икки дона картошка ҳам овқат бўптими. — У яна уйни кўздан кечириб, кулди.

Худоёр унга дўқ урмоқчи бўлиб, илкис қаради-да:

- Бас, овозингни ўчир, — деди. — Эрталаб кетамиз!  
Афруза меҳмонлардан яна хабар олди... Бу вақтда Қўзибой паст кўчада машина кутиб турарди. Бир такси келиб тўхтади. Қўзибой машинага ўтириб, шоферга илтижо қилди:  
— Дўстим, менга яримта ароқ керак бўлиб қолди... уйга азиз меҳмон кеп қолди. Тушунасиз-ку? — деди.  
Шофёр ароқ сотадиган чолнинг ёнига обориб қўйишини айтди.  
— Лекин қайтиб келмайман, заказ билан кетяпман, — деди шофер.  
Қўзибой шунга ҳам хурсанд бўлди.  
Уйда меҳмонларнинг суҳбати давом этарди:  
— Бошқа ердаям уйлари борми буларнинг? Ё шуми?  
— Билмадим, — деди Худоёр. — Ҳар ҳолда бўлса керак. Шаҳарликларнинг ҳовлисиам, квартирасиям бўлади.  
Норбиби бош ирғаб қўйди.  
Чучварани қозонга солган Афруза қайтиб кирди.  
— Афрузахон, — деди Норбиби. — Эртага участкаларингизга олиб борасизларми? Ё қишлоққа шу ердан кетаверамизми?  
Афруза тушунмади:  
— Қанақа участка? — деди ва кулди. — Участкага дейсизми? Участкамиз йўқ. Участкани нима қиламиз? Бу ер яхши!  
Эр-хотин зимдан бир-бирларига қарашди.  
— Шу-шу, — дея чайналди Норбиби. — Бор бисотларинг шуми?  
— Ҳа, шу! — деди Афруза. — Бўлади-да!  
— Уфф...  
Қўзибой келди. У Худоёрни мажбур қилиб, бир-икки пиёла ичирди, ўзи ҳам ичди... Норбиби яна ўзини тута олмади:  
— Қўзибой ака, машинага пул йиғяпсизларми дейман?  
— Машинага?! — Қўзибой кулиб юборди. — Машинага ҳожат йўқ. Ана, кўчада трамвай, троллейбус бор, бўлади-да. Машина сизларга керак. Олсаларинг бўлади...  
Норбиби ранги ўзгариб чойдан ҳўплади. Ўринга ётишгач, эрига:  
— Ўлгудай хасис экан-ку булар! — деди.  
— Билмадим, — деди Худоёр.  
Улар суянчиғи ёзиб қўйилган диванда ётишар эди.  
— Эрталаб гум бўламиз бу ердан! — деди Норбиби. — Энди билдим! Қани, булар қишлоққа боргач, уйга обориб кўринг-чи, ўзим биламан! Қўйинг-э, одамгарчилик ҳам шу бўптими. Булар борганда, ўзимни қўйишга жой тополмасдим!.. Буларнинг эса парвойига келмайди-я?  
Эрталаб меҳмонларни Қўзибой уйғотди-да, шошиб:  
— Юринглар, мастерскойга кирамиз, — деди.  
Ҳозир офтоб чиқиб турибди. Расмлар яхши кўринади.  
Эр-хотинга мезбоннинг бу «одобсизлиги» ёқмади. Улар эран-қаран ўринларидан туришди. Ювиндилар. Қўзибой уларни устахонага олиб кирди.  
Меҳмонлар ичкарига қадам босишлари билан бўёқлар ҳиди димоқларига урилди, бу ердан тезроқ чиқиб кетиш ниятида, остонада тўхташди.  
Қўзибой ҳар хил рамкадаги расмларни ўнглади, сўнг ҳар бирига изох бериб:  
— Биринчи таассурот қалай! — деди.  
Худоёр ҳам, Норбиби ҳам бу расмларда ўз қишлоқлари, унинг манзаралари ва одамларини яққол кўришди. Сўнг рассомдан буларнинг нарҳини сўрашди. Қўзибой гангиб қолди, дудмал жавоб берди. Қайтиб чиқдилар.  
— Энди кетамиз! — деди Худоёр. — Бозорда ишимиз бор, кейин қишлоққа қайтамиз.  
— Мунча тез?! — деди Қўзибой. — Шаҳарда қурилиш кўп, кўриш керак.  
— Янги музей, кинотеатр! — қўшимча қилди Афруза.  
— Бизлар қишлоқи, келин, — деди Норбиби. — Қурилиш кўп экан, кўрдик, киноси телевизорда

кўрамиз.

Худоёр ўйланиб, тушунтирди:

— Тўйчиғимиз бор, бир-икки юз метр газмол олишимиз керак. Бугун якшанба, вақт ўтмасин!

— Чой ичинглар...

— Мана, иссиқ нон олиб келдим, — деди Афруза. — Қаймоқ бор.

Чикдилар. Қўзибой қишлоққа борган маҳаллари дўстларининг то катта йўлгача узатиб қўйишларини эслади:

— Бўлмасам, ишларингиз битгач, бу ерга қайтиб келинглар... — деди. — Вокзалга олиб чиқиб кўяман!

Худоёр кулимсиради:

— Имкони бўлса келамиз.

Норбиби кулди:

— Бу йил эртароқ боринглар, кутамиз. Қора камарга чиқамиз, қўй сўямиз, тандир кабоб қиламиз!

Қўзибой сергакланиб, дўстига қаради:

— Бўпти! — деди. — Афруза, бу йил албатта борамиз-а? Бир маза қилайлик! Колбаса жонга тегди?!

— Бўтгги, бўпти! — деди Афруза.

Меҳмонлар хусусий машинага ўтириб жўнадилар.

Қайтиб келишмади...

Авжи баҳор кунларининг бирида Қўзибой билан Афруза тоғ этагидаги қишлоқларига боришди... Афрузанинг таржимаи ҳоли Қўзибойникига ўхшаш эди: у ҳам уруш йилларида ота-онасиз қолиб, етим болалар уйида тарбия топган, шунинг учун баъзи расм-русми билмай ўсган эди.

Қўзибой таниш шофернинг уйида меҳмон бўлди, эртасига Худоёрга телефон қилди:

— Салом, Худоёр! Биз келдик! Дўстим, Қора камарга чиқамизми? — деди.

Худоёр сукут қилди, сўнг:

— Қўзибой, хафа бўлманг, вақтим йўқ. Агар мол керак бўлса, бераман, олиб бориб сўйинглар! — деди.

Қўзибой алланечук бўлиб кетди:

— Мол... ҳм, биз нима қиламиз молни? — деди. — Бизга... ярим кило гўшт ҳам етади, дўстим!

Сизлар билан борсак, бошқача бўларди-да.

— Мен чиқолмайман, хотиним ҳам, — деди Худоёр.

— А, ҳм... унда қачон вақтингиз бўлади, биз кўп турамиз бу ерда!

— Биз.. вақтимиз бўлмаса керак...

Қўзибой гангиб, трубкани жойига қўйди. Кўчага чиқиб, хотини ёнига келди:

— Кетдик, — деди.

Афруза жилмайди.

— Гаплашдим, — деди Қўзибой у ёқ-бу ёққа аланглаб қараб. — Гаплашдим... Лекин... менимча, Афруза, Худоёрни кимдир бузибди. Ҳа-ҳа. Мени унга ёмонлаган биров, сениям... Ҳа, ёмон одамлар, ёсуманлар бор ҳаётда!

1969

## АҲАД МИРЗО ЙИҒЛАДИ

Атеистлар жамиятига раис этиб тайинланган Мирзо бугун оқшом тошлоқ кўчадан уйи томон юраркан, йўл ёқасидаги ёлғиз қабрга биринчи марта эътибор қилди ва унга тикилиб қолди.

Шунда орқасидан бульдозерини ҳайдаб, ўзидан синф кейин ўнинчини битирган механизатор Ғолиб келиб қолди.

— Ҳа, Аҳад ака? Чикинг машинага! — деди у.

— Э, машинагайм чиқармиз, — деди Аҳад Мирзо — Манави қабр қизиқтиряпти мени. Кимники экан?

— Битта паймонаси тўлганникидир-да, ака, — Ғолиб. — Нима, ёқмаяптими сизга?

— Гап ёқиш-ёқмаслигидами! — ғижинди Мирзо. — Гап унинг халққа қиладиган таъсирнда, масала!

— Э, халққа нима таъсир қилар эди! — деди Ғолиб. — Турибди-да. Эски қабр. Мен ялангоёқ юр пайтлардаям бор эди бу. Ўзингиз-чи, ўзингиз билмайсизми?

— Ўзим-ку биламан. Лекин нима учундир эътибор қилмаганман-да! — деди Аҳад Мирзо. — Ҳар ҳолда бу қабрнинг бу ерда ёлғиз туриши яхши эмас... биласизми, ука, бу бекорга тиккайиб турибди деб ўйлайсизми? Қаранг, атрофи девор билан ўралган. Туғиям бор, туғи! Ҳозир текшираамиз. Қани, тушинг сиз ҳам пастга... Мана, мана муни кўринг! Бу тошни кўринг. Устига ёғ тўкилган, мана, гугурт чўплари, бу ерда чироқ ёқилган... Вот масала!

— Хўш, нима қилиш керак энди? — сўради Ғолиб энсаси қотиб.

— Нима бўларди, буни бу ердан кўтариш керак!

— Йўғ-э, қўйинг-э!

— Э, қаршимисиз, Ғолиббой?! Менга маслаҳат бериш ўрнига бу қабрнинг ёнини оласизми? Ким билади, балки бу бир шайхнинг мазоридир? Балки бир эшоннинг, мулланинг қабридир? Бўлиши мумкинми. Жуда мумкин-да! Шунақа...

— Бўпти, мен бетараф! — деди Ғолиб ва бульдозерини жилдирди.

Бироқ Аҳад Мирзо бўш келмай, унинг йўли тўсди:

— Тўхта!

— Нима?

— Туш пастга?

— Гапираверинг, ишим зарил. Овқатланганим йўқ, чўлга кетаман.

— Туш деяпман. Нимага мажбур қиласан кишини?

— Э, мен нима қилдим сизга?

— Тушмайсанми?

— Э...

Ғолиб тушиб, унга рўпара бўлди.

— Ўчир аравангнинг овозини, ўчир, гапни кўпайтирма!

— Уф...

— Бу ёққа ке!

— Қулоғим сизда.

— Бу қабр кимники?

— Эсингиз жойидами, мен қаердан билай! Битта-синики бордир-да... Бир йилда ҳам кўзим тушмайди бунга.

— Ёлғон айтасан, ёлғон! Кўзингдан билиб турибман... Бўлмасам, бузамиз деганимда, нимага хўп демадинг? Йўқ, ука, чучварани хом санама... Мен нимагадир эътибор қилмаганман-а! Лекин сен... сен эмас, энанг ҳам, отанг ҳам, бобонг ҳам биласизлар бунинг тарихини! Бундаги чироқни энанг ёқмаганига мени қандай қилиб ишонтироласан? Ёки бўлмасам, шу ердан отанг ўтаётганда, фотиҳа ўқимаганига кимни кафил қилоласан?! А? Ана шундай! Мени алдай олмайсан!

Ғолиб ёлғон тўқиди:

— Кечирасиз, ака. Сизнинг гапларингиз рост... Ота-онанг бу ерга келиб, илми-амал қилади деганингиз, лекин ёлғон! Шу гапни отам эшитса, сизни ёмон хафа қилади. У фронтовик, пенсионер! Ўзлари пионерларга муллаларни, эшонларни ёмонлаб юради. Биларсиз. Энам ҳам шунинг бири. У овқатни еб, дастурхонга фотиҳа ўқишни ҳам билмайди... Билмайди! Буни ўзиям исботлаб беради.

Хохлаган жойингизга чақиртиринг! Майли.. Лекин битта гапингиз рост, биз буни кимнинг қабри эканлигини биламиз. — Ғолиб тилига келган гапни қайтармади: — Битта мусофир ўтган вақтида. Афғоними, эронми бўлган. Уни одамлар сазойи қилган, шу ерда ўлган, шу ерга кўмишган уни! — Ғолиб шунақа бир муҳожирни инқилоб арафасида тошбўрон қилингани ҳақидаги ҳикояни отасидан эшитган эди. Ҳозир уни айтар экан, ўша мусофирнинг қабри шу эканига энди ўзи ҳам гумон қилмай давом этди: — бечоранинг нима учун сазойи қилингани ҳам маълум ака. Битта Нарзи деган кампир бўлар экан-да, кими йўқ, бировларнинг кирини ювиб бериб, тирикчилик қиларкан. Ўша афғони ҳам уст-бошини ювдираркан. Буни бир эшон билиб қопти, қараса, кечқурун хорижий одам Нарзи холанинг уйидан чиқиб келяпти. Эшон ўлгур айюҳаннос солибди: «О, мусулмонлар, нас чикди, нас! Юзини кўрманглар!» деб. Кейин, одамларни биласиз, кўр бўлган у вақтлар, дарров ёпирилиб келиб, бечорани тош билан ура кетибди. Шу, ака! — Шунда Ғолиб, бу ўжар йигит суриштириб кетса, сўзи ёлғон чиқмасин учун яна бир ҳикоя айтди: — Лекин, Аҳад ака, яна бир гап ҳам эшитганман, қизил аскарнинг гўри дейишади буни. Ишонмайсизми? Ўзингиз биласиз... Ана, анави тоғнинг тили бўлса гапирсин... Қишлоқни қизиллар эгаллаб олганда, отларига емиш топишолмаган. Шунда бировдан Етим чўкки остида буғдой бор, босмачи кўмиб қўйибди, деган гапни эшитишган. Кейин, боришган. Лекин бундан босмачилар хабар топган экан, тоғнинг орқасига ўтиб, тепадан келишган. Ў, биласизми, тепанинг орқасида қор қалин! Босмачилар у ёқдаги чорвадорларнинг ерга тўшаб қўйган кигизи борми, гилами борми, ҳаммасини олиб, қорга тўшаб, кейин шунинг устидан юриб келишган. Кейин қизилларни отиб ташлаган. Шунда улардан биттаси аравани олиб қочган дейишади. Шу ерга етганда, босмачи орқадан етиб келиб, отиб ташлаган. Ишонмаяпсизми? Биласизми, мен ҳам бу гапларга унча ишонмайман, Аҳад ака. Хўп, энди мен кетай!..

— Кетмайсан!

— Нима?

— Кетмайсан деяпман!

— Хўш, энди нима дейин? — Ғолибнинг жаҳли чикди. — А, ака, ўзи одамсиз! Мен нима Яна нечта баҳона тўқий! Ким билади, бу кимнинг қаери! Лекин... бир кампир шу ерда ис чиқарганини кўрганман.

— Ким? Ким у? Қайси кампир? Қаерда?

— Э, Зиннат момо бор-ку... Унинг гапи тўғри эди: Зиннат кампир шу қабр бошига гоҳо келиб ис чиқариб, чироқ ёқиб кетарди.

— Яхши, — деди Аҳад Мирзо.

У эрталабоқ нонуштани қилиб-қилмай, кампирнинг ҳовлисига борди. Кампир ўтган йили қазо қилган опасининг чироғини ёқиб ўтирарди, бир неча товуғи, бир лайча ити, алмисокдан қолган чархи, урчуғи ва опадан мерос қолган икки уй, бир айвонли иморатдан бўлак нарсаси йўқ... унинг... ўзидан бўлак кишиси ҳам йўқ эди. Айтишларича, вақтида кўп серфарзанд бўлган, сўнг уларни бир кечада босмачилар сўйиб кетган. Опа-сингил оҳ-воҳ деб қолишган.

Кампир тандир устидаги супада урчук йигириб ўтирарди.

— Салом, момо!

— Салом. Ким бу?... Э, э, Сафар Мирзонинг ўғлимисиз, болам?!

— Худди шу. Аҳад Мирзоман! — деди атеистлар жамиятининг раиси. — Ит тишламайдими?

— Йўқ, болам. Хурган билан олмайди, менга ўхшаб қолган. Келинг, ўтиринг. Ҳа, баҳай?

— Момо, вақтим зик, сиздан бир нарса сўрай деб келдим.

— Вой, болам, ахир мундай ўтиринг! Қани, сўранг, ўзимам зеркиб ўтирибман. Қаригандан кейин одамларга ёқмай қолар экансан...

Аҳад Мирзо ерда ётган тўнкага ўтирди. Кампир урчуғини кўрпачага қўйиб, бўғинлари кўпчиб чиққан қўлларини фотиҳага очди:

— Яхшилик кунлар бўлсин, тўйлар бўлсин! Бемаҳал ўлим, куруқ тухматдан асрасин, омин!..

Аҳад Мирзо кампирга ўқрайиб, худди бир сирнинг тагига етгандек шодланиб кетди:

— Кампир, саволим шундан иборатки, — деб гап бошлади. — Авваласи, айтинг, сиз шу жамият тарафдоримисиз?

Кампир тушунмади.

— Бу нима деганингиз, болам?

Савол Аҳаднинг ўзига ҳам ёқмади:

— Кампир, сиз эшонлар, муфтилар, муллаларга қандай қарайсиз? — деди ва иштиёқ билан қўлларини тиззасига тираб олди.

— Улар... ҳа, бу нима учун сизга керак бўлди, болам? Бир гап борми. Ҳе, бир замонлар шундай гаплар бўлгич эди. А?

Кампир, ўсмоқчиламанг, мен сизга конкрет савол беряпман.

— Уф... болам, — чуқур хўрсинди Зиннат буви. Ахир, қаранг энди, қанча йиллар ўтиб кетди. Су азон айтадиган мезананинг бузилганида мен келинчак эдим.

— Бўлмасам, сизга бошқа савол бераман. Худога ишонасизми?

— Худогами? Худога.. Ў, болам, биз энди соп бўлганмиз. Киши қаригандан кейин бошқача бўлиб қолар экан. Худони сўккан маҳалларим ҳам бўлган. Ахир мени: бола-чақам, эрим, қариндошларимдан айирган ким, болам? Босмачилар! Сизлар билмайсизлар-да. Холиқбой эшон уларнинг каттаси эди, эшитгандирсиз? Шунинг фатвоси билан уруғ-аймоғим сўйилиб кетган. Сиз менга яна эшон, мулладан гапирасиз, жоним!

— Ҳозир-чи, ҳозир худога ҳам ишонасизми, ўша дин пешволаригаям. А?

— Э, болам! Мени чиқартириб отмайсанми? Мен дунёни кўрганман! Ўликниям, тирикниям, қонниям кўрганман. Бу умр фойдага қолган, чироғим! Саволингни қаранг!

— Демак, жавоб беришни истамайсиз. Хўп, буни эътиборга оламиз. Энди... сизга бошқа бир савол: анави йўлда бир қабр бор-ку, устида туғиям бор. Ўшаниг нима учун вақт-бевақт зиёрат қилиб келасиз? А?

Кампир хаёлга толди.

— А? Уними, — деди-да, кўзига ёш олди: — Шуниям кўп кўрдингизми, болам? — бирдан овозини кўтарди: — Ахир, мен нима қилай? Кимга сиғинай, кимга топинай? Мен билан опамни олиб кетишгандан кейин ўликларни кўмишган экан. Биз ўзимизни билмай қолганмиз! Шунда отиш, тутишнинг ҳисоби йўқ эди. Қаерга кўмган, ким билади! Сўраб-суриштириб ҳам биололмадик... Кейин, бир одам сен айтган қабрни кўрсатди... Мен ҳам ноилож шунга бордим. Шундан бери ҳар сешанба чироқ ёқиб келаман, арвоҳлари шод бўлсин дейман-да.

— Арвоҳлар... Арвоҳгаям ишонасизми-а?

— Болам, мен айтдим-ку, чиқартириб оттирмайсанми қўлингдан келса! Тўхта, нимага мени сўроқ қиласан? Ким бўлдинг сен ўзи? Э, одам деганниям мунча қийнайди! Бор-э, нима...

— Яхши! Сизга сўнгги савол, — деди Аҳад Мирзо. — Демак, сиз қабрда ким ётганини умуман билмайсиз? А?

— Энди у.. ким бўлсаям, — кампир бўғилди, — ким бўлсаям... менинг жигарларим!

— Йўқ, бу ерда аниқлик киритиш керак!

Кампир бирдан итини чақириб, бақира бошлади:

— Ол! Ол манавини! Ол-э, берган тузим кўр қилсин! Ол, тишла, деяпман!

— Кампир, бақирманг! Яхшимас!

Аҳад Мирзо бу масала билан тўрт кун шуғулланиб, бирор натижа чиқара олмади: биров қабрда ётганини босмачи деди, биров қизил аскар деди, бошқаси уни мусофирга чиқарди, яна бири шаҳид, деб туриб олди...

Охири Аҳад Мирзо шу хулосага келди. Агар бу ерда қизил аскар ёхуд бизнинг одамлардан биронтаси ётганида эди, қабр бу аҳволда бўлмас, унга бошқача тус берилган бўлар эди. Аҳад Мирзо қишлоқ четига қабристонда минг-минг ўликларнинг ҳам гўри шу гўрдан фарқ қилмаслигини билса ҳам шу фикрда туриб олди... «Яхши эмас, бунинг тарбиявий ишимизга зарари бор!» деб, уни буздириб, текислатишга қарор қилди.

Сўнг ўйлаб-ўйлаб Ғолибнинг ўзига буздирмоқчи бўлди.

— Бузмайман! — деди Ғолиб.

— Бузмай ҳам кўр! Туш бульдозердан бўлмасам!

— Тушмайман, буни сиз берганингиз йўқ... Хўп, мана тушаман! Бузсангиз ўзингиз бузинг, мен бузмайман. Ҳой, инсон, бунинг нима зарари бор сизга? Бу ерда ётган ахир... одам. Ким билади энди у... ким бўлган. Бу билан нима топасиз?

— Бу билан биз кўп нарсага эришамиз! — кўтарилиб кетди Аҳад Мирзо. — Мен учун жуда катта

проблема туғилди, укам! Мен бутун кишлокни айланиб шундай қабрларни топишга аҳд қилдим! Барини текислатаман! Токи, булар ҳақида ҳар хил афсоналар юрмасин ҳамда ҳеч ким келиб, чироқ ёкмасин, сиғинмасин, билдингизми?! Яна янги замон одами бу... Биляпсизми, бу ишнинг қанчалик катта аҳамияти бор! Биз шу билан халқнинг, яъни баъзи бирларнинг онгида сақланган энг сўнгги... эскилик, дин қолдиқларини ҳам чиқариб — супуриб ташлаймиз!

— Билганингни қил-эй! — ўдағайлади Ғолиб сенсираб. — Тирик юрасанми шу кишлокда?

Э, ҳали менга қарши турадиган кишилар ҳам борми?

— Йўқ, ҳеч ким қаршилиқ қилмайди, — сўзлади Ғолиб. — Лекин буз-чи, бирон шикастга учрайсан!

Аҳад Мирзо қаҳ-қаҳ уриб кулди-да, кўлларини белига тираб туриб, деди:

— Туш пастга! Кўзингнинг олдида ўзим бузаман!.. Биламан буни юргизишни, биламан. Қани, туш!

Ғолиб бир нафас ўйлаб турди-да, пастга сакраб тушди. Аҳад Мирзо рулга ўтириб, бульдозерни бир амаллаб юргизди, унинг сургичини ҳам бир амаллаб туширди ва қабрга қаратиб ҳайдади. Уни бузиб-суриб ўтаркан, алланечук бир титради ҳам, лекин буни билдирмай, яна орқага қайтмоқчи бўлди, эпллолмади. Қабрнинг лаҳади очилиб қолди.

— Марҳамат! Ол машинангни! Кўрдингми?

— Кўрдим, лекин сизни бир бало қилади шу, қабр! — деди Ғолиб.

— Қилган куни менга салом берасан. Келишдикми?

— Келишдик... — Ғолиб ўкинч билан қабр бошига келди, чўнқайиб тикилди ва унда ҳеч қандай инсон суягини кўрмади. Ҳайрон бўлиб, пастроққа ҳам тушди, ҳеч нарса йўқ эди. «Ҳар ҳолда яхши иш бўлмади», деб йўлга чикди.

Шу кеча бу бузилган қабр бошидан Зиннат кампирнинг увлаган овозини бутун маҳалла-қўй эшитди. Уч кундан кейин унинг уйига таъзия билдиргани бо-ришди. Кампирни кишлокнинг шимолидаги катта қабристонга қўйишди.

Аҳад Мирзо бу маросимни ҳам кузатиб юриб, яна хийла проблемалар топди: нимага кампирнинг тобутини кўтаргани шунча одам талпинади? Нега улар гўрга тупроқ ташлагани шошади? А, одамларда диннинг таъсири зўр экан... Вот масала қаерда! Қабр бошида фотиҳа ўқишди-я? Оббо... Анави ўқитувчи ҳам бор эди, агроном ҳам! Гаплашамиз, гаплашиб қўямиз ҳали улар билан... Шу савия билан мактабда дарс беради-я! Бири халққа бошчилик қилади! Кўрамиз... Райкомга кираман! Яна бир оз факт тўплай!

Бир куни Аҳад Мирзо ҳаваскорлар концертидан кеч чикди. Одам жуда гавжум эди. Кўчани кесиб ўтиб, чойхонага кирди. Чолларнинг суҳбатига қулоқ солиб ўтирди. Сўнг уйига йўл олди. Аҳад Мирзо Ғолиб билан бўлиб ўтган ўша суҳбатдан кейин, уни эслаганда кулса ҳам, барибир қабрни бузаётган маҳалида сескангандек сесканиб кетар, буни бировга асло билдиргиси келмас эди.

Ой сутдек ёритиб турар, ўйик қабр ортидаги да-рахтзордан бойкуш овози келар эди. Аҳад Мирзо бир-бир босиб, бир куйни хиргойи қилиб кетаверди. Қабр ёнидан ўтаётганда, овозига яна кимдир жўр бўлгандек туюлди. У кулимсираб тўхтади-да, қаттиқ йўталиб олди. Баландроқ хиргойи қилиб, илдамлади. Шунда ёнига бир кесак тушди. Аҳад Мирзо гир айланиб қараган эди, қабрни кўрди. Унинг оғзи қорайиб турар, нари-берида ётган ёғочлари оқиш бўлиб кўринар эди. У яна йўлига равона бўлди-ю, ингичка аёл овозини эшитди:

— Аҳаджон!

— А? — Аҳад Мирзо кескин ўгирилди.

Гўрдан оппоқ кафан ёпинган бир махлуқ чиқиб келар эди.

— Аҳаджон, қўрқма, — деди у.

Аҳад Мирзо ютинди, йўлига қаради-ю, хириллаб юборди:

— Энажон! — Ўзини олдинга отди, йиқилди, ўрмалади...

Аҳад Мирзо шу кетишда дарвоза олдига етиб йиқилди. Уни кўтариб ҳовлига олиб кирган хотинига қайнанаси бақирди:

— Нима бало, ичибдими? Мундоқ одати йўқ эди-ку!

Чироқ ёруғида Аҳад Мирзонинг мурданикидек оқариб кетган юзи, қийшайиб қолган оғзи кўринди. Қайнана бирдан бармоғини чаккасига босди. Хотин ўкиниб юбориб, чўнқайди.

Орадан уч ой ўтгач, Аҳад Мирзо одам қаторига кирди. Болалиги ўтган тошлок кўчани қолдириб, айланма йўл билан райкомга борди. Райком секретарига бор гапни оқизмай-томизмай айтиб берди.

Секретарь диққат билан қулоқ солгач, кулди:

— Хўш, нима қилмоқчисиз энди?

— Энди ишламасам деган эдим, — деди Аҳад Мирзо.

— Ихтиёр ўзингизда, — деди секретарь.

— Менда?!

— Ҳа. Биз нима ҳам дея оламиз.

— Ахир... Лекин мен ҳам охирги сўзимни айтай, — Аавом этди Аҳад Мирзо. — Худо бор экан, эшон, мулла, муфтиларда гап кўп экан, ўртоқ...

— Сиз айнабсиз, — деди секретарь.

Бир кун маҳаллада тўй бўлди. Аҳад Мирзо борди. У чопон кийиб олган эди. Унга ичкилик тутишди, у ичмади. Бир маҳал давра тарқай бошлади. Ҳамма эшик оғзига етганда тўрдаги сўзана ёр қаққайган Ғолиб Аҳад Мирзони чақирди:

— Аҳаджо-н!

Аҳад Мирзо таниш ингичка овозни эслаб, кескин бурилган эди, Ғолиб Аҳад Мирзонинг овозида:

— Энажо-он! — деб ўзини деразага урди.

Аҳад Мирзо шу кеча Ғолибни қўлида пичоқни хўп излади. Сўнг йиғлади: райкомга борайми, мозоргами?



## ҲАЁТ АБАДИЙ

Совхознинг бош агрономи Нодир Рўзикулов мажлисдан қаттиқ танқид еб чикди. Уйга келиб, ўзи ёқтирмайдиган қайнасининг «хемириси йўқ экспедитори ҳам янги участка куриб оляпти, ер бўлса сизни қўлингизда» деган гапини эшитиб: «Менинг бўлган турганим шу. Чидамасангиз қизингизни олиб кетаверинг!» — деди. Хотини ҳам шуни кутиб тургандай қизчасини кўтариб, онасига эргашди.

Нодир кўчага чиқиб, ўзини қопмоқчи бўлган қўшнисининг итига кесак отган эди, итга қаттиқ тегди шекилли, у шундай ванғиллаб қочдики, энди кўкнори ичиб, бошига чопонини тортаётган банги кўшнигор кайфи учиб, дарров девордан қаради. Нодирни кўриб нима гаплигини сўради. Нодир айбини бўйнига олган эди, у: «Ҳайф сизга-ей, хўжайин, кучингиз шу тилсиз махлуққа етдими! Кучингиз жуда ошиб, қўлингиз қичиётган бўлса, секин мени чақирмайсизми!» деб, Нодирнинг таъбини тирриқ қилди, буям етмагандай, итини айвонга чақириб, унга шундай бақирдики...

Нодир хувиллаб ётган уйга кириб, қизчасининг тўшаб қўйилган кўрпачасига кўзи тушди, бориб унинг устига чўнқайган эди, боласининг она сутини эслатувчи иси димоғига урилди-да, кўнгли бузилиб кетди. Чопиб ташқарига чикди, юзига совуқ шамол тегиб, тўхтаб қолди. Бир нафас кўксини очиб, айвон панжарасига ўтирди ва тўсатдан шу қадар бўшашиб кетдики, ерга гуппа йиқилиб, ўлиб қоладигандек бўлди. Ҳақиқатан ҳам гуппа йиқилди...

Шамол қаттиқ эсиб, бужмайган ток барглари унинг устига опкелиб сочди. Тонгга яқин шивалаб ёмғир ёға бошлади. Бу илк куз ёмғири эди. Қовжирок кўкатлару дарахтларнинг турфа хиди атрофга анқиб кетди. Сўнг ёмғир тиниб, ҳаво очилди, унда оппоқ юлдузлар ярқираб ёна бошлади. Атроф шу қадар сокин эдики, ҳатто япроқлардан томган томчиларнинг чакиллаши ҳам эшитиларди. Шабада эса бошлади. Атроф салқин, бирданига совуқ тушгандай бўлди.

Бу ажойиб ўзгаришларни Нодиргина кўрмади, чунки у тиришиб, ўлиб ётибди. Оёқ-кўлини ёзиб, кўзларини юмиб, иягини кўтариб боғлаб қўядиган биронта одам бўлмаганидан тиришиб, қулала бўлиб қолади-да. Эсиз, ёмон ўлим топди-да, ит қавмида кетди, дейишадими буни? Васият ҳам қилмади, ёш кетди. Қизчасини ҳам кўриб, дийдорига тўёлмади, хотинидан ҳам розилик ололмади. Совхоз ишчилари... Ҳар ҳолда уни ҳурматлайдиган кишилар кўп эди. Айниқса, Ча-Чанинг онасини айтмайсизми. «Ёғоч топиб беринг, директор йўқ дедилар. Қиш тушяпти, уйим босиб қолади» деганида участка куриш ниятида бир кунлик йўлдан олиб келиб, сим билан ўраб қўйган тахталарини унга бериб юборган эди. «Кам бўлманг, умрингиз узок бўлсин, ўлгунимча сизни дуо қиламан», деган эди кампир боёқиш. У эшитса, албатта йиғлайди, бўмасам-чи?!

Тонг отди. Кўчадан ўтиб кетаётган бўлим мудирининг ишга эрта кетаётганини билдириш учун девордан мўралаб қаради-ю, одатдагидек, Нодирни айвон олдидаги косагуллар ёнида кўрмади. «Ухлаб қоптиларми?» деб ўйлаб, «Ўртоқ Рўзикулов!» деб чақирди. Унга ҳеч ким жавоб бермади. «Нима, булар қирилиб кетганми?» деб ичкарига кирган эди, айвонда ғужанак бўлиб ётган бош агрономни кўриб қолди. «Нима бало, мастми? Бу кўп ичса ҳам ҳеч маст бўлмасди-ку?» деб ўйлаб, уни чақирди. Бир вақт агрономнинг ўлиб қолганини кўриб, додлаб юборди.

Тумонат одам йиғилди... Албатта йиғилади-да, кимсан совхознинг бир раҳбари оламдан ўтади-ю, одам йиғилмайдими. Марҳум кўпларга яхшилиқ қилган эди...

Ҳанифанинг йиғлашини кўрсангиз эди! «Во, тўрам! Мени кимларга ташлаб кетдингиз, о тўрам! Қизингиз: «Менинг дадам қани?» деса, нима дейман? Энамникига кетмай ўлай! Бундай бўлишингизни қайдан билибман? Ёнингизда ўтирсам бўлмасмиди? Во, тўрам!»

Ҳа, шундай! Кишининг яхшилиги кейин билинади. Ҳали бу хотин кўп йиғлайди. Қайнаси-чи? Э, танг, куёвингни шунчалик севар экансан, ҳаётлигида нега уни тергайвердинг, лўли! Ё бу самимий йиғлаётганими? Балки йиғиси самимийдир. Бир ҳисобда маддоҳ кампир ҳам ҳақ эди. Шулар бирон нарсага зор бўлмасин, дер экан-да. Тўғри, Нодир оиласига кўп бепарво эди. Холхўжа милисанинг: «Сен ғирт пролетарсан!» деганида жон бор.

Ҳаммаси ўтди-кетди, эндиги пушаймон ўзинга душман.

Директор ҳам йиғлаётганими? Ҳа-а, йиғлаётди. Нодирбек, ҳалол бир агроном дунёдан ўтса-ю, у кўзига ёш олмайдими!..

Ахир, Нодир тузук ходим эди. Директор нима ўйлаётганикин? Нодирнинг фавқулудда ўлими уни хайрон қолдираётган бўлса керак-а? Эҳтимол кеча мажлисда танқид қилгани учун афсус қилаётгандир?

Чидолмаган, ноҳақ гапни кўтара олмаган, деб албатта. Шундай бўлади. Билиб танқид қилиш керак. Бу одам қобил, танқидга чидайди деб дўппослайверадими киши деганни.

Мана, кафанга ўралган бош агрономни тобутга солдилар, кўтар-кўтар қилиб, Қизилқоя қабристонига олиб кетдилар.

Ҳаммаси орқади қолди. Хотин, бола, уй. Араз, диққатпазлик, ғийбат... Иш. Совхоз. Ишчилар...

Қишлоқ ҳам орқада қолиб кетди.

Халқимизнинг яхши одати бор-да. Эшакда кетаётган бир одам шартга пастга тушиб, чопиб келиб, тобут шотисини елкасига олди. Эллиқ қадамча кўтариб борди-да, бошқага берди. Фотиҳа ўқиб, орқада қолди. Ана бир шофёр ҳам машинасини тўхтатиб, кабинадан туша солиб, тобутга қараб чопди.

Қабристон. Негадир бу ернинг тупроғи қизил. Нодир динга ишонмас эди. Аммо шу қабристон олдидан ўтаётганда, кўнглига аллақандай ваҳима тушар эди. Кечаси ўтганда овозини чиқармас, у ердан эшитилаётган бойкушнинг сайраши Нодирни қишлоқ йўлига тушганча таъқиб этар эди: «Бу ерда ўликлар кўрқмасдан қандай ётишаркин-а? И-е, улар ахир, ҳеч нарсани сезмайди-ку? Ахир, ўлик ўлик-да. Кесак нима-ю, ўлган одам нима?..»

Мана, марҳум қабргаям қўйилди. Меҳрибон ота гўрга биринчи бўлиб тупроқ ташлади. Одамларга ҳайронсан! Мунча шошишмаса? Бош агроном тезроқ кўздан йўқолсин дегандай гўрга тез-тез тупроқ ташлашади-я.

Жимжитлик. Ўлик сукунат. Мозор, қизғиш уй, манави қаққайган қари тут дарахти ҳеч нарсани сезмагандай турибди. Унинг ковагига чумчуқлар ҳар вақтдагидек шошиб кириб чиқяпи. Ана, намгина тупроқ уюми устига бир қарға кўнди.

Инсон ҳаёти шу экан-да. Туғилди, ўсди, ўқиди, ишлади, одамлар билан уришди, ярашди. Рўзгорни ўйлади, ташвиш тортди. Севди... ниҳоят, ўлди.

Оилада бир неча кун йиғи-сиғи, расм-таомиллар. Кейин? Уни эслаб юриш...

Бу орада совхозга бошқа киши, иккинчи бўлимнинг бошлиғи бош агроном бўлди.

Ота ҳам, она ҳам аста-секин ғам буккан қаддини тиклашди. Ёш келинга совчи келди. Совчи учинчи келишида қайнана кўнди.

Кейин?.. Ёшгина қизи, онасининг кейинги эрини отам дейишга ўргатади уни қайнана. Ё?..

Нодир бўлса сезмас, эшитмас бўлиб қабрда ётибди.

Дарвоқе, у қандай бўлиб ўлди?

Ўша кун мажлисдан танқид еб келди, қайнанаси билан уй хусусида жанжаллашди, хотини кетиб қолди, кўчада итни уриб, эгасидан дакки эшитди...

Кейин эшикка чиққанда кўкрагига совуқ шамол урилди.

Бу куз шамоли шунчалик ёқимли, хузурбахш эдики, Нодирнинг хўрлиги келди. Кейин... бу адолатсизликларга чидолмай, ўзини аччиқ устида ўлдириб қўйди.

Бу кимга фойда бўлди? Ким уни мақтади? Нима бўлди, кейин нима?

Ўша кечаги серюлдуз осмон ҳам, оппоқ юлдузлар ҳам ўз ўрнида. Дарахтлар, ёмғир... Шабада.

Ҳаёт Нодирсиз ҳам давом этапти.

...Айвон панжарасида бўшашиб ўтириб қолган Нодир чўчиб бошини кўтарди ва чуқур хўрсиниб ўрнидан кўзгалди. Сигарета чекиб яна бир нафас турди-да, кўчага чиқди. Кўшнининг кўнгли юмшаб, итга ачинганини айтди ва «машойихлар айтибдики, Каъбага ўт қўйиб, бутга чўқин, лекин мўрчани оғритмагил, ҳа, шунақа бўлади-да», деди. Нодир болаларини олиб келгани қайнанасиникига йўл олди. Йўл бўйи оқшом эшитган танқидини эслаб, таҳлил қилиб, хатоларни бартараф қилиш йўллари режалади.

Ҳали Нодир панжарада ҳаёл суриб ўтирганида, бўйнига бир неча томчи ёмғир томган эди, энди шивалаб ёға бошлади. Қовжироқ ўт-ўланлар, дарахтларнинг тахир ёзги ҳиди анқиб кетди.

1970

## БАҲОР

Азимовнинг қизи сени велосипедда кўрипти. Йиқилибсан. Онасига айтипти...

Онамнинг бу гапи менинг тинчимни йўқотди: демак, Бибигул мени кўрипти, йўқ.. менга эътибор қилипти. Йиқилганимга ачинипти. Ҳатто онасига ҳам айтипти!

— Эна, мен даштга кетаман! — дедим.

— Ҳозирми? Шу кундами! — ҳайрон бўлди онам. — Ёғин-сочин маҳали, болам. Даштда чақмоқ ёмон бўлади, бир чўпонни уриб кетипти!

— Ҳечқиси йўқ. Мен оқ кийим киймайман-ку!

— Ким билан борасан даштга?

— Ўзим. Ўткинчилар билан. Чорбозорчилар бор. Ана, эшагим!

— Нимага... бирдан борадиган бўлиб қолдинг?

— Энажон, ҳадемай ёз бошланади. Велосипедимни опкеламан!

— Ахир, ҳозир велосипед миниб бўладими? Бари бир келтириб омборга қантариб қўясан.

— Бари бир боргим келяпти. Даштниям соғиняпман!

— Қутсанг бўларди бир-икки кун. Айттириб юбораман. Аканг ўзи опкелади.

— Йўқ. Эрта шанба. Тушдан кейин жўнайман. Бозор куни қайтиб келаман.

— Ўзингга эҳтиёт бўл-да.

Шанба куни тушдан кейин жўнадим. Ҳаво илиқ. Баҳор осмони тиниқ. Толлар куртак чиқарган. Ҳовлимиздан чикдим. Район ҳам орқада қолди. Бийдай дашт. Сўқмоқ... Бу сўқмоқ менга кўпдан таниш. Эсимни таниганимдан буён юраман. Аввал даштда яшардик. Сўнг районга кўчиб келдик. Уёқда ўтовимиз, уйимиз қолган. Акам доктор. Кузда мотоциклини сотиб, велосипедимни миниб кетган эди. Бориб опкелишимга вақт бўлмади. Ўқиш бошланиб қолди... Э-ҳе, бу даштлар менга таниш! Гули, кўкати билан! Қушлари, кенглиги билан! Сўқмоқлари, ўрлари билан таниш!

— Эҳ-ҳе, ўзлари-ку! — деб қарши олди акам.

Акам Алиқул ўрта бўй, елкадор йигит. Шўх, кўзлари қийиқ. Мен онамга тортиб, қиррабурун, чақноқ кўз бўлганман... Ана ўтовимиз! Ана ёлғиз қайрағоч. Ана пастликда... Форкамар! Нариди дарё, унинг ёғиш соҳиллари. Адирда қўй-қўзилар!

— Ҳа, келдим, — дедим. — Велосипедга келдим.

— Э, укам-э, овора бўпсан-да. Обориб берардим.

— Ўзим келдим, соғиндим даштни!

— Бу бошқа гап. Юр ўтовга. Э, қўйиб юбор эшакни, қаерга кетади. Узум обкемадингми?

— Соб бўлди. Осма узумниям еб қўйдик.

— Бизда қатик, қаймоқ, гўштдан бўлак нарса йўқ.

— Шу яхши-да. Бизда ана шулардан камчил!

— Велосипедни қандай қилиб олиб кетасан? Эгнингга ортасанми, ё эшагингни унга ортасанми?

— Бир йўлини қилармиз-да, ака!

— Совқотмадингми? Ҳей, кампир! Меҳмон келди. Янгам билан ҳам сўрашдим. Ўтов... Ўтов. Ана силлиқ увуқлар, шахматнусха керага. Ана саноч, дўмбира. Кигизлар, куроқ кўрпалар. Ўртада ўчок. Бу ўчокда бозиллаган шувоқ чўғида қанча исинганман. Қўйлар қўзилаганда, ташқари совуқ бўлса, ичкарига киритардик. Тапир-тупур қилиб, уйку беришмасди. оқшомлари ташқаридаги супада ётардик. Отам дўмбира чертар эди. Унинг овози! Паст, қандайдир дағал ва хаста. Бироқ уни эшитганда кўнглинг кенгайиб кетади. Кўз олдинда беҳад адирлар кўринади... Ўтов! Қаймоқ ҳам едим. Қатик ҳам ичдим, гўштга хавм тўйдим.

Акам билан Форкамарга тушиб чикдик. Ўша камар, ичи кенг, юз бош қўй соялаши мумкин. Бурчакда, қоялар орасида бир туп тут ўсган. Унинг шохлари пастдаги серқамиш кўлга тегиб турарди. Шу кўлга тушган нарса қайтиб чикмайди дейишади: унинг таги йўқ эмиш. Бир туя чўкиб кетиб, тўқими юз чақирим наридаги бошқа кўлдан чиққанмиш... Биз ёзда бу камарда ҳам кўп бўлардик. Чунки баҳорда ошқовоқ экардик. Ичкарига кириб, кўчмак ўйнардик.

— Хайр, ака.

— Эшагинг бўлмаганда бир мошинга солиб юборардим.

— Ҳечқиси йўқ.

— Қани, менга қара. Қийналмайсанми?

— Йўқ.

Мен эшакда ўтирибман, велосипед рамасини гўё қийиб олганман. У елкамда, рама ичидан бошим чиқиб турипти. Ғилдираклари икки ёнда. Эшакни ҳайдаб юриш ноқулай. Лекин бунга эҳтиёж ҳам йўқ: эшагим қаёққа бораётганини яхши билади.

— Хайр, ака.

— Очкасанг, хуржунда гўшт бор, олиб ё. Қатикдан қўшниларгаям беринглар.

— Хўп, ака.

Йўлда ёмғир ёғди. Чакмоқ бўлди. Мен шалаббо бўлдим. Совқотдим. Қўрқдим...

Кечқурун уйга етиб бордим. Елкам увишган, кўтара олмас эдим. Эртаси тушдан кейин велосипедга ел бердим. Артдим. Ғилдираги қийшайиб қолган экан, тузатдим, тўғриладим. Ёмғирли, лойли тор кўчамизга миниб чикдим. Ундан марказий кўчага ўтдим. Э, ҳамма менга қарайди! Ҳозир ким велосипед минади? Менга ўхшаган бирон «олифта» бу ишга жазм қилмаса, бошқаси қилмайди... Чорраҳа!

Бу чорраҳаям мен учун азиз. Чунки пастга тушган ерда Азимова опамнинг уйи бор. Деразаси кўчага қараган, Бибигул ёз, баҳор оқшомлари шу дераза ёнида китоб ўқиб ўтиради. Шу дераза ёнидаги дарчадан сатил кўтариб сувга чиқади. Мен уни... мактабдан келаётганимда кўп кўраман. Нима учундир... уни кўрганда оёқ босаётган ерим эсимдан чиқиб кетади. Бир-икки марта ариққа тушиб кетганман. Юрак-бағрим эзилади, ичларим оғрийди. Панага ўтганда йиғлагим келади. Нимага?.. Қишда «Робин гуд» деган кино бўлди. Биринчи оқшом кириб Бибигулни кўрдим. Ёнма-ён тушиб қолибмиз. Кейин ҳар кеч кинога кирадиган бўлдим. Лекин у бошқа кирмади. Тиззагача лойга беланиб уйга қайтардим...

Бибигул! Ана Бибигул!.. У ҳам менга ўхшаб кетади, фақат ранги тиниқ, оқ! Қарашлари майин, кулиб тургандай ҳаммавақт.

Бибигул!..

— Қани! — деб педални босдим. Худди буюргандай унга етганимда, йўқ, чорраҳадан бурилиб, деразалари олдидан ўтаётганимда ғилдираклар бирдан тойиб кетди. Мен, телпагим бир ёққа учиб, отилиб тушдим... Қизариб ва илжайиб ўрнимдан турдим.

— Кўзингга қарасанг бўлмайдами! Ҳаммавақт йиқилиб юрасан-а! — деди Бибигул ва... дарвозаларидан кириб кетди.

Мен велосипедни турғизиб хиёбонга чиқардим. Йиғлагим келарди...

Кейин билдим: у менга қизиқмаган, менга ачинмаган. Онасига ҳам шунчаки гапирган экан.

## ОЙ ЁРУҒИДА

Самар қоя оралиғидан ўтган сўқмоқдан юриб ялангликка чикди. Ой унинг қоқ манглайида, сояси томон чўзилган эди. Сўқмоқ оқариб кўринади. йўлдан чикмаса, у тонггача кишлоққа тушиб боради.

Самар яқинда хотинидан ажралиб, бу ёққа келга уни шаҳар ҳам ўзидан бездирган, бу ёввойи тоғ орасида бир-икки ой яшашга қарор қилган эди. Бир оқшом гаровда ютқазиб, ароққа чув тушди. Дўстининг эътирозига ҳам қарамай йўлга чикди. Мана, ярим кечадан ошганда чўпонлар овулига кўнди, чалоб қовурдоқ еди ва уларга раҳмат айтиб, яна йўлга тушди.

Самар яланглик ўртасига етиб, ортига ўгирилиб қаради, энди чўпонларнинг ити овозлари ҳам эшитилмас, ўтови олдидаги гулхандан сачраётган учкунлар ҳам тун қаърига ютган эди. Атроф жимжит, сирли сокинлик қўйнида. Узоқда укки сайрайди.

У яна олға кетди. Ялангликнинг адоғида қорайиб қоялар кўрина бошлади. Йўловчи ҳадемай уларга етди. Бу қоялар орқада қолиб кетган тоғдан қулаган, думалаб шу ерга, сой лабига келиб тўхтаб қолган. Ой анчагина кўтарилиб қолганидан метин харсангларнинг сирти ялтирар, пана жойлардаги соя беҳад қуюқлашиб кўринар эди.

Самар қояга яқинлашган ҳам эди, йўлга эгилгай тумшукда оёқларини осилтириб ўтирган қора гавдани кўрди. У чўчиб кетди, шунинг билан бирга саёҳат-саргузашт талаб кўнглига сирли завқ оқиб кирди; милтиғини елкасидан аста олди.

— Кўркманг, — деди ҳалиги қора гавда ва енгил сакраб тушиб, Самарга тикилди.

Самар ғайритабиий энтикиб, ўзи жинга ишонмаса ҳам, уни «жин» деб ўйлади. Сўнг бу мудроқ, мунгли ҳаётига ёрқин бир хотира кирганига иқроп бўлди.

— Кўрқаётганим йўқ. Кимсиз?.. Одаммисиз? — деди.

— Кечиринг, — деди қиз шошиб ва Самарни анчадан бери танийдиган одамдек унга яқинлашди. — Мен сизни анчадан бери пойлаб ўтирибман! — давом этди у, — Сиз ўтовдан чиққанда изингиздан мен ҳам чиққан эдим, секин юрар экансиз.

«Қиз... Тушуниб бўлмайди бу халққа!» кўнглидан кечирди Самар ва:

— Нима, сиз шу овулданмисиз? — сўради.

— Ҳа, — деди қиз ва шоша-пиша гап бошлади: — Сиз билан бирга чой ичган чўтир одам бор-ку, дадам мени шунга бермоқчи. Мен хохламайман. Мен ўқийман, шаҳарга бораман. Шунинг учун уйдан қочиб чиқдим. Малол келмаса, сизга ҳамроҳ бўлсам?

— Марҳамат, менга барибир, — деди Самар ва унинг юзини кўрмоқчи бўлиб тикилди, қиз кулча юз, шахло кўз, ўрта бўй, хипчадан келган, кўринишдан зиёли оилада тарбия топганлиги сезилиб турарди.

— Раҳмат, — деди қиз сўқмоққа тушиб. — Мен шаҳарни кўрмаганман, қаёқда эканини ҳам билмайман. Гоҳо чўққидан қарасам, чироқлари кўп бир жойни кўраман. Шу шаҳар бўлса керак.

— Ҳа, — деди Самар ва хўрсинди: «Эй, қиз, шаҳарда нима бор сенга?»

Самар ҳам унинг ортидан юрди. Бир неча қадам юрмай, йигитнинг кўнгли ғаш бўлди:

— Бу, ота-онангиз нима деб ўйлашади? Бир ўткинчи йигит қизимни опқочиб кетди демайдими? Орқамиздан тушса, шарманда бўламиз-ку... унда ўзингиз биласиз, менинг аҳволим чатоқ бўлади, жанжални ёмон кўраман!

Қиз орқасига илкис қаради.

— Сиз кўркманг, мен уларнинг шарпасини сезиб қолсам, қочиб кетаман, — деди. - Ўзи шундай дейишингизни сезган эдим... Фақат илтимос, тезроқ юрсак!

— А-а, — деди Самар. — Ишқилиб, жавобини ўзингиз берасиз. Мен... менинг тез юришга мадорим йўқ, чарчаганман.

— Қатдан келяпсиз! Бу атрофнинг одамига ўхшамайсиз-ку?

— Узоқдан. Ҳа, бу атрофнинг одами эмасман, лекин шу атрофнинг одами бўлиб қолишни истайман, синглим.

— О! Бу ерда нима бор! — деди қиз... Ҳамма ёқ тоғ-тепалик! Ҳамма нарса шаҳарда-ку!

— Ҳа, шаҳарда. Боринг, кўрасиз, — деди энсаси қотиб.

— Кўрамиз, кўрамиз, — деди қиз, у бошини буриб, кучоққа сиғмас ойга қаради. Тошга қоқилиб кетди. Кулиб, қаддини ростлаб олди. — Оёғимда калиш, шаҳарликлар кулмайдимми?

— Парво қилмайсиз-да, кулсаям.

— Тўғри, — деди қиз бош ирғиб. — Бувим ҳам шундай дер эдилар.

Улар қиялиқдан пастлаб, ярқираб оқаётган саёз сой бўйига тушдилар! Сув бетига чиқиб турган тошларга оёқ кўйиб ўта бошладилар.

Нариги соҳилга ўтганда Самар шағал устида қизга қаради:

— Синглим, бекор қиялпсиз-да, пушаймон ейсиз, — деди юраги ҳапқириб, — бу жойларни севиш керак. Сиз бунинг қадрини билмапсиз. Бир куни қайтиб келасиз.

— Менми? — деди қиз... — Ҳа, қайтаман... Лекин бир ой-икки ойга.

— Нимага?

— Чунки мен бу ерда яшамайман-да. Бу ерда чўпонлар, подачилар яшайди, қўй боқади, пода боқади. Мен нима қиламан батда? Соғинганда келаман, саёхатга келаман.

— Сиз кимсиз ўзи?

— Менми? Мен оддий... дадамнинг қизи. Нима ҳайрон бўласиз?

— Худди шаҳарда туғилиб, шаҳарда ўсганга ўхшайсиз?

— Йўқ, шатда туғилиб, шатда ўсганман. Бувим гапириб берганлар шаҳар ҳақида.

— Бувингиз ким? У киши шаҳарда яшайдими?

— Йўқ, Чўлтоқ тоғда... — деди қиз. — Юринг, йўлдан қолмайлик, йўлакай гаплашамиз. Тағин анавилар орқамиздан қувлаб келмасин.

— Тўғри гапингиз.

Сой ёқасидаги ўпирилиб тушган кумлоқ тепага чиқиб, йўлни енгил чангитиб кета бошладилар.

— Синглим, бу юришдан фойда йўқ, — деди Самар. — Йўлдан юрсак, ҳақиқатан ҳам улар етиб олиши мумкин. Четдан юрайлик, сиз яхши билсангиз керак бу ерларни?

— Ҳа, биламан, — деди қиз. — Тўғри айтдингиз, юринг, анави арчазор ичидан кетамиз, ҳеч ким бизни кўрмайди. — Қиз йўлни қолдириб, оқариб турган тиканзорга кирди, этагини андак кўтариб олиб, тиканлар устидан сакрай-сакрай қия бетга ўрлади. Сўнг юмшоқ тупроқда сирғала-сирғала тепадаги арчага етди. Самар ҳам унинг орқасидан чиқиб борди, бу йўл давомида у чарчаганини яна қаттиқ сезди, сони бирдан увушиб таранг тортилди. Йигит эгилиб, уни уқалади, чўзди. Томир қўйворди. Қиз унга милтиқ халақит бераётганини кўриб, деди:

— Беринг милтигингизни, мен кўтариб юрай. Сиз чарчабсиз, оғирлик қилади.

Самар елкасидан милтиқни олди-ю, қизга тикилиб қаради, кўнглида ғалати шубҳа пайдо бўлди: «Йўқ... бу ерлик эмас бу, — деб ўйлади. — Тилиям, муомаласиям бошқача... Қизиқ, нима қилиб юрибди экан бу ерларда? — Самар баттар ҳайрон бўлди: — Мен эркак бўлсам, сесканмайдими мендан? Ҳеч нарса кўрмагандай келяпти... Бир сир бор!»

— Раҳмат, — деди Самар, — ўзим кўтариб юраман, — у илжайди. — Момонгиз айтган бўлса, йигит кишининг ёнида қиз кишининг юк кўтариши одобдан эмас...

— Ҳа, буниям гапирганлар, яна кўп гаплар айтганлар. Бечора, бир ой бўлди, қазо қилди, — қиз паришон бўлиб, олисдаги уфққа, қора қалам билан чизиб қўйилгандек тоққа қаради.

Сўнг тепалик ўрқачидан одимлади.

— Айтмоқчи, анави йўл шаҳарга олиб борадими ё бошқа йўлга чикамизми?

— Ўша олиб боради, — деди Самар.

— Ундай бўлса, ундан узоқлашмай юрайлик-да?

— Дарвоқе, улар қувиб келганда тутқич берадиган даражада яқин бормаслигимиз керак.

Улар тепалиқдан қиялаб тушиб, бошқа тепага кўтарилдилар, бундан чиқиш ҳам Самарга азоб бўлди. Сўнгра қоп-қора арча сояси босиб ётган арнага дуч келишди. Қиз шу арна ёқалаб йўл бошлади. Ўрмон жимжит, гоҳо қаердадир жир-жир қуши учади, унинг янгроқ овози тун сукунатини бузиб юборади. Сўнг яна ўрмонга жимлик чўқади. Фақат йўловчиларнинг қадам товушлари, улар қимирлатиб ўтган шохнинг шилдираши эшитилади. Гоҳо қиз йўлга кўндаланг чўзилган шохни изига қайтариб туради, йигит ўтиб олгач, уни қўйворади ва тағин олға чиқиб, ўткир кўзлари билан беҳато йўл топиб боради.

— Ҳм, бир вақтлар бояги сойнинг бўйларида арча ўсарди денг, — деди Самар ва тажангланиб кетди. Техника шу ерларга етиб келди... синглим, ана шу ҳозирги шаҳарнинг, техниканинг шарофати. Бора-бора бу техника деган нарса бутун табиатни ютиб юбормаса, деб қўрқаман.

Қиз ҳайратланиб ҳамроҳига қаради:

— Тушунмадим гапингизга, нимага? — деди. Чўлтоқ тоққа биринчи марта вертолёт келганда баъзи

одамлар, одамхўр қушлар бу деб қон чиқаришиб, худойи қилибди. Бувим бечора кулар эди... Ҳозир вертолётдан кўпи йўқ. Одам юролмайдиган чўққили тоғга чиқади, геологларга юк ташийди. Бултур киш қаттиқ келди, кийиклар ҳам ўтовимиз ёнига келиб қолди. Шунда вертолётлар беда-пичан ташлаб кетди. Шу бўлмаганда мол кирилиб кетарди. Шуям... техниками?

— Ҳа, буям техника, — деб қўйди.

— Шунинг учун сиз уни ёмонламам, — деди қиз йўлида давом этиб. — Бувим айтар эдиларки, одамнинг ҳайвондан битта фарқи бор, уям бўлса ақли, дер эдилар. Рост-да, ҳайвонда ақл нима қилади. Шунинг учун ақл яратган мўъжизаларни хурмат қилиш керак дер эдилар... Шу вертолётни ҳам ақл яратган-да? Қани бир айикнинг олдига шу милтиқни қўйиб кўринг. Ичида ўқи бўлмасаям синдириб ташлайди, негаки, ақли йўқ. Одам бўлса бу милтиқ билан ўзини кўриқлайди, молини кўриқлайди. Милтиқ бўлмаса, сиз ҳам шу юришдан кўрқардингиз... Ўрмонда жондор кўп, силовсин бор, тўнғиз бор.

Самар зимдан теварагига қараб қўйди:

— Мулоҳазаларингиз чакки эмас, сиз ўқисангиз..! ўқиб кетасиз, — деди.

— Ҳа, мен ўқийман, — деди қиз. — Шаҳарни кўраман, дунёни кўраман. Мен тушунмайдиган нарсалар кўп, шуларни тушуниб оламан. Бувим раҳ матлик армонда кетди, икки оёқдан қолмаганимда бу ерга келмас эдим, ўлим қувлаб келди мени, дер эдилар.

— Момонгиз... бу момонгиз ҳам антиқа одамга ўхшайдилар, — деди Самар.

— Ҳа, у киши доно аёл эдилар, — тасдиқлади қиз. — У кишининг аялари отинойи бўлган.

— Нахотки? — ҳайрон бўлди Самар. — Бу ерлардаям отинойилар ўтганми?.. Сиз алдаяпсиз, синглим, бир сирни мендан бекитяпсиз? Тилингизда бўлса атда, батда, бувим, аям...

— Дукиллаётган нарса нима?

Самар ҳам қўшни адирдан келаётган бу товушни эшитиб, милтиғини ўнглади. Туёқ товушлари борган сари узоқлашиб кетди.

— Тўнғизлар, — деди қиз. — Биз билмаймизу, улар бизни сезишган, қочиб кетди. Ана, айтмадимми ҳайвонлар кўп деб? Милтиғингизни ўнг қилдингиз... Техникани ёмонламам.

Самар керишди:

— Бўпти, ёмонламайман! — у беҳад ҳолдан тойган эди, томири яна тортишиб борарди; чукур нафас олиб тўхтади, қиз ҳам тўхтади. Шунда у Самарга яна ҳам сирли бўлиб кўриниб кетди... Энди у бу ғалати қиз билан келаётганига ишонгиси келмади: «Нима, бу тасаввуримми?» деб кўнглидан кечирди. Гўё қизнинг тасаввур ёки тасаввур эмаслигини билмоқчидек, гапида давом этди: — Отинойилар бу ерларда бўлмаган ҳисоб. Менинг тарихдан билишимча, жанубда дин қадим замонлардан бери султ бўлган, баъзи манбаларда бу ўлка одамларини «табар мусулмонлар» дейишади, — у қизнинг диққат билан қулоқ солаётганидан илҳомланиб, сўради: — Табарни тушунарсиз, болта дегани?

— Ҳа, тожикча-да, — деди қиз.

— Мусулмон динини бизга араблар олиб келган, улар қилич, болта, тиғ кучи билан буни аҳоли ўртасига сингдиришга ҳаракат қилган. Лекин бу тоғликлар бўйинларига болта қўйганда ҳам, ўзларининг оташпарастилик динларидан қайтмаган, шунинг учун буларга «табар мусулмонлари» деб ном беришган. Ана шунинг учун бу ерларда исломнинг таъсири қадимдан султ бўлган, синглим... Сиз бўлса отинойи, деяпсиз. Бу сўзни... бу ўлкада эшитиш қийин. Анави ғалати сўзларни қаердан ўргангансиз, ҳайронман!

— Ахир, менинг бувим Парғонадан бўлганлар, бувам Қашқардан қайтаётди, опқочиб келганлар.

— Э, шундай демайсизми? — Самар қизни ўзига анча яқин ҳис этди. — Тилингизга ушларнинг таъсири ўтган дейман?

— Ҳа, батдагилар бизнинг гапимиздан кулади, дадам кулги бўлмаслик учун биздай гаплашмайди. Сиз аямни кўрмагансиз, у кишиям яхши хотин.

— Онангиз ҳам билмайдими бундай қочиб йўлга чиққанингизни?

— Ҳа, билмайдилар, — деди қиз олисларга кўз ташлаб. — Лекин у кишиям мени эрга беришларига норизо эди. Дадам мени мактабдан олиб кетганларида уришганлар.

Самар шошмас эди, у чўнқайиб ўтирмоқчи бўлди, бироқ сони қотиб қолишидан кўрқиб, ёнбошидаги арчага суянди, арчанинг чайир шохлари силкиниб, кўтариб қолди.

— Қандай мактабдан?.. Шаҳарданми? — сўради Самар.

— Йўқ, айтдим-ку, шаҳарни кўрмаганман, — деди қиз. — Олатумшуқ қишлоғидан, — у тез-тез

гапирди: — Қишлоқда мактаб бор-да! Битта ўқитувчи ўқитади, биринчи синф боласиниям, бешинчи синф боласиниям, мен еттинчига ўтган эдим, мениям шу ўқитувчимиз ўқитарди. Кейин дадам катта бўп қолдинг, деди-да, олди-кетди. Мен билан ўқиган болалар шаҳарга кетишди, у ёқда — интернатда туриб ўқишни давом эттирармиш. Шунда... аям дадам билан уришганди.

— Тушунарли, — деди Самар ва қизга тикилиб савол берди: — Айтинг-чи, синглим, нимага бир ўткинчига эргашдингиз! Мен ёмон киши бўлишим мумкин-ку!

— Йўқ, ишонмайман, — деди қиз. — Сиз гаплашиб ўтирганда, мен чий орасидан сизга қараб турдим, қобил-мўмин одам кўриндингиз. — Сўнг қизнинг овозида бошқа оҳанг пайдо бўлди: — Хўп, ёмон бўлсангиз... кўлингиздан нима иш келади? Чарчаб келяпсиз. Шаҳарлик одамлар кўрқоқ бўлади.

Самарнинг кўнглида қизга нисбатан илиқлик, ҳурмат пайдо бўлди.

— Йўқ, синглим, мен ёмон одам эмасман, — деди у таъсирланиб, — мени турмуш хафа қилган, холос, — шундай деб ўзининг шаҳару маданий оламини ташлаб келганини эслади: — Умуман, киши кам нарсани билгани яхши, — кўшимча қилди у.

Қиз чўчиб қаради:

— Нимага, мен кўп нарсани билгим келади. Қизик. Озгина нарсани билиб яшаш... бу зерикарли!

Самар унга ҳавасланиб боқди:

— Нечага кирдингиз! Айтмоқчи, танишмадик ҳам, исмингиз нима, сир бўлмаса?

— Исминим Ҳидоят! Ўн еттига кирдим. Ҳали ёшман... Сиз қариб қолган кўринасиз.

Самар кулимсиради:

— Нега, мен... йигирма бешга кирдим. Бу айни йигит ёши.

— Билмадим, — елкасини қисди Ҳидоят. — Қандайдир чолга ўхшайсиз, оғир... Ла-анж. Чарчадингизми чиндан ҳам?

Самар кулди:

— Ҳа.

Яна йўлда давом этдилар. Арнанинг икки лабида тигиз бўлиб арча ўсган экан, уни айланиб ўтаман деб баланддиги белга урадиган миязорга кириб қолишди. Ўсимликнинг шоҳлари оёқларига ўралашиб, тақир ерга чиққанларида, этак тарафдан яна туёқ товушлари эшитила бошлади. Бу — бир маромда чопаетган от туёғининг дукиллаши эди. Йўловчилар бурилиб қараб, ой равшан ёритиб турган сой соҳилига отилиб тушаётган икки отликни кўришди.

Улар бу кишиларнинг кимлигини аниқ билишди.

— Ана, — деди Самар ваҳима қилиб.

— Ҳа, шулар. Билардим қувлашини, — деди Ҳидоят. — Барибир топишолмайди, бу арчанинг ичидан кундуз куниям топишолмайди. Сиз кўрқяпсизми?

— Йўғ-е, — деди Самар. — Ишқилиб, жанжал чиқмаса бўлгани.

— Жанжал чиқмайди, бизни тутиб олишса, ўзим жавоб бераман! Мен барибир овулга қайтиб бормайман, ё шаҳарга кетаман, ё ўламан шатда... Шаҳарга етиб олсам, бас эди! Кейин мени тутсаям обкетишолмасди. Мени ҳимоя қиладиган қонун бор, а? Милиция...

— Яхши ўқигансиз чамамда?

— Ҳа, яхши ўқиганман... Кейин ҳам яхши ўқийман! Интернатга бораман, атда қизлар ҳам бўлса керак-а?

— Бор, албатта.

— Ана ўшаларнинг ёнида ўқиб яшайвераман. Форма берадими?

— Ўтиб кетишди, — деди Самар гангиб қулоқ солар экан. — Формами?... Бермаса керак.

— Майли бермаса, бирор ишгаям кираман, — Ҳидоят осмонга қараб гапирарди, у Самарга кўз ташлади: Нима, ишлолмайманми? Ишлайман. Сигир соғаман; пишаман, тери ошлайман! Бунақа нарсани шаҳарликлар билмас эмиш. Ҳақиқа кийим-бош қиламан!

Самарнинг бу ердан жилгиси келмас эди, биринчидан, анави отликларга йўлиқишдан кўрқар, сал ғалати табиатли қиз билан суҳбатлашишга иштиёқи ошиб борар эди.

— Ўтирамизми, Ҳидоят?

Ҳидоят унга илкис назар ташлади:

— Сиз ўзи, жуда ҳорибсиз, овозингиз ҳам хириллаб қопти. Ўтиришдан нима фойда? Қайтамга кейин юролмай қоласиз. Милтиқни беринг менга, оғирлик қилаётган бўлса!



Самар кизнинг гапи таъсирданми вужудида қувват сизди.

— Йўқ, кетдик! — деди. — Қоронғида кишлоққа етиб олиш керак, сизга яхшироқ бўлади.

Ҳидоят жилди. Самар ортиқча ҳоримаслик учун савол-жавобни ҳам бас қилди, шунинг учунми ёки олдида беихтиёр сирли бир мажбурият сезаётгани учунми, ундан орқада қолмасликка қарор берди.

Улар арна ёқалаб, тепанинг ўрқачига чиқиб боришди. Бу ер гиламдек яланглик бўлиб, тупроғи ўйнаб ётар, қийшай бошлаган ой нурида унда беҳисоб излар кўринар эди.

— Уф-ф! — деди Самар ихтиёрсиз ва ортидаги арчанинг қаттиқ шитирлашидан чўчиб тушди, қўлидаги милтиқни шу ёққа қаратди. Арча остидан отилиб чиққан қуён булар олдидан ўтиб, ўн кадамча наридаги арча ёнида тўхтади. Сўнг яна дик-дик сакраб, ғойиб бўлди.

— Қуён, — деди Ҳидоят. — Тинмайди кечаси билан. Гўштини ёмон кўраман, кип-қизил бўлади.

Самар милтиқни ёнига суяб қўйиб керишди, хўрсиниб олисларга қаради. Қаршида қийшайиб-буралиб, тобора пасайиб кетган арчазор адирлар. Этакдаги д-рани оқиш туман босиб ётибди. Ҳамон каккунинг мунгли сайраши эшитилади...

— Чиройли-я? — деди. Ҳидоят ўша томонларга қараркан.

— Жуда чиройли, — деди Самар. — Мен бир умр шу ерларда қолишни истар эдим...

Қиз йигитга қия қаради:

— Сиз бу ерларда кам бўлгансиз-да, қишда жуда зерикарли бўлади.

Ой ботишига бир қулоч қолганда улар даранинг тугаш ерига етиб боришган, орқадан изғирин эсар, пастликдан элас-элас ит овозлари эшитилар эди.

Самар тўхтаган ерида ўтира қолди, Ҳидоят ҳам ҳансирар эди.

— Пастда кишлоқ борми? — деб сўради.

— Ҳа, — деди Самар ва «мен шу ердан ароқ олиб қайтмоқчи эдим», дея гапини давом эттирмоқчи бўлди, бироқ қизни дам олишга таклиф этди.

— Йўқ, — деди қиз. — Тонг отади ҳозир... Кетиш керак, йўл кишлоқдан ўтадимми?

— Ҳа.

— Шаҳар қатда ўзи? Шаҳар?

— Шаҳар... — Самар кишлоқ четида оқариб турган тоғни кўрсатди. — Шунинг орқасида.

— Шунақами? Бўлмасам кетайлик, яқин қопти-ку, биратўла ўша ёқда дам оласиз. Дадамлар шу кишлоқда бўлиши керак, бизни пойлаб ётишгандир, шундаймасми? Қишлоқни четлаб ўтамиз-да?

Самар кафти билан пешанасини силади:

— Мен шу кишлоқда қолсам-чи? — деди.

— Қоласизми? — унга шарт ўгирилди қиз. — Нимага келаётган эдингиз ўзи, сиз ҳам сирли экансиз-ку?

— Бир нарса олиб қайтмоқчи эдим, — деди Самар ва кишлоқ четларини қоплаб ётган арчазорлардан кизнинг ёлғиз кетишини ўйлаб, хавотирга тушди. Айни чокда ўзининг унга боғланиб, бу қиз билан йўлакай суҳбат асноси, мудроқ руҳи анча тетикланиб қолгани, У кетса, усиз ўз аҳволини тасаввур қилолмаслигини ҳис этди. Бироқ... унга қол дейишдан ҳам, орқага қайт дейишдан ҳам ожиз эди.

— Ҳидоят...

— Ҳа.

— Ўзингизга эҳтиёт бўласиз-да, синглим.

— Албатта, лекин милтиқ бўлгандамиди. Сизнинг милтиғингизни сўрардим, ўзингизга керак... Мундай ботирроқ йигит бўлганингизда...

Самар алланечук чўкиб кетди, зўрға ўрнидан турди. Энди ўзи орқиқиб келган бу тоғ-тош орасида пиёда юриш ҳам жонига теккан, асрининг, анави айтмоқчи «ақлнинг» яратган имкониятларига ўрганган вужуди бу ибтидоий ҳаракатни инкор эта бошлаган эди. У шахдамлик билан милтиқни узатди:

— Олинг...

— Нима қиласиз, қўйинг! — деди қиз. — Бу кўрқинчли бўлмаса керак... Қишлоқ яқин, шаҳар яқин. Нега менга унақа қарайсиз?

— Ўзи, қарашим шундай. Мен ишонаман, сиз шаҳарга борасиз, ўқийсиз ҳам... Лекин шаҳарда ўзингизга, туйғуларингизга яна ҳам кўпроқ эҳтиёт бўлинг!

— А-а, шаҳардами? Албатта-да!.. Нима, шаҳар ёмонми? Йўқ, шаҳарда одам ақли билан яратган мўъжизалар кўп. Хайр бўлмасам.

— Оқ йўл.

Қиз бошидаги оққина қийғини қайта боғлади. Ён-бағир тупроғини чангитиб тушиб кетди. Самар ойга қаради, ботиб борар, кунчиқар тобора оқарар эди.

Шунда йигит бирдан безовталанди, унга Ҳидоятнинг нимасидир юккан эди...

## ОТ ЭГАСИ

Иноднинг учта бойлиги бор эди. Бири — сой бўйидаги сердарахт кишлоғи; кишлок четида босмачилар билан урушда ҳалок бўлган отасининг қабри дўппайиб турар, Инод гоҳо уни зиёрат қилгани борарди. Иккинчи бойлиги — кишлок ўртасидаги тепада ўрнашган икки хонали мактаби эди; бу мактабга тоғнинг олис-олис бурчакларидан отли, эшакли бўлиб ўқувчилар катнар, хаммасининг ягона муаллими шу Инод эди. Унинг учинчи бойлиги — қорабайир оти эди; бу отнинг олис авлоди муаллимнинг отасига ҳам вақтида хизмат қилган, уни кўп жангу жадаллардан омон олиб ўтган эди. Лекин Иноднинг кўлидаги ушбу қорабайир ҳам унга содиқ хизматини ўтарди, икки бор анави сойни сел суви босганда, эгасини олиб чиққан, тўрт йилдан буён кўпқариларда улоқни муттасил шу айириб чиқар, яна унинг бир хосияти қуйидагича эди... Узоқ йили Иноднинг бор-йўқ икки фарзанди беда солинган бостирмага туйнукдан кириб, гугурт ўйнайди, бедага ўт кетади. Уларнинг қий-чувини эшитган оналари бориб, эшикни очмоқчи бўлади, бироқ эшик кулф, у ҳам жонсарак ҳолатда туйнукдан ўзини ичкарига ташлайди. Болаларини топади, бироқ тутуну олов босган хонада кирган туйнугини тополмайди. Алангани кўриб яёв чопиб келган Инод хотин, бола-чақасининг аллақачон соб бўлганини кўради. Сўнг уларни отаси ётган қабристонга кўмиб, чорбоғда ёлғиз қолади. У руҳан ва жисман ҳарчанд кучли бўлмасин, ғам уни эза бошлайди, кишлоғу мактабидан ҳам кўнгли совиб боради. Ночорликдан қорабайирни миниб, тоққа кетади. Чўпонлар овулида санғиб, мархум отасининг жанг қилган ерларини кўради, зумрад қорли чўққилар остидан ўтиб, яшил ўтлоқларда тунайди ва ўзи сезмаган ҳолда кўнгли кўтарилиб, дарди пасайиб, кишлокқа қайтади. Шундан кейин дарсдан бўш кунларида қорабайирда сайр қилиш унга одат бўлиб қолади.

Ойлар ўтиб, йигит қалбидаги яра битгандек бўлади. Қишлоғию мактабига бўлган меҳри яна жўш уради. У азалги аҳволига қайтгандай ҳис этади ўзини.

Мактаб икки хонадан иборат бўлиб, бири даҳлиз, бири синфхона. Ана шу синфда етти яшар болакай ҳам, ўн икки яшар йигитча ҳам ёнма-ён ўтириб ўқишади, уларнинг ҳар бири ҳар хил синф ўқувчиси бўлгани ҳолда, бир синфда ўтириб сабоқ олишлари бир-бирига халақит бермайди. Чунки бу атрофда бундан ўзга мактаб йўқ, шу ерга қатнаб, имкони борича илм оладилар. Иноднинг ўзи вақтида ўн синфни битирганди, холос. Қолаверса, улар ўқитувчиларини севади, бу — бир қадар хўмрайган, оғирқарвон ва алланечук одамови йигитни ҳурмат қилишади. Инод бўш соатларда ва меҳнат дарсларида қорабайир отини мактаб қошидаги майдонга келтириб, ўқувчиларга арғумоқда юришни ҳам ўргатади, милтик отишни ҳам кўрсатади, гоҳо сой сувини банд қилиб, болалари билан балиқ ҳам туттади.

Бир кеч Инод мактабдан чорбоғ қоровули билан яёв қайтиб келаркан, қоровул Бўрибой:

— Эшитдингизми, шахсий от сақлаш ман бўлипти. Қарор чиқипти. Бир милиса кеча бизнинг ёнимиздаги юртдан бир чўпоннинг отини ҳайдаб кетди, — деди.

Иноднинг кўнгли хира бўлди:

— Янгилик-ку... Лекин мен отимни бермайман, — деди.

Дарҳақиқат, бу тоғ ёнбағирлари қарашли бўлган райондаги партия комитети «нега ўзимиз тоғлик бўлиб, қимиз ишлаб чиқармаймиз!» деган мулоҳаза билан янги бир совхоз ташкил этишга қарор қилган, аҳолининг ортиқча байталларини сотиб олиш учун ташкилотлардан жойларга вакил жўнаган эди. Бу томонлардан бия сотиб олиш эса кичик лейтенант Эгамберди Худойбердиевга топширилган эди. Унинг эса дилида бошқа бир пинҳоний истаги ҳам бор эди: ана ўша тоғдаги сой бўйида жойлашган кишлокда истиқомат қиладиган муаллимнинг кўп яхши, чопқир, чиройли оти бор-да. Шуни ўзиники қилишнинг иложи йўқмикин? У ўйлаб-ўйлаб, иложини топди: бир неча биянинг нархини бичиб, районга жўнатгандан кейин Тумшукда битта чўпоннинг соппа-соғ байтали тургани ҳолда, унинг миниб юривчи отини алдаб-сулдаб, кўрқитиб, дўқ уриб сотиб олди ва: «Нега бия олмадинг, деб сўрашса, бияси йўқ экан, отини бера қолди. Буни алмаштириш мумкин-ку дейман-да», деб ўйлади. У билардики, кишлок қоровули чўпонга кўшни, кишлокда эса Инод муаллимдан бўлак киши йўқ ҳисоби. Аҳолиси бўз ерларга кўчиб кетган. Демак, бу хабарни қоровул чол Инодга етказди...

Инод пешайвонли уйи олдидаги бедапоёда йўнғичқа ўрарди. Куёш кунботарга эгилиб, кунчиқардаги адирлар бағрини ёритар, сойнинг ҳам у ер-бу ери йилтирар эди. Наридан соҳилдан тўриқ от минган шапкали, поғони бор киши пастлай бошлади. Сувни кечиб ўтиб, бу соҳилга чиқиб келди.

Инод унга бир қаради-да, ишидан қолмади.

Эгамберди пакана жийдаларни оралаб, бедапоя адоғида пайдо бўлди.

— Ҳов, саломатми? Қани бу, меҳмон келдими, демайсиз? — деди.

Инод қаддини кўтариб турди. Ўроқни ўрик танасига қаттиқ санчиб:

— Келинг, — деди дўриллаб.

Эгамберди тўрикни жадал. ҳайдаб, ўрик остига келди, эгардан сакраб тушиб, тизгиндан тутганича чорбоғ эгаси томон йўрғалади.

Инод у билан хомуш кўришди.

— Қани, бу маза йўқми? — деди Эгамберди кулиб ва тизгинни ўрик чўқморига боғлади, ўриб қўйган ўтдан бир қўлтиқ олиб от олдига ташлади; қафтларини бир-бирига уриб қоққанича, Инодга кулимсираб бокди. — Биламан, нимадан хафасиз? — деди, сўнг чуқур хўрсинди: — Энди, Инодбой, бу кўпга келган тўй, жўра. Биз оддий ижрочи. Шунинг учун биздан хафа бўлмайсиз энди.

— Йўғ-э, сиздан нимага хафа бўламан, — деб тўнғиллади Инод ва уйи томонга бурилди. Айвонга етиб, ичкаридан кўрпача олиб чиқди. Шолчага ёзиб ташлаб: — Ўтиринг, чалоб ичасизми? — деди.

— Чалобми, чалобдан ҳам чакки маъкул! — деди милиционер кўрпачага чўккалаб.

Инод дастурхон чиқариб тўшади, устунга илиғлик қўй қорнидан қилинган тулум оғзини очиб, косага ёғоч қошиқ билан сузма олиб сола бошлади.

— Бу, Инод жўра, қачон уйланасан энди? — ўзини унга яқин кўрсатиш учун сен-сенлаб сўради Эгамберди.

— Э, ўлмасак уйланамиз-да бир куни, — деди Инод. Косани келтириб, дастурхонга қўйди. Қоровулнинг хотини ер тандирда пишириб юборган уй нонини тўрт бўлакка бўлиб, меҳмоннинг олдига тизди.

— Олинг, дастурхонга қаранг.

— Қани, ўзларидан, қани.

— Олаверинг, қорним тўқ... Лекин, Эгамберди, бекор кепсиз бу ерга, мен бари бир отимни бермайман. У менга... жуда қадрдон бўлиб қолган.

Эгамберди сузмага булаб олган нонни оғзига солиб, дудуқланганича бидиллай кетди:

— Биламан, биламан, жўражон. Сизларга от сув билан хаводай зарур! Лекин илож қанча... Лекин менга бермасанг, бошқаси келиб олиб кетади. Шундай эмасми? Масаланинг бошқа жиҳатиям бор. Мендан, Иноднинг оти қани, деб сўраганда нима деб жавоб бераман? А? Тўғриси айтман-да, шуни талаб қилишади, тўғри сўз айтганда жазоям камайтиради. Унда, жўражон, ўзингга қийин бўлади... Қарорни бажаришдан бош тортган, дейишади сени. Бу ёмон гап, билсанг.

Инод бошини қуйи солиб, анча вақт жим ўтирди. Ниҳоят:

— Шундайми? — деди.

— Ҳа, албатта! — деди Эгамберди.

Инод яна жим қолди. Сўнг меҳмонга манглайи остидан қаради.

— Билишимча, сизлар келишувчиликкаям кўнасишлар, — деди.

— Қандай? — ўсмоқчилади Эгамберди.

— Шу... жўра деяпсиз мени, раҳмат бунга... Эгамберди, менда бир соғин сигир бор, шуни ола кетинг, ўзингизга... Лекин шу от қолсин менда, а?

Эгамберди чайнаётган нонини ютмай: «Э, бир сигирли бўламан-ку?» — деб ўйлади ва говмиш сигирга эгалик қилиш ҳисси унинг қорабайирга бўлган ишқини сусайтирди. Шундан кейин у жиддий тус олди:

— Бу порахўрлик-ку, давлатни алдаш-ку?

— Биламан, — деди муаллим ночорлик билан. — Биламан... Лекин сизнинг кўнглингизни олай дейман-да. Бу... сизга боғлиқ-ку? Майли, мен уч-тўрт йилгача отни районга йўлатмайман, хов тоққа, танишларнинг қўлига бериб қўяман, ўша ёқда турсаям кўнглим тўқ.

Эгамберди манглайини чангаллади: «Ҳозир сигирнинг устига ўн беш қўй бер десам ҳам беради!» — деб кўнглидан ўтказди.

— Хўп, лекин отинг ёнингда қолади, деб ваъда беролмайман, биронта катта пайқаб қолса, ўзинг жавоб берасан! — деди.

Эгамберди косани ялаб, турди.

— Мен анави қирнинг ортидаги Эшмат подачининг уйида бўламан, қош қорайгандан кейин...

сигирни етаклаб ўт. Чолга бериб қўйсанг, ўзи подасининг ичида бокиб юраверади. Лекин шу гап шу ерда қолсин, — деди. Сўнг таҳдид билан давом этди: — Бировдан шу гапни эшитсам, Инодбой, билиб қўй, айб ўзингга тушади. Органнинг одами йўлдан урмоқчи бўлган дейишади сени. Мен уни синаган эдим, қанча шахсий моли борлигини билмоқчи бўлган эдим, дейман... Менга ишонишади.

— Тўғри гапингиз, — деди Инод.

Эгамберди кетгандан кейин қорабайирга эгалик қилиш истаги унга яна тинчлик бермади, хафта ўтказиб, хафакон бир кайфиятда тагин тўригини йўрттириб, Иноднинг чорбоғида пайдо бўлди.

— Бу ишимиз ўтмади, жўра, — деди у Инодга. — Сенда от борлигини районнинг етти яшаридан етмиш яшаригача биларкан. Ўлган десам ҳам ишонишмади. Яширган, топиб келинг... бўлмасам, ишга совуққонлик билан қараган, деб ўзингизни жавобгарликка тортаман, дейишди. Мана, келдим.

— Яна бир марта йўқ деб юборинг, — деди Инод. — Ўн бош қўйим бор, шуям сизники... Отни берсам, куним қаттиқ бўлади, Эгамберди. Отамдан ёдгорлик. Эр йигитнинг оти бўлиши керак, дер эдилар. Шу от... менинг оғир кунимга яради.

Эгамберди яна манглайини ушлади, қўйларни ўзиники қилганидан кейин ҳам яна от хуморига тушиб келишини ҳис этди ва:

— Йўқ энди, жўражон! — деди. — Шу сигирингни олганимдан бери кўнглим қора. Хоҳласанг, бориб подачидан қайтиб ол.

— Шундайми?

— Ҳа! — деди Эгамберди ва кўнглига ғашлик тушиб, унинг нима қилишини кутди.

Инод йирик гавдасини оғир буриб, уйи орқасига ўтиб кетди. Арчазор ёнбағридаги кўрикда бойлоқ турган қорабайирни етаклаб келди. Уни ўрик остида қалқайган Эгамберди ёнида тўхтатиб, қашқали пешонасидан ўпди-да, бедапоянинг ўртасига олиб бориб, тизгини учини тиканга боғлади, уйга қайтди.

Эгамбердига Иноднинг ҳаракатлари жуда сирли кўриниб, кўнгли ваҳима тушди. «Нима қилмоқчи ўзи у?» — деб орқасидан қараб қолди. Сўнг кўм-кўк йўнғичқазорда сувсардек ялтиллаб, одатдаги отларниқидан йўғон бўйини гажак қилиб, одатдаги арғумоқларниқидан кенг ўмровини кериб ва одатдаги чопқир отларниқидан ингичка оёқларини ерга қаттиқ тираб турган қорабайирга қаради. Унинг кўзларига кўзи тушиб, эти жимирлаб кетди.

От худди даҳшатли бир хавфни сезгандек олайиб, эгаси кириб кетган уйга қарар, хайратда қотган антиқа ҳайкалга ўхшар эди. «Ёпирай!» — деди Эгамберди ва хона эшигида Иноднинг қорасини кўрди. От бирдан титроқ товушда кишнаб юборди.

Шунда уй эшигидан отилган милтиқнинг тутуни чўзилиб чиқди, арғумоқ баландга сапчиши ҳамон ўқ овози эшитилди. Ниҳоят, эшикдан қўлида милтиқ тутган Инод чиқди. Қорабайир ёнбошлаб ётиб оёқларини силкири, қисқа-қисқа кишнаб эди, Эгамберди ўқ унинг пешонасига теккани, қон у ердан тиркираб чиқаётганини кўрди-ю, ҳам даҳшат, ҳам ачиниш билан кўзларини юмди. Инод милтиқни шолчага ташлаб, супа лабига ўтирди.

«Бунинг авзойи бузук», деб кўнглидан кечирди Эгамберди Худойбердиев ва милтиққа назар ташлади: бир тиғли. «У ўқ чиқариб жойлагунча анча ерга бориб оламан», деб ўйлади... Йигитнинг қарахт гавдасига бир қараб олиб, тўригини ечди, ўзини эгар устига олиши билан бу манзарадан юраги ёрилгудек бўлиб турган от уни олиб қочаётгандек югура кетди.

«Мени қамашадими?!» — лоқайд ўйлади Инод отлик орқасидан қараб ва бу ўйи қор қилмай, устунга суянди. Қорабайир хириллар, ҳамон ингичка оёқларини силкири, иссиқ қон ҳиди атрофга ёйилган эди.

От жимиб қолгандан кейин Инод унинг бошига борди ва бирдан унинг бўйнидан қучоқлаб, кўзларини юмди. От бадани совиди. Инод ўрнидан турди: қаршисидаги арчали тоғлар ҳам, чорбоғи, дарахтлари ҳам, анави сою олисда оқариб турган мактаби ҳам маъносини йўқотган, йигитнинг кўзлари лоқайд боқарди. У тагин от бошида чўнқайди-ю, қишлоқ ёқасидаги қабристоннинг оқ ялови, туғ учидаги қўчқор шохини кўрди. Беихтиёр от тизгини билан унинг оёқларини кулликлаб, билагига солди. Ёнбошига йиқилгудек майишиб судрай бошлади. Қабристонга етиб, жигарлари гўри ёнида отни қолдириб қайтди. Кетмон олиб бориб, ёрма гўр қазиди ва қорабайирни тушириб кўмди.

Сўнг кечгача шу ерда ўтирди, отаси ва бола-чақасининг ҳам руҳига тиловат қилган бўлди. Кейин уйга қайтиб, эшикларини қулфлади-да, сойга тушиб борди.

Унинг ёқаси билан юриб, қош қорайганда сув оқиб чиқаётган боғ бетига етди. Ўтирди. Ой чиқиб, олисда қолган қишлоқнию тепадаги мактабни равшан ёритди. Шунда Инод бош олиб кетиб, қаерда ҳам

яшаши мумкинлиги ҳақида ўйлаб қолди.

Инод бир неча ойдан кейин Эгамбердининг ўшандаги нияти нима эканлигини пайқади. Лекин бу вақтда унинг кўнглида қолган икки севгилиси — қишлоғию мактаби яна томир отиб улгурган эди.

1971

## БОЙЧЕЧАК ОЧИЛДИ

Домла Кўнғирот анчадан бери илмий ишлар ёзмас эди, ёзишга ўтириши ҳамано юраги сиқилар, кейин, бу кимга керак ўзи, деган хаёлга бориб қоларди. Бу орада эса азиз умрининг ойлари, йиллари ўтиб борар, сочидаги битта-яримта қора ҳам оқариб, бир замонлар китоб устида кўп ўтирганининг гувоҳи бўлган эгик кифти тобора эгилар эди.

Бу ўзгаришларнинг ҳаммасини домла билар эди, жуда яхши билар эди-ю, кўнглига яқин олгиси келмас, ундаги туғма қайсарлик ва рухий порлоқлик ўтмишдаги довруқ — шон билан қаноатланиб, ўшалар паноҳида ором топар эди.

Чунки ўшанда нимаики ёзган бўлса, қандай китоб чоп эттирган бўлса, бу унинг қалб-қалби тубидан чиққан, инонган эътиқодлари маҳсули ўлароқ юзага келган эди. Умуман, домла ўз руҳи, ақидасига зид бир сатр ёзмаган, бир калима ҳам сўзламаган эди.

Домла ижодини синдирган йирик омил нимадан иборат эди? Бу аввало лирикани эскирди деб эълон қилинган баъзи ўткинчи мулоҳазалар эди.

Домла бунинг бир қадар асосиз ва ўткинчилигини ҳам яхши билар эди: лирикани рад этишлар фаннинг мисли кўрилмаган тараққийсидан келиб чиққан бир ҳол, қолаверса, бу фикр тарафдорлари ҳаётнинг ўзи томонидан рад этилди ва инсон яратган мўъжизалар ичида санъат ҳам тоабат у билан ҳамқадам бўлиши, бусиз инсоннинг инсон аталиши қийин бир ҳол экани ҳам исбот этилибгина қолмай, бу эски ҳақиқат янги бир тўсиқдан ўтиб мустаҳкамланди — домлага булар ҳам яхши маълум эди.

Ана шу одам яқиндан бери ўзгариб қолди.

Бунинг сабаби бир қарашда у қадар катта эмас, лекин уни инсон ҳаётида кичик деб ҳам бўлмайди.

Домла Қўхитан қишлоғи этагида, дарё бўйида жойлашган сўлим бир қишлоқдан эди, қишлоқ одамлари табиатан хушсухбат, ширинсухан ва азалдан шеъриятни, мусиқани хуш кўргувчи кишилар эди.

Домланинг ўзи кўп йиллардан буён шаҳарда — марказда хотини ва ягона қизи билан кун кечирар, таникли нашриётда муҳаррирлик қилар эди.

Гоҳо хуши келганда, қадимий форсий ғазалларни ўзбекчага ағдариб қолар, шу иш муносабати билан андак ором олар ва доимий ҳамроҳи андишани ҳам унутар эди.

Лекин кейин... кейин, ҳамма билган, таниш-билишига отнинг қашқасидек маълум, вақтида зўр илмий асарлар яратган, бироқ кейин «илҳоми сўнган» домланинг ўзи бўлиб қолар эди.

Дарвоқе, у она қишлоғига борганда ҳам, дўстлар даврасида ўтирганда ҳам, ёшлиги-навқиронлиги кечган боғларда сайр этганда ҳам ва илк муҳаббатининг гувоҳи бўлмиш қари ёнғоқ соясида тўхтаганда ҳам, ўша... оромли кайфиятини ҳис этар, бир нафас ҳамма нарсани унутар, бу сирли ҳузурбахш он қучоғига шўнғир ва шунда яшар эди.

Бу йил нақ декабрь ойида домла Кўнғиротнинг олтмиш ёшга киргани муносабати билан кичкина зиёфат бўлди, зиёфатда аввалдан ўзига ихлос қўйган тенгдошлари ва унинг ўшандаги асарларини ўқиб, ҳурмат билан қаровчи шогирдлари иштирок этди.

Улар домлани табриқлаб, умрига умр, ижодига барака тиладилар.

Домла жуда мамнун бўлиб, ўзини бахтиёр ҳис этди ва ҳақиқатан ҳам энди яна қадимгидек куч-ғайрат билан енг шимариб ишга тушадигандек Низомий, Фузулий, Навоий ғазалларини таҳлил этиб ҳамда бугунги ёш истеъдодлар шеъриятини саралаб, булардаги шакл ва мазмун билан улардаги шакл ҳам мазмунни чоғиштириш ва мазмундаги умуминсонийлик билан шаклдаги замонавийликни топиб, уни беҳад ширин тил би-лан шарҳлаб берадигандек туюлди.

Домла кўчага чикди, таниш шаҳар манзараларини кўрди, таниш кишиларни учратди, таниш муносабатларни эшитди.

Яна айниди.

Бироқ бу дақиқадан бошлаб қалбида ўзининг яшашидан қандайдир қаноатланмаслик ҳисси туғён ура бошлади, қандайдир сирли-сеҳрли куч илк бор қалам олиб, қоғоз устида ўтирган манзилига тортаётганини сизди.

Бу сезги сўнай-сўнай деганида, баҳор етиб келди, домла ҳар гал ёзда қишлоғига борар эди. Бу гал баҳорда қишлоғига боргиси келди, чунки баҳор — одамдаги жонланиш, тикланиш домланинг қалбидаги сирли-сеҳрли интилиш туйғуларини жунбишга келтирди.

Домланинг бир қадар барвақт келишидан таниш юртдошлари уни одатдагидан зўрроқ эхтиром билан кутиб олдилар. Одатдаги ўтиришлар, суҳбатлар бошланди. Домла ўзига таниш қадамжоларга борди. Сукут қилди.

Шаҳарда бошланган баҳор тоғ этагидаги қишлоқда энди юз оча бошлаган: дов-дарахтлар яланғоч, қишдан қолган изғиринда тунлари жунжиклар, кундузнинг илик офтобида исиниб улгуролмас эдилар.

Фақат қишлоқнинг у ер-бу ерида тансиқ бодомлар оппоқ булдуруқ боғлагандек гуллаб турар, уларнинг ҳам шамол йўлида турганларини совуқ уриб, оқ гулларини сарғайтириб қўйган, томорқадагилари омон — остида кечаси бурукситилган тезак тутуни уларни аёздан асрар эди.

Ҳеч маҳал баҳорда, яна баҳорнинг ҳам худди ҳозирги уйғониш даврида келмаган домлага ушбу манзаралар, янгиликлар қаттиқ таъсир қилди.

Бир кеча домланинг дўстларидан бири кўкрак киссасини кавлайверди, кавлайверди ва афсусланиб, бош чайқади:

— Эсиз, тушиб қопти, бойчечак опкелган эдим бир дона, — деди.

Домла Қўнғирот бойчечакнинг қандоқ бўлишини ҳам анча йиллардан бери унутиб юборган эди, у киши бирдан ҳовлиқиб, худди ёш боладек қувониб:

— Қани? Ҳай-ҳай-ҳай!.. Қаерда экан, қаерда очилибди? — деб сўроқлаб кетди.

Чўнтагини кавлаган киши ҳамсуҳбатларининг таажжубига қарши, бойчечак қишлоқда эмас, нақ тоғнинг кунгай бетига очилгани, уни кеча овга чиққан ўғли олиб келганини сўзлади.

— Борайлик, мени олиб боринглар ўша ерга! — туриб олди домла.

Даврада ўтирган ижроқўм раиси:

— Хўп бўлади, эртага олиб борамиз! — деб сўз берди.

Эртаси саҳарлаб ижроқўмнинг яп-янги «Виллис» машинасида йўлга чиқдилар.

Бирок, машина тоғ этагига етганда шофёр:

— Нарёғига боролмаймиз, домла. Кун кўтарилиб кетса, эрувгарчилик бўлади, қайтолмай қоламиз, — деди.

Домла ирғиб машинадан тушди-да, пальтоси ёқасини шаҳарчасига кўтариб олиб, музлаб қатқалоқ бўп қолган сўқмоқдан илдамлаб кетди.

— Бориш керак! — деди ижроқўм раиси.

— Бу жуда қайсар, йўлидан қайтмайди, — деди ҳамроҳларидан бири.

Сўнг, бойчечак очилган кунгай бетга етишларига ҳали анчагина масофа борлигига афсусланиб ҳамда кеча суҳбатда бойчечак тўғрисида гап очган шерикларидан нолиб, домла изидан тушдилар.

Домла шу топда қалбида ғайритабиий бир куч сезиб ўзини худди навқирондек ҳис этар, қарилик — кам қувватликни ҳам унутган, гўё шу кетишда тоғлардан ҳам ошиб кетгудек важоҳатда эди.

Домла тоғ унгурига етганда қийшиқ йўл билан пастга юрди.

Йўлнинг сўл томони унча чуқур бўлмаган жарлик, жар тубида музларни ялаб жилдираб сув оқяпти — ранги сарғиш, қаердадир сариқ тупроққа ишқаланиб келяпти. Йўлнинг ўнг томони нишаб ёнбағир, унда-бунда майсалар кўқарган, лекин ҳали улардаги нам кўтарилмаган, сабзалар чиройи очилмаган.

Яна бир оз юрганларидан кейин, домла бу ёқларга бир эмас, бир неча марта келганини хотирлади ва энди... нечун шунча йиллардан бери ҳеч келмаганини, ахир бу ерлар ҳам ўзи учун ўта табарруқ қадамжолар эканини ўйлаб, қаттиқ ўксинди.

— Шу манзил илгари ҳам бормиди, тақсирлар? — деди.

Ҳамроҳлар кулишиб, домлани гапга тутиш пайида бўлдилар, бу орада улардан бири белгиланган манзил шу ер экани, шу ерлардан ҳам бойчечак топиш мумкинлигини айтди.

— Дарҳақиқат... тўғри! — деди домла.

Излаб кетдилар.

Домла гангиб паришонҳол, йўл ёқасидаги ғадир-будур харсангга суяниб ўтирди. Унга қўлини теккизди, муздек. «Ҳали совуқ, шуям музлаган-а!» деб ўйлади. Кейин харсангга хиралаша бошлаган кўзларини тикаркан, унинг у-бу ерида милтираётган жажжи томчиларни кўрди, бармоғини теккизди, қўли ҳўл бўлди.

Домла хўрсиниб, нариги бетдага қорайиб кўринаётган ўркач-ўркач тоғларга, улар устидаги оппоқ қорларга қарай бошлади ва бир дамга ўзини унутди, тез-тез юриб, пастга тушди, сувдан ҳатлаб, айланма билан тепага кўтарилди.



Кифтига офтоб тегди, кўзлари қисинкираб, қаршисида миллион-миллион юлдузчалар мисол порлаётган қорга тикилди.

Тунлари бу ердан изғирин-шамоллар кўп эсан, улар қор бетини ялаб, чўтир қилиб кетган, баъзи жойлардаги қор сурилиб, қийшайиб қолган, баъзи жойларда у шу қадар юпқаки, худди дока пардага ўхшайди, тагидан муз қотган хас-хуслар кўриниб туради.

Домла тепарокда ола пўстин кийгандек кўриниб турган арчани кўрди ва ғайришуурий бир қувонч билан ҳаллослаб шу томонга йўналди.

Лекин унга етиши анча қийин бўлди: қор юпқа жойларда юриш осон, қор қалин жойлардан ботиб қолган оёқни кўтариш малол келарди.

Домла хансираб, каттакон бир мўъжизани топгандек, арчага илжайиб тикила бошлади. Қизик: худди унда хаёлларида азалдан ўрнашиб, энди хиралашиб қолган қандайдир ранглар, йўқолган — ўтмаслашган туйғуларини кўраётгандек анграйиб қолди ва аста-секин атрофини айлана бошлади. Ниҳоят, совқотаётганини, оёқлари қарахтланганини сезиб турса-да, бу тансиқ ҳолатдан ўзини опчиқиш ҳақида асти ўйламай, секингина арча тагига кирди, чўнкайди ва бекинмачоқ ўйнаётган боладек, елкаларига арча шохлари тегди, ерга ўтириб олди.

«Дунёга келганимга шукур. Тириклигимга шукур. Шу гўзалликларни кўриб турибман!» деб шивирлади у.

Ана шунда қалбида бошқа бир ғалаён — бу туйғуларни айтиш, ҳайқириб айтиш, йўқ... ёзиш истаги жўш ураётганини пайқаб қолди.

Кейин... Домланинг бу томонга кетаётганини кўриб изидан тушган ҳамроҳлари етиб келишди ва уни шу алфозда кўриб, соғлиғи ҳақида ўйлаб, ялина кетдилар:

— Кетдик, домлажон, кетдик!

— Ахир, совуққа олдирасиз ўзингизни!

— Биз кеннойимизга нима жавоб берамиз кейин? Улар йўлга қайтиб тушдилар.

Домла, ҳали суяниб ўтирган харсангга етганда яна унга ўтиргиси келди.

— Бойчечак топдиларингми? — бирдан сўраб қолди у. — Ахир, бойчечакка чиққанмиз-ку, тақсирлар!

Ҳамроҳлар афсус билдиришди:

— Йўқ, шекилли. Балки битта очилгандиру уни шу бола узгандир.

Кулишиб, домлани энди орқага юришга ундадилар.

— Хўп, ман бир оз дамимни ростлай, — деди у ва тагин харсангга ўтирди. Қўтир харсанг устидаги қиров энди «эриган», унинг ҳамма ери нам эди.

Домла қуёшга қаради-ю, худди уни биринчи марта кўраётгандек бўлди, бу офтоб ўзига азалдан таниш, жуда кадрдон офтоб эканига иқрор бўлди.

Шунда бирдан унинг хаёлига гувиллаб, аллақачон ҳаёт рад этган табиатга қарашлар — қуёшга ҳам оддий бир сайёра деб қараш, оламда унинг шу нурлари мисол даҳшатли зарралар кезиб юргани хусусидаги ваҳималар қўйилиб келди.

«Йўқ, бу тоза офтоб! Агар фазода бирон ёмон нарса бор бўлса, у йўқолиши керак. Ахир, инсонлар бунинг учун курашиши керак... Мана шу оппоқ қорлар бор бўлсин, арчалар, сув, харсанг.. Кўкатлар!»

Домла бир дақиқа ўзини анчадан бери ҳаётнинг гўзаллиги учун курашмаётган кишидек, аллақандай кўзбўямачи — жинойтчидек ҳис этди ва бир замонлар ёзиб қўйган рисоалари, поэтик тахлиллари ўз қимматини ҳамон йўқотмаганига, уларнинг виждонан ёзилганига, улар инсонлар яшашига ёрдам бериши, инсонларнинг яна ҳам гўзалроқ яшашлари учун керакли эканлигини ўйлаб қолди.

Бу ҳис домлага қаттиқ таъсир этиб, уни махзун қилди.

Ана шунда бу ҳолатдан яна табиатнинг ўзи қутқарди: нақ харсанг ёнида қандайдир гулнинг ингичка, оч пушти боши чиқиб турганини кўриб қолди. Домла апил-тапил бурилиб, бармоқлари билан уни сийпай бошлади.

— Бойчечак! Бойчечак! — деб ҳайқириб юборишди ҳамроҳлар.

Бойчечакнинг ипдек томири чуқур эди.

Домла ишга берилиб кетди, бармоқлари совқотди, тирноқлари қизариб зиркирай бошлади — у сезмагандай эди, охири гулни тортиб, узиб олди. Пуфлаб, искади ва ўта нозик, унутилаёзган бир ҳидни туйди.

«Мунча кўполлашиб кетмаган бўлсам!» деб ўйлади у баттар таъсирланиб ва яна ҳиддади. Энди домла ёш гўдакнинг покиза, ўткир сезгиси билан ҳидни яхши пайқади, яна... ёшлигига қайтди.

Шундай қилиб, улар орқага жилдилар. Ижрокўм йўлдаги бир хонадонга овқат буюрган экан, у уйга кирдилар.

Домла Қўнғирот шаҳарга қайтди.

Уни кўрган хотини ҳам, қизи ҳам чехрасидаги шодиёналик, барқ уриб турган кўтаринкиликдан хайрон бўлишди, бу ҳолни унинг дўстлари ва шогирдлари ҳам пайқашди.

Энди, таниш ҳис — ёзиш ҳисси домланинг қалбида тамом ўрнашиб бўлган эди.

Бироқ домла стулга ўтириши билан қизиқ ҳол содир бўлди.

Худди ёзажак мақоласини кимларгадир аччиқ қилиб ёзадигандек, нималарнидир инкор этадигандек туюлаётганини сезди ва бу ҳол ҳам уни ёзишга ундади.

У кутубхонасига кириб, азалий дўстлари — завол билмас оғайнилари — жавонидаги китобларига тикилди.

Биз домла Қўнғирот билан шу ерда хайрлашайлик, майли, кимгадир аччиқ қилиб ҳам ёзсин, лекин бизга маълумки, «кимгадир» номли шахс — унинг ўзи, гумонлари.

Ўзини эса яқин-орада енгади.

1971

## ЖАРГА УЧГАН ОДАМ

Ислом туғилган уй эски, вассалари қорайиб кетган, битта кенг деразаси эллик қадам наридаги қишлоқнинг дарахтларга бурканган томонига очилар эди. Уйнинг устида Бойсунтоғнинг мусаффо осмони осилиб турар, унинг орқа томонида тўлқинсимон сарғиш адирлар тоғ тарафга эмгаклаб кетган, адирлар ортида эса чағир тошли қирлар ва улар орқасида мол подаларига ўхшаб арчазор қоплаган тоғ кўринар эди. Тоғнинг осмонга қадалган ўрқачларида парқув булутлар сузиб юрар, улар тоғ билан зангори осмонни бир-бирига қўшиб турганга ўхшар эди.

Ислом ана шу уйда туғилиб, шу манзараларни илк бор кўрган эди. У қишлоқ марказидаги мактабга қатнай бошлади. Дарсдан бўшаши ҳамона уйига чопар, келгач, ўзини эркин, бахтиёр ҳис этар эди.

Ислом мактабни тугатгач, ҳарбийга жўнади. Бахтига, у Белоруссиянинг шимоли-шарқидаги ўрмонлардан биридаги қисмга тушди. Тоғдан айрилиқ азоби ўртаб юрган қалбига белорус ўрмонининг майин, яшил манзаралари таскинлик берди.

Лекин у ўша ўрмонда туриб ҳам ўз уйини, этакдаги қишлоғию шимолдаги тоғларини янада севиб қолганлигини туйди, уларни жуда-жуда кўргиси келди.

Ислом қишлоғига келди, уйига кирди, тоғларига сайрга ҳам чиқди. Ана шунда у энди бу юртдан бир умр жудоликда яшай олмаслигини, жасади ҳам албатта шу ерда дафн этилиши кераклигини чуқур ҳис қилди.

Ҳаётнинг, яшашнинг талаб ва қонуни ўзгача.

Ислом ўрмончилик факультетига кириш учун Тошкентга йўл олди. Қишлоқ хўжалик институтига ҳужжатларини топширди. Аммо конкурсдан ўтолмади. Бу ҳол яна икки йил такрорлангач, унинг ўқишдан кўнгли совиди ва қишлоғига қайтиб келиб, ёшлигида ўзи сабоқ олган мактабда бадантарбиядан дарс бера бошлади.

У дарсдан бўшаган маҳалларида томга чиқиб ўтирар, пўстак ёзиб чалқанча ётар, шунда чарчоғи тарқаб, олам-олам завқ олар эди.

Уни кичкина қишлоқда ҳамма танир, у ҳам ҳамқишлоқларини билар эди. Бироқ у давраларга кам қўшилар, ёлғизликни, ўз хаёллари ишқи тушган манзаралари билан улфат бўлишни истарди.

Дарвоқе, Ислом шимолдаги тоғлар, ўрмонлар, ундаги ҳайвоноту паррандалар зотини ҳам яхши биларди. У милтиқ кўтариб юрса-да, камдан-кам ўқ бўшатадиган бу ғалати овчини тоғ ҳам, сокин ўрмонлар ҳам, ёввойи ҳайвонлару беозор паррандалар ҳам билишар эди.

Замоннинг зайли билан қишлоқ районга айланди, унда редакция ҳам ташкил топди. Бир куни Исломни ўзи дарс бераётган мактабнинг собиқ директори, пешанаси доимо терлаб юрадиган Омон Фатуллаев, яъни «Тоғлар садоси» газетасининг муҳаррири чақириб қолди.

Ислом ҳайрат ва кизиқиш билан унинг ҳузурига борди.

— Исломжон, — деди у, кўк бахмал сирилган столнинг қошидаги стулни кўрсатиб. — Ўтиринг. Сизга бир илтимос бор эди.

— Марҳамат. Район ташкил бўлганда бир марта хурсанд бўлган бўлсак, редакция ташкил бўлганда икки марта хурсанд бўлдик, — деди Ислом.

— Раҳмат, Исломжон. Гап шундаки, ўзингиз айтганингиздек, район ҳам, газета ҳам янгитдан ташкил бўлди. Ҳали иккаласи ёш, тажрибаси кам... Мақсадимиз аввало, районни тиклаб, қаддини кўтартириб олиш. Сўнгра, газета ишларини ҳам яхшилаш. Ўзингизга маълум, газета, доҳий Ленин айтганидек, ташкилотчигина эмас, ташвиқотчи ҳамдир. У партиямизнинг идеология қуроли. Исломжон... хуллас, мақсад шуки, биз районимизнинг кўркем-обод бўлишига, халқимизнинг бой-бадавлат яшашига газетамиз билан ёрдам беришимиз керак... Биз кеча муҳаррир муовини, бўлим мудирлари билан гаплашиб, газетамизни қандай чиқариш, қандай масалаларни кўтариб чиқиш хусусида келишиб олдик. Сиз газетчиликдан беҳабарсиз... Рубрика деган нарса бўларкан. У сарлавҳа дегани. Умумий сарлавҳа. Шу сарлавҳа остида газетанинг ҳар бир сонидан биттадан мақола берилиши шарт, бўлмаса, газетамизнинг обрўйи тушади... Бизда бир неча рубрикалар бор, улар билан кейинча танишасиз. Булар ичида «Табиат ва Одам» деган рубрика сизга тегишли.

Ислом қизиқ бир гап эшитгандек енгил тортиб кетди, муҳаррирнинг сўзларини жон қулоғи билан эшитди.

— Ана шу рубрикани бошқариб, уни материаллар билан таъминлаб турадиган бир ходим керак

бизга. Бу рубрикани жорий этмасак бўларди. Лекин ўзингизга маълум, районимиз тоғли, ўрмонли, боғли... Бу бир. Иккинчидан, ҳозирги даврда табиатни қўриқлаш... уни асраш энг муҳим масалалардан бири бўлиб қолган. Бу ҳол биз тоғликларга айниқса катта масъулият юклайди.

— Яхши... Раҳмат, — деб пичирлади ҳаяжонланиб кетган Ислон.

— Биласиз, райкомимиз секретари олим одам. Сирасини айтганда, бу рубриканинг жорий этилиши у кишининг тавсиялари билан бўлди. Лекин уни бошқара оладиган, табиатимизни беҳад севгувчи бир киши керак, уни топинглар ўзларинг, деб маслаҳат бердилар. Биз Ислонжон... ўйлаб-ўйлаб шу ишга сизни жалб этмоқчи бўлдик. Нима дейсиз шунга?

Газета чиқариш нима, рубрикани мақола билан таъминлаш нима, уни уюштириш ва бошқариш нима — бу нарсалар ҳақида заррача тасаввурга эга бўлмаган Ислон...

— Домла, мен табиатни севаман, унинг шайдосиман, — деди. — Лекин... бу иш менга қалай бўларкин? Мен аввало, бу соҳаларни тушунмайман. Кейин... ўн синф маълумотим бор. Ҳозирги даврда бу ғирт саводсизлик.

— Ислонжон, биз сизга ёрдам берамиз, ишни ўрганиб кетасиз. Ҳамма газетчилар ҳам ишни она қорнидан ўрганиб тушмаган. Иккинчидан, бирон йил ўтсин, биз сизни журналистлик ўқишига юборамиз. Сиртдан ўқийсиз. Унга кириш учун киши аввало редакцияда ишлаган бўлиши керак. Агар мақолаларингиз босилмаган бўлса, босилган мақолаларингиздан нусха олиб бормасангиз, ҳужжатларингизни қабул қилишмайди... Ҳаммасидан муҳими, сиз табиатни сеvasиз. Бордию... шундай бўлишига қарамасдан бари бир, бу иш сизга тўғри келмаса, унда мактабингизга қайтиб кетаверасиз. Хўпми?

Ислон «хўп», деб чиқиб кетди. Уйга бориб, гапни хотинига айтди.

— Шундай қилинг, — деди хотини. — Мактабни бошингизга урасизми? Ўқишга ҳам юборамиз, дейишибди. Қачонгача томга чиқиб ўтирасиз, тоғ-тошда дарбадар кезасиз... Рўзгоримизга ҳам яхши бўлар эди.

Бир ой ўтди.

Ислон ишга чунонам берилиб кетдики, газета нимаю уни чиқариш нима, рубрика нимаю унга материал уюштириш нима — булар ҳақида бировга маслаҳат бергулик даражага етди.

Аста-секин унинг мақолалари ҳам босила бошлади. Олдинига ҳамқишлоқлари унга қизиқсираб қарашди: «Ие, ёзувчилик муборак бўлсин», деганлари ҳам бўлди. Кейинчалик унга кўникдилар ва Ислондек табиатни хуш кўрувчи, унинг ишқибози бўлган киши шу ишни қилиши лозим-да, дегандек фикр юритадиган бўлиб қолдилар.

Ислон табиатнинг турли-туман мавзуларида мақолалар ёзар эди, бир туп арчанинг ёнбағирда туриши, қуённинг болалаши ҳақидами, бургутнинг каклик овлаши ҳақидами ёки тоғ айиқларининг хулқ-атвори ҳақидами, хуллас, ҳар хил мавзуларда ёзар эди.

Орадан бир йил ўғиб, унинг номи қишлоққагина эмас, ҳатто областта ҳам беш бармоқдек маълум бўлиб қолди.

Унинг «Тоғлар садоси»да босилган табиат лавҳаларини область газетаси ҳам кўчириб босар, ундан бу мақолалар ўзга районларга ҳам тарқалиб кетар эди.

Ислон бир ҳолга амин бўлди:

Тоғни, ўрмонларни, хайвоноту паррандаларни — умуман, Бойсунтоғ бағридаги табиат бойлиқларини фақат ўзигина эмас, ҳамма, ҳамма одамлар ҳам сеvar экан...

У ўзидан мамнун бўлиб кетди ва аста-секин ўзини атрофдаги табиатнинг илк ошиғи, унинг жонкуяр ҳимоячиси, унинг илк тарғиботчисидек ҳис қила бошлади.

Бу ҳол уни табиатга яна ҳам кўпроқ боғлаб қўйди.

Кунларнинг бирида район партия комитетининг ташвиқот-тарғибот бўлиmidан Ислонни чақириб қолишди.

Бўлим мудираси ўртоқ Сотиболдиеванинг ёнида қиррабурун, сочига оқ оралаган, ўттиз беш ёшлар ча-масидаги бир йигит оёқларини бир-бирига чалишти-риб, чиройли қизил пайпоғини кўрсатиб ўтирар эди.

Ислон хонага салом бериб кирди.

— Танишинг, бу киши шаҳардан. Кинорежиссёр. Бизнинг Бойсунтоғ табиати ҳақида фильм яратмоқчи эканлар. Шунинг учун келибдилар, — деди мудира.

- Хуш келибсиз, — деди Ислом у билан кўришиб.
- Ислом деганингиз шу киши бўладиларми? — столда турган кўли билан кўрсатди уни режиссёр.
- Ҳа, шу киши, ўртоқ Исмоил Юсупович!
- Марҳамат, ўтиринг, — деди Исмоил Юсупович қаршисидаги стулга ишора қилиб.
- Ташаккур.
- Сиз мен билан икки кун бирга бўласиз. Ўртоқ Сотиболдиева редакциядан сизга жавоб олиб берадилар. Шундайми?
- Шундай, — тасдиқлади мудира.
- Сиз мени тоғдаги, имкони бўлса, ҳамма қизиқ-ғаройиб нарсаларни кўрсатасиз. Ўзи нималар бор тоғ-да?
- Тоғда ҳамма нарса бор, — деди Ислом жилмайиб.
- Қандай ҳайвонлар, қандай қушлар бор?
- Газетчиликда сир сақлаш деган гап бор... Яхшиси, тоққа чиққанда кўрасиз. Кўрсатаман.
- Келишдик. Раҳмат. Қачон чиқамиз?
- Бугунча районимизни айланинг, ўртоқ Исмоил Юсупович, — гапга қўшилди мудира. — Хоҳласангиз, ўзим айлантираман. Қурилишларимиз кўп, янгиликлар кўп. Балки булар ҳам сизга керак бўлиб қолар. Кечқурун, дачамизда дам олинг. Эрталабдан саёҳатни бошлайсиз. Исмоилжон, саёҳатни қай тарзда олиб бориш мумкин?
- Шу... бизникига борамиз. Эшак бор, тонгда миниб, тоққа чиқиб кетамиз. Сотиболдиеванинг ранги ўзгарди.
- Йўқ-йўқ, ундай деманг, айб бўлади. Машина бор. Машина борган жойгача борасизлар. Кейин, одамларга айтиб кўяман, улар сизларга от беришади... Хўпми?
- Яхши таклиф! — деди режиссёр.
- Майли, — деди Ислом. — Лекин от чиқолмайдиган жойлардан ҳам юришга тўғри келади-да, ўртоқ Исмоил Юсупович.
- Бораверамиз, чиқаверамиз. Келишдилар.
- Кечаси соат ўн иккидан ошганда, Ислом Исмоил Юсуповични райкомнинг қишлоқ жанубида жойлашган боғидан уйига олиб келди.
- О! Жуда содла яшаркансиз-у? — деди ширакайф режиссёр Исломнинг уйини кўриб.
- Лекин ўзимга ёқади, ўртоқ Исмоил Юсупович.
- Ўзингизга ёқади, буни биламан. Шунинг учун яшаяпсиз-да. Лекин бунинг бошқа бировларга ҳам ёқишини ўйлаб кўришингиз керак.
- Менинг уйимга меҳмон кам келади. Редакцияга ўтганимдан кейин ҳам... Мен ҳам бировларнинг уйига кам бораман.
- Да-а, қизиқ!
- Исломнинг хотини эри билан меҳмонга томга жой солиб берди.
- Соат тўртларга яқин уй этагига келиб тўхтаган райкомсомолнинг «газик»и сигнал берди. Ислом билан меҳмон пастга тушиб, тамадди қилдилар. Виллисга ўтириб, тоққа жўнадилар.
- Улар икки кун тоғда айланишди. Ислом Исмоил Юсуповичга учраган ҳар бир гиёҳ ҳақида гапирди, ҳар бир қушга таъриф берди, унинг хулқи ҳақида сўзлади. Лекин режиссёрни кўпинча бунақанги икир-чикирлар эмас, ғайритабиий манзаралар ва ҳайвонлар қизиқтирар, уларни қандай қилиб суратга тушириш ҳақида бош қотирар эди...
- Аммо Исмоил Юсуповичнинг тоғни яхши кўриши, табиатдан завқланишига ҳам шубҳа қилиб бўлмас эди.
- У гоҳо югургилаб баланд қоя устига чиқиб кетар, олмурутларга тош отиб қолар, какликнинг сайрашига қулоқ берар эди.
- Шундай пайтларда Ислом ҳаяжонга тушар, табиат бу меҳмонга завқ бағишлаганидан фахрланиб, унга меҳр қўйганидан ичида шодланар эди.
- Улар чўкқиларга чиқиб ҳилолларнинг сайрашини ҳам кузатишди, тулқилар ини оғзида олов ёқиб, уларни қочиришди, бўри инлари оғзида папирос чекишди, қоя ўркачидаги бургут болаларига дўппилари пастга тушгудек бўлиб қарашди.

— Мен ўн беш кундан кейин операторим билан келаман, — деди Исмоил Юсупович, улар қишлоққа қайтишар экан.

Машина тоғ оралиқларидан чиқиб, Етим чўққи остидан ўтаётганда Ислон меҳмонни яна бир хурсанд қилгиси келди:

— Машинадан тушамиз! — деди, сўнг шофёрга: — Сиз бир оз ўтириб тулинг, биз чўққиға чиқиб келамиз, — деб уқтирди.

Улар чўққининг ярмисига етганда, Ислон терга ботган режиссёрга сирни айтди.

— Айикни кўрсатаман, болалари бор.

— Шуни илгарироқ айтмайсизми? — ҳовлиқиб кетди Исмоил Юсупович. — Тирик айикми?

— Тирик.

— Одамга тегмайдими? Тўхтанг...

— Тегмайди. Одам тегмаса, тегмайди жониворлар. Уларни ўзларига душман қилиб қўйган одамларнинг ўзи, меҳмон.

— Ҳар ҳолда... Милтиқни олволиш керак эди-да.

— Кўрса, полвоннинг аччиғи чиқади.

Бир неча қадам босишгач, режиссёр таққа тўхтаб, буйруқ қилаётгандек деди:

— Илтимос сиздан, милтиқни олиб келинг пастдан.

Сиз шу ернинг одамисиз, ўргангансиз, ўзингизни ҳимоя қила биласиз. Мен шаҳарликман, биродар!

— Хўп, лекин милтиқни унга кўрсатмаймиз-да.

— Яхши. Милтиқ ёнимизда бўлса, қувват бўлади ҳар ҳолда. Ҳайвон кутурган бўлиши ҳам мумкин...

Ислон сакраб-сакраб пастга тушиб кетди, милтиқни олиб чопиб келди.

Режиссёр уни мақтади.

— Ҳақиқий тоғ йигити экансиз! Сизни бекорга мақташмаган экан.

Улар чўққиға чиқиб бордилар. Чўққининг усти кенг майдон, бу ерда олма, олмурут ва писталар чангал бўлиб ўсиб ётар эди. Оёқ остида кеч баҳорнинг қалам-қош гуллари.

Ислон малларанг улкан қоя яқинига бориб:

— Шу ерда, мана, излари ичкарига кетган. Чиқади, кутамиз! — деди ва меҳмонни эргаштириб, изига қайтди. Улар чўққининг лабига етиб, қоя тошлар орасига кириб ўтиришди.

Бу жойни Етим чўққи деганларича бор. Унинг атрофини чуқур даралар ўраб туради, чўққи бамисоли атрофи сув билан ўралган қадимги қасрни эслатади. Фақат, бу «қаср»нинг усти ўрмон.

Қуёш уфққа ёнбошлади, дарахтларнинг сояси кунчиқарга қараб чўзилди. Олисдаги, пастликдаги қоронғи туша бошлаган қишлоқда чироқлар ёнди.

— Ҳозир чиқади, олма ёйди.

— Мана шу ер сурат олишга қулай экан, биродар.

Нихоят, ғордан мўралаб сариқ, бароқ жунли махлуқ чикди. У ёқ-бу ёқни искади-да, «ма-а» деб бўқирди. Сўнг ичкарига кириб кетди.

— Ҳидимизни олди шекилли, — деди Ислон ва яна ҳам четроққа бориб шамол йўлида ўтиришни маслаҳат берди.

Ярим соатлардан кейин яна она айик ғордан чикди, яна ис олди ва дам осмонга, дам қизараётган уфққа қаради. Сўнг унинг орқасидан бир жуфт чойнакдек-чойнакдек айикчалар эргашиб чикди ва онасининг жун тўсиб турган қорнига интила бошлади. Она уларга парво қилмай, резги олма дарахти тагига келди. Дик этиб, орқа оёқларида туриб олди ва дарахтнинг ёш танасига тирноқларини ботириб, ғайритабий силкиди, бир қанча жажжи-жажжи «пахтасеб» олмалар «дув» ергатўкилди. Айикчалар чопқиллаб, уларни териб ея бошлади.

Она ўртада туриб олди-да, чўнқайди ва яна хавотир-ла атрофга разм сола бошлади.

Шунда Ислон режиссёрнинг милтиққа қўл чўзаётганини кўрди.

— Нима қилмоқчисиз?! — деди.

— Жуда яхши турибди-да, ҳозир...

— Ҳа, жонивор милтиқнинг ҳидини сезган, хавотири бор кўнглида, — деди Ислон.

— Бундан бошқа жойлардаям айик кўпми?

— Бор.

— Менга беринг милтиқни.

- Отсангиз хафа қиламан, меҳмон.  
— Э, кизиқмисиз! Битта айиқ нима бўпти? Йиртқич ҳайвон.  
— Сизга зарари тегмаяпти. Қайтанга биз уни безовта қиляпмиз...  
— Менга қаранг, шуни сиз отиб беринг менга. Териси... жуда керак эди. Хотиним жуда тайинлаган эди. Ахир, бу совға-да! Мен сизни мақтаб юраман, буни бир зўр овчи йигит отиб берди дейман. А?  
— Биринчидан, ҳозир ҳайвонларни отиш мумкин эмас. Иккинчидан, қаранг, унинг иккита боласи бор, уларни етим қилиб нима қиласиз. Очдан ўлиб кетишади.  
— Очдан ўлмайдди, тутиб, зоопаркка топшириш мумкин, уларга керак.  
— Меҳмон, сиз мени билмайсиз... Менинг онам ҳам, отам ҳам, дўстим ҳам ана шу табиат. Мени тоғ шайдоси дейишади. Бу хаёлни бошингиздан чиқаринг. Вақти-соати келганда, ўзим биронта қарисини отиб бераман... юбораман сизга.  
— Менга қаранг, бу сизнинг шахсий молингиз эмас-ку, давлатники!  
— Давлатники бўлса янаям яхши. Сиз ақлли, ўқиган одамсиз...  
— Кетамизми?  
— Кетдик.  
— Турманг ўрнингиздан. Секин тушиб кетамиз. Билиб қолса, тош отиши мумкин.  
— Тегмайди одамга дедингиз-ку, ўзингиз?  
— Биз милтиқ опчикдик, милтиқ — унинг душмани... Жонивор ниятингизни тушунганида, сизни дабдала қилиб ташлар эди.  
— Уф... Мен бу ердан тушолмайман, тош думалайди бари бир!  
— Бўлмаса, у кетгунча ўтирамыз.  
— Э, мени қамаб қўймайдими ҳукумат?!

Исмоил Юсупович милтиқни шартта тортиб олди-да, айиқни мўлжалга олди, Ислом унга қўл чўзган эди, ўқ овози янграб кетди. Ислом титраб-қақшаб бошини эгди ва ўқ айиққа тегмаса гўрғайди, деб кутди. Она айиқ бирдан бўкириб юборди ва ўқ чиққан томонга отилди. Аммо ўмбалок ошиб тушди, ўрнидан яна турди-ю, қаддини кўтара олмай, ўрмалаб кела бошлади.

Айиқчалар қочиб ғор оғзига кириб кетишган эди, ўрмалаб бораётган оналарининг тўхтаб қолганини кўрдилар-да, атрофга қўрқа-писа қараб, чопқиллаб келдилар.

Милтиқни ерга тираб чўнқайганча айиқни кузатиб, қалтираб ўтирган Исмоил Юсупович Исломга қия қараб:

— Ўлдими? — деб сўради.

Ислом худди онаси ўлгану нафаси ичига тушиб кетгандек бақрайиб қолган эди.

— Ўлди шекилли қимирламай қолди, — деди режиссёр ва яна Исломга қаради, сўнг кўзғалмоқчи бўлди, яна ўтирди-да, қизишиб деди: — Бунча хафа бўласиз? Бўлган иш бўлди-да... Мен ҳеч овчилик қилмаганман. Ислом, менга қаранг... Мен сизни хурсанд қиламан. Оладиган фильмимнинг бош қахрамони ўзингиз-ку, ахир? Э, қўйинг-эй.

Исмоил Юсупович айиқдан беш қадамча берида тўхтаб, унга тикилди. Ўқ унинг манглайини ёриб кетган эди. Ислом ботаётган куёш шуъласи бир елкасини қизартирган ҳолда, секин юриб, айиқ бошига келди.

Айиқчалар одамлардан ҳайикишмади, улар тамшаниб, ўлик оналарининг сут тўла эмчагини чўзиб-чўзиб эмишар эди.

— Нима қилиб қўйдингиз? — деди Ислом режиссёрга.

— Қизиқмисиз? Ўлди... Болаларини ҳам опкетамиз.

Ислом гангиб атрофга қаради. Ўрмонлар, тоғлар, осмону ерга — табиатга кўзи чизилиб ўтди. Шунда бирдан кулоғи шанғиллаб кетди. Назарида, бола қалбига аллақачонлар кириб, уни ўз асирига айлантириб қўйган табиат уввос тортиб фарёд кўтараётгандек туюлди.

Ислом ўзини шу табиатнинг ягона кўрикчиси, содиқ дўсти, вафодори деб ҳисоблар эди.

Агар унга қилинган бу жабр учун душмандан қасос олмаса, ўзини хиёнатчи, хоин, сотқин бўлиб қоладигандек ҳис этди. Ва... Исмоил Юсуповичнинг кўлидан милтиқни тортиб олди-да, қулочкашлаб унинг бўйнига туширди. Режиссёр овоз чиқармай кесилган шох каби учиб кетди, апил-тапил ўрнидан турди-ю, яна йиқилди, унинг гавдаси жардан қуйига учди.

## ЗОВ ОСТИДА АДАШУВ

(Дўстимнинг ўглига айтганлари)

Ўшанда етти ёшларда эдим. Тоғда яшардик. Отам чўпон, онам сут соғувчи. Битта синглим ҳам бор. Ўтовимиз Зовбошидан беш-олти чақирим наридаги кунгай бетда эди. Биз бу ерга ёзнинг бошларида чиқиб келардик: кўчларимиз аравага ортилган, онам, синглим ва мен юклар устида ўтирардик. Отамиз аравага кўшилган отни етаклаб борарди. У аравани бизда от арава дейдилар, кейин билсам, бошқа номи — кўқон арава экан... Шундай қилиб, кўнгай бетда кузнинг бошигача яшардик. Отамнинг чўпон-чўлиқлари ҳам бор эди, отам шулар билан икки сурув қўйни боқишар, онам қўйларни соғиб, сутини сепаратордан ўтказар, қатиқ қилар, мен бўлсам, кўзичоқларнинг кетидан чопқиллаб юриб, онасига эмдириш пайти келганда кўмаклашар, кейин уларни икки қозикка учларидан боғланган ипдаги ҳалқаларга бошини солиб, яъни кўганлаб юрардим. Отам ҳам, онам ҳам менга кўз-қулоқ бўлишар, айниқса Зовбоши томонга бораман десам, асло йўл қўйишмас эди. Чунки Зовбоши хавфли жой, ҳар хил ёввойи ҳайвонлари бор, чангалзорлари мўл. Мен буни уйимиздаги гаплардан кўп эшитган эдим. Гоҳо биронта эчкининг ортидан бир-иккита қўй эргашиб зовостига тушиб кетган бўлса, чўлиқлар уни изламаёқ қўл силтаб қўйишар эди. Чунки у ерда бўрилар ҳам кўп бўлар эмиш. Бир куни отам: «Зов остига икки полвон тушиб кетди», деганини ҳам эшитганман. Полвон дегани айиқ дегани. Битта чўпон: «Арғамчиам бор экан, кўп чириллади», деганди. Арғамчи — илон дегани. Нима учундир тоғда кўп ҳайвонларни, жониворларни ўз номлари билан аташмайди. Масалан, бўрини ҳам жондор дейишади. Хуллас, Зовбошига боришимни тақиклаб қўйишганди уйдагилар. Одам дегани қизиқ бўларкан: нимани тақиклашса, шуни кўргинг келар экан. Мен ҳам Зовбошини кўргим келар, лекин одобли бола бўлганимдан, ота-онамнинг гапидан чиқмас эдим. Бунинг устига, отам — орден олган чўпон. Шундай одамнинг ўгли бебошлик қилса яхшимас-да!

Лекин куз кунларининг бирида ўз ихтиёрим билан эмас, шароитнинг тақозоси билан, беихтиёр, Зовостига кириб қолдим. Нақ бир кеча-кундуз у ерда адашиб юрдим. Шуни сизга ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Куз кириб, тоғ чўққиларини қор босди. Уёқдан эсган совуқ шамол ўтовимиз чанғароғидаги кигизни ҳилпиратар, шунда ўтов зир-зир титрар, шамол керагалар орасидан ичкарига кирса, уй ўртасида яшнаб турган чўғимизни ҳам ялаб ўчириб кетарди. Ўтовни кўрган бўлсангиз, у шундай бўлади: тепаси очик, туйнук мисоли. Шу туйнукка чанғароқ ўрнатилган. Чанғароқ дегани — гумбаз шаклида қилиб ходалардан ясалган панжара. Шу панжаранинг устини бир парча кигиз ёпиб туради. У кигизнинг бир учига чилвир боғланган бўлиб, чилвирнинг иккинчи учи эшикнинг бирон ерига ўраб қўйилади. Ҳаво очик кунлари ва уй ўртасидаги ўчоққа ўт ёқилганда, ана ўша ипнинг ёрдамида туйнук очилади. Ўтовни кўтариб турган қийшиқ, ёввойи тол шохларини увуқ дейишади. Шу увуқлар керагага маҳкамланган бўлади. Керага дегани — бир-бир ярим метр баланддикдаги шахматнусха қилиб ясалган ўтовнинг пойдеворидир. Керагаларнинг учлари бир-бирига яқинлашган жой — эшик. Бу маълумотларни айтишимга сабаб шуки, кўп шаҳарликлар буларни билишмайди. Ахир, билгани яхши-да.

Қисқасини айтганда, тоғдан бизга қишнинг яқинлашганидан хабар берувчи шамол эса бошлади. Бир кечаси севалаб ёмғир ёғиб ўтди. Эрталаб отамиз:

— Кампир, уйни буз, кўчамиз чўлга! — дедилар онамга.

Шуни ҳам айтишим керакки, ўтовни тиклаш ва бузиш фақат аёлларга тан, қадим-қадим замонлардан шундай. Улар бу ишнинг пири бўлиб келган, жуда ўринлатишади.

Лекин шошилиш керак эди, чўпон-чўлиқлар ҳам ёрдамга келди, мен ҳам қараб турмадим. Бирпасда ўтовни ўраган кигизларни туширдик, уйнинг ёғочдан тикланган танаси қаққайиб қолди. Кейин уларнинг ҳам чандилган ипларини ечиб, айириб ола бошладик. Тушга қолмай, юкимиз от аравага ортилди. Бир пиёладан чой, бир косадан қатиқ ичдик-да, йўлга тушдик. Чўпон-чўлиқлар молларни олдин ҳайдашди. Биз орқада — ҳар галгидай бу гал ҳам мен, синглим, онам юклар устида ўтирибмиз. Отам пиёда, отнинг югани учига боғланган тизимчадан ушлаб кетяпти. Текис жойлар келганда, отга миниб ҳам оладилар.

Хайр, тоғ! Хайр, юртимиз. Ўрмонлар, хайр! Кўзи боқиб, ирғишлаб юрган ўтлоқларим, хайр! Янаги ёзгача хайр сизларга!

Нима учун чўлга кетяпмиз? Шунинг учунки, чўлда ҳозир ҳаво илик, қишнинг ярмигача ҳам ўт



бўлади. Бу пайтга келиб, тоғни қалин қор қоплаб олади. Чўлда ҳам юртимиз бор. Юртимизга яқин ерда совхознинг атрофи чипта девор билан ўраб қўйилган кўтонлари кўп.

Қуёш чиқиб турган бўлса ҳам, нури ожиз эди. Елкамизни иситмас, лекин ёқимли эди. Ўрмон ичидан кетган йўлда боряпмиз. Бу — аралаш ўрмон, яъни турли-туман мевали ва мевасиз дарахтлари кўп бўлган ўрмон. Арча ҳам сероб. Қаранг, ҳақиқатан ҳам куз тушиб қолган. Ўрикларнинг япроғи қизил, қонталаш. Худди биров улар шохига бир сатил қизил бўёқни сепиб ташлагандай. Пастга эгилган япроқлари сариқ ипакдай майин. Кўзга шундай жозибали кўринадики, узиб-узиб, ғарч-ғурч тишлагинг келади. Онда-сонда, гоҳ ўнг, гоҳ сўл томонимиздан каклик сайраб қолади. Унга қўшилиб ёнимдаги қафасда турган каклигимиз ҳам сайрайди. Мен қувонаман, какликка тақлид қилгим келади. Ҳақкалар кўп, улар дарахтларнинг чакалак шохлари орасида типирчилаб, япроқларни учириб юришади. Худди бизни изма-из таъқиб этиб бораётгандай, гоҳо шошиб чиқиб, ғоқ-ғоқ деганича учади. Тоғда яшаганингдан кейин табиатнинг кўп сирларини билиб оларкансан... Ҳозироқ сизга айтиб қўяй, агар у сирлардан беҳабар бўлганимда, ким билади, Зовостидан қайтиб чиқолмай, анави йўқолган қўйларнинг аҳволига тушармидим! Масалан, ҳаккани бизда айғоқчи қуш дейилар. У бошқа жондорларни хавф келаётганидан хабардор қилиб туради. Лекин, биз хавфли душман эмасмиз, шундай бўлса ҳам, у овозини баланд қўйиб учгани-учган. Нима ҳам дейсиз? Қуш. У бизнинг кўнглимизни қаердан билсин? Какликларга қирон келтирувчи овчилар деб ўйлаяпти-да. Майли, ўйлайверсин, унинг иши.

Бу ўрмондан чиқиб, жар ёқалаб кета бошладик. Оёғимиз остида дарз кетган малларанг товалар. Арава тақир-туқур қилади. Йўлда донлаб юрган малла тўрғайлар чилдираб учади. Ўнг томонимизда ўрмон чўзилган. Чап томонимиз... чап томонимиз бир-икки терак бўйи пастлик. Уёққа қарамасликка ҳаракат қиламан. Қарасам, бошим айланиб, думалаб кетадигандай бўламан. Лекин бари бир кўз қиримни ташладим. Шунда пастликдаги енгил туман босиб ётган ўрмонларни кўрдим, ўрмонлар адоғи жуда узокда, уёқдаги тоғ этагига туташган, тоғ эса қуйидаги жарликни отнинг тақасидек ўраб олган. Шунда бирдан Зовбошида кетаётганимизни пайқадим. Зовбоши... бу сўз ҳам тоғликларга хос сўздир. Зов дегани — худди биз юриб бораётган йўл бўлса керак. Зовости-чи? Анави кўз зўрға илғайдиган пастлик, ундаги чангалзорлар бўлса керак.

— Ота, ота! Зовбоши шуми? — деб бақирдим.

Онам нимагадир менинг тиззамга туртиб қўйди.

Синглим ҳам:

— Қани? Шуми? Вий, мунча чуқур! — деди.

Отам жуда гавдали, оғир, камгап одам. Эгнида чакмон, оёғида кирза этик. Чакмоннинг устидан иккита белбоғ боғлаб олган. Бошида телпак. Ёзда ҳам, қишда ҳам телпакни ечмайдилар, иссиқ кийиниб юрадилар... Отам гапимни эшитди: елкаси оша бир қаради-да:

— Ҳа! — деб тўнғиллаб қўйди, сўнг отни Зовдан четлатиб ҳайдай бошлади.

Йўл нишоб эди. Тушиб кетяпмиз. Гоҳо отнинг туёғи силлиқ тошда сирғалиб кетади. Отам тўнғиллаб, уни тўғри йўлга солади. Онам бир қўли билан синглимнинг, бир қўли билан менинг билагимдан маҳкам ушлаб олган.

Зовбоши... биз пастга тушганимиз сари зов ҳам пасая бошлади.

\* \* \*

Этакка тушиб, яна ялпи арчазор оралаб кетдик. Бу ерлар жуда ҳам нам экан. Чамамда, Зовбошида ёққан ёмғир суви шу қадар тиник, унинг хушбўй хиди шу қадар анқийдики, энтиқиб кетасан киши! Йўк, мен бунақанги кузни илгари кўрмаганман. Кўрган бўлсам ҳам, кадрига етмаганман, чунки ёш бўлганман-да. Ҳозир мактаб ёшидаги боламан. Демак, эслиман! Бу ўрмоннинг ҳам этак тарафини туман қоплаб олган экан. Қаердан пайдо бўлган бу туман? Билмайман. Балки Зовостидан оқиб келгандир. Туманга кирдик, бунинг ҳам ўз гашти бўлар экан. Худди тушдаги, эртақдаги бир маконга кириб бораётгандек сезасан ўзингни. Оқиш туман елкаларингни, бошингни силаб ўтади. Ҳайратланасан. Яна нимагадир кўрқасан.

— Ўраниб ўтиринглар, нам тортасиз, — деди отам.

Бу гап ҳам мен учун янгилик бўлди, демак, туманда киши нам тортар экан. Чопонимга ўраниб, қалпоғимни бостириб олдим. Онам синглимни бағрига тортди. Жуда баланд арчалар орасидан чиқиб,

резги арчалар орасидан юраётганимизда, бир ариққа дуч келдик. Бу ариқ ҳам эмас, сув уриб кетган арна эди. Отам отни уёққа хайдади, буёққа хайдади. Йўл йўқ. Арнаси тушмагур йўлимизни нақ кўндаланг кесиб ўтган. Охири арна қирғоқлари пасайган жойни топдилар-да, отни шитоб билан хайдадилар. От типирчилаб пастга тушди ва унинг олдинги оёқлари тиззасигача лойга ботиб кетганини кўрдим. Отам, чамамда, отни тислантирмоқчи бўлиб, юганни силкитдилар. Лекин от буни тушунмадими, олға сакради. Яна сакради ва нариги бетга чиқиб олди-ю, аравани одам бўйи ғилдираклари лойга ботиб қолди. От жонивор кучаниб олға интилади. Арава силкинади. Ғилдирак жилган бўлади-ю, яна чуқурроқ ботади. Отам эгарга чиқиб, у бетга сакраб ўтиб олдилар. Кейин юганни тортиб:

— Ҳай! Чў, чў! — деб Ҳайкира бошладилар.

Қани арава жилса! От зўриқиб интилади, унинг кўкрагидан ўтқазилиб, арава биқинларига боғланган айили узилгудек бўлади. Охири отам ғазаб билан лойга тушдилар. Араванинг бир ғилдирагига елкаларини тираб, отга мадад бериб, яна:

— Чў! Чў, жонивор! Ҳа! — дея бошладилар.

Охири бундан ҳам натижа чиқмаслиги маълум бўлди. Онам:

— Кўйинг, отаси. Ўзингизни кўп уринтирманг! Биз тушайлик, арава енгил бўлади, — дедилар.

Онам бир амаллаб тушиб олдилар. Кейин отам мен билан синглимни кўтариб, соҳилга опчиқиб кўйдилар. Аравага бир бало бўлганми? Шундан кейин ҳам чиқмаса бўладими!

— Юкларниям туширайлик! — дедилар онам.

— Э, тушириб ўтираимизми, — деди отам. — Мен пича шох-шабба кесиб келай, ғилдирак остига ташласак, шояд чиқиб кетса!

Шундай деб отам аравадан белкурак билан болтани суғуриб олдилар. Белкуракни ерга санчиб кўйиб, болтани кўтарганча ўрмонга кириб кетдилар. Биз соҳилда жунжикиб қолдик. Бу ерда какликларнинг ҳам овози эшитилмас, ўзимизнинг каклик ҳам қафасда хурпайиб олган эди. Менимча, намгарчиликда каклик сайрамаса керак. Орадан сал вақт ўтмай, туман қоплаган ўрмондан болтанинг гуп-гуп овози эшитила бошлади.

— Эна, мен ҳам борай, қарашаман, — дедим.

— Йўқ, жилма! Бу ерда адашиб кетасан, — дедилар онам.

Мен нари-берига юриб, ғилдиракларига қарайман. Нақ ярми ботиб кетган-а! От жонивор зўриққанидан кўзларини олайтириб пишқириб кўяди, кўкрагидан ва сонидан айланиб ўтган тасмалар таги тер бўлибди. Пишқиради, чуқур-чуқур нафас олади. Синглим кўрқоқ, онамнинг билагидан ушлаб олган.

— Эна, қоп кетсак-а? — дейди.

— Нафасингни ўчир! — дейди онам.

Мен, ота-онам ишлаётганда тек туриб ўрганмагандим. Албатта отамга ёрдамга боришим керак, деб аҳд қилдим. Қандай ёрдам бераман? Ҳозир излари билан бораман... Шох кўтаришиб келаман... Кейин, йўлда отам мени мактайди, онам ҳам елкамни силаб кўяди. Ҳаммавақт шундай бўлган.

— Хўп, бормасам бормадим! — дедим-да, бир муддат чўнқайиб ўтирдим. Туман қоплаган ўрмон сокин, шундай сирли эдики, гўё ўн қадам юрсам, бу тумандан чиқаман-у, бунинг сирини ҳам билиб оламан. — Уф, — деб турдим-да, юра бошладим.

Кейин отамнинг изига тушдим ва бирдан чопган эдим, онам бақирди. У киши кувади, ушлаб олади, деб чапга бурилдим, кейин ўннга бурилдим, кейин тўғрига қараб югурдим ва битта резги арчанинг қошига етиб тўхтадим. Қарасам, онам йўқ... Ҳа, зўрман! Қутулиб кетибман, деб ўйладим. Хўш, отам қаерда? Тек туриб қулоқ солдим. Шундоқ ёнгинамдан болтанинг тақ-туқ овози келарди. Жўнаб қолдим. Новча арча остидан ўтдим. Каттакон қоя думалаб ётган экан, уни ҳам айланиб ўтдим. Кичкина ялангликка чикдим. Отам қани? Э. болтанинг товуши мана буёқдан келяпти-ку? Шу ёққа қараб юрдим Аралаш бўлиб ўсган дарахтзорга кирдим...

Нима қилайки, мен шу ерда адашдим. Кейин билсам, болтанинг овози мени алдаган экан. У ўрмонда акс садо бериб, ҳар тарафдан эшитилаётган экан. Мен гангиб юравериб, чопавериб, нақ Зовостига кирадиган ерга бориб қолган эканман.

\* \* \*

Энди болтанинг овозини ҳам эшитмасдим. Ота-онам, синглим ва аравамизни ҳам излай-излай чарчаган, адашганимга икром бўлиб, уларнинг кетиб қолишганига ҳам ишонар эдим... Нима қилишим керак? Атрофга қарайман. Ёнгинамда икки одам бўйи қоя турибди. Унинг тепасидан сув сизиб тушяпти. Ўша ерда митти булоқ бўлса керакки, сувнинг йўлида майсалар ўсган. Одатда шундай бўлади: хамина сув оқиб турадиган ариқдаги тошларни ҳам зулуксимон майсалар қоплаб олади. Унда тошларга оёқ кўйиш ҳам хавфли, сирғалиб кетади киши. Нима қилиш керак? Аланглайман. Сал нарида айри арча ўсган, танаси битта-ю, бир қарич кўтарилгач, бўлиниб кетган. Унинг чакалаклари шу қадар тигизки, қуш ҳам учиб кира олмаса керак. Қизик: арчанинг қуйи шохларида биттаям япроқ йўқ, ҳаммаси тўкилиб кетган. Ана, тагида кўрпа бўлиб ётибди. У ерга боргим келди, лекин юрагим дов бермади. Мен, ҳамон ота-онам билан кўришишга умид қилар, улар мени излаб топишларига кўз тутар эдим. Шунинг учун уларни чақира-чақира хириллаб қолган томоғимни яна ишга солмоқчи бўлдим. Бироқ энди нимадандир кўрқдим. Овозимни чиқармаслигим керак деб ўйладим.

Шуниси қизиқки, биз ҳали Зовбошидан ўтган бўлсак ҳам, мен ҳозир нақ шунинг оғзида турганимни ўйламас, ўзимни ўрмонда адашган, унинг қаеридадир қакқайиб қолган деб ўйлар эдим.

Нима қилиш керак? Жим ўтираверсам ўтиравераман. Йиғлагандан ҳам фойда йўқ. Ақлни ишлатиш керак. Хўш, нима қилдим энди? Нима қилиб бўлса ҳам одам юрган сўқмоқни топишим керак. Сўқмоқни топиб, шу йўл билан кетсам, албатта бир «юрт»га бориб қоламан. Тоғда «юрт» деганда чўпонлар кўнадиган, ўтов тикадиган ерни ҳам тушунишади.

Эҳтиёткорлик билан атрофимни кўздан кечирдим, ерга тикилиб, нари-бери юрдим. Ўз изларимни кўрдим. Йўқ, бу излардан кетмайман... Менга сўқмоқ керак!

Қоянинг тагидан ўтган эдим, не кўз билан кўрайки, рўпарамда узунгина ёлғизоёқ сўқмоқ чўзилиб ётибди! Ирғиб шу йўлга тушиб олдим. Қизик, тупроғи оқ бўлсаям лой экан-а. Нега бунинг тупроғи оқ? Ҳа-а, сўқмоқ ёқалаб кетган қояларнинг таги оқ экан, шундан уваланиб тўкилган. Қанийди бирон одамнинг изини кўрсам, шунда бу сўқмоқдан одам юрганига ишонардим. Ахир, бу хайвонлар юрадиган сўқмоқ бўлиши ҳам мумкин-да! Ажабо! Омад деганлари шу-да! Беш-олти қадам босган эдим, сўқмоқнинг нишабига сирғалиб тушган каттакон этик изини кўрдим. Ў! Маза! Бу ердан одам ўтган, ким бўлсаям одам ўтган! Нега унинг изи нишабда қолган? Нима бало, у нишабга тушиб кетганми? Йўқ, нишабга тушмаган бўлса керак: шу йўлдан кетган-у, бундаги изларини уваланиб тушган тупроқ бекитган бўлса керак... Шунга қарамай, мен нишабликни кўздан кечирдим. Сўнг яна уч-тўрт қадам кўйган эдим, яна нишабга сирпанган изни кўрдим. Бўлди! Овчи юрган. Ўшанда сўқмоқ нам бўлган. Шунинг учун оёғи сирпанган! Буёқдаги изини уваланган тупроқ бекитган, нишабдаги излари қолган.

Юряпман-у, нотаниш одамнинг қаёққа боргани мени қизиқтираверди. Агар овчи бўлса, бирон камарга боради. Камарлар одатда тоғнинг белида, шамолдан пана, атроф яхши кўринадиган ерда бўлади. Агар «юрт»га борган бўлса, бўлди! Тоғда отамни танимайдиган одам йўқ. «Олломурад чўпоннинг боласиман!» десам, бас. Дарров бир ҳамроҳга кўшиб, отга мингазади. Қарабсизки, чўлга кетиб боряпмиз-да!

Бир маҳал йўл кенгайиб кетди. Шунда тепага қараб, дўппим тушгудек бўлдим. Мен ёқалаб келаётган қоялар жуда баландга кўтарилиб кетгандай эди. Шунда қандайдир даранинг соҳили остидан кетаётганимни пайқадим. «Зовбоши!» деган сўз ёдимга тушди-ю, бунга ишонгим келмади. Бу сўзни тезроқ миямдан чиқариб ташлаб, яна орқага қайтмоқчи бўлдим. Бироқ, қарасам, пастни қоплаб ётган туман қорайгандай. Осмонга қарадим: оч-тунд рангда.

Оббо! Кеч тушиб қолибди-ку? Ахир, уйдан чиққанимизда пешиндан ўтган эди. Нима қилдим? Қоронғига қолмай, одамларга етай! Энди сўқмоқдан чопкиллаб кета бошладим. Сезиб қолдимки, сўқмоқ пастлаб боряпти. Бу пастлагани сари дара соҳили ҳам кўтарилиб кетяпти... Юрагимга бирдан ваҳима кирди-ю, дарров ўзимни тўхтатиб олдим. Севиниб кетдим, ахир, «юрт» дегани ҳам сувдан узокда бўладими? Сув-чи? Сув пастликда бўлади-да! Э, каллаварам!.. Энди чопа бошладим.

\* \* \*

Қош қорайди шекилли... Ёруғдан чиққанимда, балки ҳозир атроф қоронғи бўлиб кўринамиди? Сўқмоқ бирдан иккига бўлинди-ю, бири соҳил ёқалаб кетганини, бири пакар арчаларни айланиб ўтиб, пастликка кетганини кўрдим. Ҳаялламай иккинчи сўқмоққа тушдим.

Бир оз юрган эдим, баданим жунжика бошлади. Ха-а, сувга яқинлашяпман-да шунинг учун совқотяпман. Сув уриб кетган жойдан ўтиб, шохлари кесилган арчага дуч келдим — кувониб кетдим. Демак, буни одамлар кесган. Шу ерда уй бор!

Шунда қулоғимга сувнинг шариллаб тўкилаётгани эшитилди. Хў, иш дегани мундоқ бўпти-да! Чопонининг барини белбоғимга қистириб олиб, ўн қадамча босган эдим, қарасам, жилдираб сув оқаётган ариқ бўйига етибман. Унинг нариги бетида кичкина бир уйча турибди! Уйчанинг айвони ҳам бор, супаси ҳам.

— Ҳов, амаки! — деб чақирганимни билмай қолдим. Бирдан тисланиб, бояги шохи кесилган арчага етдим, тирмашиб белига чиқиб олдим.

Сиз чўпонларнинг итини биласизми? «Эшакдай ити бор экан», дейишади бизда. Ана шундай кўппаклар чўпонда бўлади! Уларнинг қўриқчилари шу-да! Бўриларнинг жазосини берадиган азроиллари ҳам шу! Чўпон учун оламда итдан қадрли маҳлуқ бўлмаса керак! Кези келганда ўзлари емай, овқатини шу итига беради. Мен бегонаман! Ҳозир чопиб чикса нима қиламан! Гажиб ташлайди мени! Арчанинг шохиди ўрнашиб олиб, яна чақирдим:

— Ҳов, юрт эгаси! Ҳо, бой бобо! Амаки!

Ит ҳам хуриб чикмади, уй эгаси ҳам кўринмади. Ҳайрон бўлдим; бирон ёққа кетишганми? Э калла! Ҳозир тоғда чўпон қолдимми ахир? Кўчган-да чўл қаердасан деб!

Арчадан секингина пастга тушдим. Иккиланиб ариқ бўйига етдим. Ариқ суви каттагина харсангдан бурилиб тушаётган экан. Шу жойи шариллапти. Гангиб уйга қарайман, сувга қарайман, орқамга қарайман. Хўрсиниб, чўнқайдиму сув шариллаб тўкилаётган чуқурга қараб, ундаги сув устини ўргимчак тўрлари ўраб олганини кўрдим. Этларим жимирлаб кетди. Сувнинг юзини ўргимчак ўраб олибдими, демак бу ердан мол-пол сув ичмаган яқин орада.

Мен нукул чўпонлар ўтовда, қапада яшайди дердим. Рост. Лекин ҳаммавақт бир хил яйловда келадиган чўпонлар баъзан мана шундай уйчалар ҳам ясаб қўйишади. Сув яқин, лой қилиш осон. Яйловда бундай уйларни учратиш маҳол. Кейин, бундай уйларнинг бир ҳикмати бор: чўпон ўтовини бузганда, «юрт»да ҳеч нарса қолдирмайди. Бундай уйдан кўчганда, ошиқча нарсаларини ташлаб кетаверади... Мен ўғрилиқ деган гапни кейинчалик эшитганман: тоғда тулки кўп, шу ҳақда айтишар эди: «Анави холанинг хўрозини ўғирлаб кетибди. Капасига кириб, чўпқаймоғини ўғирлаб кетибди!»

\* \* \*

Ариқдан ҳатлаб уйга яқин бордим. Шунда яна кўрқиб тўхтадим: бу кимсасиз уй, унинг биқинида ёки такхонасида нима йўқ дейсиз? Лекин қарашимда одамлар яшаган уйнинг туриши менга мадад бўлди: ҳар ҳолда бу кимсасиз, ёввойи, ўрмонли дарада бундай қўноқнинг бўлиши кўп яхши-да!.. Ҳар эҳтимолга қарши деб, ерни тимирскиладим. Катта бир тош қўлимга илинди. Уни олиб, супага сакраб чиққан эдим, ўчоқ бошида менга ўқрайиб қараб турган қоп-қора, жунлари хурпайган маҳлуққа кўзим тушди. Нима бу? У баттар хурпайди ва «м-ияв», деб овоз чиқарди. Сўнг дик-дик сакраб, супа лабига етди-да, ўзини пастга ташлаб ғойиб бўлди... Ёпирай! Бундай катта мушукни биринчи кўришим эди. Ўтган йили яйловга келаётганда, йўлда бир чўпоннинг қарвонига етган эдик. Шунда битта сарик мушукни кўрган эдим, жуни нақ ерга тегиб турарди. Нимага бундай деб сўрасам, «отаси тулки, онаси мушук» дейишганди. Кейин бунинг сирини билиб олгандим, гоҳо чўпонлар ўзлари ошиқча деб билган мушукларини ва молга яроқсиз бўлиб қолган итларини ташлаб кетишади. Шунда агар мушукни бирон жондор еб кетмаса, у ўз қавмига яқин бирон ҳайвон билан топишади. Мунақа сарик мушуклар ўшалардан тарқалади.

Хуллас, қора бароқ мушук ғойиб бўлди. Мен бу мушукни одатдаги мушуклардан эмаслигини билдим ва ўзимга «эҳтиёткор бўл» деб, бир-икки қадам босдим. Тошни пастга ташлаб, оёғимнинг лойини супа четига қоқдим...»

\* \* \*

Қоронғи тушиб қолган, йигирма қадам наридаги қора нарсанинг нималагини кўра олмас эдим. Бироқ, унга тикилиб, қорамолнинг тапписи — гўнг эканини фаҳмладим. Сўнг ўзим тушиб келган

сўқмоққа қарадим, унинг шохи кесилган яланғоч арчагача бўлган бўлагини кўрдим, холос. Қарасам, томнинг тепасидан оппоқ туман мени ўраб оладигандай тушиб келяпти. У худди булутга ўхшайди. Жуда чиройли эди! Ҳатто хурсанд ҳам бўлдим. Бироқ шу оннинг ўзида мени яна ваҳима босди ва руҳим тушди: ана холос! Одамлар йўқ, бу ташландиқ кулба!.. Энди нима қиламан? Шу ҳақда ўйлаб, нима қилиб бўлса ҳам бу тунни шу ерда ўтказишдан бошқа чорам йўқлигига ақлим етди. Эрта нима бўлади? Уни эртанги кун кўрсатади! Наҳотки эртагаям дарани туман босиб ётса... Дара, дедиму, эгим жимирлаб, кўнглим бу жойнинг Зовости эканини айтиб турар, лекин мен бу фикрга ўзимни кўниктиргим келмас эди.

Хўш, иш бошладим бўлмасам!

\* \* \*

Бундай маҳалда қиладиган биринчи ишинг — ўт ёқиш бўлади. Нима учун? Билмайман... Ҳозир кун совуқ эмас. Терлаганимданми, баданим ҳам иссиққина эди. Лекин нуқул ўт ёққим келар эди. Бунинг сабаби шунга ўрганганимда бўлса керак. Чунки оқшом тушдимми, бас, ўтовимиз ёнидаги катта ўчоқда ўт ловиллар, гоҳо унинг чўғи уйга киритилиб, ўртадаги ерўчоққа тўкилар, биз унинг атрофида кур тутиб ўтиришардик... Айтмоқчи, биламан-ку: оламда инсондан зўр нарса йўқ! Ҳамма жониворлар инсондан кўрқади. Мен ҳам инсонман. Бундан ташқари, инсоннинг қўлидан ўт ёқиш келади. Ҳайвонлар эса ўтдан қочади. Демак, тезда ўт ёқсам, хавф-хатардан ҳам қутуламан. Ана гап қаерда!.. Мен шоша-пиша чўп-чўпчак излашга тушдим. Айвонда хас ҳам йўқ эди. Супадан сакраб тушганим, эшиги очиқ такхонада қаланиб ётган шувокқа кўзим тушди. Апил-тапил ичкарига кирдим-у, бир қўлтиқ шувокни кўтариб қочиб чиқдим. Гўё такхонада бир ҳайвон, ҳеч бўлмаса, анави ярим мушук пусиб ётибди, орқамдан човут солади!

Супага чиқиб, шувокни ўчоқ бошига элтиб қўйдим. Хўш, энди ёндириш керак. Э, гугурт қани! Бу уйда яшаган одамлардан айлансанг арзийди! Шундоқ девордаги миҳга санчиб қўйилган гугуртни кўрдим. Ола солиб, бир шувокни оёғимда топтадим, кейин уни ўчоққа тикиб, тагидан олов бердим-у, гарансиб қолдим. Бунинг фойдасини сезмадим. Агар ўчоқ устида чойдиш бўлса, бошқа гап эди. Э, лапашанг! Уйга қарамайманми? Эшикка бурилдим. Эшик занжирланган, тақа кулф илинган. Оббо! Секин дераза ёнига бордим. Итарганим, очилмади. Ромнинг четидан ушлаб бир тортдим, очилиб кетди. Шунда бировнинг уйига сўроқсиз кираётганим учун сал-пал хижолат ҳам тортдим. Лекин нима қилай? Бир нарсасини камайтириб қўймайман-ку? Эртага яхшилаб бекитиб кетман. Бу ерда бир кеча кўнганимни билган дара ҳайвонлари ҳам бир-икки кун бу хонадонга яқинлашмайди!

Секин ичкарига қадам босдим. Димоғимга туршак, майиз ҳиди урилди. Ҳа-а, демак, бу мевалардан ҳам бор экан-да. Оз-мозгина олиб еймиз. Уй эгасига ғойибона раҳмат айтамыз. Хафа бўлмас, ахир, одам қимматми, мевами? Онам бечора нуқул гап орасида: «Одам топилмайди, нарса топилади!» дейдилар. Бечора онагинам! Ҳозир унинг ахволи қандай экан?.. Эҳ, онажон! Гапингизга кўнмадим-да, ўзбошимчалик қилдим! Лекин мен сизларга, ўзимизга яхшилик қилмоқчи эдим-ку?! Ҳай, майли. Бўлган иш бўлди энди... Уй жуда ҳам қоронғи экан. Гугурт чаққандим, кўзим тўрдаги ёғоч сандикка тушди. Унинг устида учта кўрпа тахлаб қўйилган, тагида битта кигиз ҳам кўринар эди. «Ҳа, шулардан биттасини олиб ётаман!» деб ўйладим. Яна гугурт чақиб, пойгакка қарадим. Бир қоп тиралиб турибди, ичида нима бор, ким билади дейсиз. Чойдишни тополмадим. Кейин, ўзлари билан чўлга олиб кетган, деган қарорга келдим. Қозон бор экан, лекин унда нима пишираман. Қолаверса, бу ташвишларнинг нима кераги бор: мен чойга жуда ҳам хумори эмасман, бир ўзимга овқат пиширишнинг ҳам ҳожати йўқ... Жиндек нон топсам, ха-ха, нон топсам, бас! Анави ариқнинг сувига ботириб ейман-қўяман. Агар бир коса қатиқ ёки бир-икки бўлак гўшт бўлгандами! Афсус! Борига қаноат қилиш керак. Мен ўз уйимда эмасман.

Қопнинг орқасидан бир рўмолга тугиб қўйилган қокнон топдим, аллақанчасини ўнгиригимга солиб, ташқарига чиқдим. Жийда, майиз излашга ҳам ҳафсалам бўлмади...

Ўчоқда ёнаётган ўтнинг сўнишини томоша қилиб ўтирарканман: «Нима қиламан бу ерда? Уйга кирсам-чи? Ўзимнинг борлигимни кўрсатиб нима қиламан?!» деб ўйладим. Ўт сўнгач, супа пастини қоплаб олган туманга қарадим-да, уйга кириб, деразани беркитдим. Гугурт чақиб, хонани яна кўздан кечирдим. Сўнг пайпаслаб тахмондан кўрпа билан кигизни туширдим. Кигизни ёзиб, кўрпани солдим.

Сўнг бир оз иккиланиб туриб бошқа кўрпани устимга ёпдим.

\* \* \*

Дераза тагида ётибман. Чарчаган эканман, кўзим илиняпти. Лекин кўрқяпманми, ухлагиси келмаган одамдай кўзимни очаман. Деразага тикиламан, ташқарига кулоқ соламан. Бир маҳал айвонда нимадир гурс этди. Бошимни кўтариб қарадим. Устун тагида кўзи бинафшаранг бўлиб, оқшомги мушук турибди. «Ҳа, уйга кириб бўлсан!» дедим. Деразани тортиб кўйиб, бошимни ёстикқа кўйдим. Кечаси икки марта уйғондим. Баданимни нимадир талади, бургамикин, деб ўйладим. Лекин уйку зўрлик қилди, қотиб қолибман.

\* \* \*

Одатдагича сахар вақтида уйғониб кетдим. Қаерда ётганимни анча вақт эслолмадим. Сўнг ирғиб туриб, деразадан қарадим. Туман йўқ, чап томондаги дара соҳилини куёш нурлари ёритиб турар эди. Кайфим чоғ бўлиб кетди. Деразани ланг очгандим, тагин ўша мушукни кўрдим. Нима бало? У шу ерга ўрганиб қолганми? Ёки бир вақт бу уйнинг хонаки мушуги бўлганми? Ўчоқ томонда экан, тагин «мияв» деди-да, супадан тушиб кетди. Деразадан хатлаб, тагин изимга қайтдим. Кўрпа-тўшакни йиғиштириб, сандиқ устига тахлаб кўйдим. Ташқарига чиққан еримда яна қайтдим. Қоп орқасидан яна пича қоқнон олиб, кўйнимга солдим. Сўнг ҳар эҳтимолга қарши деб пичоқ изладим. Лекин тополмадим.

Супадан тушган еримда, яна такхонага қарагим келди: харилар орасидан узун ҳасса топдим. Суяниб, булоқ бошига бордим. Атрофни томоша қилдим. Чамамда, бу ер кичкина қишлоқча эди. Яна тўртта мана шунақа кулба қаққайиб турибди. Ҳар бирининг такхонаси бор. Яна, олдида кенгина майдон, майдон адоғида гўнг, қий уюми. Томоша билан бўлиб, нима қилишим кераклигини унутган эканман. Бирдан эслаб қолдим-у, йиғлагим келди. Бироқ отамнинг: «Йиғидан фойда йўқ, ўғил бола йиғламайди», деб айтган гапларини эсладим. Тўғри-да, йиғлаб ўтирсам, биров мени йўлга солиб кўяди-ю, мен отамни топиб оламанми? Йўқ, албатта. Ҳаракат қилиш керак.

\* \* \*

Беихтиёр ариқдан хатлаб, кеча тушиб келган сўқмоғимга чиқиб олдим. Ана шунда мен Зовостида эканимни билдим. Ишондим ва оёқларим титрай бошлади. Тезгина бу ердан кетишга, тезгина анави соҳил остидаги сўқмоққа чиқиб олишга интилдим. Ҳар ҳолда жар тагида бўлганингдан кўра, унинг тепароғида бўлганинг яхши-да!

Кейин бирдан-бир йўл Зовнинг бошига чиқиб олиш. Ўша ерга чиқиб олсам, марра меники! Кечаги аравамиз изини ҳам топарман. Сўнгра, у ердан тоғнинг этаклари кўзга яққол кўринади. Чўлнинг қаёқда эканини билиб оламан-да, ўрмоннинг холи жойлари билан юриб, бу ерлардан чиқаман. Нарёғида йўл топиш осон. Хўш, тепага қандай чиқиб олсам бўлади? Бу саволга жавобни тезгина топдим: мана, рўпарамда соҳилни ёқалаб сўқмоқ йўл кетган. Ҳар ҳолда бу овчиларнинг йўли бўлиши керак. Бундай йўл албатта тепага чиқади. Тоғда кўп юрганман, кўп юрганман бундай йўллардан.

Йўл тепага чикмаганда ҳам, тепанинг биронта бузилган еридан ўтади-ку! Ўша бузук жойлардан юриб, мен ҳам тепага чиқиб оламан-да!

\* \* \*

Сўқмоқ тобора пастдаги ўрмондан ажралиб, тепага кўтарилиб борар, бу мени хурсанд қилар эдим. Лекин нимагадир сув ичгим кела бошлади. Шу мени ташвишга солди. Нима қилай? Сув ичайин деб пастга тушаманми? Йўқ, чидайман. Тушсам, яна қайтиб чиқишим керак. Чикқунимгача яна чанқаб қолишим мумкин. Кунбўйи пастга тушиб, тепага чиқиб юравераманми? Чидайман... Эҳ-хе, пастнинг манзараси антиқа экан.

Мен ариқ деб ўйлаганим кичкина сой экан. Соҳилларини қамиш босиб кетган. Улар сап-сарик. Лекин ичида чўчка бор. Тоғда ёввойи чўчкадан кўпи йўқ. Буни тоғда юрган киши яхши билади. Бироқ

чўчкадан қутулишни биладиган киши учун у хавфсиз. Қутулишни билмасанг, унда ҳолинг хароб. Мен йўлимда бир гала чўчкага дуч келиб, улардан эсон-омон қутулдим. Буни кейин айтиб бераман... Сойнинг соҳилини қоплаган қамишлардан сал нарида ва сал берида чакалакзор, арчазорлар. Айниқса нариги соҳиддаги арча шу қадар зички, устидан бемалол юриш мумкиндек туюлади. Кўм-кўк ўтлоқнинг ўзи-я!.. Муюлишга етиб тўхтадим. Сўқмоқнинг адоғини кўрай деб қарагандим, рўпарамда уфкни қиялаб ўтган тақасимон тоғ кўринди. Донг қотиб қолдим. Мен Зовостида эдим, тўғрироғи, Зовости билан Зовбошининг орасида, тоғликлар тили билан айтганда, «кат»дан ўтган сўқмоқда эдим. Бир томондан буни билганим ҳам яхши бўлди. Нимага десангиз, ўзимни бир оз босиб олдим: демак, яна ҳам эҳтиёткор бўламан энди... Бироқ хўпам йўл тутган эканман-да! Тепага чиқиш қийин деб сой ёқалаб кетсам бормиди? Нима балоларга йўлиқар эдим.

\* \* \*

Зов бетининг манзараси ҳам чиройли эди, буни тан олмай бўлмайди. Бу метиндек тик деворнинг кўпдан-кўп жойлари дарз кетган. Ана шу дарз кетган жойлардан кичкина бўлиб ўрик, ёввойи бодом ва наъматаклар ўсган. Уларнинг бундай ёввойи, кимсасиз жойда ўсиши нима учундир кишида раҳм-шафқат уйғотар экан. Худди азиз бир нарсанг бу ёввойи жойларда адашиб қолиб кетгайдай. Уларнинг мевасидан ҳам инсон зоти фойда топмайди. Қушлар, калхатларга ем бўлиб кетади... Лекин ҳозир, ёшим бир ерга етиб ўйлайман: ана ўшанақа жойларнинг бўлгани ҳам яхши, дўстлар! Улар бизга Ватанимиз тупроғи қадим-қадим замонларда қай аҳволда, қай ёввойи кўринишга эга бўлганини яққол кўрсатиб туради. Энди ўйлаб қарасам, менинг ўша вақтда адашиб, ўзимга-ўзим йўл топиб, ҳаётга интилишим ҳам кўп завқли бўлиб туюлади. Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, бизнинг олис аждодларимиз ўзларига ўзлари шундай қилиб йўл очган эмасми? Шу йўл билан тажриба орттириб, ақлларини пешлаган эмасми? Шу йўл билан инсон сифатида тараккий қилган эмасми?..

\* \* \*

Мен тагин ҳам юқорилаб кетиб борардим, Зовости кўз илғамас пастликда қолиб кетарди. Шунинг учун энди пастга қарамас эдим. Қарасам, бошим айланади. Бу ердан тушган одам пастга етолмаса керак... Бир пайт сезиб қолдимки, тепага қараш ҳам кишининг бошини айлантиради: юрагинг «шув» этади-да, еру осмон чирпирак бўлади, кўнглинг айнаб, тек қотиб қоласан. Мен бу аҳволда узокқа бора олмаслигимни сездим. Нимага десангиз, бир муюлишга етганда, юриб келаётган йўлимга қарадим-у, осмон узилиб, оёғим остига тушганда ҳам изимга қайтолмаслигимни сездим. Бу ерга қандай етиб қолдим? Ҳайрон бўлдим. Энди бирдан-бир йўл — тепага чиқиб олиш, йўлни давом эттириш! Шундай экан, ўзимни бу йўлга кўниктиришим керак. Шундай кўникайки, асло иккиланмай! Лекин қандай қилиб?.. Э, ахир, бу сўқмоқдан одам юрган-ку, деб ўйладим мен. Одам бўлганда ҳам менақанги кичкина одам эмас, каттакон овчи юрган. У шу тор сўқмоққа сиғибди. Мен сиғмайманми? Бу йўл мен учун тор кўчадай гап-ку аслида! Шундай, дўстим Бердимурод! Олға! Олға!

Навбатдаги муюлишдан ўтиш қийин бўлди, йўл нишаб эди. Ўйлаб-ўйлаб ўтишга қасд қилдим. Ўтиб олдим. Бироқ сўқмоқнинг кичрайиб қолганини кўриб, капалигим учиб кетди... Шу йил баҳорда ўтовда эшитган бир ҳикоям ёдимга тушди, анави, қор босган тоғ бағирларида ҳам мана шунақанги «кат»дан ўтган сўқмоқлар кўп бўлар экан. Шундай сўқмоқларнинг бири тоғнинг тепасида жойлашган бир қишлоққа олиб борар экан. У қишлоқ аҳли бир замонлар ёвдан қочиб, тоғ устига чиқиб кетган экан. Шу сўқмоқдан фақат бир киши юра олар экан, юрганга ҳам елкасини девордан узмай юрар экан, деб ҳикоя қилган эди отамнинг ошнаси. Агар икки киши бир-бирига рўпара бўлиб қолса-чи? Унда чек ташлар экан. Қайсиниси ютса, шу ерда қолар экан. Ютқазгани ўзини пастга ташлар экан... Мен ўшанда бу ҳикояни эшитиб, кўп ўйлаган эдим: одамлар мард бўлар экан-да, а? Масалан, ютқазган киши пастга ташлагиси келмаса, ёки у, ютган кишидан кучлироқ бўлса, унда шеригини бир мушт билан жарга қулатиб, ўтиб кетса бўлмайди? Йўқ, бўлмас экан... Чунки лафз бор экан уларда. Ҳозир у қишлоққа олиб борадиган сўқмоқ кенгайган, дейишади. Ўша сўқмоқ деворини тешиб, қозик қоқиб чиқибдилар. Қозикнинг устига шох-шабба босилган эмиш, энди у йўлдан эшак ҳам бемалол ўтар экан... Шу ҳикоя ёдимга тушиб, назаримда рўпарамдан биров келаётгандек бўлаверди. Овчи бўлса, мени кўтариб олади,

деб ўйладим. Ёки мен унинг оёқлари орасидан ҳам нариёққа ўтиб оламан... Айтмоқчи, учрасин, учрасин овчи! Одам учрасин! Менга одам керак-ку?! Лекин ҳайвон учрамасин, ҳеч-ҳеч! Унда ҳолим хароб бўлади... Унда, онажоним, хайр! Отажоним, хайр! Кичкина синглим, ўтовимиз, молимиз, каклигимиз, хайр!

\* \* \*

Бузуқ жойга етдим. Бунинг кўриниши ғалати-я! Тошлари қизил, кум тошми дейман. Бўйим баравар антика чўққилар шўппайиб турибди. Катта бир қоя ёнидан ўтган эдим, оёғим остидан чириллаб бир села чил кўтарилди... Чил дегани какликдан кичикроқ бўлади. Лекин гўшти какликнинг гўшtidан мазали дейишади. У ҳаммавақт шунақа бузуқ жойларда яшайди. «Села» деб каклик ва чиллар галасига айтишади. Мен бир нафас тўхтаб қолдим-да, яна жилган эдим, тагин битта чил ортимдан кўтарилди ва унга қарайман деб донг қотиб қолдим... Бояги, йўқ, кечаги қора бароқ мушук менга эргашиб келаётган экан. У сакраб чилни ҳавода тутиб олди; бир оз тисланди-да, панжаларида босиб туриб, менга «мияв» деб қаради. Мен унинг кўзларида қандайдир ғамгинликни кўрдим. «Бу ёввойи, мени емоқчи», деб ўйлаган ўйим бошимдан учди. «Бу одамларнинг уйида яшаган мушук-ку? — деб ўйладим. — Одамлар эса, буни ташлаб кетишган... Албатта ташлаб кетаётганда, кўзини боғлаб ташлаб кетишган. Бўлмаса эгасини қоралаб топиб боради-да! Энди бу бечора одамларни соғинган чамамда! У-ў, фалокат! Чилни ейди-я?» Лекин бари бир ундан кўрқдим. Орқамга қарай-қарай қаршимдаги бошқа қоядан айланиб ўтдим. Яна қарагандим, оёғим тойиб кетди... Тошга ёпишдим. Айтмадимми, бундай жойларда эҳтиёт бўлиш керак деб. Ўпқонга тушиб кетишимга сал қолди-я!

\* \* \*

Ана шу ўйқнинг охирига етиб, бир тўда ёввойи чўққага дуч келдим. Улар ҳайрон бўлгандек таққа тўхтаб, қозондек бошларини кўтариб қарашди. Мен ҳам серрайиб туриб қолибман. Шунда четда турган кичикроқ бир чўққа «хуқ» этиб овоз чиқарди-да, сузмоқчи бўлган новвосдек бошини эгиб олиб менга югурди. Мен хангу манг бўлиб қолдим ва жонҳолатда ёнбошимдаги харсангга тирмашдим. У харсангга етиб келганида, мен тепада эдим. У харсангни айлана бошлади. Тўзғиб қолган бошқа чўққалар ҳам тўхтаб менга қараб туришарди... Агар шу чўққанинг ўрнида ўртача бир ит бўлганда ҳам харсангга сакраб чиқар, ҳатто улоқ ҳам бу харсангда бемалол ўйнаб юрган бўларди. Лекин у чиқа олмади. Чиқа олмайди ҳам! Чунки у тўғрига юрадиган ҳайвон! Унга тўғрима-тўғри келган кишининг ҳолига вой! Тумшуғидан чиқиб турган оппоқ тишлари билан ёриб кетади. Шунинг учун ҳам тоғликлар чўққага дуч келган-да, унга чап беришни яхши билишади. Сал чап бердинг-ми, бўлди, у ўтиб кетади. Изига қайтиб келгунча сен холироқ жойга бориб оласан!.. Ана шундай! Ҳайвонларнинг хулқ-атворини билиш керак. Чўққалар айланиб, айланиб, худди мен келган сўқмоққа ўтишди. Мен бўлсам, вақтни бой бермай, харсангдан сакраб тушиб, олға жилдим. Тепага чиқиб олдим. Қатқалокдек ёрилган харсанглар устида турар эканман, этак томондан мушукнинг миявлани эшитилди. Нима бўлди унга? Чўққалар билан кутилмаганда учрашиб қолдимми? Чўққаларнинг у билан нима иши бор? Ё бошқа фалокат рўй бердимми? Ёки ўзларининг ҳафсаласи пир бўлиб қолиб кетишдимми? Қайта кўрмадим уларни.

\* \* \*

Шундай қилиб, мен Зовостидек даҳшатли жойдан осонликча кутулдим. Агар илгарироқ табиат сирларига қизиқмаган, ҳайвонлар, атрофимизни ўраб турган шароит ҳақида ҳеч нарса билмаганимда, ким билади, мен у ердан қандай қилиб чиқолардим?.. Лекин кейинчалик ҳам Зовостига бўлган қизиқишим сусаймади. Мана, ҳозир зоологман, ҳайвонларни ўрганувчиман. Яқинда Зовбошига бораман. Унинг сирларини очаман, илм билан, тажрибаларимга асосланиб у ерга бемалол кираман... Энди ўйлайман: ҳар ҳолда қизиқувчанлик бўлгани яхши экан, дўстлар!

\* \* \*



Айтмоқчи, энди ҳикоянинг давомини ҳам айтиб берайин: буни карангки, мен Зовбошининг биз аравада юрган томонидан эмас, нари томонидан чиққан эканман. Шунинг учун соҳилни, ўша тақасимон тоғлар тизмасини айланиб, аравамиз қолдирган изларга тушгунимча кун кеч бўлди. Мен шу қадар очикдим, ҳолдан тойдимки, кўз олдим қоронғилашиб, гандираклаб борардим. Лекин одамларга интилардим! Битта инсон қорасини кўрсам, дер эдим... Ниҳоят, ундай инсон ҳам кўринди.

Тоғдан кечикиб кўчган бир чўпоннинг кўйларини кўриб, унинг ити менга ташланишини ҳам ўйламай, охирги кучимни йиғиб чопдим. Унга етдим, кейин нима бўлганини билмайман... Чўлдаги типовой қилиб қурилган уйимизда кўзимни очдим... Отам мени топиб олган экан. От чоптириб бориб қолибди. Чўпон мени чакмони билан бекитиб: «Суюнчисига нима берасиз?» деб сўрабди. Отам бир кўй ваъда қилибди. Кейин чўпон кулиб, мени унга кўрсатибди... Ўша куни уйимизда катта зиёфат бўлди. Бошқа чўпонлар ҳам отлиқ бўлиб, мени излагани кетишган экан, келишди... Отам мени уришмади. Фақат: «Болам, турмушда ҳам шундай қилиб, ақл-фаросат билан йўл топсанг бўлгани. Бу адашув сенга сабоқ бўлсин!» дедилар. Онам ҳам, гапимга қулоқ солмадинг, деб таъна қилмадилар.

1971

## ЖЎРАБОШИ

Укам Хайруллага

— Ҳабилла ака, армияга кетасизми? — деб сўради кир-чир панжаларини тупроққа тираб ўтирган кичкина Инъом.

Соябони узун шапкасини орқага суриб, устарада қирилган бошини кафти билан силаб ўтирган Ҳабибулла ер остидан унга қараб:

— Бурнингни арт, лой бўлиб кетибди, — деди.

Ҳабибулла жилмайди. Унга қўшилиб атрофини ўраб, чўнқайиб ўтирган «шайкаси» аъзолари хахолаб кулиб юборишди.

Ҳабибулла даврадан четда, олча тўнкаси ёнида чўнқайиб ўтириб, бароқ думи билан ерни сийпалаётган итига ўқрайиб:

— Кўктой! К-ўўк! Бу ёққа кел! Иди! — деб тиззасининг кўзига шапатилади.

Кўктой ўрнидан турди, бўйнини чўзиб, думалоқ тумшуғини пасайтирди, думини лапанглатди, аммо келишга журъат этолмади.

— Йўл беринглар унга, Нурка! — деб кўлларини чўнтагига тикиб, бир яланг оёғи билан иккинчи оёғи тўпиғини қашиб турган қорача болага бақирди. — Йўл бўшат унга, Нурка!

Нурка лақабли қассобнинг ўғли Нурали тисланиб, итга:

— Ўт, ошна! Ўт! — деди, ит яна қийпанглагач, чоғиб бориб, уни бўйнидан кучоқлаб тортди. — Ке, ке деяпман! Атаман билан хайрлаш!

— Кўявер, ўзи келади, — деди салмоқ билан Ҳабибулла ва ўрнидан ирғиб туриб, бир оёғини олдинга чўзиб, тиззасини букди-да, сонига «тап» этказиб урди.

Нурали қўйворган Кўктой белини у ён-бу ёнга қилпанглатиб, эгаси ёнига келди. Ҳабибулла тиззасига яна бир урган эди, ит орқа оёқларида тик туриб, олдинги чангли оёқларини Ҳабибулланинг тиззасига қўймоқчи бўлди. Ҳабибулла унинг узатган оёқларини ушлаб, олдига тортди, Қўймучига итнинг ўмровини тираб, бароқ, оқ жунларини силади, эгилиб қорамтир тумшуғидан ўпиб олди.

— Кўзи, — дея болаларнинг энг дуркунига мурожаат қилди. — Сен қараб тургин бунга. Қариб қолган, итлар билан уришмасин, овқатга унчалик иштаҳаси йўк, унга гўшт-пўшт бериб тур.

Узун, семиз кўлларини орқасига қилиб, тўладан келган гавдасини эгиб турган Кўзи уйқули кўзларини очиб юмди.

— Менга ишонаверинг, — деди. — Мана, Нурка кушхонадан кунора ичак-човоқ олиб келиб туради, а, Нурка?

— Бўпти, мен ҳар куни десангиз, ҳар куни опкеламан! — деб бидирлади Нурали ва яна топширик борми, дегандай Ҳабибуллага қаради.

Ҳабибулла итни қўйиб юборди.

— Да, — деди ва почаси кенг қилиб тикилган қалами бахмал шимининг орқа киссасидан «Столичный» пачкасини олди. Битта сигаретани олиб, юпқа лабларига қистирган эди, жингалак сочли, тумшуғи олдинга туртиб чиққан Ашим:

— Ҳой, — деди, кўзи билан пачкага ишора қилиб, менгаям бер дегандай бўлди.

Ҳабибулла пачкага қараб ўйга толди, сўнг сахийлик билан уч-тўртта сигаретанинг ярмигача чиқариб, унга узатди.

Ашим битта сигарета суғуриб олиб, шартта лабига қистирди. Нурали чизган гугурт чўпида ёндирди.

— Бўлмаса уй-уйларингга боринглар энди, — деди Ҳабибулла. — Кечқурун мен хуштак чаламан.

Болалар аста-секин тарқала бошлашди. Ҳабиб кўчалари томон жилди. Кўктой гунгурсдай гавдасини қилпиллатиб унга эргашди: эгасининг оёғига ўралишар, болдирини тишлайдигандай тумшуғини суркарди.

Улар орқасидан сигаретаси чўғига туф-туф деб келаётган Ашим қўнғироқ сочли бошини орқага ташлаб:

— Ҳой, Ҳабиб! Отангга Ашим товукларга дон бериб туради деб айтдингми? — деди илдам қадам ташлаб.

Ҳабибулла отаси уйда эканлигини эслаб, қайрилди, сигаретасини уч-тўрт марта сўриб-сўриб тортди-да, у ҳам учига туфлади, сўнг кутини олиб, ичига эҳтиёткорлик билан солиб қўйди.

— Юр, кўрамиз дакангни, — деди.

Ашим ҳам сигаретаси қолдиғини пахса девор ковагига тикди-да, йўталиб унга эргашди.

Улар ланг очиқ дарвозадан кириб, суви камайиб, ранги айниб кетган ҳовуз бўйига келишди. Ҳабибулла шахдам юриб, бир вақтлар акасининг уйи бўлиб, у кўчиб кетганидан кейин эса ташландик ҳолга келган ва айвони босиб қолгандан сўнг ўзи каптархонага айлантирган уй томон бурилар экан, ачиниб ҳовузга қаради.

— Ота! — деб бақирди ҳовузнинг нариги томонидаги шосупада чўт уриб ўтирган Эшкул акага тумшугини чўзиб. — У қисталоқлар нега сув бермади-я, ҳовузга қаранг!

Ота унга кўзларини пирпиратиб қараб:

— Ҳа, ўғлим, сув сероб бўлганда, ўзим ҳовузни тўлдириб оламан-да, — деди-да, яна ишга машғул бўлди. Бироқ Ҳабибулла билан Ашим уй биқинига тақаб, тўр симдан ясалган катак олдига етмай, ота сўради:

— Ҳой, Ҳабиб, кўчага чикмайсанми? — гапига ўзи жавоб қилди: — Ҳеч қаёққа чикма, ўғлим. Эртага кетасан, бугун кўчага чикмасанг, ҳеч нарса бўлмайди.

— Хўп, — деб тўнғиллаб қўйди Ҳабибулла ва катак олдига бориб, ичкарида дон териб еб, айланиб юрган оқ товукларга, катак шифтидаги ёғочда турган қизил хўрозга қаради. — Беш, олти, етти, — деди ўзига-ўзи. — Иккитасини кеча сўйдик... Ашим, Шариф акам келса, ҳар куни биттадан сўйиб ейди. Ҳабиб сўймасинлар, деб менга тайинлаб кетди, де, хўпми, кўнмаса отамга айт. Отам бунга йўл қўймайди, мен унга тайинладим. Дондан қарашиб турасан-да. Эшакларинг бор, болаларни олиб, бир далага чиқсанг, любой хирмондан бир қоп чор опкеласан, хўпми?

— Хўп. Мен онда-сонда битта-яримтасини олсам, майлими? Анави макённи уйга обориб тухум бостираман, жўжалари катта бўлгандан кейин, келтириб қафасга солиб қўяман, хўпми?

— Маладес!

— Сен келгунча кўпайиб қолади. Икки йил ўтади-кетади.

Ҳабибулла бир муддат ўйланиб турди, сўнг ўт-ўлан босиб кетган эски гулзорни оралаб қафаснинг нариги томонига ўтди. Бу томонда ҳам кичкина қафас бўлиб, унда патлари тўкилиб кетган, бўйни сарик йирик дакангхўроз ёлғиз турар эди. Ҳабиб киссасини кавлаб новвот ушоғи топди, кафтига қўйиб, унга тутди:

— Ма, ол! Ол, даканг!

Хўроз «чуғ-чуғ» дея иккиланиб яқинлашди ва чиройли бошини ғоз тутиб, туриб қолди. Ҳабибулла кафтини силкитиб, новвот увоқларини катакка сочиб юборди. Даканг хурсанд бўлиб, чуғиллаб юборди ва «чурқ-чурқ»лаб, ушоқ тушган ерда айлана бошлади. Нариги қафасдаги товуклар безовта бўлиб тўр девор яқинига келди. Шунда ўша қафаснинг тепасида турган ёш қизил хўроз «парр» этиб ерга тушди ва товуклар галасига ўзини урди. Улар қақалашиб тўзиб кетди. Ёлғиз қолган дакангга қараб, чуғиллаганича нари-бери бориб келаверди.

Ҳабибулла билан Ашим мийиқларида жилмайиб, бу ҳолни кузатиб туришарди.

— Бечора, ол ўзинг. Ол! — деди Ҳабибулла дакангга.

— Ўзи, шу ёшини йўқотиш керак! — деди Ашим. — Даканг бўлади бир ўзи.

— Йўқ, уям яхши, — деди Ҳабиб. — Уям даканг бўлади.

— Бўлмасам буни сўйиш керак.

— Э, бунда гўшт нима қилсин! Ҳаммаси пай бўпкетган. — Ҳабибулла дўстига олайиб қаради. — Тагин буни биров сўйиб юбормасин. Хўпми?

— Хўп.

Илгари бу сарик дакангхўроз товуклар билан бир қафасда турарди. Ҳабибулла шу қизил хўрозга иккита каптарни алмашиб олиб келгач, меҳмон қари мезбон билан чиқишмай, уни чўкиб ташлади. Ҳабибулла дакангни ажратмаса, унинг аҳволи танг бўладиганга ўхшади. Шундан кейин, у ёлғиз ўзи бир қафасда яшайдиган бўлди.

— Ҳабибжо-он, ҳа, Ҳабиб, бу яққа ке энди, биз билан ҳам бирпас гаплашиб ўтир, болам!

Ҳабиб қайрилиб қараб шосупада отаси ёнида тик турган онасини кўрди, унинг кўлида катта бир бош қора узум бор эди.

— Юр, кетдик. Қорнинг тўқми? — деди Ҳабибулла.

— Тўқ, — деди Ашим. — Яқингинада қовун еган эдим... Ҳабиб, мен уйга борай. Чақирасан-да.

— Майли, — деб Ҳабибулла гулзордан сакраб-сакраб қадам ташлаб олмага тирмашиб кетган ток остига ўтиб олди. У ерда сўйилган кўйнинг пашша талаб ётган ичак-човоқларини четлаб, супа олдига борди.

У супа лабига омонатгина ўтирди.

— Бу ёққа чик, бу ёққа чик, жоним садақа бўлсин сенга! — деди она ва отаси олдидаги дастурхоннинг четидан ушлаб, Ҳабиб томонга тортди.

— Сурманг, кўлим етади, — деди Ҳабибулла ва ижирганиб кулимсиради. — Отам емасая биз есак, қандай бўларкин?

Эшкул ака жилмайиб, чўтни курсига кўйди. Ҳабибулла ўнг бўлиб, чордона курди.

— Қани, ол... Ҳм, ошналаринг билан хўшлашдингми?

— Ҳа, пича гаплишиб ўтирдик, — деди узумдан бир шингилни тирноғи билан узиб олар экан Ҳабиб.

— Товуқ-хўрозларинг билан ҳам гаплашдингми? — деди ота ва қаршидаги уйнинг тунука бўғотларида тизилишиб турган каптарларга қаради. — Анавилар билан-чи? Улар билан ҳам хўшлаш-да, энди бирийўла.

Ҳабибулла отаси гапига парво қилмай, шингилнинг бандидан тутиб, лабида узиб-узиб ер, бир кўлидаги бурда нонни ора-чора тишлаб кўярди.

— Ҳабиб? — деди бир тиззасида чўкаллаб ўтирган она ва узунгина бурнини тортди, сўлгин бетлари титради. — Мен энди сенсиз нима қиламан? — деб йиғлаб юборди. — Чол, шуни армиядан опқолсак бўларди. Сизам қари, мен қари бўлсак. Бизга ким қарайди бу кетса. Шу ҳақда арз қилиб борсак деган эдим, чол?

— Кўйинг, кўйинг! — деб бақириб юборди Ҳабибулла ва ўрнидан туриб кетди, супа четида турган пақирни кўтариб, сув ичди, йўталди: — Қолдирайлик эмиш-а! — деди. — Эшитган одам нима дейди? Нима, мен гўдакмидим? Бораман, ҳамма қатори хизматимни ўтаб келаман... Нима, қолиб, ҳаммага кулги бўлиб юраманми?

— Кўй, кампир, куйма, майли, бориб келсин, — деди ота. — Бу ерда бир қарич болалар билан кўча чангитиб юриб, ҳеч нарса орттирмайди, қайтага армиядан одам бўлиб келади. Икки йил ҳеч нарса эмас, ўтади-кетади. Ўтир, нондан ол. Ё ошналарга ваъда берганмидинг? Кўчага чиқасанми?

— Ҳа, нима қиламан бу ерда ўтириб? — деди Ҳабибулла. — Ана, ўт ўрдим... Сувга рухсат олган бўлсангиз, болалар билан боғлаб келардик.

— Ҳеч қаёққа чиқмайсан, дедимми, чиқмайсан, ўтирасан шу ерда! — деди она.

Ҳабибулла кўл силтади-да:

— Мен дарров қайтаман, ота, — деди, улардан жавоб ҳам кутмай, ҳовузни айланиб чопиб кетди.

Товуқхонага туташ уй ёнидаги тол тагида қолган Кўктой яна ирғиб туриб, унга эргашиди.

Ҳабибулла дарвозадан чиқиб, хуштак чалди. Сўнг кўча адоғидаги тупроғи ўйнаб кетган, тўп ўйнашадиган майдонга борди. Кўлларини белига тираб, яна хуштак чалди ва бошидаги соябони узун шапкасини бостириб, қийшайтириб кийиб олди.

У майдон ўртасидаги пўсти арчилмаган икки ёғочга ўрнатилган тўр тўсиққа қараб ўйлади: «Буни биттаси гум қилади. Кўзининг кўли эгри, шу олади. Ўрнимга Ашимни бошлиқ қилсам қандай бўларкин...»

Бирпасда дарча-дарвозалардан чиқиб келган етти-саккиз болакай Ҳабибуллани ўраб олишди.

— Ашим, гитарангни опчиқ! — деди Ҳабибулла.

Қош қорайганда болалар кинотеатр олдидаги ариқ бўйида давра қуриб туришарди. Ҳабибулла қийшиқ дарахтга суяниб шапкаси соябонини яна ҳам пасайтириб кийиб олган, унинг ёнида Нурали бир оёғини Кўктойнинг устига кўйиб турарди. Кўзибой эгилиб ўтган-кетганга лоқайд қараб, pista чақяпти. Ашим чўнқайиб, биргина сими қолган гитарани тинғиллатяпти. Кичкина Инъом ўртада:

— Бугун деворнинг кемтигини уриб кўйишди, Ҳабиб ака... Кўзи ака, яна бузамиз-а?

— Ҳей, Кўзи, — дед Ҳабибулла кинолардаги даҳшатли шайка бошлиқларига тақлидан хўмрайиб. — Сен болаларга эҳтиёт бўл, уларни хафа қилма, хўпми?.. Агар жўрабошилиқ кўлингдан келмаса, ўрнингдан тушасан. Буни менга Ашим ёзади, ўрнингдан олиб ташлайман сени. Билдингми?

— Билдим, — деди Кўзи.

— Кеча мен бозордан ўғирлаган қовунни бу киши уйларига олиб кетдилар, — деди итнинг устидан оёғини олиб Нурали. — Ҳа, шунақа бўлди, Ҳабиб ака.

— Эшитяпсанми? — деди Ҳабибулла. — Унақа қилма... Сен ҳам Нурка, ўғирлик қилма, укдингми? Қўлга тушиб қолсанг, сени ким қутқаради?

— Хўп, майли, Ҳабиб ака, — деди Нурали ва илжайиб унга қаради. — Қовун ўғирлаш ўғирликка кирмайди, Ҳабиб ака. Ушласаям қўйворади... «Биз ҳам ёшликда шулардай бўлганмиз» — ҳазиллашиб деган эди бир милиса отамга.

— Бари бир, насихатни қулоққа олишинг керак... Қушхонадан ичак-човоқ ташиш эсингдан чиқмасин. Ит энди сизларники бўлди! Ўзларинг қарайсизлар унга. Каптарлар ҳам энди сизларники, уларга ҳеч ким тегмасин.

— Тушундим, акажон, — деди Нурали.

— Эшитдинглар-а? — деди Ашим. Инъомча бош ирғаб қўйди.

— Эшитде-ек, — деди чўзиб Қўзи.

Ҳабибулла орқаси билан дарахтга тиралиб, қаддини ростлаб олди. Ашим гитарани тинғиллатганча унинг ёнида, бошқалар эса ортидан жўнаб кетишди.

Болакайлар маҳаллага келишди, тўп ўйналадиган майдонга келганда, Ҳабибулла:

— Мен энди уйга кетаман, — деди. — Отам-онам кўчадан тезроқ ке дейишган... Мана бу сеткагаям эҳтиёт бўлинглар, бошқа кўчанинг болалари опкетмасин, хўпми?

Ҳабибулла тўданинг ҳар бир аъзоси билан қўл бериб хайрлашди. Уларнинг: «қачон кетасиз» деган саволига:

— Эртага военкоматдан жўнатишади! — деб мағрурлик билан жавоб берди.

Эртаси чошгоҳларда Ҳабибулла ўзи қатори ҳарбийга жўнайдиганлар билан машинага чикди, уни онаси, отаси, дўстлари ва Кўктой ити кузатиб, ҳар ким ўзича унга оқ йўл тилаб қолишди.

Кечки пайт. Термиз вокзали. Одам гавжум. Болалар вагонга чиқишяпти.

Ҳабибулла зинапоя ёнида сигарета чекиб, хўшлашаётганларни томоша қилиб турар, ўзини бу ерда кузатадиган ҳеч кими йўқлигига ишонар эди. Бир пайт поезд чинқирди. Ҳарбийга кетувчилар шоша-пиша вагонларга чиқа бошлашди. Ҳабибулла шошмасдан сигарета чекар, поезд жилиши билан сакраб, зинага чиқиб олишни мўлжаллар эди. Поезд ҳам силкиниб, фош-фош этиб жилди. Ҳабибулла энди сигаретани ташлаган эди, орқасидан: «Ҳабиб-иб, Ҳабибуллака! деган овозлар эшитилди, шунда ит хурди, хўроз қағиллаб юборди.

Ҳабибулла орқасига ўгирилган эди, вокзалга кириб келаётган Ашим, Қўзи, Нурали, Инъом ва Кўктойни кўрди. Ашимнинг кучоғида дакангхўроз, Қўзибой гитарани кўтариб олган эди.

Ҳабибулла поездга қараса, анча жойга бориб қолибди, у зинага қараб чопти, унинг туткичидан ушлади-да, яна орқасига қаради, оёқлари ерда судралиб борди. Дўстлари у томон чопиб келишарди.

Ҳабибулла сакраб зинага чиқиб туткични маҳкам ушлаб олди. Болалар ҳамон худди поездга етиб оладигандек чопишар, ит олдинда, хўроз қўлтиқда қийналганидан қийқирар, «Ҳабиб, Ҳабиб ака!» деб бакирар эди.

— Хайр, хайр, — деб қўлини силтади Ҳабибулла ва беихтиёр кўзларидан ёш оқиб келаётганини ўзи ҳам сезмай қолди. — Хайр, хайр!

«Шайка» тўхтади. Қўл силкита бошлади. Инъомча итнинг бўйнидан кучоқлаб олган эди. Поезд узоқлашган сари улар орқада қолиб кетишди.

Ҳабибулла энтиқиб қараб турар экан, назарида, ўзи каттариб кетгандек туюлди.

1971

## УЧИНЧИ ҲАМРОҲ

Зиёрат билан Теша овга чиққанларида сафларига яна бир ҳамроҳ қўшиларди. Бу — Олапар деган ит эди. Зиёратларнинг ити. Кўп ювош, одамга тез эликувчи, келган меҳмонга бир ириллаб, кейин уни кўчагача кузатиб қўйгувчи эди. Уни ҳамма таниш-билишлар мақтар, ўзларининг ҳам шундай итлари бўлишини орзу қилишар эди.

Итнинг бундай бўлиб ўсишига, албатта, умри бино бўлиб занжир кўрмагани сабаб эди. Зиёрат уни эркалатиб ўстирган, кўчаларда ҳам гоҳо эргаштириб юрарди... Шу аснода уни овга ҳам ўргатди. Тўғри, биринчи гал Олапар овга чиққанда ўқ тегиб йиқилган қуённинг чириллашидан кўрккан, бехудага бир тулкини қувиб, жарга учиб кетишига оз қолган эди.

Кейинчалик у овда овоз чиқармай юришни одат қилди. Шу билан бирга Зиёратга ҳам жуда қаттиқ ўрганди: уни бир кун кўрмаса ёки Зиёрат уни эркалатмаса, ариқча устидан ўтган кўприк тагига кириб, олдинги оёқларига бошини қўйганча ётиб оларди.

Йиллар ўтди, Олапар қариди, қиш маҳаллари қўшни итлар билан бўлган жангларда тишларини бой берди.

Лекин ундаги одатлар сақланиб қолди: овни севади ҳамон, эгасига эркаланади, баъзан аразлаб, хафа бўлиб ҳам туради.

Куз куни эди, Зиёрат билан Теша эшакларини миниб, Санжар тоққа овга жўнади. Олапар ҳам уларга эргашди. Йўл узок эди. Шунинг учун қариган итни Зиёрат қолдирмоқчи бўлиб кўп уринди, аммо Олапар уни изма-из таъқиб этиб борди, ҳадеб олдиан чиқаверди. Сўнгра Зиёрат итни хафа қилиб қўйиши мумкинлигини ўйлаб, уни чақирди, дағал бўйин жунларини силади. Ит узун думини ликиллатиб, унинг қўлларини яламоқчи бўлди. Жўнадилар.

Саҳар эди, қишлоқда хўрозлар қичқирар, ҳовлилардан эркак овозлари эшитиларди. Қишлоқ орқада қолди. Йўловчилар қишлоқ четидаги корезни четлаб, ён бағрига тушдилар, изғиринда эшакларни ғизиллатиб кета бошладилар. Энди тоғ қушлари, жонзотлари ҳам уйғонган эди; чулдираб муллатўрғай учади, ҳавода қанот қоқиб, кескин пасаяди; нарида қаттиқ овоз чиқариб жир-жир куши учади. Ит бепарво, эшакларга ёндаш кетяпти, гоҳо учган қушлар овозига диққат қилиб, шалпанг қулоқларини диққайтиради, ҳамроҳларига маънодор қарайди, сўнг яна лўкиллаб йўлида давом этади.

Йўловчилар дарага киришди, атроф ғира-шира ёруғ бўлиб, даранинг метин қоялари хаёлий соя ташлаб турарди, қоқ тошга тушган эшак туёқдари саси жаранглаб кетади. Йўловчиларнинг «их-их» деганлари ҳам одатдагидан баланд эшитилади.

Дарадан чиқиб, тўлқин адирларга ўрлашади; сўқмоқ йўл чуқур бўлиб кетган, туёқлар тагидан чанг кўтарилади, шамол қаёққа эсса, ўша ёққа бурилади ва ҳар тарафда сочилиб ўсган айиктовоннинг сарик тахир ҳидли гулларига кўнади. Унда-бунда арчалар учрай бошлади, уларнинг ён-бери кемтик, йўловчилар дуч келган шохларини синдириб кетишган. Ғадир-будир тоғ йўли бошланди. Энди сўқмоқ арчалар орасидан ўтади, эшаклар устидаги хуржун шохларга тегиб силкитади, арчанинг роҳатбахш бўйи анқиб кетади, Гоҳо йўловчиларнинг бири арчанинг бутоғини синдирмоқчи бўлади, бироқ чайир дарахт тоб бермайди, йўловчининг қўлида бир ҳовуч нина барглари қолади, йўловчи шу барглар билан ҳам қаноат топади, уларни ҳидлаб кетаверади, сўнг ташлаб юборади, аммо кафтдаги ҳид қолади. Йўлни кесиб, арча томирлари ўтган, турли шаклда, эшаклар уларга тўқнашмаслик учун оёқларини кўтариб-кўтариб босади.

Олапар олдинда, энди у жуда сергак. Овчилар ҳам хуржунларда буклоғлиқ турган милтиқларини чиқариб, ўқлаб олишган, тиззаларига ўнглаб қўйиб, сергаклик билан кетишяпти.

Бу ёқда қуёш кўтирилган. Қуёш осмонни айланиб, уфққа бош қўя бошлаганда йўловчилар Санжар тоғининг ортидаги Оқзов остида эшаклардан тушишар эди. Чунки олдинда булоқ бор, бу булоқдан бўлак сув маскани теваарак-атрофда йўқ ҳисоби. Шунинг учун жами қуш, жондорлар шу ердан сув ичишга мажбур. Демак, ҳозир ҳам у ерда бирон ўлжа бўлса ажабмас...

Иккита каклик сув ичиб оғирлашганиданми, секин-секин юриб, ён бағрига ўрлаётган экан. Улар овчиларни кўрмай, адирга чиққан ерда юмшоқ тупроқда тўхташди ва тупроққа ётиб олиб уни чангита бошлашди. Шунда қоя ортидан уларни кузатаётган йигитларнинг бири — Теша ўқ узди, бирдан тупроқ чангиб, иккала каклик ҳам типирчилаб қолди. Чопа бориб, уларни босиб олишди, сўйиб, белларидаги тасмага осиди. Сўнг яна «пистирма қоя» ортига келиб, кузата бошлашди.

Қуёш ботгунча улар кўп ҳаммас, оз ҳаммас — ўн битта какликни ўлжа олишди, шундан тўрттасини ўзлари ушлашди. Қолганига Олапар ёрдам берди — улар енгил яраланганларидан сапчиб қочаверишди, ит қувлаб етиб, оёқлари билан босиб тўхтатди, эгалари келгунча кутди. Олапарнинг одатини яхши билган Зиёрат ҳар гал унинг манглайини силар, рағбатлантирарди.

Ниҳоят, ғира-ширада Оқзов остидаги камарда уларнинг гулхани ловиллади, учкунлари осмонга сапчий бошлади. Йигитлар чордана курган. Олапар ҳов нарида сергак, чўнқайиб ўтирибди. Ниҳоят, овчилар какликлардан иккисини тозалашди ва бодомча сихига ўтказиб, чўкка кўйишди. Устига майдалаб туз сепдилар. Кейин хуржундаги арокдан ичиб олгач, ов тафсилотлари ҳақида сўзлаб, гўштни ея бошладилар.

Олапар нарида сергак, чўнқайиб ўтирар, энди ҳамроҳларига қия қарар ва тилини чиқариб, тумшукларини ялар эди. Ҳамиша овга келганларида, ов барор олиб, мана шундай гулхан ёқилганидан кейин овчилар тамадди қилишга ўтирар экан, Олапар ҳам қорнини тўйғазиб олар эди.

Ҳозир бўлса, овчилар ов жуда барор олганиданми шод, арок кайфи таъсиридан сергап бўлиб кетган, итни тамом унутиб, суҳбат ва овқатга зўр беришарди.

Олапар аста-аста ғингший бошлади. Ундан атиги беш-ўн қадам беридагина какликнинг ичак-чавоклари ётар, ит уларни бемалол олиб ейиши мумкин эди. Лекин Олапар изнсиз бирор нарсага оғиз уриб ўрганмаган эди. Балки унинг шу фазилати учун ҳам уй эгалари хуш кўрар ва унга ишонар, қозон-ўчоқ бошидаги косалар ювиксиз, устига карсон тўнқарилмаган гўшт очиқ қолган чоғдаям кўнгиллари тўқ эди.

Йигитлар яна битта қуйиб ичиб олгач, суҳбат тағин қизиб кетди.

Олапар энди тумшайиб, узун думини ерга теккизиб, уларга тикилиб турар, пасайган гулхан ёруғида унинг кўзларида алам, ўкинч кўринар эди. Бир маҳал у ўрнидан турди, турдию, худди олис бир нарсани кўмсагандек, ғамгинлик билан чўзиб увлади. Сўнг бирдан ортига бурилиб, секин-секин қадам ташлаб, шитоб билан кета бошлади.

Ана шунда овчилар итни бирдан эслаб қолишди, унга овқат бермаганлари, унинг хафа бўлганини сезишди. Зиёрат ирғиб туриб, уни чақира бошлади.

— Олапар! Олапар! Бах-бах... Ма, гўшт, ма, нон!

Олапар гангиб тўхтади, орқасига бир қаради, тағин бурилиб, лўкиллаб кета бошлади. Овчиларнинг таъби хира бўлиб кетди. Шоша-пиша унинг изидан чопдилар. Яна «Олапар!» деб чақира бошладилар. Ит тағин бир тўхтади, аммо энди бурилди-да, каттиқроқ лўкиллаб кетди ва тун қўйнига кириб ғойиб бўлди. Унинг изидан борган ҳамроҳлар ҳам тўхтади, тағин ҳар эҳтимолга қарши деб уни чақирди, кейин кўноққа қайтишди.

— Оч, ўзи қариган, етиб боролмайди! Аблахлик! — деб хитоб қилди Зиёрат.

— Сен-да, — деди Теша.

Улар бир-бирини айблаб қолавердилар.

Олапар лўкиллаб кетиб борарди. У келган йўлларида юриб, тоғ бошига етди. Ҳансираб, пастдаги чирокларга қаради. Бир нафас чўнқайиб ўтирди, тағин олис бир қадрдон нарсасини кўмсагандек увлади ва сўкмоқ билан чопа кетди. Йўл нишаб эди, юриш ўнғай. Арчазорга етганда бир гала тўнғизларга дуч келди, уларга чап бериб ўтди, аммо бундан у ёғига секин-секин кета бошлади: у ҳолдан тойган эди. Таниш дарага етгач, у йўл ўртасида ўтириб олди-да, анчагача жилмай қолди. Сўнг судралиб пастга тушди. Сойдаги сувдан шалолатиб ялади, у ерда ҳам бир оз чўнқайиб ўтирди. У тағин ортига қаради, олис ўрмонга, қояларга қараб увлади.

Қишлоққа тушганида, унга итлар ёпишди, талашди, Олапар зўрға улардан кутулди, йиқила-йиқила, ниҳоят, уйга етиб келди-да, судралиб кўприкка етди, унинг остига кириб, бошини олдинги оёқлари устига қўйиб ётди...

Эрталаб Зиёратнинг отаси совхозга, онаси далага кетди, улар итнинг келганини сезишмади. Кечқурун овчилар ҳам қайтиб келишди. Зиёрат ҳовлига кириши ҳамоно:

— Олапар! — деб бақира бошлади, эшакни кўйвориб, чорбоққа оралади ва бирдан кўприкни эслаб, чопа кетди. Энгашиб қараб, Олапарни кўрди. — Олапар! Олапар! — деб чўнқайганича уни эркалаган товуш билан чақирди.

Ит жавоб бермади, унга қарамади ҳам.

— Олапар, Олапар! — яна чақирди Зиёрат энди ваҳима билан.

Итдан тағин садо чикмади. Зиёрат ариқ лабидан кесак ушатиб, унга отди, кесак итнинг бўйнига тегди. Лекин ит яна қарамади.

—Олапар! — деб бакириб юборди Зиёрат ва ариққа тушиб, унинг бўйнидан ушлаб тортди. Итнинг боши кўтарилмади, у котиб қолган эди.

1971



## САЙР

Жўра уйғониб кетиб, бошидан оқ чойшабни юлқиб олди. Овоз келган томонга қаради. Онаси Рухсат опа ўчоқ бошига энгашиганича ўғли томонга ачиниб қараб турар, қўлида самоварнинг малла карнайи бор эди.

— Ухла, ухла, — деб пичирлади у.

Жўра чалқанча бўлиб, устига эгилиб турган баланд ўрикнинг чамбарак шохларига қаради. Бош томонидаги ховуз бўйидаги толда чумчуқлар чирқиллар, ховузнинг нарига томонидаги пешайвон устунда мусича кукуларди. Жўранинг эсига бугун Хўжакўчкорга сайрга боришлари тушди, у гавдасини даст кўтариб, тирсагига тираниб олди. Чап ёнига қараб, ухлаб ётган хотинига тикилди. Унинг тўзгиган сочларига суйкалиб, ғужанак бўлиб ётган ўғлига қаради ва энгашиб унинг очиқ елкасидан ўпди. Кайфи чоғ бўлиб, чойшабни кўтарганича ирғиб ўрнидан туриб кетди.

— Ухлайверсанг бўларди, ҳали эрта, — деди она ачинганнамо бўлиб. Бақувват, йўғон қўлларини бўйнига чалиштириб, айвондаги умивальник томон кетаётган Жўра:

— Армияда соат олтида турардик, — деди керишиб, ховузнинг ёғоч панжарасини айланиб ўтди.

У пешайвоннинг хунук қилиб бўялган устундаги умивальник «мих»ини боши билан итариб, шапиллатиб ювинди. Сўнг устунлар орасидаги дорга ташлаб қўйилган узун сочиққа артина-артина чорпоёга қайтди.

Отаси мол сўйгани аллақачон кушхонага кетган, укаси Ҳабиб унинг жойида узун оёқларини кўрпадан чиқариб ётар эди. Жўра чорпоёга илиниб ётган укасининг устини шарт очди. Кифтига совук кафти билан шаппа урди.

Ҳабиб кўзларини очиб:

— Э, — деб ғингшиди. — Олифтагарчилик қилманг-да... Эна, бу кишига айтинг! — У яна бошини чит кўрпага буркаб олди.

Рухсат опа Жўранинг ёнида тўхтаб, унга жилма-йиб тикилди. Сўнг:

— Мен ўлай, кўз тегмасин сенга! — деб ўғлининг чаккасидан ўпмоқчи бўлди. Жўра бошини тортди.

— Қўйинг, эна. Ҳадеб ўпаверасизми?

— Вой, она тўядими болага? Ўзинг болангни ёмон кўрасанми? Ҳо-о! Шунақа яхши кўрасанки. Мен ҳам шундай!

Жўра илжайганича бош чайқаб, чаккасини тутди. Она ўпиб-ўпиб олди.

— Илоҳим сени болаларинг билан пушти паноҳида сақласин бегона шаҳарда, — деди ва шошиб, унинг ёнига қийшайиб ўтириб олди. — Болам, қишлоқни соғинмайсанми? У ёқда ишхонангдагилар билан яхшимисан? Душманинг йўқми, жоним! Шуни эсингда тут, дўстнинг мингги ҳам камлик қилади, душманнинг бири ҳам кўплик қилади, болам... Биламан, дарров қизишиб кетасан, оғир бўл энди. Бир боланинг отасисан, гулдай хотининг бор. Худога шукур, обрўйинг яхши. Қишлоқдагилар сени иззат-хурмат қилади, жоним. Қачон бир ўйин бўлса расминг чиққан газетани олиб, идорамга келади одамлар. «Қаранг, чемпион ўғлингизга қаранг, холажон!» дейишади. Ўзингга эҳтиёт бўл, болам! Хўпми?

Бу вақт Жўра оёғи учида илиниб турган чарм бошмоғига қараб: «Шуни кийиб борайми ё туфли кийсаммикин? — деб ўйлар эди: — Бунинг таги чарм, хас-хусда сирпанади, яхшиси, таги резина туфлигимни кияман», деб, онасига анқайиб қаради.

Она гаплари ўғлининг қулоғига кирмаганини пайқади.

— Ана, гапимни эшитмадинг, болам... Шунинг учун айтадилар-да, онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада, деб. Ҳа, омон бўл, доғингни кўрмай.

Рухсат опа каравотдан силжиб тушар экан, Жўра ҳам сакраб тушди ва:

— Энажон, хафа бўлманг! — дея бир оёғида туриб, иккинчи оёғини тиззадан букиб кутарди, бошмоқ боғичини ўтказди, сўнг иккинчи оёқда солланиб туриб, унисининг боғичини маҳкамлади ва ҳавони сузган каби қўлларини айлантириб, бир сакради-да, лўкиллаб, ошо-супа орқасидаги бедапоёга тушди.

У биров билан уришадигандек қўлларини кўксидида тутиб олиб, лўк-лўк сакраб, пуштадан юрди, сўнг қадамини тезлатиб, бедапоёни айлана бошлади.

Соат етти яримларда чорпоёда жамоат жам: тўгарак қилиб тўшалган кўрпачаларда Жўра, хотини Манзура, ўғилчаси ва хўмрайган Ҳабиб кўр тўкиб ўтиришар, Рухсат опа келтириб қўйган алюминий

товоқчадаги қовурдоқни нон билан ейишар эди. Рухсат опа катта, тумшуғи артилмаган чойнакда чой олиб келиб, Ҳабибнинг ёнига ўтирди.

— Аяжон, олинг ўзингиз ҳам, — деди Манзура қайнарасига, — ҳеч нарса емаяпсиз.

— Болам, келинжоним, — деб бўйини чўзди Рухсат опа. — Сизларнинг дийдорларингни кўриб туришнинг ўзи менга овқат, болагинам... Ҳа, сизлар ҳали боланинг қадрини билмайсизлар. Қани, олаверинглар, иссиғида олинглар. Яна қовуриб келаман. Худога шукур, гўшт сероб, а, Ҳабибжон? — У кичкина ўғлига қаради, — худо умрини узоқ қилсин. Отанг омон бўлса, биз дард қолмаймиз. — У энди катта ўғлига қараб гапида давом этди: — Жўражон, менинг топадиганим чирт-пирт бўлиб йўқолиб кетади. Шу отагинанг топгани баракали...

— Сиз қизларингизга жўнатинг, — деб тўнғиллади ҳамон кўзи уйқудан аримаган Ҳабиб, кейин жилмайиб турган акасига қаради. — Бу кишини биласизми? Худди ўғрига ўхшайдилар, отамдан бекитиб, опамларнинг уйига нарса юборадилар. Опамнинг кичкинасиам ўрганиб қолган, икки куннинг би-рида: «Салом, момажон!» деб кириб келаверади... Унақада пул чидайдими? — У дағал, узун қўлини узатиб, қовурдоқнинг ёғлиғидан олди, оғзига тикиб юбориб, «уят бўлади», дегандай бош чайқаб турган онасига ўқрайди.

— Болам, шипиён ўзимиздан чиққан, — деди Рухсат опа. — Бизга бошқа шипиённинг кераги йўқ, ха!

— Э! — деб бақириб юборди Ҳабиб. — Уларнинг бизга нима фойдаси тегади? Ака, бир куни опам «эрим урди», деб йиғлаб келди. Бу киши дарров яланг оёқ бўлиб, йўлга тушдилар. Мен ҳам бордим нима гап экан деб. Бир вақт денг, бу киши куёвларига насиҳат қилаётса, опам эрининг ёнини олса бўладими... Нима кераги бор аралашини? Отам минг марта айтади, бу киши кулоқ солмайди, одам ҳам шундай бўладими? Ё ёлғонми гапим! Айтинг, мана... ўқиган ўғлингизнинг олдида!

Рухсат опа ўсал бўлиб, бир нафас бош чайқаб қолди.

— Бўлди энди, Ҳабиб! — деди Манзура. — Бола деган ҳадеб онасини айблавермайди. Бу киши сизниям яхши кўрадилар.

Шунда кўчада чўзиб-чўзиб машина сигнал берди.

— Келишди! — деб Жўра чорпоядан тушди. — Ҳабиб, сен бор, опке уларни. Манзур, юр, кийинайлик.

Ҳабиб чорпоя суянчиғига қўлини қўйиб, нари томондан сакраб тушди. Рухсат опа:

— Вой-й, гўштни емадиларинг. Жўражон, бир нарсага ўраб бераман-да, ўша ёқда ейсизлар, — деб қолди.

— Майли, майли. Нондан ҳам қўшиб ўранг, керак бўлади, — дея Жўра ўғилчасини олиб, худди айвон устунларидек чала-чулпа бўлган зинапоядан болаҳонага чиқиб кетди. Эшикдан дахдизга кириб, дераза томонга энгашиб қаради: — Ҳей! — деб бўш қўлини кўтарди.

Улар кийиниб пастга тушганда, Жўранинг ёшлик дўстлари — ўзидек лўппи, лекин бўйи паст, хушчақчақ милиционер Нодир ва редакция ходими — бурни узун, қорача Имом чорпоя ёнида биттадан устухонни кемириб туришар эди.

Ниҳоят, Рухсат опага «бир фотиҳа беринг, сафаримиз яхши ўтсин!» деган таклиф тушди.

— Омин! Ой бориб, омон келинлар. Мазза қилиб дам олинглар, лекин Хўжақўчқорнинг суви кўп бўлса, тушманлар. Хўпми, Жўражон? Келинжон, сиз, кўз-қулоқ бўлиб туринг. Мен у шаршарани биламан, тошдай келиб уради одамнинг елкасига. Хўпми... Айтмоқчи, сизларнинг хотинларинг ҳам боради-я?.. Ҳа-а, ха, уларнинг ҳам эси бор. Кечга қолманглар, тоғ совуқ бўлади, келинжон, тайинланг буларга. Булар ҳазил-ҳазил билан қоп кетаверадиям. Хўпми? Мен кечкурун попукли палов пишириб тураман. Виллис-а мошиналаринг?

Нодир ҳам, Имом ҳам пиқиллаб кулишди.

— Ана, дуоларимниям мазах қиляпти булар... Хўп, омин! — деб фотиҳа тортди Рухсат опа.

Тор кўчадан чиқаверишдаги маҳалла болалари тўп ўйнайдиган ерда артель раисининг «виллиси» орқасини ўгириб турар, шофери — Нодирнинг жияни кир дока латта билан унинг ёнверини артар эди.

Рухсат опа кўзларини мўлтиратиб, алланималарни ўйлаб турди-да, Жўрани тurtди.

— Улай мен, бу ёққа қара, — деб унинг орқасига ўтди. Жўра ҳам гир айланди. Онанинг салқиз юзлари аянчли жилмайди, қисик кўзлари жавдиради, — Болажон, мен ҳам сизлар билан борсам, нима қилади?

— Майли, майли! Хўп! — деди Жўра, — машинага сиғишамиз. — У машинага қараб, унга ўзлари зўрға: сиғишлари мумкинлигини англади. — Энажон, сиғмай қоласизми дейман?

Она машинага еб қўйгудек тикилди.

— Қайдам, болам...

Жўра онасини машинада тиқилиб ўтиргандек тасаввур қилди: улар очилиб гаплашолмасликлари мумкин...

— Энажон, сиз қолинг, нима қиласиз ёшлар орасида? — деди энди. — Бугун якшанба, уйда жонингизни чақириб дам олинг. Биз кечкурун келамиз, маза қилиб паловни урамиз, а?

Она ҳадиксираб, мўлтираб:

— Майли, болам, майли... шунчаки айтдим-да, жоним! — деди, энди боласи, онамни оп кетолмадим, жафа бўлдилар, деб ачинишини гумон қилиб жилмайди. — Мени ўйлама, болам.

Машина кетди, Рухсат опа хўшлашиб, яна насихат қилиб қолди, хомуш уйга қайтди. У ўзича ғамгин кулимсираб, бошини сарак-сарак қилар эди...

Ҳар йили шу аҳвол такрорланади: Жўра бола-чақаси билан қишлоққа келган вақтда тоғнинг хушҳаво жойларига ўртоқлари билан сайрга чиқади. Она уларни кузатганда, ўзининг ҳам бориш исгини билдиради. Жўра олдин рози бўлади, сўнг онанинг бормаслиги учун биронта сабаб топилади.

Рухсат опа ҳовуз бўйига келиб, бедапояда қуриган йўнғичқаларни ўроқ билан суриб, боғ қилаётган Ҳабибни кўрди. Она чорпоя суянчиғига суяниб, уни лоқайд кузатди... Ўзининг ёшлиги: комсомол ташкилотларини мустаҳкамлаш учун тоғ қишлоқларида отлиқ юрганлари, кулоқларни тугатишда фаол қатнашганларини эслади. Уруш йилидаги воқеалар — болалар уйи директори бўлгани ҳолда новвойга калава бериб, нон олганлари ёдига тушди... Яна Ҳабибга қаради.

Жўраларнинг сафарга кетганини эслади ва енгил хўрсиниб: «Шунисигаям шукур, шу кунларга етказганига шукур... Шулар ўйнасин, шулар кулсин. Ахир: менинг умрим ҳам шуларни деб ўтди-да, дея ғурурланиб чорпоядан тушди.

Она теваракка бир нафас мағрур қараб турди, сўнг чойи совуган чойнакни олиб, Ҳабиб томон кетди.

1971

## КУЛГАН БИЛАН КУЛДИРГАН

Одамларни фақат тирикчилик учун ҳаракат қилади, деб ўйлайдиган кишилар уларнинг тирикчилик ғамидан юксакроқ ташвишлари ҳам борлигини тушунмайдилар. Ё бунинг акси: ўша юксакроқ ташвишдаги одамлар фақат тирикчилик ғамида юрганларга қандайдир паст назар билан қарайдилар.

Совхоз директорининг кабинетига мактаб табиёт ўқитувчиси Эҳсон Эътиборов кириб келди. Салом бериб, совқотган қўлларини бир-бирига ишқалаганича, девор печь ёнидаги стулга ўтирди:

— Ўртоқ Эшқувватов, олдингизга бир илтимос билан келдим.

Эшқувватов телефон трубкасини жойига қўйиб, устарада қиртишлаб олинган бошини кафти билан силади. Ўмровини стол қиррасига қўйиб:

— Хўш, хизмат? — деди.

Эҳсоннинг кўзлари ночор жавдиради, сўнг панг овозда бидиллаб кетди:

— Ўртоқ Эшқувватов, вақтингизни олганим учун узр. Лекин идорангизга киришга мажбур бўлдим. Тоғдаги қушлар, паррандалар қирилиб кетяпти. Кеча бир чорбозорчи келди. Хуржуни тўла каклик. Қаердан олдинг десам, камарда тиришиб қолган экан, териб олдим дейди. Бу қанақа гап, ўртоқ Эшқувватов! Ахир, какликлар, паррандалар — бизнинг бойлигимиз, табиатимизнинг кўрки-ку, шундай эмасми? Биз мактаб болаларига, қушларни севинглар, ардоқланглар, деб ўргатамиз. Баҳорда қушлар ин қўйиб, бола очсин деб ўқувчиларга яшиқ яшани ўргатамиз. Бу нарсани матбуотимиз ҳам тарғиб қилади. Қолаверса, табиатни кўриқлаш асримизнинг муҳим масалаларидан бири бўлиб қолди. Бундан хабарингиз бордир, албатта...

— Хўп, хўп. Қисқа қилинг, — деди Эшқувватов. — Мақсад нима? Кетишим керак. Кўрдингиз, райком чақирди.

Эҳсон хўрсиниб, баттар тажанг бўлди:

— Керак бўлса, мен райкомга ҳам киришим мумкин. Лекин аввал сизнинг олдингиздан ўтай, дедим. Нимагаки, бу тоғ-тошлар сизнинг савхозингиз территориясида. Демак, у ёкдаги паррандалар ҳам сизники. Шундай эмасми?

Эшқувватов дик этиб ўрнидан туриб, сейф устидан сур телпагини олди. Уни силаб, бир қошини кўтарди:

— Хўш, мақсад нима, мақсад?

— Мақсад шуки, ўртоқ Эшқувватов... — Эҳсон ҳам ўрнидан туриб кетди, — ахир, гапга қулоқ солинг-да, бундай! Нима, мен гапираётган масала муҳим эмасми?

Эшқувватов ҳайрон бўлди. Эҳсонга зимдан ўқрайиб қаради. Телпагини бошига қўндириб, креслога чўкди.

— Эшитаман.

Эҳсон ҳам стулга ўтирди.

— Шунинг бир чорасини кўрасизми, деб келган эдим-да, — Эҳсон шошиб, давом этди. — Ўртоқ Эшқувватов, бир ҳисобда бу унчалик қийин масала эмас. Учта рабочингизни чакириб, учта улов берасиз. Уч сентир ғалла. Улар тоққа чиқиб, қор тушмаган камарларга сепаб келади... Вассалом.

Эшқувватов хомуш тортди. Ўрнидан оғир туриб, столни айланиб ўтди. Печга яқинлашиб, бақрайиб турган Эҳсонга тикилди, хўрсинди ва:

— Бўш бўлсангиз, бизга ёрдам бермайсизми? — деди. — Довонни қор босиб қопти, бульдозер ағдарилиб кетибди. Ишчиларимиз довонни курашяпти, — директор ўйланиб, қўшимча қилди: — Майли, ҳақини ундириб бераман. Хўпми? Келишдикми?

Эҳсон Эътиборов анқайиб қолди:

— Билардим сиздан бир гап чиқмаслигини. Эсиз! — дея шапкасини бошига қўндирди. Соябонини кўзигача тушириб, Эшқувватовга ўдағайлади: — Ҳозир... ҳозир райкомга бораман! Биринчи секретарнинг олдига кирман. Масала шундай, шундай дейман! Бу одам, бу... ўртоқ Эшқувватов кўра-била туриб, халқ мулкига хиёнат қиляпти, дейман!

Эшқувватов бир қадам орқага ташлади. Эҳсон шитоб билан йўлкага чикди. Директор чуқур нафас олди:

— Қайтинг! — деди ўқитувчининг тўхтаганини кўриб, дадилроқ овозда такрорлади: — Қайтинг! Бу ёққа келинг... — Эҳсон кириб эшикни ёпди. — Хўш, ким сизни бу ёққа юборди? — деди директор. —

Ким? Бу провокациями? А? Директорингиз машина сўраганда бермовдим, ўша юбордими сизни? А? Ўтган йили хотинингизни товук фермасидан бўшатиб юборган эдим, хотинингиз шикоят қилдими? Тоғда паррандалар оч қоляпти эмиш... Алҳазар! Бу қаердан чиққан гап? Қачондан бери совхоз тоғдаги ёввойи қушларни ҳам боқадиган бўлиб қолди! Бунчалик ватанпарвар экансиз, чорвага чиқинг! Унга ем-хашак етишмаяпти. Тўртта отаримиз қор остида қолиб кетди. Вертолёт ҳам тополмади. Чиқинг! Билишимча, сиз овчилик ҳам қилар экансиз... Тоғ йўлларини яхши биласиз. Бизга ёрдам беринг, мен бир эмас, ёнингизга ўнта одам кўшиб бераман! Қалай, маъқулми?.. Майли, мен ҳақингизни ҳам тўлайман, бир эмас, икки ҳисса қилиб тўлайман! Бўлдими? Тоғдаги паррандаларга ем беринг эмиш... Астағфирулло!

— Шунга мени қайтардингизми? — деди Эҳсон. — Эсиз... — У бурилмоқчи бўлдию тўхтади: — Хой, нимага ҳадеб ҳақ тўлайман, ундириб бераман, дейсиз? Нимага? Мен... Хўп, ҳозир... Умуман, сизнинг гапингиз ҳақ. Биринчи навбатда чорва керак, довонни кураш керак. Ҳа! Лекин ўртоқ Эшқувватов, сиз шунинг учун бу идорада ўтирибсиз... ана шуларнинг ғамини енг! Ҳозир эмас, баҳорда ейишингиз керак эди. Йўқ! Мени кўрқитманг! Чорвангиз ҳам ўз жойида, довон ҳам тоза! Шунчаки ўзингиз гапга кулоқ солгингиз келмайди, ичингиз қора! Бундан ташқари, мен айтган масалалар... Умуман, сиз қолоқ одамсиз!

Эшқувватов манглайини силади, чўнтагидан сига-рета олиб тутатди.

— Рост, — деди вазминлик билан у, — одам йўқ ҳозир. Ёрдам беролмайман. Майли, энди райкомга бораверинг. Юринг, бирга борамиз.

Эҳсон жойидан жилмади, сигарета олиб тутатди. Йўлакка чиқиб олган директор:

— Юринг. Эшикни бекитаман, — деди.

Эҳсон унинг кичкина кўзлари, туртиб чиққан гўштдор ёноқларига қаради, овози бўғилиб:

— Ростданми? — деди.

— Рост, — деди директор, сўнг ўйланиб тўнғиллади: — Менинг айтганим билан чиқишмайди ҳам! Негаки, бу хизмат сметага кирмайди, ҳақ тўланмайди.

— Яна ҳақ дейсиз-а, — гўддиради Эҳсон ва кўкси кўтарилиб тушди, — ўртоқ Эшқувватов, бир минутга бу ёққа кириш. Илтимос... Ҳм, майли, мен ўзим бораман! — деди. — Ҳа, ўзим бораман. Аҳвол шундай экан, бошқа илож йўқ... Ҳақиқатан ҳам бугун-эрта бўшман. Ўзим бораман!

Эшқувватов ўқитувчидан бир нафас кўз узмай турди, сўнг оёғи учига қараб, хонага кирди. Пальтоси тугмаларини қадай бошлади:

— Шундайми? Ўзингиз борадиган бўлдингизми? — сўради у.

— Ҳа, ўзим борадиган бўлдим, — деди Эҳсон. — Чиндан ҳам аҳволларингиз чатоқ бўлса керак... Рост, мен овчилик ҳам қиламан, тоғ-тошларни биламан. Уловим ҳам бор...

Эшқувватов уйкудан қолган кишидек кўзларини уқалади:

— Демак, сизга ғалла керак, шундайми?

— Ҳа, — деди Эҳсон. — Ғалла керак... Уйимда бўлганда, сиздан сўрамасдим. Ўзингиз яхши биласиз, уйда нон ёпмаймиз, дўкондан оламиз. Ғаллам йўқ. Бозордан олай десам, бугун шанба... Кейин... маошгача ҳам анча бор.

Эшқувватов мийиғида жилмайиб, Эҳсоннинг ёнидан ўтди, дарпардани тортиб, ойнага қаради. Ҳовуз бўйидаги толлар ҳам кўринмайди. У деразани тирнаган бўлди ва ўқитувчига боқди:

— Э, Эсонбой, — деди, — Эсонбой, шуни бошда ҳовлиқмасдан, ётиғи билан айтсангиз бўлмасмиди? Ҳалиги гапларнинг нима кераги бор, хўш, асримизнинг проблемаси, у-бу... Ахир, совхознинг ҳам аҳволи чатоқ эканлигини билар экансиз-ку? Э, Эсонбой-е!

Эҳсон ҳам жилмайди:

— Ўртоқ Эшқувватов, ахир, мен табиатшуносман, юрагим ачийди, табиатга етказилган ҳар бир зарар менга етказилгандай бўлади.

— Роса эзма экансиз-ку? Бир химия ўқитувчимиз бўларди. Биз уни «Азим эзма» дердик. Худди ўшанга ўхшаркансиз. Болалар дарсингизда зерикмайдими?

— Лекин сиз ҳам бу соҳада мендан қолишмайдиган кўринасиз, — деди Эҳсон.

— Хўп. Қанча ғалла керак? — директор столи томон юрди.

Эҳсон ўйланиб, унга эргашди:

— Қанча бўлади... Бир эшагим бор. Бир сентир етади. Бу қорда эшак шуни зўрға кўтариб юрсаям

хўп гап.

Эшқувватов стол тортмасидан қоғоз олди-да, орқасига илкис қаради:

— Нима? Бир центнер? Бир центнер учун шунча ғовғами?

Эҳсон Эътиборов бадани қичишаётгандай қимирлаб, стол қошига келди:

— Энди... мен имкониятимни айтяпман-да, ўртоқ Эшқувватов. Ҳарна-да...

— Йўқ, бу масалада менинг ёнимга қайта кирманг. Уч центнер ёзаман!

— Йўқ-йўқ, ўртоқ Эшқувватов, йўқ... Майли икки центнер ёзинг. Бир амалларман. Ўзим пиёда кетарман.

Эшқувватов тагин ўқитувчига тикилиб, илжайди. Бош силкитиб:

— Бўпти, — деди-да, ёзиб узатди, — омборгй борасиз. Кечикмай боринг.

— Раҳмат, ўртоқ Эшқувватов! — деди Эҳсон.

Улар бирга идорадан чиқишди, булдуруқ қоплаган толлар тагидан ўтиб, катта кўчага тушишди. Музда юриш хавфли бўлганидан, қор кечиб кетишди. Директор йўловчилар саломига алик олиб, ҳар тарафга қараб борар, Эҳсон туфлисига қор кирмасин деб эҳтиётлаб қадам босар эди.

— Эътиборов дейман, — деди Эшқувватов.

— Лаббай, ўртоқ Эшқувватов.

— Ҳм... Қанча маош оласиз?

— Маошимми? Эл қатори. Юз ўн сўм!

— Хотинингиз ишламайди-а?

— Уни ўзингиз бўшатгансиз-ку... Ишдан кўнгли совиган. Кейин маълум бўлдики, жўжаларнинг ўлимига бизнинг хотин айбдор эмас экан.

— Лекин, хотинингизнинг аччиғи тез экан.

— Ҳа, бу томони ҳам бор... Яна ким билади дейсиз, ўртоқ Эшқувватов, мен шахсан нервим жойида эмаслигини биламан. Ўқитувчиларнинг тўқсон процентида асаб дегани барвақт ишдан чиқади... Умуман-ку, ишнинг енгиллиги йўғ-а? Сизларгаям қийин. Бошқаларгаям. Мен сизга айтсам, ўртоқ Эшқувватов, асримизнинг ўзига хос касалликларидан бири ҳам шу... асаб касаллиги бўляпти.

Эшқувватов кулимсиради. Улар қори куралган хиёбонга чиқишди. Кўприкка етганда Эшқувватов тўхтади:

— Бўпти бўлмасам, сизга муваффақият! — деди, сўнг ўйланиб жилмайганча сўради: — Бу қишдаям овга чикдингизми?

— Йўқ... Ҳа, бир ой аввал бир-икки марта чиққан эдим, кейин иш кўпайиб кетди, чиқолмадим!

— Хўп, барорингизни берсин! — директор бир қадам қўйиб, яна муаллимни тўхтатди: — Эътиборов, совхозимизга ишга ўтмайсизми? Иш йўқ эмас, бор... Мана, клуб қуряпмиз. Маошиям яхши! Кейин, ўзимизнинг одамимиз бўласиз, ҳар ҳолда қарашардик-да, а? Кечирасиз, менга шу... ўқитувчилар, редакция ходимлари ёқмайди. Сал ифвогарроқ бўлади. Тўғри, ўқитувчилар бизниям ўқитган, газета ишимизга ёрдам беради... Хўш, таклифим ёқдими?

Эҳсон Эътиборов бўшашиб, қорга тикилди:

— Йўқ, ўртоқ Эшқувватов! — деди. — Мен касбимни яхши кўраман! Маоши кам бўлса ҳам уни бошқа ишга алишмайман. Тушундингизми?

— Тушундик, тушундик...

Совхоз директори кетди.

Эртаси тонгда қора эшагига бир хуржуну бир қоп донни ортган Эҳсон Эътиборов пальтосига ўралиб, кулокчинини туширганча қишлоқдан чиқиб кетди, рўпарада оппоқ қорга бурканган тоғ уйқусираб кўринар эди.

Табиёт ўқитувчиси тоғ унгурида, дараларида, жарликларида кечгача юриб, ўндан ортиқ камарга дон сочи. Четда-четда туриб, дон сепилган гўшаларга паррандаларнинг қўнишини кўрди. Бу аснода у бир неча марта қорга ботди, икки бор ёмон йиқилди, бир гал эшаги ётиб олиб, унга кўп азоб берди. Қош қорайганда у қишлоққа кириб келди.

Совуқдан қотиб, тараша бўлиб қолган кийимларини хотини Майна чўян печь устидаги дорга илди. Эътиборов қичимсираётган оёқ-қўлларини қашиб ўтирган эди, дарвоза тақиллаб қолди. Майна эшикка чиқиб келиб:

— Эшқувватовнинг шопири, директор сизни чақираётганмиш, дарров бораркансиз, — деди.

— Нима иши бор экан... Машина кетдими?

— Йўқ, кутиб турибди. Туринг, кийининг.

Эътиборов туриб, курук кийимларини кийди. Чиқиб, директорнинг машинасига ўтирди. Машина тақатақ музлаган кўчадан бориб, бирпасда директорнинг дарвозасига етди. Шофёр:

— Тўхтаб туринг, — деб, ичкарига кириб кетди.

Эътиборов бугун тоғда қилган ишларини эслаб, мамнун ҳолда нари-бери юриб турди. Ҳовлида ўтин ёрилар, кимларнингдир бакириб-чақиргани эшитилар эди.

Эшқувватов чопонига ўраниб, шошиб чиқди:

— А, Эсонбой?

— Келдим, ўртоқ Эшқувватов.

— Қалай бўлди, тоққа бориб келдингизми? -Ҳа.

— Яхши, — Эшқувватов мийиғида жилмайиб, Эҳсонга тикилди. — Овлар бароридан келдими?

Эътиборов ҳам жилмайиб:

— Бароридан келганда қандоқ! Жониворлар менинг келишимни кутиб турган эканми, камардан чиқмасимдан «гур» ёпирилди-я! Жуда алқаб қолди-да... Сизниям, ўртоқ Эшқувватов. Лекин яхши иш бўлди. Ҳарна-да. Ахир, ўша жониворлар ҳам сизнинг совхозингизга қарайди. Бу ишимизнинг аҳамияти катта.

— Яна дийдиёни бошладингиз, — деди Эшқувватов. — Асримизнинг масаласига кўчмасингиздан бурун, Эсонбой, мен... сизга дангалини айта қолай. Мен тушунаман аҳволингизням. Лекин бошқа нарсани ҳам тушунаман... Фақат сиз гапни бурманг, илтимос, вақт зик. Эркакча гаплашайлик. Биздан қайтмай қолмайди. Хоҳласангиз, эртага яна боринг идорага, икки центнер эмас, тўрт центнер дон бераман... Мана илгари узоқ бўлсак, энди яқин бўлиб қолдик, нима деддингиз? Хўп, гап бундай, Эсонбой, уйга меҳмонлар келиб қолди, яқин оғайнилар. Шулар десангиз тоғли жойга келдик, каклик еймиз, деб туриб олишса бўладими. Қўй гўшти тешиб чиқадими, дейман? Қани кўнишса. Охири Эсонбой, шофёрни сизга юборишга мажбур бўлдим... Мен, ўзингиз тушуниб, беш-тўртта каклик опкеласизми деб ўйлаган эдим. Афсус... Энди, Эсонбой, машина сизни уйингизга олиб боради. Кўп эмас... ўнта демайман, бешта каклик бериб юборинг. Хўпми, ука? Ҳой шопир, машинани завадит қил!

Эҳсон Эътиборов эс-ҳушидан айрилгандай анграйиб турар эди.

— Ҳа? — деди Эшқувватов. — Бугун совхознинг аҳволини била туриб ўзингизни билмаганга олгандай, яна нутқ сўзламоқчимисиз? Кўйинг, Эсонбой, биз катта одамлармиз... Хўпми? Хўп, ғалланинг бир центнерини уйда қолдирган бўлсангиз, бир центнерини тоққа элтиб сочган бўлсангиз керак. Биламан, паррандаларнинг аҳволи оғир. Айтганингиздай, бирпасда тўдаланиб қолган. Шундай эмасми? Ўзингиз бўлса овчи йигитсиз. Мунақа вақтда бир ўқ билан ўн-йигирматасини ағдариш ҳеч гап эмас... А? Келинг, гапни кўпайтирмайлик. Мен бундай масалада бировга ҳеч илтимос қилган эмасман. Ҳозир мажбур бўлдим-да. Қайтади мендан. Ваъда бераман... Майли, совхозга ишга ўтмасангиз ҳам сизга қарашиб тураман. Хўп, бўлмаса, шу икки центнер буғдой ҳақиға бешта каклик беринг! Нимага анқайиб турибсиз? Бирон нарса ўйлаясизми?.. Эй, шу ўқитувчилар билан газетачилар ўлгудек хаёлпараст бўлади-да!

— Ўртоқ Эшқувватов, сиз паст одам экансиз, — деди Эҳсон Эътиборов лоқайд, паст овозда. — Ажабо! Бу қанақаси бўлди? Қанақаси? А?! — Эътиборов директорнинг ёқасидан ушлайдигандек унга юзланди.

— Эшқувватов тисланиб:

— Нима гап? — деди гарангсираб. Сўнг телпагини орқага суриб кўйди-да, чуқур хўрсинди. Хомуш тортиб:

— Хайр, — деди. — Раҳмат...

— Йўқ, тўхтаган! — кичқирди муаллим.

— Раҳмат, Эсонбой, дийдиё эшитишга тоқатим йўқ. Шопир, бу одамни уйига обориб ташла. Раҳмат. Сиздан буни кутмаган эдим.

Эҳсон Эътиборов кетди.

— Ҳайронман... Вой, пасткаш-э! — деди ўқитувчи ва изғиринли кўчани бошига кўтариб кулиб юборди.

## «ЎЗБЕКНИНГ СОДДАСИ»

Ўшанда саккиз ёшларда эдим. Иккинчи синфда ўқиётган бўлсам ҳам зехним ўткир эканми, саводим чиқиб қолган, яъни отам айтиб турса, мен фактурасини ёзиб борардим. Отам район матлубот жамиятида магазинчими, бир нима бўлиб ишлар эди. У киши шундай катта ишда турсалар ҳам, жуссалари мендақанинг ўнтасига тенг келса ҳам, саводдари ҳалигидақа эди. Лекин отамни маҳалла аҳли ҳурмат қилар, у киши билан «Полвон бобо» деб сўрашишар, бир қариянинг: «Бечора кўп содда, мард одам. Ўзбекнинг соддаси шувъ», деганини ҳам эшитганман.

Биз ёз оқшомлари аллапаллагача гурунглашиб ўтирардик. Отамнинг ошналари келганда, мук тушиб, дoston ўқишар, навбат билан дўмбира чертишар, момом ҳам қозон бошидан жилмасди. Эсимда: бизникилар айниқса, «Алпомиш» достонини севишар эди. Юсуф деган бир танишимиз бўларди, уйга келдим, лўлаболишни ўмровига тортиб, шу дostonни ўқишга бошлар эди. Мен жиддий кулоқ солиб ўтирар, кейин ухлаб қолганимни билмас эдим, эрталаб супа пастидаги ёғоч қаравотда кўрардим ўзимни.

Ўша кеча уйимизда меҳмон ҳам йўқ эди. Отам ҳам қаёққадир кетиб, келавермади...

Мен зерикиб, қаравотимга чиқиб ётдим. Бир маҳал уйку аралаш пайқаб қолдим: супада ғўдир-ғўдир гап бўляпти. Айниқса, энамнинг овози баланд-баланд чиқарди. Отам босиқ, лекин у ҳам баъзан «Э! Э!» деб кўярди, мен шунда беихтиёр хушёр бўлиб кетдим. Отамнинг одатлари қизиқ-да: мени ҳеч вақт «Тўрабой, ке!» деб чақирмайди, шунчаки, «Тўрабой!» деб кўя қолади, демак, бу — бери ке, деганлари ҳам бўлади. «Улим!» деб кўярдилар, вассалом, мен югуриб боришим керак. Отам сингилларимни ҳам «улим» деб чақирарди... У кишининг «Э!» деганини кўп эшитганман. Даштда бир сигиримизни чўпон ўзиники қилиб, «бўри еди»га чиқарган экан. Шунда энам чўпондан сигиримизни ундириш ҳақида кўп гапирган. Отам: «Э!Э!» деб туриб, кўл силтаган эди. Шундан кейин энам отамга гап қор қилмаслигини билиб, чўпонни қарғай-қарғай тинчиган эди.

— Э! — деди отам бирдан бақириб. — Шу пул билан бири икки бўлармиди, кампир?

— Сиз шундай дейсиз-да, ҳой! — деди энам. — Даштдаги мол ҳам санокли қолган, биз уни қайтиб тўлаймиз! Ўйлайсизми?

— Мол сизларга, — деб тўнғиллади отам. — Мен энди манглайда борини кўраман, кампир! Э, гапирма! — отам қизишиб кетди: — Нима қилай? Сельпо раиси ўғирлик қилди, саводим йўқ, мени гўл билиб, шунча пулга туширди, ёрдам қилинлар, деб арзга борайми? — Э, мен бу ишти қилолмайман! Инсофи бўлса, ўйлаб кўради, кампир! Олти болам бор, кўриб турибди ўзи. Нокаслик қилмас.

— О, шўр бошим, шўргина бошим! — деди энам куйиниб ва идишлар тарақлаб кетди: — Сиз арз қилмасангиз, мен қиламан! Эрталаб милисага бораман, текшириб кўринлар, бу одам сельподан ҳеч маҳал мунча пул олгани йўқ, фактураям тузгани йўқ. Тузган бўлса, копияси ўзида бўларди-да!.. Бу одамни ўсал қилиб, ўзлари падлўк дакумит тузган, шунча пулни бунинг бўйнига урган! Текшириб кўринлар. Бунинг пактураларини ўғлим ёзиб берарди, унияма келтириб сўроқ қилинлар, дейман!

Отам жимиди. Мен бу гапларнинг маъносига тушунмас эдим. Бироқ кимдир отамни алдагани, унинг бошида хавф борлигини сездим. Биз болалар тайёрга айёр бўлиб ўсар эдик: оилада пайдо бўладиган қийинчилик, камчиликни ота-онамиз тузатар, тўлдирар эди. Бизга ўйин бўлса, ёнбошлаб ётиб дoston эшитиш бўлса ёки пистага пул бўлса бўлди эди.

Мен отамга фактура ёзиб берганларимни эслаб, ичимда хурсанд бўлиб, кўрпага ўралдим. Салқин тушиб қолган эдим, тўшакдан туришни хаёлимга ҳам келтирмадим. Фақат бошимни кўтариб, нима ейишаётган экан деб қарардим. Қовурдоқ ўртада бўлса, мен ҳам дилдираб, илжайиб борар эдим.

Отамнинг охириги сўзи шу бўлди:

— Э, кампир, бошимни қотирма. Мен айтдим айтгичимни унга. Номард экансан, ука. Майли, шу ўтирик пулди деб кет, лекин биринг икки бўлмасин. Бир куни сени болаларинг ҳам ота деб қолсин, дедим. Бўлди шу гап, кампир. Юракти бўшатдим. Агар ҳайвон эмас, одам наслидан бўлса, келади у — уккиғар!

Ўртоқларим билан сўкишиб юрганларимни эсладим, отам: «Ўзбекнинг гапи бир бўлади», дегич эди. Мен яна, ҳаммавақт бир сўзли бўлишни ўйладим. Сўнг нима учундир шу тобда отамнинг тутган йўлини тўғри деб билдим ва кейин ухлаб қолдим.

Ёпирай! Жуда нотинч бўлди-да, бу кеча!

Яна уйғониб кетдим: супада ғўдир-ғўдир гап-сўзлар кулоғимга етмасидан қозонда жиз-биз бўлаётган



гўштнинг хиди димоғимга етди. Ҳайрон бўлиб, бошимни кўтардим. Даштдан отамнинг ошналари кепти деб ўйлаган эдим. Йўқ, лампа ёритиб турган дастурхоннинг бир томонида матлубот жамиятининг раиси чўкка тушиб ўтирар, у отам билан кулишар эди. Энам ўчоқ бошида.

Мен бу одамни яхши танир эдим, қачон отамга эргашиб унинг омборига борсам, шу кишини ҳам кўрардим, у бурчак-бурчакда уюлиб ётган ёнғоқ, олмақоқи ва олчақоқилардан ҳовучлаб олиб ҳидлар, сўнг сочиб ташлаб, кафтларини бир-бирига уриб қоқар, кета туриб, менга қошини учириб кўяр эди. Лекин уйимизга ҳеч келмаган эди.

Қовурдоқнинг ҳидидан унинг ҳали етилиб пишмаганини сездим. Уйда меҳмон борида дастурхондан четда тур, ҳадеб ўртага кўл узатаверма, бир ишора қил, ўзим бераман, хоҳлаган нарсангни, дер эди энам. Мен ўзимнинг уйғоқ эканимни энамга қандай билдирсам деб ўйлаб турган эдим, улар яна кулиб юборишди. Шунда отамнинг оқшомги кайфиятини эслаб, иши ўнгидан келгани — тутган йўли тўғри чиққанига ишондим ва хурсанд бўлиб кетдим. Энамга тикиламан, ҳаракатларидан у кишининг ҳам кайфи чоғ экани билиниб турибди.

Лекин бари бир туришга журъат этолмадим.

— Ҳа, Полвон ака, менга ёмон таъсир қилди гапингиз, — деди раис. — Мен шунча ёшга кириб, бундай гапни эшитмаган эдим. Яширмайман, мард одамсиз, тушунасиз... Бундай ишлар аввал ҳам бўлган. Лекин бирови ҳам ўзимга ҳавола қилиб кетмаган эди. Одамга таъсир қилар экан, мен ҳам одам боласиман... Ана, фактура, дела! Янгамга беринг, ёқиб юборсинлар. Ўтган ишга саловат, Полвон ака.

Мен каравотдан секин тушиб, ўчоқ бошига чопдим.

— Сув ичаман, сув — дедим энамга.

— Гўшт-чи, емайсанми, болам? — деди энам.

Мен тиржайиб, чўнқайдим. Шунда раис мени чақириб, қошини чимирди. Мен ўрнимдан туриб салом бердим.

— Берман ке, улим, берман ке! — деди отам.

Бундай вақтда боришим керак. Энам ҳам елкамга қоқди. Отам ёнига ўтқазиб:

— Шер улим! — деди. — Ухламадингми?.. Энди гўштан ейсизу кириб ухлайсиз. Хавотир олма, болам! Мард одамнинг садағаси кетсанг арзийди. Мана, амакинг ҳам мард чиқиб қолдилар...

Улар кулишди. Шундай қилиб, бу нотинч кеча ўтди.

Ҳозир мен ўша кеча, ўша суҳбатлардан йигирма беш йил беридаман. Уларни тушдагидек эслайман.

Мен — энди ўзгариб кетган, саводим ҳам ростакамига чиқиб, «Алпомиш»ни ҳам ўзим ўқийдиган, ҳамда отамнинг мардлик ва арз қилиш тўғрисидаги ақидаларига аллақачон қўшилмай қолган эсам-да, бу кексайиб қолган отам — «ўзбекнинг соддаси»га ҳавасим келиб кетди.

1972

## БИЗ КЕЧ ҚОЛИБ ЮРАМИЗ

Райком секретари Алпомиш ака укаси Бердиёрни имлаб, чинор остига ўтирди. Олисдан югуриб келган чойхоначи йигитга:

— Битта чой... Кейин бизга халақит берманг! — деди.

— Хўп бўлади, райкум бобо! — чойхоначи қайтиб кетди. Кабобпазнинг олдига бориб, шивирлай бошлади. Мактаб томондан бўлим бошлиғи ҳовлиқиб тушиб келаётган эди, чойхоначи йигит уни ҳам чақириб, вазиятни тушунтирди.

Алпомиш ака кўча юзида «газик»дан тушиб, то столга келиб ўтиргунича кузатиб турган хўрандалар ҳам ундан кўзларини узишди.

Бердиёр тикдан тикилган костюм-шими устидан узун йўл-йўл елак кийиб, белини оқиш қийиқ билан боғлаб олган эди. Тош зинадан ирғиб тушди-ю, булокка қараб бурилди. Сув лабига чўнқайиб, қўлини чайди, белбоғига артиб келиб, акасига узатди:

— Саломалейкум, ака.

Алпомиш ака унга қўлини учини бериб, столнинг нариги бошидаги стулни кўрсатди:

— Ўтир!

— Хўп, ака. — Бердиёр ўтирди, тош зина бошида қолган шофёрига ўқрайиб қўйиб, акасига юзланди: — Яхшимисиз, ака? Бу ёқларгаям қидириб чиққан экансиз-да? Янгаям яхшими, жиянларим-чи? Иш билан бўлиб боролмадим ҳам... Кампания маҳали десангиз...

— Онамиздан сендай фарзанд туғилганига ишонмай қолдим, нокас!

Бердиёр учиб тушди:

— А? Ака... бир гап бўлдими?

Алпомиш ака столга урмоқчи бўлибми бошмалдоғини кўтарди, лекин ён-верига кўз ташлаб, қўлини стол четига оҳиста қўйди.

— Гапир! — деди. — Бир бошдан гапир! Нима иш қилиб юрибсан ўзи?

— Ака...

— Тайсаллама! Ҳозир участковойни чақираман, кўкрагингга «пияниста» деб ёзиб, қўлингга сатил беради. Кўча супурасан. Ўн беш сутка қамалдинг деб шу ерда буйруқ чикартираман. Хўш?

— Ака, энди...

— Шарманда қилиб юрган экансан-ку, мени! Аканинг номи билан иш кўришни сен тирмизакка ким ўргатди? Нимага заготконторанинг машинасини раиси минмайди-ю, сен миначан? Қаердан чиққан қилиқ бу!.. Нимага ичасан, а? Нима ғаминг бор! Боланг оч қолдимми? Хотининг ташлаб кетдимми? Аканг ўлдими? Нимага ичасан? Нима беради ичкилик сенга?.. Ичиб олиб ҳамма нарсени унутгинг келадими? Ишним, топшириқним, оиланим, а? Ўрганиб қолдингми? Мундан кўра бир чилвирни олиб, ўзингни осмайсанми! Ҳар ҳолда, одамлар, номусли экан, дейди. Ўзим ҳам сезиб юрар эдим-а! Лекин сен, қоранг ўчкур, муғамбирлик қилар эдинг... Йўқ! Мен сени бу ахволда қолдирмайман. Сен акангни билмабсан! Менга ука керак эмас, ор-номус керак! Ўн минг одамга бош қилиб қўйибди мени давлат, биласанми, шуни! Мен сени, ибрат бўлсин учун, эшакка чаппа миндираман, ҳали...

— Ака...

— Нима?!

— Охирги марта... Ака, ака... Тўхтанг-да, энди! Га-пимни эшитинг-да, ваъда беряпман-ку!

— Ваъда! Пиянистада, масхарабозда ваъда бўладими!

— Ака, нима қилай? Ўзимни осайми шу ерда? А? Айтинг. Сизнинг гапингиз — гап. Сиз менга ҳам ота, ҳам эна, ҳам акасиз... Айтганингизни қиламан... Биринчи марта... охирги марта, ака...

Бирпасдан кейин Бердиёр кўчанинг нари бетидаги тақир дўнг ортида, тошлокда ўтирар, ховучида бир неча шағал тошни ўйнаб, лабини алам билан тишларди.

— Бердиёр ака!

Бердиёр бурилиб тепадан тушиб келаётган шофёри — Шониёзни кўрди. Шониёз келиб, олисларга тикилди.

— Нима дейсан?

— Ўзим...

— Ҳе, ука... чатоқ бўлди!

Шониёз секин чўнқайиб, ердан хас олди.

— Алпомиш ака билан гаплашдингизми?

— Э, ука, юргилигим қолмади. У одам менинг пуштипаноҳим эди, мени ёмон сўқди. Зўрға ўтирдим, ука... Менга қара! Акам мени ёмон кўриб қолди! — у ирғиб туриб кетди. — Э, уйинг куйсин, ичкилик! Уйгинанг куйсин! Мен шунга қачон ўргандим ўзи?.. Чатоқ бўлди!

— Энди...

— Нима «энди?»

— Энди бир иш кўрсатасиз-да!

— Ишми? Хў-ў! Ишни мен кўрсатаман-да! Мева опкелишми, мен опкеламан. Тухумми? Мен опкеламан. Жунми, мен опкеламан... Мен одамлар билан муомала қилишни биламан. Ўламан саттор деганда ҳам ҳар бало қилиб сотиб оламан! Э, ука! Мен заготовитель бўлиб ишлаётганимга неча йил бўлди? Сен билмайсан. Унда сен йўқ эдинг... бизга ишга ўтмаган эдинг унда... Тўхта, сен қандай бўлиб, нукул мен билан юрадиган бўлиб қолдинг, а?.. Ҳа, бунгаям ўзим айбдор, ўзим. Юр десам, кетавергансан-да, а? Ҳа... Ахир, кимсан, райкум секретарининг укасиман! Лекин бизнинг раис ҳам одаммас экан, бир оғиз вақтида айтмади-я! Уям кўрққан-да, мандан? Кўрққан... Акасига айтади, чақади, деган, ҳа, ярамас! Охири айтипти-я! Айтгандаям бошлаб айтипти! Бўлмасам акам мунча қизишмас эди. Чатоқ бўлди! Ука, у одам менга ака эмас, ота-она ҳам! Шу мени катта қилган, билсанг! Мен унга суянар эдим. Унинг қаттиққўллигини билар эдим. Мени нима жин урди... Энди, айтганингдай, ишда кўрсатаман ўзимни, ишда, мен ўнта заготовителнинг ишини қиламан! Ўнтасининг! Лекин сен... менга қара, сен мен билан яна уч-тўрт кун бирга бўл, хўпми? Кейин сени раисга топшираман! Бўлимни бир обход қилайлик.

— Майли. Мен ҳам шуни айтмоқчи эдим.

— Боракалло, ақлинг бор сени, Шониёз... Шониёз ука, мен аслида ёмон одам эмасман.

— Ким сизни ёмон деяпти, Бердиёр ака. Мен бир оғиз қаттиқ гапингизни эшитмаганман.

— Боракалло. Лекин ўзим айбдорман, Шониёз. Мана, уч-тўрт ойдан бери заготконторага бир кило мева берганим йўқ, бир кило жун... Уч юзта тухум нима бўлади, а? Ҳалиям раиснинг бағри кенг экан. Э, мен сенга айтсам, акам ҳали тўғри гапирди, ичкилик ўлсин! Лекин одамлар ҳам ғалати-я? Қаерга борсанг, кўрпача ёзади, дарров қозон осади, гўшт ковуради, арақ тайёр бўлади. Анави беш-олти районга бекор бориб келдик, раис шундан кейин ўчакишган менга. Тўғри-да, нима ҳақим бор ўзи?.. Бўпти! Ишлаймиз, энди ишлаймиз. Бўлди! Арақнинг уйи куйсин! Яна ичсам, тил тортмай ўлай! Бола-чақамга оталик қилмай...

— Эй, қўйинг шу гапларни!

— Ҳозир кўзимга дунё кўринмайди!

Улар чинорлар соясидан ўтган кўчага тушганда Бердиёр яна хуруж қилди.

— Менга қара, Шониёзбой. Сен шу ерда тура тур, хўпми? Мен магазиндан яримта олиб чиқай. Шу тепага опчиқиб, уриб майдалай. Ҳа, ҳамма кўрсин!..

— Бердиёр ака, қизишманг.

— Шу ерда тур! Кейин даппта кетамиз... Мен жун топаман, жун! Мен чорвадорларнинг тилини биламан, ошнам!

Бердиёр магазинга кирганда, пештахта ортидаги эшикчадан кириладиган омборда Алпомиш ака ичимлик яшиқларини санаб, рабкообнинг бошлиғига бу молларни камайтиринг, деб турган эди.

— Ҳов, дўкончи бобо, бери келинг! — бақирди Бердиёр.

Эшик оғзида кўрқибгина турган дўкончи орқасига қаради.

— Олинг анави полвондан яримтани!

Дўкончи тайсаллаб қолди, омборга мўралади, кимдир унга нимадир деди, у нимадир деб жавоб қилди. Шундан кейин ҳам дўкончи ўша ёққа бир муддат қараб турди, ниҳоят Бердиёрга ўгирилди:

— Яримта дедингизми?

— Ҳа, яримта! — хитоб қилди Бердиёр. — Хоҳласангиз, бутун қилинг! Мен у ҳароми билан олишай, қани, ким йиқитар экан!

Дўкончи газмол токча остидан битта шишани олиб, кир латта билан артган бўлди. Оёғи остидан қоғоз топиб, ўраб берди. Бердиёр дўкончига беш сўм ташлаб, қайтимини ҳам сўрамай чиқди. Сўнг, чинор остига етганда, шишага ўраган қоғозни шилиб ташлади-да, унинг бўйнидан ушлаб,

намойишкорона юриш билан Шониёзнинг ёнидан ўтди:

— Кўрасанми? Томоша қиласанми?

Шониёз у билан боришга уялди шекилли:

— Ўзингиз бир ёғли қилиб келинг, — деди ва булоқ бошидаги ўриндикқа ўтирди.

Бердиёр мамнуният билан тепанинг ўркачига чиқиб борди. Кўкрагини кериб, кунботардаги Қухитан тизмаларига қаради-да, арақни ерга ўрнаштириб қўйди. Сўнг, илжайиб, ундан бир-икки айланди. Кафтларини бир-бирига ишқаб, нари кетди.

Ердан бир неча тош олиб, оёқларини ерга тира-ганча, сал ёнбошлатиб ота бошлади. Қани тегса!

— Ҳа, сени чиқарганни! — хитоб қилди Бердиёр ва югуриб бориб, уни кўтарди, бошидан айлантириб, этак тарафга отди. Шиша чир айланиб бориб тошлокқа тушиб чил-чил синди.

Бердиёр қайтиб келганида Шониёз йўқ эди. Уёқ-буёққа қараб чақирди:

— Шониёз! Шониёз!

— Ҳов магазинга чақириб кетди, — деди ўриндикда ўтирган йўловчи.

— Магазинга? Ҳа, майли. — Бердиёр булоқ бўйига тушиб, яна нима учундир қўлларини чайди, белбоғига артди. Илжайиб чиқиб машина ёнида қаққайди. — Шониёз!

Йўловчи кулимсираб гап қотди:

— Жониворни уч минутда соб қилдингизми, жўра?

— Бизми? Биз ана шундай! — деди Бердиёр. — Оберинг сиз ҳам бирини, шу ерда тинчитиб қўяман!

— Зўр экансиз, вазоҳатингиздан ҳеч билинмайди.

— Ҳа, биз ана шундай зўр!

Шониёз кўринди, Бердиёр қўлларини белига тираб уни қаршилади:

— Ҳа, закускага кетганмидинг?

— Йўғ-э, — деди шофёр, у хафа кўринарди.

— Кетдик бўлмасам. Тўғри даштга, ошна! Шониёз унга ғалати қаради:

— Кетамизми?

— Ҳа! Кетамиз-да, энди! Ўтир машинага. Шониёз бир қадам қўйиб тўхтади:

— Бугун дам олсакмикан, Бердиёр ака.

— Йўқ, бугун айна ишлайдиган кун-ку? Шониёз ер чизди.

— Ҳа? — деди Бердиёр. — Келишдик-ку? Ё, сен ҳам айнидингми? Майли, ундай бўлса!

Шониёз хўмрайди, илдам ўтиб машинанинг эшигини очди. Бердиёр кириб ўтирди. Шониёз моторни ўт олди. Борти шиқиллаб қолган эски юк машинаси гуриллаб жилди.

Ҳадемай қишлоқ марказидан ўтиб, тепага чикди, текис нишабдан кета бошлади. Ниҳоят, сойга етдилар. Сой кенг бўлиб, унда ўсиб ётган юлғунлар сарғайиб, гулдан қайтган эди. Сув милтиллаб кўринади, сой ёқаси-да бир парча қамишзор.

— Тўхта! Бур пастга, Шониёз! — буюрди Бердиёр.

Чамаси, Шониёз учун қаерга боришнинг аҳамияти йўқ эди. Рулни кескин буриб, машинани нишабга солди. Ундан тушириб, юлғунзорга оралатди.

— Секинроқ ҳайда, ошна. Ҳа? Нима бўлди?

— Ҳеч нима. Овулга борамизми?

— Ҳа-да, шу ердан ишни бошлаймиз... Юсуфнинг овули шекилли бу?

— Ҳа, ўзи йўқми дейман. «Москвич»и кўринмайди.

— Да-а, унда жун ундириш қийин. Юсуф бўлган-да, гапга кўнар эди. Кампири зикнароқ. Ўтган йили келганимиз эсингдами?

— Ўтовга қаранг. Кимдир қараяпти, кампири эмасми?

— Шунга ўхшайди.

Сойнинг нариги соҳилидаги тақир дўнглик этагида иккита ўтов кўринар, ўтовлардан бири олдида қўйлаги қизил бир аёл қўлини пешанасига қўйиб, қараб турарди.

Шониёз илжайди:

— Бизни таниди, дейман... Орқага қайтди.

— Йўлга соламиз, ошна! Биз ўзимиз учун уннаяпмизми!

Машина сувга етиб тўхтади, сувдан ўтиши мумкину лекин нариги тик бетга чиқиши гумон эди.

— Тушамиз, азоб берманг машинага.

Тушиб, қамишзор оралаб йўл излашди. Сўнг, сойдан кечиб ўтишди.

— Ҳов, кайвони! Ўтовдан сас чикмади.

— Бердиёр ака, ити ёмон.

— Э, ит нима қилади ҳозир, молнинг ортидан кетган-да.

Улар ўтовлар орасига етиб, тўхташди.

— Ҳов янга! Ҳов, чеча!.. Одам борми? Меҳмон келдиям демайсизлар!

Ниҳоят, четдаги ўтовдан энгашиб, олтмишлардан ошган кампир чикди.

— Саломалейкум.

— А-лекум... — Бердиёр кампирга қарамай, у билан қўл бериб кўришди, гаплаша бошлади: — Яхшими? Бачалар чопқиллаб юрибдими? Юсуфбой қани? Шаҳарга кетганми, дейман?

— Ҳа, эрта-мертан тушиб кетган эди, майлис бор эканми.

— Хўш, кампир, бизнинг вақтимиз йўқ. Чой-пойга уннаб юрманг! Бизнинг нима учун келганимизни билсангиз керак!

— Ҳа, сиз нимага келардингиз, жунга-да, — деди кампир.

— Балли! Биз заготовителларнинг иши шу, кампир!

— Э, кўйинг, иним. Заготовителниям кўп кўрдик. Кўп келиб туради, йўқ десак, қайтиб кетаверади.

— Биз қайтиб кетмаймиз, — деди Бердиёр ва ваъз қила кетди: — Гап шундаки, момо, хўш... давлат бу йил жун планни катта берган. Хўп, деб туринг... Менга қаранг, бир тўшакча опчиқинг-э. Йўқ-йўқ, уйга кирмаймиз... Шундай қилинг!.. Хў, раҳмат... қатик ҳам опчиқасизми? Майли... Бир йўла чалоб қила қолинг... Раҳмат, энди ўтиринг, момо!.. Гап шундаки, ўзингиз тушунадиган хотинсиз, планимиз катта! Лекин савхоз ўз моли билан узолмайди... Тўхтаган-да! Бизда индивидуальний план деганиям бор-да. Бу планни тушунасизми? Сабр қилинг! Бу дегани — аҳолидан ортиқча жуни борми, тухуми борми, териси борми — сотиб олинг, дегани... Биламан, биламан, кампир! Менга қаранг, кампир, шу жунни мана мунга ўхшаган кигиз қиласиз! Кигиздан нима фойда! Гилам олсангиз-чи? Ҳам арзон, ҳам чиройли... Хўп, бир қоп сотинг, майли, қолганини тўқим қилсангиз ҳам ўзингизга! Э, энажон-э! Барака топинг, энабой! Шониёз, тур, ошна!.. Ана бу ишдан кейин юз грамм ичсанг ҳам арзир эди... Лекин энди йўқ, йўқ, йўқ!.. Нархи ўша-ўша, а? Ё кўпайтириб берайми? Майли! Ана, ҳозир фактура тузамиз, хўш... Мана, бу ерга қўл кўйинг! Э, чизиб кўйинг-да, билмайсизми!.. Шундай! Юсуфбойга биздан салом айтинг... Кампир, агар яна сотиладиган жун чиқиб қолса, илтимос-да, биздан бўлакка сотманг, хўпми? Нима бўлсаям, ҳаммамиз бир уруғнинг одами! Ҳе, ўзимнинг Кўнғиротимдан!

...Улар кечгача бир неча овулларда бўлишди, хийлагина жун, тери харид қилишди. Бердиёрнинг кайфи чоғ бўлиб кетди. Лекин Шониёзнинг чехраси очилмасди.

Қишлоққа тушиб келдилар. Чой ичгани чинорлар остига ўтишди. Салқин тушиб қолгани учунми, сув каттиқ шариллар, шохларни тўлдирган майналар чуғурлар, чойхона ва ресторанга олиб борадиган цемент йўлка атрофидаги райхонлар хушбўй хид уфуриб, улар ўртасидаги электр чироклари порлар эди... Одам ҳамон гавжум, айниқса, Шаҳрисабзга ўтадиган шофёрлар кўп.

— Қани, Шониёзбой, ўтиринг ошна! Буюринг! Ичкиликсиз буюринг!

Намозшом маҳали Шониёз Бердиёрни уйи эшигига олиб бориб туширди.

— Саломат бўлинг! — деди Бердиёр. — Эрталаб саҳарроқда келинг-да! Узунчуқурни обход қиламиз... жунга эҳтиёт бўлинг, болалар титиб кетмасин. Эртага топширамиз бунни. Энди мен кўрсатаман иш қандай бўлишини. Лекин Шониёзбой, қовоғингиз очилмади-да, ука!.. Сир бекитмас эдингиз?

— Э, Бердиёр ака, — деди Шониёз.

— Хўп, сиз ҳам чарчадингиз, боринг, эртага гаплашамиз!

— Эртага... мен келолмайман, — деди Шониёз.

— Келолмайман? Уч-тўрт кун бирга бўламиз, деб келишдик-ку?

— Гап унда эмас.

— Хўш, нимада бўлмаса?

— Сизни эрталаб ишдан бўшатишган. Мени магазинга акангиз чақирган эди. Арақ олганингизни кўрибди... Айтдим, ишонмади. Ишонмайман, дедилар... Шу ерда бўшатишди, ҳозироқ раисни топ, дедилар. Юзингиздан ўтолмадим, Бердиёр ака... Гап шу.

## УККИ САЙРАЯПТИ

— Ариқ лабида кўлини юваётган Иқлима шарт ўгирилиб, ерга муштлади:

— Йўқ, нимага шу манжалақини олиб борасиз?

Мен айтдим-ку, худо хайрингизни берсин, бошқа ўйинчи билан боринг деб. Лекин нимага ўчакишгандай яна шу билан борасиз? А?..

— У... — сўридан оёғини осилтириб ўтирган Ҳафиз ака тилла тишларини кўрсатиб, синиқ илжайганича чайналди.

— Биламан, — деб эрига ўнгланиб олди Иқлима. — У пулни яхшироқ теради! Пул бермаганни аския қилиб бўлсаям пулини чиқартиради. У чиройлироқ бошқа ўйинчи қизлардан... Лекин... Э, сизга гапирдим нимаю деворга гапирдим нима! — Иқлима шарт туриб, этагини елпиб туширди. Айвон томон жадаллаб ўтар экан, ўзича шанғиллади: — Энамниқига кетаман ҳозир. Кеча уканг Термиздан келади дегандилар. Келган бўлса, у билан Термизга кетаман, боласини боқиб юраман. Нима кўрдим сизга тегиб? — ялт этиб қараб, қаддини букди. — Айтинг, нима кўрдим? Топган пулингиз бошингиздан қолсин! Ўзи эсини еган хотин артистга тегар экан. — У тўла елкаларини силкитиб уйга кириб кетди.

Ҳафиз ака хўрсиниб сўридан тушди. Калишини оёғига илиб, ўша синиқ илжайганича уйга қараб йўналди. Йўлақай қари тутнинг ғадир-будир сарғиш танасига суяниб, бузокникидек кўзлари ола-кула бўлиб турган ўғли Холиққа жаҳл билан ўшқирди:

— Бор, ўйна кўчада! Неча марта айтаман сенга, ота-она гаплашаётганида қулоқ солма деб. А? Марш! — Ҳафиз ака шарт эгилиб, ўнг оёғидаги калишни ечиб олди.

Холиқ зинғиллаганча уй биқинидан ўтган тошлоқ йўлкага чикди, отасига кўрқув, хавотир билан қараб:

— Мана, кетяпман-ку... — деди.

— Бор-бор! — Ота калишни юқори кўтарди. Холиқ ура қоча яқинда шағал тўкилган кўчага ўтди. Ҳафиз ака илжайиб, калишни ерга ташлаган эди, тўнкарилиб тушди, у тирноқлари қийшиқ оёғи билан калишни ўнглаб кийиб олди. Уйда шанғиллаётган хотинининг овозини ўчириш учун илдамлади.

Холиқ кўчада бир дам гангиб, қия очик дарчаларга тикилиб турди, сўнг яланг, кир оёқларига қадалаётган тошларга кўз ташлаб, нарироққа ўтди ва бир вақт уй орқасидаги ариқ ичида ўлжа қилган мусичасини тишлаб турган қора мушукка кўзи тушди. Секин ерга энгашиб, тош олмоқчи эди, мушук зорланиб «мияв», деди ва дик сакраб, қалдирғоч кулча ўтиннинг тагига кирди. Холиққа қараб, унинг ердан илқис тош олганини кўрди-да, яна «мияв», дея дик-дик сакраб, ариқ устидан ўтган девор ковагига кириб кетди.

Холиқ ўлик мусича олдига келди, қўлларини тиззасига тираб, унга боқди ва худди мусичадек овоз билан «ку-ку, ку-ку», деди.

Кейин у ота-онаси уришган чоғларида бориб ўтирадиган жойи — жар ёқасидаги чангалзорга жўнади. Йўлнинг нари томонидаги култепани четлаб, шудгорга тушди. Йирик-йирик кесакларга оёғининг учини қўя-қўя трактор изига тушиб олди. Аммо бу ердаги майда, қаттиқ кесаклар ҳам оёғига озор бера бошлади. У яна йирик кесаклар устидан чопачопа шудгор пуштасига етди.

Жар лабида эгилиб ўсган ёнғоқ остига бориб, пастга қаради, қамишлар оралаб оқаётган сувга тикилди. «Бунда андатра йўкмикин?» деб бир оз анграйди. Сўнг ёнғоқ шохларига аланглай бошлади. Кўзига биронта ҳам пўст ажраб, илиниб турган ёнғоқ кўринмади. Холиқ қуйига қараб кетган ёлғизоёқ, тупроқли сўқмоқ йўлдан юриб, қамишзор бўйига келди. Қамиш соясида оёқларини сувда ёзиб, пуфагини пишириб «кувақ-кува» деяётган бақага ўкрайди. Қалин лаблари аста учди, ютинди ва худди қурбақадек «кувақ-кувақ», деган палағда овоз чиқарди. Қамиш остидаги бақа шишадек кўзларини бақрайтириб яна вақиллади.

Холиқ ҳафсаласи пир бўлгандек нари соҳилга ўтиш учун темир қувур томонга қараб юрди. У қувурдан дорбоздек пилдираб ўтаркан, онасининг «Термиздан укам келди», дегани ёдига тушди. Тупроғи ўйнаб ётган соҳилга ўтиб, тўхтади. Узоғи йили тоғаси унга: «Қани, яна бир сайраб бер-чи, жиян, булбул бўлгин, булбул!» деганини хотирлади. Шунда Холиқ булбул бўлиб сайраганда, тоға тиззасига уриб: «Сендан мана шунақанги тақлидчи чиқади. Буни ривожлангир, хўпми?» деган эди...

Холиқ хурсанд бўлиб кетди, тагин изига қайтиб, қувурдан ўтди-да, жар ёқалаб кетган сўқмоққа тушди. Сўқмоқда сочилиб ётган сомон қипиқлари ва беда гулларини босиб илдамлади...

— Ке, жиян, маладес, жиян! Ўтир бу ерга! — деб қўли билан ёнига имлади шаҳарлик тоға.

Холик кип-кизариб кетиб, супага чиқди ва оёқларини шолчага тегмасин учун кўтариб, тиззаси билан юриб борди. Тоға унинг бошини бағрига босиб, терлаган манглайдан ўпди.

— Менга қара, ў, катта йигит бўп қопсан-ку? — деди. — Балли, балли... Ў, соқолларинг ҳам сабза уриб қопти. Ҳа, маладес! Қани, ҳозир ҳам тақлидчилик қиласанми ё ташлаб юбордингми? Ташламаслик керак, у жуда-а ноёб касб.

— Йў-ўқ, бу йил Термизгаям бориб келди ашула байрамида. — деди супа лабида бир оёғини букиб ўтирган ўн бир яшар Эгамча.

— Ҳа, областда иккинчи ўринни олди бу, — деди Эгамнинг ёнида чўккалаб ўтирган Шайдул. — Ўзидан сўранг, ўзи айтиб беради...

— Ўзлариям кўргандирлар, — деди супанинг нари лабида оёқларини чалиштириб ўтирган Ҳамдам ғилай ва қўлларини шолчага тираб, Холикқа тикилди. — А? Холикча... Ҳой, булбул, артистнинг ўғли! Гапириб бер тоғанга...

Холик сарик, дағал сочли бошини қуйи солиб илжайди:

— Э-э, — деди. Кейин Ҳамдам ғилайга ер сузиб қаради. — Ўзинг хўроз уриштирганингни айт аввал.

— Нега айтмас эканман, — деди Ҳамдам. — Айтдим, мана Эгамчаям товук ўғирлаганини айтди... Нимага яширамиз!

— Мен ҳам сойда чўмилганимизни айтдим, — деди Шайдул ва шолча четига ёнбошлаб олди.

— Ҳа, майли, бизнинг жиянни уялтирманглар, — деди шаҳарлик тоға ва Холикнинг елкасига уриб қўйди: — Энанг яхшими? — бошқа, дилкаш оҳангда сўради: — А? Отанг-чи? Нимага келмади улар!.. Холик? Яхши юрибсизларми? Уришмайдимми бир-бири билан ота-онанг?

Холик бошини кўтармай пичирлади:

— Ҳозир ҳам уришяпти...

— А-аа! — Тоға тиззасига тап этказиб урди. — Шундай де... Ўзи артистлар кўп уришишади. Сен парво қилма, жиян. Сен... ўқи, яхши ўқи! Институтга кир... Энди, жиян, хапа бўлма-ю сен ҳам артист бўласан-да, а? Хапа бўлма, артистлик ҳам бир санъат! Эл-халқ ҳурмат қилади санъатчиларни! Бир зўр артист бўл, ҳақиқий артист бундай бўлади де!

Шунда яктагини липа урган басавлат бобо келди, илжайиб қўлидаги икки палла тарвузни ўртага қўйди.

— Қани буни олинглар, болалар! Ҳой, Эгамча, ке, ўғлим, Шайдул, сен ҳам яқинроқ ке, Ғилай нимага уришгандай тескари қараб ўтирибсан... Олинглар! — бобо шаҳарлик ўғлининг ёнига чўнқайиб, кифтига сўлақмондек қўлини қўйди. — Ҳеч қаёққа бормайсанми, ўғлим? Бугун зиёфат йўқми? Энангга айтай, бир ош қилсин, а?

— Майли, ота, — деб кулиб унга елкаси оша қаради шаҳарлик ўғил. — Лекин мен булар билан бир Дўлта ғорига бориб келсаммикин, деб турибман... Бир болалик ўтган ерларни кўрайлик, а?

— Ҳа, борсинлар-да! — деб тўнғиллади Ҳамдам.

— Бобожон, борайлик, — деди Эгамча, бир карч тарвузни олиб, бобога зимдан қаради.

— Борамиз, борамиз! — деди шаҳарлик тоға. — Ҳавотир олманглар, мана энди Холикбойниям олиб борамиз.

Йирик кўзлари жавдираб гоҳ унинг, гоҳ бунинг оғзига қараб ўтирган Холик бирдан тиржайиб, бош эгди. Тоға яна унинг елкасига қоқиб қўйди:

— Борамиз, ол тарвуздан!.. Ота, — у «бобо»га мурожаат қилди. — Эсингиздан чиқибди-да, а? Мен тарвузни хуш кўрмас эдим. Ҳа, шу билан какку кушдан қимобман! Шу кушнинг овозини эшитганимдан бери ҳеч уйку келмайди. Ҳов тоққа борганимда кўрқиб келганману?..

— Билаган, билаган. Ўшанда лабларингга учуқ тошиб қайтган эди! — деди «бобо».

Тарвуз бирпасда соб бўлди, паллалар ичида қўлчаларнинг кири аралашган қизғиш сув қолди. Болалар бу сувни ҳам маза қилиб ичиб юбордилар.

— Омин! Обло акбар! Кетдик! — деб ирғиб турди шаҳарлик тоға, сидирға кўк қўйлагининг олд тугмаларини қадай бошлар экан, отаси пастдан туфлисини олиб, супа лабига қўйди, у отага жилмайиб, раҳмат дегандай бўлди.

— Ўғлим, тезроқ қайтинглар-да, бўлмасам, — деди «бобо», — а, Бакиржон? Болаларгаям эҳтиёт бўл-да. — У шайланиб, шимини кўтараётган Эгамчага қараб олди, аллақачон йўлга тушган Холикқа кўз

ташлади. — Э, оёғингда ҳеч нарса йўқми? — деди. — Тикан-пикан киради, тўқишиб йиқиласан йўлда... У ёқда нима кўп, тикан кўп!

Туфлисини кияётган тоға Холиққа тикилди-да:

— Э, жиян, бу ишинг яхши эмас-ку? — деди. — Қанақа қилиб борамиз бунақада, а? Сен ҳар қадамда оёғимга тикан кирди, деб тўхтасанг, қачон етиб борамизу, қачон қайтамиз... Бу ишинг бўлмабди.

Холиқ жавдираб, Эгамчанинг орқасига бекиниб олган Шайдулга қаради, унинг ҳам оёғида ҳеч нарса йўқлигини айтгиси келди. Бироқ тоғасига мўралаб:

— Мен... кийиб келайми йўмасам? — деди.

Бакир қаддини ростлаб, пастга тушди, ховуз панжарасидан сомон шляпасини олиб:

— Уйларинг узоқ-ку, чопиб бориб, чопиб келасанми? — деди.

— Эй, бориб кийиб келсин-е, — деди бобо. — Сизлар секин-секин кетаверасизлар-да! Бор, Холиқ! Чоп, болам!.. Ҳа, шер йигит!

Холиқ кўзлари ола-кула бўлиб, «кетиб қолмайсизлар-да!» дегандай бўлди, сўнг супа пастидаги қовжираб қолган гулзор тарафга икки қадам босиб:

— Тоға, мен дарров келаман! — деди.

— Дарров келасанми, бўпти. Биз аста кетаверамиз, ўзинг етиб оласан, а, болалар?

Болалар ҳам чувиллаб, Холиқнинг тезроқ бориб келишини тайинлашди, секин кетишларини айтишди.

Холиқ гулзорни оралаб чопди, бедапоядан ўтаётиб, йўнғичқанинг яқинда қирқиган почлари оёғига қадалганини сизди, лекин унга парво қилмай, чопиб деворга ёпишди. Нарёққа думалаб ошиб тушди. Йўтала-йўтала йўлкага чикди...

Холиқ қайтиб келганида оёғида сандалчаси, қип-қизариб кетган, сочлари орасидан тер оқар эди. У ҳансираб, у ёқ-бу ёққа қаради. Болахона остида ўтин ёраётган бобоси қошига чопиб борди.

— Бобо, бобо.

— Бобо дегунча чоп! — деб болтани ғўлага санчганича қоматини ростлади бобо. — Чоп!.. Улар қишлоқдан энди чикдиёв !

Холиқ шу ердан бурила солиб уй биқинидаги девор кемтигидан ошиб ўтди. Ғовлаб кетган олчалар орасида тўхтаб, Дўлта ғорининг қайси томонда эканини билмоқчидек, у ёқ-бу ёққа аланглади. Олчалар адоғидаги сим тўр девор томонга бирдан отилди-ю, яна изига қайтди. Кўзи ғилт ёшга тўлиб, бобоси ёнида яна пайдо бўлди.

— Бобо, бобо! Улар қаёқдан кетди? — Дўлта ғори қаёқда? А?

Бобо яна қоматини ростлади:

— Э, нимага йиғлаяпсан?.. Шу, — бобо қаршисидаги уйнинг томига қаради. — Шу... мактабнинг ёни билан кетди-я улар... Сен, — бобо бурилиб, сўл томондаги деворни кўрсатди, — сен бу ёқдан чиқ, яқин. Ўзимиз сув боғлайдиган ариқ билан кўчага чиқ, учрашиб қоласизлар. Агар ўтиб кетишган бўлса, тўғри чинорга боравер.

Кўзларини бақрайтириб турган Холиқ ура чопиб, такхона муюлишидан ўтди. Тутга чирмашган пастак ток зангларига тегиб кетишни ҳам ўйламай, чопиб кетаверди. Қўшнининг бузилган деворидан сакраб, ариқ бўйига тушди, ўнг-сўлига қарамай чопганидан колхоз картошка поясини ўраган симга бориб урилди, ариқ бўйида донлаб юрган товукни қоқалатиб, нам сўқмоқдан югура кетди.

У тупроқ тагидан дўқир-дўқир тошлари чиқиб ётган кўчага етиб борганида, бир чол эшагини ариқда суғориб турган экан.

— Бобо, анави... манави ёққа болалар ўтмадимми? — деди Холиқ. — Битта шляпали одам ҳам бор...

Семиз, қора камзул кийган, қора юзида оқ доғлари бор чол Холиқнинг саволига жавоб бермай, унга чучмал илжайиб тураверди.

— А, бобо, ўтмадимми, а? — деди Холиқ. — Айтинг...

— Ким дединг? — ўша табассумида сўради чол. Холиқ йиғлаб юборди:

— Болалар, битта шляпали одам ҳам бор.

Чол кўча бошидаги бурчаги кўриниб турган оқ мактаб томонга жиддий ўйланиб қараб:

— Йўқ, — деб саллала бошини қимирлатди. — Ўтмадиёв.

— Э! — Холиқ ўша ёққа қараб чопиб кетди. Мактаб ёнидан пионерлар лагери жойлашган чинорлар томонга ўтувчи кумлоқ йўлда тўхтаб, худди болалар билан тоғаси бу ердан ҳали ўтмагандек, улар



келиши мумкин бўлган йўлга қаради ва сўрагани биронта одам излаб аланглади.

Кўчадан чошиб кетган эди, ўнг томондаги пастак девор ортида уйнинг пойдеворини қураётган икки йи-гитга кўзи тушди, таққа тўхтаб:

— Хўв, ака! — деди пишитилган лойда тўпиғигача ботиб турган йигитга. — Хўв, ака, шу ёққа болалар ўтмадими? Битта шляпали билан?

Йигит манглайини танғиган рўмол учида кўзини артди:

— Ўтди, э-э, анча бўлди, ука. Ҳозир чинорга етди улар, — деди.

Чимзорда, пахса ёнида чўнқайиб бир кўзини қисганча унинг тўғрилигини чамалаётган шериги ҳам:

— Ҳа, улар ҳали сойга тушишмаган бўлсаям, чинорга етди! — деди.

Холиқ чинорлар қад кўтариб турган тепалик бағрига қизил қумни чангитиб чиқиб борганида, тупуклари танглайига ёпишиб, бўғриқиб кетган эди. У кўприкда туриб, сувда копток ўйнаётган майкачан болаларга қаради ва бир нафас серрайиб қолди. Сўнг олисдаги сарғиш газа бошида бир неча болаларни кўрди. «Шулар!» деб ўйлаб, яна чопа кетди.

Улар шу маҳалланинг болалари бўлиб, чиллак ўйнаётган экан.

Холиқ газанинг тепасида қаққайиб, шимолдаги тоғ ён бағрида ястаниб кетган адирларга бокди, бир эшакни арнага солиб, устига минмоқчи бўлаётган тенгқуридан сўради:

— Ҳе, жўра, шу ёққа болалар ўтмадими?

— Болаларми? Болалар ўтди, ҳозир ўтди, анави дўнгнинг орқасида! — деди у ва Холиқ буғдойпояга оралаши билан қорнини ушлаб кула бошлади. — Алдадим, анавини алдадим! — деди шерикларига.

Холиқ бу гапни эшитмай чошиб борарди. Белгилаган газаси ўрқачига чиққанда, оёқлари қалтирар, томоғи ачишар, афти алланечук шишиб кетган эди. Олдинда текис, тобора кўтарилиб борган адирлар...

Шунда Холиқнинг ёнгинасига боши катта, эшактикан учига қанотлари қизил, кўкси сариқ тоғ булбули келиб кўнди ва «Чу-чу! Чу-лу-лу-лу!» деб сайради. Холиқ унга гангиб қаради. Қуш ғоят бепарво, шу адирлар каби лоқайд эди.

Холиқ бўйнини чўзиб, яна унинг сайрашини эшитди-да:

— Чу-лу-лу-лу! — деди беихтиёр.

Қушча хурпайиб силкинди, сўнг пир учиб, ҳали сарғаймаган янтоқнинг қизил гулли шохини майиштириб кўнди, яна сайради.

Холиқ чўнқайиб ўтирди, бошини тиззалари орасига олди ва хўнграб юборди...

Сўнг бир-бир босиб, орқасига қайтди. Боя чиллак ўйнаётган болалар ёнидан ўтаётиб, эшак миниб ўтирган болани излади. У йиқилиб тушган деворга миниб ўтирар, шиша синиғи билан деворга чизар эди.

— Ҳа, топдингми болаларни? — деди у ва чалқанча бўлгудек ўзини орқага ташлаб қотиб-қотиб кулди.

— Ҳа, сени... — Холиқ уни болаҳонадор қилиб сўқди-да, пастга ғизиллаб кетди. Кўприкдан ўтиб, кўчага тушди.

Холиқ мактаб ёнидан ўтаётиб, унинг ҳовузидан сув ичди, тиззалари зирқираб оғрир эди, нам ерда бир оз ўтирди. Яланг юриб ўрганган оёқларини сандалча уриб қўйган эди. Холиқ уни ечиб олди, бармоқлари қаварган оёқларини ерга аста-аста босиб, юриб кетди.

У бобоси чорбоғига кириб бораркан, назарида, улар ўзидан аввал етиб келгандек туюлди. Илдамлади. Такхона муюлишидан ўтиб, манғалга ўт ёқаётган бобосини кўрди-да, яна йиғлаб юборди.

— Ҳа, — деди бобо. — Тополмадингми?

— Йўқ, — деди Холиқ хикиллаб.

Бобо ачинди, пайраҳани тиззасида қарс синдириб, ўтга ташлади.

— Ҳей, шу Бакир ҳам ёш болага ўхшайди-да. Йиғлама, болам. Ўт супага, қовун сўйиб е... Ё тарвуз ейсанми? Ана, хоҳлаганингни полиздан ўзинг олиб чиқ... Бакир тоғанг келса, давара қилиб қўяман. Нимага алдадинг ёш болани дейман. Бор, кўзим.

Холиқ бу эркалашлардан бир оз енгил тортиб, супага борди. Супа лабига мунғайиб ўтирди. Сўнг бу ерда яқингинада тарвуз еганлари, тоғасининг илжайиб: «Ота, мен тарвузни хуш кўрмасдим-ку!» дегани ёдига тушди.

Шунда унинг каккудан кўрқаман деганини ҳам эслаб қолди-ю, бирор нарса қиладигандай қўлларини супа лабига тиради. Кейин тоғасининг ҳамини қишлоққа келганида «бир тоза ҳаво олай» деб шу супада

бахмал кўрпаларда ётишини хотирлади. У бедапоя ёқасидаги бахайбат ёнғокқа, унинг бўз ранг танаси, силлиқ шохларига тикилди...

— Бобо, мен уйга борай, энам хавотир олади, — деди.

— Биронта қовун ола кет, — деди бобо. — Ейсизлар. Э, Бакири тушмагур-эй... Қизиқиб кетганда уям... Энангга айт, тоғам уйда де, келиб кўрсин, хўпми? Отанггаям тайинла.

Холиқ полиз оралаб, дум берган оқ новвотни узди-да, кўлтиқлаб йўлкага тушди: .

— Бобо-о, мана қовун олдим.

— Яхши қипсан, — деди бобо. — Хафа бўлма, неварам... Ўзим бир куни олиб бораман сени Дўлта ғорига, тарихиниям айтиб бераман.

Холиқ шунда супа ёнида пойафзалини унутганини эслади, қовунни йўлкага қўйиб, сандалини кийиб қайтди, қовунни қорнида кўтарганича лапанглаб чиқиб кетди.

Орадан бирон соат чамаси вақт ўтди, шаҳарлик тоға шляпаси билан елпинганича уй ортидаги девордан ошиб тушди, унга эргашган болалар ҳам чуғурлашиб ошиб тушдилар.

— Хў-ўп, — деди тоға йўлкада тўхтаб. — Энди, йигитлар, сизларга жавоб. Эртага учрашгунча хайр.

Болалар хўшлашиб тарқалишди. Тоға туфлисини ерга уриб қоқа-қоқа чорпояга яқин келди.

— Да-а, — деди.

Супада чўзилиб ётган «бобо» унга қаради.

— Келдингми?

— Ҳа, ота! — деди шаҳарлик ўғил. — Уфф... — у чорпоя четига ўтириб, отасига қаради. — Ота, Холиқ келдимми?... Биз уни роса кутдик, бормади орқамиздан?

— Эй, қўйинглар-е... Болани алдамаслик керак, кўнгли нозик бўлади, — деди «бобо» чалқанча ётиб, сўнг давом этди: — Бечора йиғлаб-йиғлаб уйига кетди. Сен ўзинг бола бўлмагансанми, ўғлим...

Шаҳарлик ўғил қоматини ростлаб, хаёлга чўмди.

— Ҳа-а, яхши иш бўлмабди-да, хафа бўлган бўлса! — деди. — Қаёққа борибди у?... Адашгандир-да?

— Адашган-да, — деди ота. — Айтиб кетиш керак эди.

— Мен... мен энди ўзи билади, деб ўйлабман-да. Лекин йўлда хаёлимга келган эди-я... Да-а, чаток бўпти-да!

— Қўй, гапирма.

Шаҳарлик яланг оёқ бўлиб, пастга тушди, кўйлагини ечди ва пақир кўтариб, ҳовузнинг сув оладиган томонига кетди. Сув олиб, ювинди. Совқотгандек бўлиб, болахонага чикди ва каравотга чўзилиб, ерда ётган газетага тикилди. Шу бўйи ухлаб қолди...

Кечаси алламаҳал эди, ой бедапоя адоғидаги жийда шохлари устида нур таратиб турар, ҳовузда балиқ чўлп-чўлп этиб ўйнарди. Жимжитлик. Қаердадир калтакесак так-так этиб сайрайди. Бакир тоға шохсупада тунда совуқ бўлишини билганидан бахмал кўрпага ўраниб ётар, эрта ухлаб олгани учун тўшак ёмон солингандек у томонидан бу томонига ағдарилар эди.

Ниҳоят, у уф тортиб чалқанча бўлди-да, ойга қаради. Хўрсинди, ёдига раҳматли момосининг ойга кўп қарамаслик керак, деган насиҳати тушди, беихтиёр кўзини юмган эди, ой ёритиб турган жимжит боғдан даҳшатли титроқ овоз таралди:

— Как-ку, как-ку...

Тоға қулоқдарига ишонмай, бошини илкис кўтарди ва ўрнидан туриб кетмоқчи бўлди. Атроф жимиб қолди. «Менга шундай туюлдими?» деб ўйлаб, бошини ёстикқа қўйди, яна титроқ, кўрқинчли овоз янгради. Энди овоз этак томондаги ёнғокдан келаётган эди. Бакир ўрнидан тура солиб, шоша-пиша пойафзалини излади. Шунда овоз яна такрорланди, тоға ура қочиб чорпоя ёнига борди.

Шарпадан уйғониб кетган ота:

— Ҳа? Ким у?... Бакирмисан, тинчликми? — деди.

— Мен, мен, Бакирман, ота, — деди Бакир хайрат ва ҳаяжондан ҳансираб. — Какку сайрапти, ота... Қулоқ солинг... Ана-ана! — У чоғиб зина қошига борди. Шунда овоз тагин такрорланди. Бакир зинадан липиллаб, болахона айвонига чиқиб олди.

— Ота-а, милтиқ борми? — деди мунгли овозда. — Отинг!

Шу вақт онаси ва кенжа укаси Ҳамдам ғилай ҳам уйғониб кетди.

— Рост, — деди ота қулоқ солиб. — Қайси гўрдан пайдо бўлди у? Отиб ўлдирайми, онаси?

— Қўйинг-э, учиб кетади, — деди кампир, — Тунда милтиқ отасизми? Зиёднинг хотини

бошқоронғи, тағин боласи тушиб, балога қолиб юрманг!

Бобо иягини лўла болишга қўйиб жимиди.

— Ҳа, ота? Нимага индамайсиз? — деди Бакир.

— Э, учиб кетади-е, ўғлим... Қўрқсанг, болахонада ёт! — деди у ва хотинига тўнғиллади: — Уйга жой солиб бер.

Она уйқули қадам босиб, довдираб зинадан боло-хонага чиқар экан, Бакир:

— Ҳайронман, — деб минғиллади ва яна қулоғи динг бўлди.

Шунда ёнғоқ шохи қарс этди, «их» деган овоз келди. Ҳамма ўша ёққа қулоқ тутди. Жимлик. Кейин ёнғоқдан кимдир тап этиб, ўзини ерга ташлади-да, девор томон чопди, нари ёққа гуп этиб тушди.

— Бу... Холиқ артист, ота, — деди Ҳамдам. — Аламидан шундай қияпти.

— Йўғ-э? -Ҳа.

— Чақир уни бўлмасам, уйига бориб юрадим?

— Э, боради... Кетди.

— Вийй, — деб қолди кампир.

Бакир тушиб, жойига бориб ётди, ой тепага келганида уйқу элитди уни. Туш кўрди: тушида Холиқ укки қиёфасида эмиш... Ғўлдираб уйғонди.

Эртасига Бакир опасининг уйига йўл олди, дарвозасига етганда, томда олмақоқи супураётган Холиқ уни кўриб, сакраб пастга тушди-да, севимли чангалзори томонга кетди.

Бакир ҳам уч кундан кейин шаҳарга жўнади.

1972

## ОРА ЙЎЛ

Кишида шундай ҳолат пайдо бўлади: атрофингдаги нарсалар сени қаноатлантирмай қўяди, баридан зериккандай ҳис қиласан ўзингни; ишингдан ҳам, уйингдан ҳам, шахрингдан ҳам, ҳаттоки, сени уйингга элтадиган асфальт йўлинг сен қатнайдиган транспорт воситаларидан ҳам кўнглинг совиб кетади. Бунга арзимас бир нарса ҳам сабаб бўлиши мумкин. Шунда биров ичади, биров томошага тушади, биров овга...

Мен худди шундай ҳолатга тушиб, Термиз томонга кетаётган эдим. Йўл Эски Термиз вайронлари ёқалаб ўтиб, шаҳарга киради. Янги Термизнинг ҳозир биз кўриб, яшаб турган йигирманчи аср шаҳарларидан фарқи йўқ... Шу вайронлар ёнидан автобусдан ўгиб кетаётиб, кўнглим бирдан тўлишиб кетди. «Тўхтатинг!» дедим шофёрга. Шофёр хайрон бўлди, тўхтади. Мен пастга тушдим. Албатта, у менга бирор шубҳа билан қараган бўлиши мумкин, негаки, йўлнинг бир томони чексиз кум барханлари бўлиб, бир томони вайроназор, унинг четидан Аму ўтади. Амунинг нари бети Афғонистон, хорижий юрт... Йўлдан чиқиб, букчайиб ўсган жийда остига бордим, чекиб бир оз ўтирдим. Қаршимдаги улкан чолдеворларга, азамат пахсаларга қараб турарканман, бу маконнинг тарихи ҳақида ўқиганларим, юрагимга ўрнашиб, унинг бир бўлаги бўлиб қолган мозий манзаралари мени ўраб-чирмаб олган эди. Беихтиёр ўрнимдан туриб, ўша вайронлар сари йўл олдим. Назаримда, мен ўша ёққа бориб, орқага қайтмайдиغانга ўхшар эдим. Кетяпман, чолдеворларгача бир неча гектар яланг майдон ястаниб ётибди, бу ерда явшан ва янтоқлар ўсади, улар ҳам ёзнинг жазирамасида қовжираб битган. Лекин улар тагида ердан уч-учлари чиқиб турган, мен учун кадрли нарсалар бор: сопол синиқлари, ғишт парчалари. Булар қадим қошоналар, идишлар қолдиғи. Тарихдан билишимча, бу шаҳардаги гуркираган ҳаёт мўғул босқинидан кейин сўнган. Бир тарихчи дўстимнинг таърифича, эҳтимолки мана шу сопол синиқлари, ғишт парчаларида ўша, нон пиширишни билмаёқ одам ўлдиришни ўрганган мўғул отлиқларининг тамғалари бордир? Майдон метиндек исиб кетган экан, чолдеворларга етгунча чанқадим. Лекин илож қанча? Деворларнинг устини, улар орасини ҳам кўчма қумлар босиб кетган. Юриш оғир. Чет-четдан, сакраб-сакраб, гоҳ тиззадан кум кечиб, гоҳ деворлар усти билан кетавердим. Бу ерлар ҳам иссиқ, атрофимда қаноти сарғиш афғон чумчуқлари кўп, деворлар ковагини ин қилган. Ҳансираб-ҳаллослаб, бу машъум макондан ҳам чиқиб олдим. Яна яланглик бошланди. Шу ерда тўхтаб, бу ёққа нима учун келганимни эсладим, сабабига тушунолмаб турган эдим, олисда — дарё бўйида кўтарилиб турган қорамтир тепага кўзим тушди. Ҳовлиқиб кетдим: ахир бу тепанинг остида икки минг йил бурун қурилган бутпарастларнинг ибодатхонаси бор! Бу ибодатхона нақ Қўшонлар ҳукмронлиги даврида қурилган, чунки ўша вақтда будда дини бу ўлка учун ҳам давлат дини, деб эълон қилинган. Уч-тўрт юз йил давомида будад бу ерда ҳоким дин саналган. Бу орада Термизнинг ўзидан бутпарастликни тарғиб қилувчи қоҳинлар етишиб чиққан, ўшалар ёрдамида бу дин Хитойга, ундан Японияга ўтган. Империя инкирозга юз тутгандан кейин, будданинг ҳам путури кетиб, ўрнини ерлик халқлар дини зардуштийликка яна бўшатиб берган. «Қора тепа, Қора тепа!» дея илдамлай кетдим. Бундай вақтда кўзга йўл кўринади! Бирпасда тепанинг остига етдим, унга завқ-шавқ билан тикилдим. Мен динпараст эмасман, лекин инсон заковати яратган ҳамма нарсани ҳурмат қиламан. Будпарастлик эса Қўшонлар даврида давлат дини деб эълон қилинган, у ҳинд санъати-маданиятининг ҳам Ўрта Осиёга тарқалишида ижобий роль ўйнаган. Аста-секин тепага кўтарилар эканман, кўз олдимда ибодатхонанинг қадимги кўриниши намоён бўла борди. Ҳиндистондаги кўплаб ибодатхона ғорларда қурилган, бу ибодатхона ҳам ўшаларга тақдидан бино қилинган, лекин ибодатхонанинг қурилишидан тортиб, расм-русумлар, ундаги хайкалларгача ерлик халқ анъаналарига бўйсундирилган албатта! Тепага чиққан еримда археологлар қазиган ариққа дуч келдим, четдаги кум босган мрамар таккурсига кўзим тушди. «Так-курси!» Шубҳасиз бу таккурсининг устида азамат колонналар — устунлар ҳам турган, у устунлар албатта Рим, Искандария, Афина шаҳарларидаги машҳур устунларга ўхшаган. Чунки Қўшонлардан илгари бу юртни забт этган греклар санъати таъсири ҳам қолган-да!.. Шу устунлар оралаб-оралаб грекларникидан фарқ қилувчан кулоҳ ва уларнинг ёпинчиғига ўхшаш кийим кийган кишилар юрган. Уларнинг бир хили эрон тилида, бир хили эса санскрит тилида гаплашган. Кўпчилиги қўшон тилида сўзлашган. Қўшон тили! Тиллар ҳам ўзгарар экан, ҳозирги замоннинг манман деган олимлари ҳам у тилда битилган ва худди шу ибодатхонадан топилган хатларни тўлиқ ўқиб чиқа олгани йўқ, уларнинг алфавити ҳам ғалати бўлган. Мен ариқ ёқалаб, ибодатхонага олиб тушадиган ғор оғзига етдим. Шунда

бир оз сескандим, чунки ичкари зах, у ерда иссиқдан қочган илон-чаёнлар кўп бўлиши мумкин. Лекин мен шу тобда дунё топган телбадек ҳаяжонда эдим. Билинар-билинемас кўриниб турган зинага оёқ босишим билан пастга тушиб кетдим, зиналарни ҳам кўчма қум босган экан. Серрайиб туриб қолдим. Бир оздан кейин узун ғор ичи ёриша бошлади. Ён-веримга қараб, қоҳинлар шам ўрнатиб қўядиган тоқчаларни кўрдим. Икки қадам босиб, яна тўхтадим. Мендаги сесканиш кўркувга айлана бошлаган эди. Шунда ғорнинг тўрига тикилиб, унинг нарёғдаги тешигидан тушаётган нурни кўрдим, хийла енгил тортдим. Энди шошмай, эҳтиёткорлик билан ҳамда бемалол мулоҳаза қилиб, олға жилишим мумкин эди. Жилдим. Дарвоқе, будданинг хайкалидан қолган ўнг қўлини профессор Массон мана шу ердан топмаганми? Ибодатхонанинг ўртасидан топилди, дейилди-ку? Нега қўлини! Гавданинг бошқа қисми қаерда? Бу ибодатхонадаги ҳаёт VII асрларда сўниб, араблар босқинидан кейин бу ер тамом кўмиб ташланган. Шунда бир неча мусулмони комил кириб, хайкални синдириб ташлаган-да. Нима ҳам бўлиб, қўли қолган будда... Назаримда, ҳозир оппоқ, Римдан келтирилган қоришмага ганч аралаштириб ясалган будда рўпарамда бир қўлини олдинга чўзиб тургандек туюлди. Хаёлан унга тикилдим: ҳа, будда, лекин Ҳиндистон бутларидан фарқ қилади, бунинг чехрасида инсоний ифода бор, бу инсонга яқин будда! Буни шу ерлик, шу юртлик усталар ясаган ва унга инсоний қиёфа беришга ақллари етган. Мен худди буддага тегиб кетишдан кўрққандек, четдан ўтдим. Муюлишга етганда, деворларнинг ҳамон қизғиш эканига эътибор қилдим. Ана, анави ер чизилган, ўчирилган. У кимнинг сурати бўлди экан? Бошида темир қалпоқ, қулоғида сирға? Анави кийиклар. Бу қандай ёзувлар экан? Ҳа-а, буниси қўшон ёзуви бўлса керак, ҳарфлари китобларда кўрганимдек: бир-бирига уланиб кетган «о»ларга ўхшайди. Анави ёзув санскрит бўлса керак. Униси араб ёзуви. Ўткинчилар қолдирган бу ёзувларни шубҳасиз. Ғорнинг бу тешигидан тепага чиқиб олдим. Ғалати ҳолда эдим, шод бўлиб шод эмас, ғамгин бўлиб ғамгин эмас... Чамаси, мен асрлар давомида тараққий қилган антик санъатимни оқибатда бадавий лашкарлар топтаб, йўқ даражага келтирганини ўйлаб, ғижинар эдим. Лекин айтиш чокда санъатпараст халқим кейинчалик фотиҳларнинг тазйиқига ҳам қарамай ўзи яратган қошоналари, тилсиз-забонсиз геометрик чизиқлар, бўёқлар ўйинида ўз қалбини изҳор этиб қолдиргани кўнглимга тасалли берарди. Ахир Бухоро, Самарқанд, Хива миноралари, улар безакларида инсон образи йўқ деб ким айта олади?! Тепанинг ўрқачига чиқиб ўтирдим. Кашандалик хумори: чекдим. Амунинг нари соҳилларига боқдим. Кўзада сув олиб кетаётган афғон аёлларини кўрдим, кумлоқ соҳилдаги шаҳар чегарасига тикилиб, ўша юртдаги Ҳиротни, Навоий қабрини эсладим. У юртда қолиб кетган миллионлаб ўзбекларнинг ҳозирги ҳаёти ҳақида ўйладим. Кейин у ёққа тескари қараб ўтириб олдим: мен қаршимдаги мана шу шаҳар қабристонини, минг йилларнинг изи қолган гўшани кўрмоқчи бўлиб келдим-ку? Гарангсиб ўтирарканман, қуёшнинг ботаётганига ҳам парво қилмасдим: қотиб ўтиргим келарди. Нимага? Ўтмиш учун мотам тутганими? Ё... бугун эрталаб хафа бўлганимданми? Билмайман. Шунда бирдан офтоб ботиб кетди-ю, мени ҳайратга солиб, қоронғилик чўқди, бирдан осмонда юлдузлар чарақлаб кўринди. Ҳа, бу юртда шундай: қуёш ботдими, қоронғилик тушади.

Кетиш керак эди. Турдим. Пастга тушдим. Кетяпман. Лекин бир неча қадам босгач, назаримда бу ерни бутунлай ташлаб кетаётгандек бўлдим. Дастлаб жаҳлим чиқди, «яна қайтиб келаман!» дедим. Лекин шу пайт тиззамгача қумга ботиб, орқа тарафимдан шамол эсаётганини пайқадим. Сергакланиб кетдим: Афғон шамоли?! Бунақанги шамол Ўзбекистоннинг ҳеч бир ерида бўлмади ҳисоб, ҳатто Кўконда ҳам. Бу шамол турганда, гоҳ бир-икки кунлаб, гоҳ соатлаб давом этади. Термиз осмонини қизил қум булути босади. Одамлар уйлари деразаларини бекитиб олишади, шунда ҳам у тириқишлардан кириб, тишлар орасида ғижирлайди; куппа-кундуз куни машиналар чироқларини ёқиб, зўрға юради. Қум кўчади, шафқат билмайдиган кўчиш бошланади. Беш-ўн қадам босиб, яна тўхтадим. Йўқ, ўткинчи шабада экан, ўтиб кетди. Лекин унинг даҳшати кўнглимда қолди. Вайронларга яқинлашиб бордим. Бойқуш кўп экан. Бойқуш ҳам қуш-да дейман. Ўзимни овутаман. Бўлмади. Шунда чолдеворлар ичи тун ҳашаротларининг турли-туман овозларига тўлиб кетди-ю, тиззаларим титраётганини сездим...

Бир неча дақиқадан кейин мен қочиб борардим. Мени, теварани куршаган тун ваҳми, ўлик шаҳарнинг ваҳимаси, уни макон қилган бойқушу ҳашаротлар, илонлар-чаёнлар орқамдан таъқиб этар... ўтмишим, ҳар сатрини китоблардан кўзимни тўрт қилиб ўқиган ифтихорбахш ўтмишим мени таъқиб этар, мени вафосизликда айблаётгандек бўлиб, орқага тортаётганга ўхшар эди. Лекин мен қочиб борар эдим. Қаерга қочаётганимни йўлга чиқиб, ўткинчи таксига ўтирганимдан кейин сездим; нимагадир чарм ўриндиққа ястаниб, унинг юмшоқ суянчиқларини силадим, нима учундир нукул шофёрни галга тутдим:

қаердан келяпсиз, нима юмуш билан борган эдингиз? Шоймардон Қудратов бу йил минг тонна пахта терармиш, ростми шу гап? Пахта қалай? Шофёр бўлса менга шубҳаланиб қарар, буни сезиб, кулардим. Кўзим эса олдинга, деразадан кўринаётган Янги Термиз чироқларига тикилган, уларни санаяпманми? Хаёлимда бир орзу — тезроқ уйимга етиш, оиламни кўриш, креслога ёнбошлаб, телевизор томоша қилиш...

Шундан кейин мен бу ҳолатим ҳақида кўп ўйладим ва бир нарсани кашф этдим. Ўтмиш... Мен ўтмишга қайтолмайман, лекин ундан буткул узилиб ҳам кетолмайман. Чунки мен бугунги куннинг одамиман.

1972

## ТИКАН ОРАСИДАГИ ОДАМ

Буғдойпояда сариқ тиканлар мўл, улар очилиб турган аллақандай гулларга ўхшайди. Зарғалдоқлар «чулу-лу» деб тикан шохларига бемалол қўнади, совуқда жунжиккандек хурпайиб олади. Эҳтимол, тиканлар остида инлари бордир, мовут парчаси, хас-чўпдан ясалган. Ҳозир куз бошланиб қолган...

Кун чошгоҳ. Адир устида куёш гардиши оқаринқираб нур сочяпти. Буғдойпоя ёқалаб ўтган тупроқ йўлда оқ ёлини елпитиб, бўз от йўрғалаб келяпти. Эгар-даги барваста йигит қизарган кўзларини ҳорғинлик билан очиб, уёқ-буёққа қарайди. Эғнида оқ, калта пўстин. Бошида шапка, узангига тиралган оёқларида кирза этик. Ўнг кўлидаги қамчи эгар ёнида осилиб турибди. Чап кўли билан юганни силтаб-силтаб қўяди. У ёнбағирдан кўтарилиб, ғуж бўлиб ўсган тиканлар орасида алланечук ғужанак бўлиб ўтирган кишини кўрди. Киши ҳам отлиқни кўрди-ю, ирғиб турди. Афти дард ва аламдан тиришди. Шитоб билан юриб, йўлга чикди. Йигит ҳам юганни тортиб, унга беҳол қараб турди. У келиб, юган тасмасидан ушлади:

— Қалай? — деди.

— Нима «қалай?» — тўнғиллади йигит.

— Мени қийнама, ука!

— Бўпти. Бўлар иш бўлди.

Тиканзордан чиққан киши кўзи ер чизиб, от ўмровидаги хасни чимдиб ташлади:

— Мени афв эт, ука.

— Қўйинг, мен бир оз дам олай. Биронтаси сўраса, Қорабоғдаги ҳовуз бўйида, денг.

Сухбатдош шошди:

— Юринг бўлмасам. У ерда қариндошим бор, тўшак опчиқиб бераман. Овқат қиламиз!.. Кетдик!

— Томоқдан овқат ўтадим!

Ҳалиги киши бошини ҳам қилди:

— Хўш... — отлиқ юганни силкитди, қамчи ушлаб турган кўли оғир тебранди. От йўртиб кетди.

\* \* \*

Куёш ботиб, атрофга қоронғилик чўккан, буғдойпоя ортидаги чайла ёғочига илиб қўйилган «Спидола» бақириб ашула айтар, бояги тикан орасидан чиққан киши чайла поясига суяниб ўтириб, пичоқ билан ёғоч йўнар эди. Бу одам ўтган ҳафтагача бўлимнинг агрономи бўлиб, такаббурлиги ва манманлиги туфайли ишдан олинган, бунга унинг саводсизлиги ҳам сабаб бўлган эди. У қаттиқ хафа бўлиб: «Амални кўрдим, энди қоровулчиликни берасан!» деб туриб олди, директор ҳам унинг афтига бир нафас хўмрайиб тикилиб тургач: «Бўпти бўлмаса!» — деди.

Этакдаги сўқмоқда ҳалиги отлиқ кўринди. Бу йигит ўтган йил институтни битирган агроном бўлиб, боғдорчилик бригадасига бошчилик қиларди. Эски агроном тушгач, катталар унинг ўрнига шу йигитни кўтариб қўя қолишди.

— Салом, Амиркул ака, ҳорманг!

— Ўзингиз ҳорманг, биз ҳоришдан кейин туғилган йигит! — деб уни қарши олди дала қоровули.

— Йўқ, ҳориган кўринасиз, — деди ёш агроном. — Этакдан бир хабар олинг, шудгор қилиб кетибди яна жайраларингиз!

— Балки, мен шудгор қилгандирман, Мирҳайдаржон, — семиз, гўштдор юзини силаб агрономга тикилди Амиркул ака.

— Йўқ, сиз шудгор қилмайсиз. Сиз тўқсиз-ку, — тўнғилади Мирҳайдар.

Амиркул ака пичоғини шолчага санчиб, ирғиб турди:

— Мен тўқ?! — деди ва ўйланиб, кулиб юборди. — Ҳа, мен тўқман! Йиққанам етти пуштимга етади. Қўша сигир ҳам бор, бўрдоқиям бор, матасекл ҳам бор. Сенда... шу амалдан бўлак нарса йўқ, агар ундан тушсанг, тишингни сўриб коласан!

— Бачканалик қилманг! — деди Мирҳайдар. — Нима бўлди ўзи? Ё қоровулликниям эплломайсизми? Айтинг унда. Нимага бақраясиз? Топширилган ишни қилинг-да! Милтиқ қани?

— Менга милтиқнинг кераги йўқ.

— Гап мундай: мен сизни огоҳлантираман, Амиркул ака, мен билан ўчакишманг. Яхши бўлмайди. Мендан алам оламан деб, совхозга зарар етказасиз.

Амиркул ака мийиғида жилмайиб, бош чайқади:

— Совхознинг манфаатини кўзлайдиган одам!..

— Ҳа, мен шундай одамман, — деди Мирҳайдар. — Сиз ҳам шундай бўласиз. Агар шундай бўлмасангиз...

— Ў! Шу қоровулликниям кўп кўряписизларми ҳали? Ҳой, бола! Менинг қитиқ паримга тегаверма, билдингми? Мен ўша райкомингниям, директорингниям бир чақага олмайман! Эшитяпсанми?! Бир чақага! Мен ҳаммасини кўрдим! Бир бошим, икки қулоғим бор! Хотин, бола-чақа — нима у!

— Сиз яқинда одамгарчиликдан ҳам чиқасиз.

— Хўп, ука, — кулимсиради Амиркул ака. — Сен жўжадан шу гапларни эшитдим-а. Ҳа, майли! Хор бўлдикда, а? Йў-ўқ. Чучварани хом санама, чироғим! Биласанми, дунё кенг! Бу ер тўғри келмаса, бошқа ер бор. Совет ҳукуматининг ери кўп!

Мирҳайдар отини этакдаги боғда қолдириб, шом қоронғисида кўлида икки милтиқ билан хуржунни кўтариб келди. Милтиқлардан бирини қоровулнинг олдига ташлаб, иккинчисини ўзи ўқдай бошлади.

— Бу кеча мен ҳам сиз билан қоровуллик қиламан.

— Ў, ўзлариям катталарга ёқмай қолдиларми, дейман. Тайёргаликми бу?.. Бу кеча жайра овларкансиз-а?!

— Ҳа, жайра овлаймиз. Қани, нимангиз бор егулик? Менда мана булар бор... Сиз ичасиз-а?

— Ичамиз ҳам!

— Йўқ, бу кеча ичмаймиз.

— Адашиб бир-биримизни отиб кўйишимиз мумкин дейсиз-да?

— Шундай... Ўзлари отишни биладиларми?

— Отишними? Керак бўлса биламиз!

— Мен сизнинг овга чиққанингизни ҳеч кўрмаганман.

— Ука, овга чиқиб нима қиламан, нима етмаяпти менга? Ҳамма нарса бор. Айтмоқчи, сен менинг уйимга ҳеч бормагансан-а?

— Борамиз бир кун. Нимага эпложмаяпсиз милтиқни? Унақа эмас. Менга беринг, беринг! Билмас экансиз... Узатинг, нимага анқаяпсиз?

— Марҳамат!

— Отдан тушсангиз ҳам эгардан тушмайсиз-а?

— А? Яна бир қайтар шу гапни.

— Билмайсизу ўзингизни биладиган киши қилиб кўрсатасиз, Амиркул ака. Бўйингизга олинг... Агрономияни ҳам яхши билмайсиз, саводингиз йўқ ҳисоби. Ҳозир агроном бўлиш қийин. Шунақа... Совхозни, районни кўтариш керак. Сиз буни ўйламайсиз ҳам. Сизда ташаббус ҳам йўқ, жон куйдириш ҳам. Ўзингизни ўйлайсиз, бир сигирим икки бўлсин дейсиз, янги участка солай дейсиз. Утган йили ўн гектар ердаги картошкани ўт босиб кетди. Вақтида уни ўтдан тозалаш керак эди. Сиз буни ўйламадингиз. Бунинг иккинчи сабаби шундаки, картошка бизда энди экиляпти, унинг агротехикасини билмайсиз. Кўлингизга иккита картошка берсам, биридан-бирини фарқлаб беролмайсиз, бўйингизга олинг, Амиркул ака.

— Гапиравер, лекин мен сенинг аканг эмас... Ик-кита укам бор эди, иккаласиниям топширганман. Бошқа уканинг кераги йўқ!

— Ёшингизни ҳурмат қиламан-да.

— Хўш, яна қандай камчиликларимиз бор экан?

— Билмайсизми?.. Ўн олти гектар боғдан қанча олма олинди? Эсингизда йўқми? Нима учун?.. Чунки сиз олманинг ҳам агротехикасини билмайсиз. Обрезка нима, тушунмайсиз! Эскичасига қўйиб қўйгансиз. Қизиқ, сиз нимангизга учиб, мундай катталиқ қиласиз-а? Айтинг! Ё бир сиригиз борми?.. Ёки одам бадавлат бўлиб кетгандан кейин, катта-кичикниг фарқига бормай қоларканми? Ҳайронман. Райондаги катталардан ошна-оғайнингиз йўқки, шунга суянади, десам, областдаям йўқ, қизиқ!

Амиркул ака чайла устунига суянганича бўшашиб, мунғайиб қолди. Қоронғи тушиб қолган, этак томондаги картошка экилган майдон то жар лабигача реза-реза бўлиб кўринади. Атроф ҳашаротларнинг нағмаларига тўла бошлаган. Ўша, этакдаги жар тагиданми бақалар қуриллади. Унинг ортидаги адир ҳавоий — қора тусда кўринади. Осмон оқиш. Унинг адоғидан қорамтир тоғ тизмалари кўзга яққол кўринади, Мирҳайдарнинг оти боғланган Қорабоғдан тун қушининг «хут-хут—хут-хут!» деган сайраши



келади. Шу боғниг орқа тарафидан магнитофон овози эшитилди.

— У, ука, сен қайси уруғдансан? — сўраб қолди қоровул.

— Билмайман, — деди Мирхайдар. — Энам тожик, отам тўғизлардан бўлса керак.

— Тўғизлардан? Улар жуда мард келади!

— Биламан. Нима, мен номардманми?

— Фақат ҳамиятни билмайсан. Йўқ, энанг тожик эмас. Чин тожик кўнгли бўш бўлади. Тўғри, лўлиларга худо бас келмаса, бандаси бас келмайди.

— Сиз ҳам ҳамиятни билмайсиз, Амиркул ака!

— Ҳм...

— Сиз... хўжайинлик қилишни жуда ёқтирасиз-а?

— Нимага энди... бўйин эгишим керак? Нимага? Катта бўлса ўзига! Менга нима!

— Сиз «юз»лардан бўлсангиз керак? Амиркул ака кулди:

— Мен ҳам аниқ билмайман.

— Ҳаммасидан ҳам милтиқ отишни билмаслигингиз ёмон экан.

— Милтиқ отишни... Буни сен қаердан биласан?

— Ушлаганингиздан. Эпполмадингиз. Муниям бўйингизга олмайсиз.

— Ука, одамнинг кўлидан келмайдиган иш йўқ!

— Милтиқ билан муомала қилиш сизнинг қўлингиздан келиши шарт, зарур! Ахир, сиз — қоровулсиз!

— Қоровул...

— Ҳа, ўзингиз буни сўраб олгансиз.

Чайла яқинидаги ерўчокда ўт ҳам сўнди. Чойдишдаги чой ҳам совиди. Тимқоронғи қишлоқ биқинидан ой кўтарила бошлади. У кизғиш қонталаш эди. Ҳашаротлар кўшиғи авжга минди. Тун куши оҳиста учиб ўтди, унинг қизғиш кўзлари кўринади. Қорабоғда от кишнади. Сўнг, қишлоқнинг у ер-бу еридан итларнинг хуриётгани, эшакнинг ханграётгани эшитилди. Дакангхўроз қичқириб юборди. Қаердадир маст киши ашула айтарди.

— Жайрани кўрганмисиз, Амиркул ака?

— Ўзинг кўрганмисан?

— Мен кўп отганман. Кўрган бўлсангиз керак-а? -Ҳа.

— Ё сихини кўрганмисиз?

— Кўп валдирайверма! Кўрганман... Кўрмаган бўлсам нима қипти!

— Ёмон бўлади, Амиркул ака. Жайранинг бир одати бор, устига бориб қолсангиз, бутингизга кириб олади. Сонингизни илма-тешиқ қилиб ташлайди.

— Билмадим... — Амиркул ака қорнини дўппайтириб, чалқанча ётар эди, қўлларига тираб ётган бошини кўтариб кулди. — Сен шу кеча... жайранинг устига бир бостириб бормайсанми? Кўрар эдим, кейин ишонардим.

Мирхайдар кулиб қўйди.

Чўққилари очилиб, оқара бошлаган тоғдан совуқ шабада эса бошлади. Ўчокдаги кул чангиди, чайланинг томига осилган тол пўстлоғи шитирлаб тебрана бош-лади.

— Амиркул ака, ухладингизми? Ҳой, Амиркул ака!

— Уф...

— Кўрдингизми, сизда масъулият кам. Бўйингизга олмайсиз. Мен қоровуллик қиялпман-а, сизнинг ўрнингизга! Масъулият йўқ сизда. Туриб ўтиринг, Амиркул ака... Беш сотихча уруғликни еб кетибди. Уруғликни! Бунинг ўрnidан ўт ўсиб чиқади энди, тонна-тонна картошка йўқ... Эртага овчилар союзидан қопқон опкелиш керак! Сиз опкелишингиз керак. Эшитяпсизми? Ёнбошланган, яна ухлаб қоласиз. Бир соатча вақт қолди. Тонгга яқин чиқади у.

— Кўймадинг-да, — Амиркул ака туриб ўгирди. — Сендан яхши қоровул чиқар экан. Агрономликни ташлаб, ўрнимга бўлсанг-чи?

— Мендан яхши агроном ҳам чиқади, Амиркул ака. Лекин сиздан яхши қоровул чиқмас экан. Ўтган ҳафта огоҳлантирган эдим-а!

— Уф-ф... Одамлар нимага уйланар экан? Падарига лаънат! Бошингни олиб тоғ-тошларга чиқиб кетсанг!

— Тоғ-тошга чиқиб кетсангиз, яшолмайсиз. Ўрмонда катталик кетмайди, хайвонларни ҳам дўк билан кўрkitолмайсиз. Сизга чўл тузукрокмикин, дейман.

— Бўлди.

— Нима?

— Бўлди, деяпман. Ўзи, жонимдан тўйиб ўтирибман. Шу... бир кориҳол бўлади.

— Ҳеч нарса бўлмайди.

— Эҳ! Ажаб бир замонлар ўтиб кетган-да!

— Ёмон кўрганнингни шартта отибми, ўлдирибми кетилаверадиган замонларни айтяпсиз-да?

— Ҳа! Эшитдингми? Ҳа!.. Дунёни сув босса, тўпи-ғимга чиқмайди, биласанми шуни?

— Секин, бир нарса шитирляпти!

— Қани?

— Жим.

— Э, шамол! Манави пўстлоқ, уйинг куйгур!

— Э-э... Амиркул ака, бир кечаям пойламадингиз-а, ҳеч бўлмаса!

— Э, менга қолса... Ука, сенга бир гап айтайми, кулоқ сол. Бу, давлатнинг хазинаси камаймас экан.

Ҳа, кейин билиб оласан. Ҳозир ўзингни меҳнаткаш қилиб кўрсатяпсан. Давлат... совхоз манфаатини кўзлайман, деяпсан. Бекор гап! Вақтинчалик гаплар бу. Кўрганмиз, кечирганмиз... Яқинда уйландинг, ҳали ош-нон дейдиган боланг йўқ! Хотининг ҳам содда, ўзингга ўхшаб. Ҳади уям қилиқ чиқаради. Топиб келинг, дейди. Эшияпсанми? Шундай. Хотин зотининг мен дегани ҳам латтапараст бўлади. иним!.. Кейин-кейин ўзинг ҳам нима учун ишлаётганингни ўйлаб қоласан. Ана шунда эсинг киради. Кўрамиз ҳали!

— Кўрамиз, Амиркул ака.

— Сенинг қоровулликка чиқиб, уйкудан қолиб, милтиқ ушлаб ўтиришинг ҳам бир соддалик. Агрономга ярашмайди бу!

— Бўлди. Мана, соат ҳам тўрт бўпти!.. Амиркул ака, жонингизни койитмай ўрганиб қолгансиз-да. Шунинг учун қип-қизариб семиргансиз! Юракни ёғ босган, ҳозир бошингизни қўйинг, ухлаб қоласиз... Амиркул ака!

— Нима?

— Жим... Сиз анави ариқдан ўрмалаб бориб, ҳов наъматак бор-ку, шунинг остига кириб ётасиз... Тўхтанг! Милтиқ отишни билмайсиз-ку!

— Хўп, ана билмаймиз!

— Хайрият, бўйингизга олдингиз. Лекин ўша сиз айтган замон бўлганда, манглайингиздан шартта отиб ташлар эканман.

— Сен-а?

— Ҳа, мен.

— Ука, кел, бир отишайлик бўлмаса! Шу ўтар дунёда бир иш кўрсатиб қолайлик. Мениям умрим ўтди, ёшим элликка етди. Энди бу ёғида нима каромат кўрсатар эдим. Сен ҳам ёшсан, ҳозир дунё кўзингга яхши кўринади. Лекин бу дунё — кўп бемаъни дунё, хўп де. Ҳали кўзи очилмаган мушукваччасан, отишайлик, а? Ке, ўлсак армонда кетмаймиз. Нима дединг? Мениям юрагим совур эди! Рост гап, мен сени ёмон кўраман, ёмон кўраман! Сен келдингу менинг тагимга сув кетди, эшитяпсанми, ука! Сен йўқ бўлганингда, мен яна беш-ўн йил керрайиб юардим. Ке ука, бир дуэлга чиқайлик. Дуэль дейдими шу отишмани?

— Сиз айнабсиз, Амиркул ака! Агар отишма ҳақида гаплашсак, билиб қўйинг, сиз анави сойнинг нари бетида турсангиз ҳам шу қоронғида учириб ташлайман. Мен эллик метр нарида турсам сиз ўқни теккизолмайсиз. Биласизми шуни?! Мен овчиман... Сиз милтиқ ушлашни билмайсиз. Шунинг учун бу бемаъни гапни қўяйлик. Кейин дунёдан жуда совиган одам эмассиз! Сиз яшашни яхши кўрасиз. Мени айтмайсизми! Э-э! Менинг ҳали ниятларим кўп, ака... У ёқда хотиним ҳомиладор. Бу ёқда менга ишониб, агрономликни бериб қўйишди. Ҳосилнинг бору йўғига жавобгар одамман. Шу ҳам борки, кураш тушсангиз, муштлашсангиз ҳам мен сизни енгиб қўяман. Буниям бўйингизга олинг. Тожикларда бир гап бор: зўри беҳуда миён мешиканд. Биласизми, беҳуда кучанишдан фойда йўқ.

— Шундай де?

— Шундай. Яхшиси, мен сизга милтиқ отишни ўргатай... Тагин адашиб мени отиб қўйманг.

— Қани, қани, бир ўргатиб қўй-чи!

— Мана, стволни очдим. Мана, ўқ жойладим, бу патронда тулки отадиган ўқ бор. Жайрани ўлдиради... Шошманг... Нафасни ичга ютиб ётаверинг, яқинингизга келиб қолгандан кейин отасиз. Шундаям сизни сезади, исингизни олади-да.

— Мирҳайдар ука, агар ўқ адашиб сенга тегиб қолса-чи?

— Менга тегиб қолса... Мен жайраманми...

— Мисол учун-да.

— Унда мени атай отган бўласиз... Ўлмайд қолишим ҳам мумкин, унда мен бари бир сизни отиб ўлдираман! Менинг патронимда тўнғиз ўқ.

— Тўнғиз ўқ?

— Ҳа, бошмолдоқдек келади! Теккан жойини ўпириб кетади. Тўхтанг, авзойиниз бузуқ... ҳозир.

— Ўқни оляпсанми?

— Ҳа, сочмадан жойлаб бераман. Буям жайрани бирёкли қилолади.

— Кўрқяпсанми?

— Нимангиздан кўрқаман? Лекин илтимос, жиннилик қилманг, хўпми?

Амиркул ака Мирҳайдар тепкисини қайтариб берган милтиқни у айтгандай қилиб ушлаб, эҳтиёткорлик билан ариқ ичидан кетди. Наъматак олдиға етиб, тиззасига милтиқни беўхшов қўйиб, жар томонга тикилди. Мирҳайдар ҳам милтиқни қўлиға олиб, шудгорнинг нари ёнидан эгилинқираб борарди. У йўлакай бир неча жойда тўхтаб чўнқайди. Ниҳоят, жарга яқинлашиб, бир туп янтоқ ёниға чўнқайди. Нариги бетға кўз ташлаб, Амиркул ака томонға қаради ва унинг чўнқайиб ўтирган гавдасини ва ботаётган ой нурида йилтираётган милтиғини аниқ кўрди. Ён-веридаги кесакларни нари-бериға суриб, узала тушиб ётди.

Иккаласи шудгорнинг икки тарафида; шудгорнинг ўртаси унчалик чуқур бўлмаган жарликка етиб тугарди. Жайралар жар остидан ва нариги томондаги ўйиқлардан чиқиб келади.

Бирдан шитир-шитир бўлиб қолди, лекин Мирҳайдар унинг қаёқдан келаётганини билолмади. Кунчиқарға илқис қараб, Зухро юлдузи атрофидаги митти юлдузчалар бирин-кетин сўнаётганини кўрди. Уфқ ҳам бўзариб келар, шамол кучайиб, баданни жунжиктирарди... Яна шитирлаш!

Мирҳайдар бирдан шудгорнинг Амиркул ака ўтирган томонига тикилиб қолди. Ой нурида сўник-сўник йилтираб, бир нарса хурпайиб ўтар эди. У беихтиёр милтиқни унга тўғрилади-ю, дарров туширди: «Амиркул акаға яқинлашяпти... Қани отсин-чи, бир! Хурсанд бўлади! Кейин милтиқни, овни яхши кўриб қолади, кейин ўзи пойлоқчилик қилади. Отсин!»

Жайра ҳам худди Амиркул ака ўқидан ўлишни истагандай унга томон ўрмалай бошлади.

Мирҳайдар энди жар тарафға қаради: жайра битта бўлмайди-ку, изидан бошқаси чиқиб келади, албатта!.. Яна Амиркул акаға қаради. У ҳамон ғужанак бўлиб ўтирар, жайра бўлса унга яқинлашиб қолган эди.

— Амиркул ака, — шивирлаганини билмай қолди Мирҳайдар. Бироқ яқинлатиб отинг, деган ўғитни эслаб, тилини тийди.

Жайра Амиркул аканинг ёнгинасидан ўгиб кетди. Беш-олти қадам нариға бориб, шудгорни кавлай бошлади. Мирҳайдар тупроқ чангиб кетаётганини ҳам аниқ кўрди ва алам билан «Суф-э, сендай овчига! Ухлаб копти» — деди. Ариққа тушиб, ўрмалай кетди...

Шунда Амиркул ака бирдан қимирлади. Мирҳайдар такқа тўхтади:

— Отинг! — деб шивирлади.

Амиркул ака чўккалаб, уёқ-буёққа қаради.

Дарҳақиқат, уйқудан уйғониб кетган, шитир-шитир товушни эшитар, лекин шошганидан овоз қаердан келаётганини билолмас эди.

Ёр чангиётганини кўрди-ю, оёқ-қўли бўшашиб кетди. Милтиқни қўлиға ола Мирҳайдарға кўз тикди. Оқ пўстинга ўралган агроном бола нақ жайра бўлиб кўринди. «Каттаси бу ёқда экан!» У стволни ўнглаб, тепкини босди.

Ўқ зарби Мирҳайдарни думалатиб юборди.

Амиркул ака буни аниқ кўрди ва ирғиб туриб, ўша ёққа отилди. Бироқ бир неча қадам юриб, йиқилган «жайра»нинг беҳад катта эканини пайқади, энди жайра отганиға ишонмай тўхтаган эди, йигитнинг инграган овозини эшитди. Яна шитоб билан бир қадам қўйди-ю, такқа тўхтади. Сўнг,

Мирхайдар отадиган чўчка ўқ кўкрагига тегишини тахминлаб, орқасига бурилди. Бир кўнгли қочмоқчи ҳам бўлди, бироқ йигитнинг ўқи бари бир орқасидан етишини ҳис қилиб, аста-секин қадам ташлади-да, ўтирса, ўқдан кутуладигандек бўлиб, бирдан чўнқайди, саждага бош қўяётгандек бўлиб, бошини эгди. Бир, икки, уч!.. Амирқул ака хўрлиги келаётганини сезиб, орқасига қарамоқчи бўлди, лекин ўқ юзига тегадигандек, қарашдан кўрқди.

...Мирхайдар ўнг оёғи ҳам оғирлашаётганини сезиб, этигини ечмоқчи бўлди. Бироқ фикридан қайтиб, пўстинни ҳам кийди.

— Ҳов, нима қилиб турибсиз? Амирқул ака илкис қаради.

— Буёққа келинг, — беҳол гапирди Мирхайдар.

— Йў... йў... — деди Амирқул ака. Агроном ёнидан милтиғини олди:

— Буёққа келинг, отиб ташлайман бўлмасам! Амирқул ака унинг олдига учиб келди.

Мирхайдарнинг қаршисида чўккалаб, бошини эгди.

— Ҳе, ўлинг-э!

— Ука, укажон... уйқусираган эканман, — пичирлади қоровул.

— Жайра қани?

— Билмайман.

— Алангламанг. Кетди...

— Ёмон тегдими? Ўзингиз бу сочма ўқ деб...

— Туринг. Отни опкелинг.

— От? От қаерда... Ҳа-ха. Ҳозир!

Амирқул ака худди бекинмачоқ ўйнаётган боладек шудгорни чангитиб чошиб кетди.

Мирхайдар милтиқни зўрға букиб, ўқни чиқариб олди, чўнтагига солди. «Хайрият, деб ўйлади у. — Териб ташласа бўлади. Нимага қизиб кетяпман. Ўқ текканда одам чанқайди дейишади. Чанқаяпман...»

Амирқул ака отни чоптириб келиб, отдан тушди. Юганни ушлаб туриб:

— Мана, мана! — деди. — Айилни тортайми?.. Ука? — Амирқул ака яна тиз чўқди. — Ука... агар чини билан отган бўлсам, энам... Сен ишонмайсан! Мен сени ҳақиқатан ҳам ёмон кўраман. Лекин... ухлаб қолдим. Мен... уйғоқ ўтиролмадим.

— Хайрият, шуни бўйнингизга оляпсиз... Тортинг айилни. Қаттиқроқ.

— Э, падарига лаънат бундай ишни. Ука, энди ўзинг биласан. Нима десанг ҳақсан. Биров ишонмайди менга.

— Албатта ҳеч ким ишонмайди. Бўлдими?

— Мана, тайёр.

— Келтиринг. Узангини тутинг... Ў-ў, ушланган қўлни! Раҳмат.

— Укажон, энди нима бўлади?

— Нима бўларди. Милтиқларни олинг, чайлага боринг... Чой-пой қилиб туринг! Йўқ... балки сизни қамашар. Хўп, ўтган ишга саловат. Лекин бу кеча кўз юммайсиз. Сиз қоровулсиз!

— Э, ука...

— Юринг. Белбоғим чайлада қолган.

— Хуржунингиз ҳам бор!

— Кечаги чойдан қолганмикан?

— Бўлса керак... Ҳозир кўрамиз-да.

\* \* \*

Тонг ҳам отиб қолди.

Тоғлар оқарди, адирлар ёришди, уфқ қизарди. Кундалик юмуш бошланди. Амирқул ака кўзлари қизарган ҳолда чайлага суяниб ўтирар, у ҳолсиз эди. Ўчоққа ўт қўймоқчи бўлди, ҳафсаласи келмади. Бир-бир босиб, адир тепасига кўтарила бошлади ва бирдан йиғлагиси келди. Лабларини қаттиқ тишлаб, тепага чиқиб борди. Қаршисида буғдойпоя ястанган, ер ҳайдалмаган эди. Сарик тиканлар, кўп зарғалдоқдар сайрар. Бу шундай сўник, лоқайд ва ғариб манзара эди. Қоровул пастроққа тушиб, кесакка ўтирди.

Сўқмоқда бўз отлик кўринди.

## АРПАЛИ ҚИШЛОҒИДА

*Ой Барчиним, ёр-ёр,  
Гул Барчиним, ёр-ёр,  
Ултонтозга теккунча  
Ўл Барчиним, ёр-ёр.  
«АЛПОМИШ» ДОСТОНИДАН*

Арпали қишлоғи сойнинг бўйида. Соининг нариги бетида бир замонлар теваракдаги супалари одам билан гавжум бўлган ҳовуз бор. Ҳовуз лабларида ўсган гужум, буталар ҳозир уни ўраб-чирмаб ташлаган. Дарахт шоҳларига ҳар хил қушлар ин қўйган. Ҳовузни ўраган пастак девор ортидаги тош кўчадан қачон ўтсангиз, чангалзордан қушлар чуғурини эшитасиз; ҳовузнинг у тарафидаги супада ок туғи ўнгиб кетган танҳо қабр кўриниб туради. Қишлоқда хонадонлар кўп эмас, беш-олтита. Ҳаммасининг ҳам соҳиби — подачилар, чўпонлар, йилқичилар. Шунинг учун бу қишлоқни «подачи қишлоқ» деб ҳам юритишади. Шу сабабдан қишлоқ уйларида ҳам, тор кўчалари, боғ-чорбоғида ҳам, ҳатто одамларнинг кийинишию туриш-турмушида ҳам уларнинг касб-корлари муҳри босилган. Соининг ўртасидан икки тегирмон сув оқиб ётади, ёзнинг жазирама кунларида у қуриб ҳам қолади.

Арпалининг одамлари — ўзбекнинг тўғиз уруғидан. Маълумки, бу элат бир қадар қайсар ва бетакаллуф бўлади; уларнинг ғам-ташвиш, севги саргузаштлари ҳам ўзларига хосдир.

\* \* \*

Абрай подачининг ўғли Абдурасул институтга киролмай, қишлоққа қайтиб келди. У отаси сингари баланд бўйли, кенг яғринли; отда кўп юргани учун оёғини кериб ташлайди, овда кўп бўлганидан фикрини қўл ҳаракати билан ҳам тушунтириб гапиради.

Абдурасул уч кун уйда бўлди. Уни кўргани олис-яқиндан қариндош-уруғ, ёр-биродарлари келишди. Тўртинчи кун уй меҳмондан холи бўлиб, йигит зерикди ва иштонини липпа уриб, сойга тушди. У болалиқда ёки Тошкент сафари олдидан қолдирган аллақандай нарсаларини топадигандек, сойда узок кезди-изғиди.

Сойнинг бериги бетига ўтиб, Хўжаназар отанинг қабрига қаради. Уни чакалакзор орасидан зўрға кўриб: «Ў, хароб бўпти-ку», деб қўйди. Сўнг тор кўчадан районга қатнаб ўқиган чоғлари — бу мазорот ёнидан ўтаётганда оёғи учида юрганларини эслади. Ҳозир сесканмагани учунми, ичида мамнун бўлиб, яна сув бўйига қайтди. Сувнинг кечувига етиб, харсангтошга ўтирди ва аллақандай аланглаган кўз билан атрофни томоша қила бошлади.

Шунда орқа томондан қадам товушларини эшитди. Бурилиб қараб, Бодомгулни кўрди. Абдурасул Бодомгул билан бир синфда ўқиган, ёшлиқда иккаласи «бешиккертти» бўлган, лекин у қизга бепарво қарар, ўқишга кирсам, ўша ёқлик биттасига уйланаман деб юрар эди. «Тошкентдан кўнгли қолгани» учунми, бу умиди барбод бўлиб, ҳозир Бодомгул кўзига ўт бўлиб кўринди. Дарҳақиқат, қиз тўлишган — қарғашойи кенг қўйлаги ҳам унинг етилган сумбатини кўздан яширолмас эди. Оёғида учи қайрилган шиппак, бошида афғоний дурра. «Бу нима қилаётган экан ҳозир?» деб ўйлади Абдурасул ва секин ўрнидан туриб жилмайди: — Салом бердик, Бодомой!

Қиз йигитга қараб қувнаб кулди:

— Алик олдик, Расулбой!

Абдурасул Бодом билан ҳеч қачон қўл бериб кўришмаган эди, шаҳарнинг таъсири — «маданиятли бўлганини» ҳозир кўрсатгиси келдими, қўлини чўзиб, унга пешвоз юрди. Шунда оёғига чағир тош қадалиб, ҳақкалаб қолди, лекин ўзини дардга бардошли эканини кўрсатгиси келдими, яна тап этказиб, оёғини ерга қўйди.

Қиз ҳам унга қўлини берди.

Абдурасул Бодомгулнинг биққи-бўлиқ бармоқдарини ўз кафтида сезмади гўё, лекин унинг жуссаси ўзидан бир қадам нарида бўлса ҳам, уни чуқур ҳис қилди.

— Қани, нима қилиб юрибсиз?

Бодомгул чарслик билан жавоб берди:

— Бунинг ташвиши сизга тушиб қолгани йўқ, Расулбой! Қани, ўзингиз нима иш қилиб юрибсиз бу ерда? Ўқишдан ҳам гуппа йиқилиб келибсиз деб эшитдим.

— Э-э, Бодомой! — деди Абдурасул синиқ жилмайиб. — Подачининг ўғли институтга кирмайдиган замон бўпти. Ишонинг!.. Подачи бўлсанг бўлсан-да, деб «икки»ни босди. Чопонни елкага ташлаб, хайдай-бердик буёққа.

— Ажаб бўпти! — деб кулди Бодом. — Вақтида ўқинг эди, сандирақлаб, ов деб, кўпкари деб юрмасдан. Айб ўзингизда.

— Энди, айб биздами, бошқадами, ўтган иш ўтди.

— Хўш, нима касб қиласиз энди?

— Ҳозирча бекорчилик...

— Подачи бўлинг! Қўй боқинг... Нимаси ёмон?

— Э, сиз ҳам гапирасиз-да.

— Отдан тушсангиз ҳам эгардан тушманг.

— Бодом.. -Ҳа.

— Ёшлиқда бизни.. бешикертти қип қўйишган-а?

— Эсимда йўқ, — деб кулди қиз.

— Эсингизда бо-ор, — деди йигит. — Тўғри, унда кичкина эдик. Леки шундай иш бўлган-да!

— Бўлган бўлса, нима қипти энди?

— Нима қипти дейсиз... Мана, ёшимиз ҳам бир жойга бориб қолди...

Бодом унга ўткир тикилди:

— Расулбой, тушингизни манави сувга айтинг, тузукми? Мени... бошқа деганим бор... — Шундай деб қиз йўлига кетди.

Абдурасул унинг ортидан кўз узмай турарди.

— Ҳай, Бодом! — қичқирди у.

Қиз сув юзасига чиқиб турган тошлардан юриб, нариги соҳилга ўтгач қаради.

— Бодом, мени хафа қилма.

— Хафа қилсам, қўлингдан нима келади? — деди қиз.

— Қўлимданми... сени олиш келади. Сен... закунний қаллиғимсан.

— Бекорларни айтибсан! — қиз кетиб қолди.

\* \* \*

Арпали қишлоғининг давоми сой чиқиб келаётган дарадан ичкарига ҳам ўтади, дара юз қадамлар чўзилиб соҳиллари ёйилиб кетади, сой эса олисдаги арчали тоғ этагигача боради. Сой бўйида бир-иккита яланглик бор, шунда ҳам беш-тўрт оила туради. Бири — Бодомгуллар хонадони. Қизнинг отаси дала қоровули. Тур деса турадиган, юр деса юрадиган тўриқ оти бор. Шуни миниб дала айланади. У киши Абрай подачи билан эски ошна. Бодомгулнинг онаси бундан беш йил бурун кўз юмган...

Бодомгул сой ёқалаб ялангликка етгач, ўтовлари томон бурилди.

Бу вақтда Абдурасул ҳам мол қийи, таппаси эзгиланиб ётган тор кўчадан андак чўлоқланиб кетиб борарди. Чорбоғлари деворига етиб, кемтиқдан ошиб ўтди. Йўнғичқапоя пуштасидан юриб, айвонларига чиқиб борди.

Абрай ака шипда осилган лампочкани тескари бу-раб, чиқаролмай қийналар эди.

— Мунга тилига тушунасанми, улим? Манави каттақонини қўйиб қўй, рўшан бўп турсин! — деди.

Абдурасул лампочкани қўйиб, уйга кирди. Унинг авзойидан хафаликни сезган ота ҳам эргашди. Абдурасул қуроқ кўрпачага ўтириб, чордана қурди. Абрай ака чакмонини ечиб, пойгакка чўкка тушди.

— Ҳа, Расулбой?

— Ота... мени уйлаб қўйинг...

Ота унга зехн солиб тикилди-да, секин туриб, эшикдан қаради, бақирди:

— Ҳай, энаси! Берман ке!

Майрам опа, бошидаги пўтаси эшик тепасига тегмасин учун ҳам бўлиб, ичкарига кирди.

— Улингдан гап сўра, нима деяпти бу? Майрам опа эри ёнига чўнкайиб, ўғлига тикилди:

— Расулжон?

— Сўра, сўра, — қистади ота.

— Сўраяпман-ку. Расул?..

— Мени уйлаб кўйинглар деяпти улинг! — тушунтирди ота.

Майрам опа мийиғида илжайиб, кигизга ёпишган гуруч донасини олиб ташлади, ўғлига меҳр билан боқиб:

— Шундайми, болам? — деди.

— Шу... бизни кичкиналикда... — мижғовланди Абдурасул.

Она эрига суяниб ўтириб олди-да, қўлларини силтаб кенг енгини тирсагига туширди.

— Чол, қўлингизди кўтаринг, овмин денг! — деди.

— Энди... — чайналди Абрай ака.

Абрай ака Хўжаназар отанинг мозоридан файз кетиб, ховуз бўйи ўрмонга айланиб қолганидан бери урфу одат йўриқларида ўйлаб фикр айтадиган бўлганди.

— Кўтаринг қўлни! — қизишди Майрам опа. — Бодомгул буники бўлмай, кимники бўлади. У кутиб ётибди-ку буни!

— Йўғ-а? — деди подачи ичдан мамнун бўлиб.

— Ҳа. Раҳматли энаси ўлмасдан бурун кунора шунинг гапини қилгич эди. Шералибой ҳам бир-икки марта менга куда деб қўйди.

— Овмин бўлмасам, — деди Абрай ака. Майрам опа фотиҳа ўқиб, ирғиб турди:

— Мен эртан-мертан уларнинг юртига бораман.

— Мен ҳам катта-кичик билан маслаҳат қилай бўлмасам.

\* \* \*

Эртаси кун кечки пайт Шералибой кизи билан ўтовда бетма-бет ўтирар, Бодомгул Майрам опанинг бугун келиб кетганини билар, шунинг учун диққат, лекин ўзидан кўнгли тўқ эди. Шералибой «янгилик»ни қизига айтолмай, кўп андиша қилди, ҳамсоя кампирни чақириб, айттиришни ҳам ўйлади. Охири бу фикридан ҳам қайтиб:

— Қизим, мен сенга ота эмас, энаям бўп қолганман, шунинг учун баъзи гапни очиқ айтсам, кўнглингга оғир олма, — деди.

Тўлиб турган Бодомгул ҳам шу тарзда жавоб берди:

— Бўлмасам, ота... мен сизга очиғини айтаман.

— Баракалло! — Шундай деб, ота қизига хавфсираб қаради: — Нима? Эшитдингми? Йўқ... дейсанми?

Қиз қип-қизариб эшикка юзланди.

— Айт, болам, Кўнглингда армон бўлиб қолмасин.

— Ўйлаб қолдим-да, ота, — деди қиз. — Сиз... мен тарафда бўлмасангиз, унда нима бўлади...

Ота бошини эгди.

— Отанг айлансин, ўзбекнинг гапи битта бўлади.

— Ундай бўлса, ота, — қиз отасига қараб олди, — мениям гапим битта.

— Шошма...

— Айтаберайми?

— Айт-чи.

Қиз ўрнидан турди, керагага рўпара бўлди:

— Ота... мен унга тегмайман!

Шералибой қизига анграйиб қараб қолди. Сўнг:

— Йўғ-э, — деди овози титраб. — Бу гапинг бекор гап, болам. Бизнинг лабзимиз бор, жон қизим...

Мени шарманда қилиб қўясан... Бир умр улардан қутулмаймиз кейин...

Бодомгул хўрсинди:

— Шу ерга келганда, ота... сиз менга оналик қилолмадингиз. Энам оз бўлсам раъийимга қарар эди...

Майли, икки кун муҳлат беринг бўлмасам.

Ота ўрнидан турди:

— Ўйлаб ол, ўйлаб ол. Лабзидан қайган қавмидан қайтган бўлади, болам.. — деб чиқиб кетди.

\* \* \*

Эртаси кун чошгоҳларда район йўлида юк машинаси дўкиллаб келар, ундан кўтарилган кизғиш чанг йўл ёкасидаги кувраб қолган кўзикулоқлар устига қўнар эди. Кабинада Эшқувват билан Бодомгул.

Эшқувват ҳам Абдурасуллар билан бир синфда ўқиган, у ҳам Расул каби баланд бўйли, кенг елкали, кизғиш юзли, бодомқовоқ йигит. Бурноғи йил Бодом билан тил топишиб, бир-бирига кўнгил берган... Бодом бешик-кетти бўлганига парво қилмас, Эшқувват эса бир кун эмас-бир кун бу йўриғда гап кўзгалишини сезар эди. Қолаверса у Абдурасул билан тенгкур, бир-бирининг сиридан хабардор, ўқувчилик йиллари бир-бирининг уйига келиб ётиб ҳам кетар эди. Арпалига бир дўнг қолганда, киз:

— Тўхтатинг, мен пиёда кетаман, — деди.

— Ҳайдайберайлик, бетма-бет гаплашамиз-қўямиз-да, — деди Эшқувват.

— Тоқатим йўк у билан гаплашгани, — деди киз.

Эшқувват бош ирғади. Қиз тушиб, кабина эшигини ёпди. Йигит қизга чанг тегмасин учун машинани бир оз масофагача секинлатиб борди-да, сўнг яна суръатни оширди.

У Арпалига етиб, сойнинг кечувидан ўтди. Соҳил ёқалатиб бориб, Абдурасулларнинг чорбоғ девори остида тўхтатди.

Майрам опа айвонда кув пишар эди. У келгучига кизиқиб қараб, ёғли қўлларини артиб тураверди. Эшқувват айвонга чиқиб борди:

— Саломалайкум, хола.

— А-лекум, болам! — опа қўлини енги ичига тортиб, йигит билан кўришди ва уйга қараб: — Расул? — деб қўйди-да, Эшқувватдан гина қилди: — Ҳа, қорангизниям кўрсатмайсиз, Эшқувватбой? Ошначилик мундай бўлмайди-да. Бир кунлик йўлдан одамлар келиб кетишди... Ҳа, насибаси экан, институтга киролмапти...

Абдурасул уйда янги костюмини кийиб кўраётган эди. Чикди. Собик синфдошлар кучоқдашиб кўришишди.

— Тортинглар. Тортинглар уйга, — деди уй бекаси.

— Анави олчанинг остига бир тўшанчи солинг, уйга камалиб ўтирамизми, — деди Абдурасул.

Лекин Эшқувват рад этди:

— Хола, мен қайтаман, ишим зарил... Расулбойни бир кўрай деб йўлдан бурилдим.

— Э, аллағайтиб бир кепсиз. Борасиз-да, болам.

\* \* \*

Майрам опа уларга олча тагига жой қилди. Кўрпачаларни тўшаб, лўлаболишларни қўйди.

— Ёнбошланглар. Энаси айлансин шундай жўралардан! — опа қайтиб кетди.

Йигитлар ўтириб, таомилга кўра фотиҳа ўқиган бўлишди. Бир муддат уёқ-буёқдан гаплашишди...

— Хўжаназарбобо хароб бўпти-да.

— Зиёратчиларнинг ҳам эсидан чиқиб кетди.

— Йўнғичқа ўроққа кеп қопти-ку?

— Уч-тўрт кун дам олай, ошна. Иш қочиб кетмас... Айтмоқчи, отам мени уйлаб қўймоқчи. Йўк десам ҳам кўнмаяпти, — деб қолди Абдурасул.

— Кимга? — сўради Эшқувват.

— Ҳей, Бодом бор-ку. Бодом? Ўзимизнинг синфдош! Бизга бешиккертти бўлган-да вақтида, биласан-ку, энди муҳлат етди, бошларингни қовуштириб қўяйлик дейишяпти булар.. Сен нима дейсан?

— Ўзингнинг хушинг қалай?

— Хушим энди... Бодом ўлгур ҳам бўпти-да, сухсурдай киз бўпти. Эшқувват, шунинг биров билан гапи бор деб эшитдим, шу ростми?

— Билмайман.

— Э, қўй, биласан!..

— Билсам... айтсам, хафа бўлмайсанми?

— Нимага хафа бўламан. Лекин...



— Энди, ошна, ўзингдан қолар гап йўқ, ҳаммамиз ҳам мактаб кўрган, ўқиганмиз... оз бўлсаям. Тўғрими? Эскича урфу одатлар бизга кўп ҳам тўғри келмайди энди.

— Тўғри-ю, лабз бор-да орада! — деди Абдурасул.

— Лабзидан қайтган номард! Лекин лабз деб, бировни жувонмарг қилиш ҳам инсофдан эмас-да?

— Гапингнинг тагида гап борга ўхшайди. Ким билан юради? Тагин ўзинг юргич бўлиб чиқма?

— Рост, — деди Эшқувват, — пешона экан... Хафа бўлма, сенга насиб қилгани ҳам бор, албатта...

— Ў, шунда хатога кетдинг, ошна! Гап пешонада бўлса, у туғилган замониёқ менинг пешонамга битган...

— Бу гапинг келишмайди, Расул. Биз ёшлиқдан жўрамиз, орамизга совуқчилик тушмасин. Бир уруғданмиз... алоқаларимиз бузилмасин. Мен сени кўрқитмоқчи эмасман. Бу замонда биров-бировдан кўрқмайди. Фақат айтиб қўяпман...

— Нима, ундан кеч дейсанми? -Ҳа.

— Агар... йўқ десам-чи?

— Йўқ десанг, алоқаларимиз бузилиб кетади-да.

— Нима қиласан? Обқочиб кетасанми? Ёки... райкомларга хабар берасанми?

— Ошна, кўлимдан келган ишни қиламан-да. Бодомнинг ўзиям тек турмас.

— Ўзи билан келишдик де?

— Келишмасак ҳам бу бўларли гап.

— Бошқа сўзинг йўқми?

— Йўқ... Ўзингдан гапир, нима бўлди, ўқишга кириш қийинми шунчалик?

Абдурасул ўрнидан турди:

— Ошна, бўлмаса йўлингдан қолма! — деди. — Иккинчидан, сен ўзинг ҳам номард бола экансан. Шуни менга атаб қўйганларини билар эдинг. Билиб туриб, номарднинг ишини қипсан... Мен ҳаракат қиламан яна. Ололмасам, унда бизни юз кўрмас бўлиб кетди деб юрабер!

— Уни... менча яхши кўрмайсан-ку? Уям сени яхши кўрмайди.

Абдурасул олча шохини синдириб олди.

— Тур, мен кигизни шипираман!

\* \* \*

Майрам опа Эшқувватнинг вақтли турганини кўриб, қолишга кўп ундади. Сўнг: «Ошнангиз ҳам айтгандир. Яқинда тўйи бўлади. Машичангиз билан келиб, бир хизмат қиласиз-да, улим! Расулбой ҳам вақти келганда қайтарар», деб қолди. Эшқувват: «Хола, биз хизматдан қочмаймиз. Лекин Абдурасул билан бир тузук-тўрала гаплашиб олинг», деб кетди.

Абдурасул онасининг саволларига жавоб бермади.

\* \* \*

У Бодомгулни сойдан сув олаётган ерида топди. Қиз сувга тўла сатилини ўт устига қўйиб, юлгун булоғини ўйнаб турган Абдурасулга қаради.

— Бодом.. менинг Эшқувватдан нима кам? — сўради у ниҳоят.

— Сени Эшқувватдан кам жойинг йўқдир, — деди қиз. — Лекин ортиқ жойинг бўлгандаям, Расул, мен уни деганман! Шунинг учун ўзингни торт... инсофга кел. Биласанми, баримиз бир элат боласимиз... Оталаримиз бир-бири билан эскитдан ошна. Мозоримиз бир, кўчамиз бир. Сен бизларни ажратиб юборма. Ўйлаб кўр. Сенгаям сочини тараб ўтирган бир қиз чиқар ахир? Кўрган кўзинг мен бўлиб қолдимми... Авваллари парвоям қилмас эдинг.

— Энди... яхши кўриб қолган бўлсам-чи?

— Унда кечикибсан, Расул. Энди вақт ўтди. Танангга ўйлаб кўр, жанжал чиқмасин орада. Эшқувватнинг одатини биласан. Мен икки бошдан қайтмайман ўз гапимдан. Отамга раҳмим келади...

— Мени ўйламаяпсан, мен ҳам уларга айтиб қўйдим, — деди Абдурасул.

— Гапингни қайтиб ол!

— Йў-ўқ, бу менга ўтиришмайди, Бодом.

—Бўлмасам, қўлингдан келган ёмонликни қил, Расул. Лекин мендан ҳам яхшилик кутма.

Бодомгул сатилларини кўтариб, ҳамон шудринг кетмаган ўтзорга оралади. Абдурасул бутоқни сувга ташлаб, қирғоқ ёқалаб изига қайтди.

Шу куни Абдурасул кечгача даранинг ўркачида милтиқ ушлаб, чумчуқ отиб ўтирди. Кейин уйига бориб, тўшак солиб ётди. Оқшом ота-она унинг атрофини ўраб, гап сўрашди.

—Лабзи йўқ экан уларнинг, ота, — деди ўғил оқибат.

Ота-она ҳайрон... Бир маҳал иккаласи ҳам айвонга чиқишди. Майрам опа супа лабида чўнқайиб, Хўжаназар отанинг мазорига қараганча хўп дуойибад қилди. Абрай ака бўлса, Шералибойни қидириб кетди.

Уни хирмондан топди:

— Нима гап ўзи?

Шералибой елкасини қисди. Сўнг подачидан унинг ўғли айтган гапларни эшитиб, ўйланиб қолди ва:

— Ошна, мен ҳам қизнинг кўнглига қарамасам бўлмас экан. Мени гапида туруми йўқ десанг ҳам майли, — деди.

\* \* \*

Орадан бир ой мудлат ўтиб, Эшқувватлар уйдан Бодомгуллар юртига совчи келди. Шералибой кизини беришга рози бўлди. Ҳафта ўтиб, тўй бошланди. Тўйга айтгани Шералибойнинг ўзи отланиб, Абрай подачининг уйига борди. Бироқ, эски ошнаси унга қайрилиб ҳам қарамади. Майрам опа эса, ўғлининг билагидан тортиб, уйга кириб кетди. Тўй дабдаба, расм-русми билан ўтди.

Тўйдан қайтган тўйхўрлар тўйхонадаги сир савдони муҳокама қилиб кетишар, улар бу замонда лабзга эҳтиёт бўлиш қийин экани, шунинг учун бу йўриғда зинҳор ўйлаб-чўйлаб иш тутиш кераклиги ҳақида сўзлашарди.

Абдурасул тўй кечаси сойда кезиб, қудалардан «қайсисининг отига шикаст берсам, қайсисининг эшагини ёриб ташласам», деб кўп ўйлади. Охири қўл силтаб, районга тушиб кетди.

1973

## КЕКСА ҒИЖЖАКЧИ

Ғани ака ишшайиб, ғижжакка тикилди. Камонни олди-да, ғийқиллатиб чала кетди. Бу — эски куй эди. Машшоқ ва хонандалар бу куйга аллақачон тахрир киритган, лекин Ғани ака ундан воз кечмас, чалар, бу эса эшитувчиларга ёқмас эди. Шунинг учун Ғани ака гоҳо хафа ҳам бўлар, ўқинар, лекин яна... ўз билганидан қолмасди... У ғийқиллатиб чала бошлади. Унинг рўпарасида турган меҳмон йигитлар сой тарафга кетишди; оппоқ тошлоқдан ўтиб, кўпириб оқаётган сувга етишди. Ечиниб, сувга тушишди ва бир-бирларига сув сачратиб, чўмила бошлашди.

Ғани ака чалар эди. Лабида ўша юмшоқ хокисор ва алланечук ўжар табассум. Силлиқ сочлари манглайига тушган. Хром этикли оёқларини узатиб юборган. Унинг ёнида тиниқ булоқ, ундан нарида ажриқзор, юлғунзор... Бу йигитлар шаҳардан совхоз директорининг уйига меҳмон бўлиб келишган, энди дам олгани чиқиб, новвойхонани ҳам кўришган ва Ғани ака ғижжакни кўтариб, уларга эргашиб чиққан эди... Ғани ака бир замонлар театрда ишлаган, сўнг шаҳар ҳаваскорларига бошлиқ бўлган. Ниҳоят, айланиб-айланиб, шу совхоздан қўним топган; унинг ота-бобоси новвой ўтгани учун ўзи нон ёпишга чапдаст эди — совхоз директори бир гал унинг нонидан татиб, ўзининг новвойхонасига олиб келганди.

Ғани ака, ниҳоят, хўрсиниб, ғижжакни ётқизиб қўйди. Хомуш бўлиб, меҳмонларга тикилди: яхши замонлар ўтиб кетди! У тушган давра гуллар эди! Устма-уст куй чалиш, ашула айтишини сўрар эди меҳмонлар. Буям кам: айлангани чиқишганда ҳам уни бир қадам ўзларидан ажратмас, мана шундай вақтларда меҳмонлар чўзилишиб, у кишини хизматга қўйишарди: о, у чалиш, ашула айтишлар хизматмиди?

Ғани ака ўрnidан ирғиб турди-да, ажриқзор ёқасида ётган корзина бошига борди. Очди, ичидан арақ билан қовурдоқ олди. Арақдан ярим пиёлани куйиб, отиб олди-да, яна корзинага жойлаб қўйди... Ғижжакни кўтариб, новвойхонага қайтди.

Новвойхона. Шифтларини ис босган, одам бўйи баландда тандир. Унинг пастида узун пештахта. Орқада қоп-қоп ун, четда ёғоч каравот. Унга шолча ва кўрпача тўшаб қўйилган. Лекин ер тоза қилиб супурилган. Шипдаги ис, ун, кўмир ҳидига қарамай, новвойхона озода эди.

Ғани ака ғижжакни михга илиб қўйиб, каравотга ўтирди. Энгашиб, сочларини таради. Чуқур хўрсиниб, яна ғижжакни олди-да, тагин шахд билан чала бошлади... Ғани аканинг учта боласи, хотини бор, улар шаҳарда. Новвой ҳар бозор куни улардан хабар олади. Агар иши ривож топиб, директор уй берса, кўчиртириб келмоқчи.

— Салом бердик!

Ғани ака эшикда тик бўлган новча, галифе шим-китель кийган, ўттиз беш ёшлардаги совхоз директорини кўрди.

— Ваалейкум ассалом, директор бобо! — дея каравотдан ирғиб тушди. Ғижжакни ётқизиб қўл қовуштирди.

Директор ичкарига кириб, уёқ-буёққа қаради:

— Қани, зерикмай ётибсизми?

— Э, зерикиш қайда, оғажон!

— Бўлмасам гап мундай! Шу ҳафтанинг охирида тўйчиғимиз бор...

— Э-э, куллуқ бўлсин!

— Ёз ҳам ўтиб кетяпти. Тўйни қилиб олмасак бўлмайди.

— Умрлари узун бўлсин!

— Энди бир ғайрат қиласиз-да, Ғани ака. Бир-икки юзта нон ёпиб берасиз!

— Хўп бўлади, жоним билан! Андак... сиёдона керак бўлади. Бирон кило кунжут бўлсам зарар қилмасди. Агар, қиздирилган ёғдан ҳам бўлса, нонни кўп чиройли қилади, оғажон!

— Ҳаммасини топиб берамиз. Лекин сиёдонани... ўзингиз топинг. Мен пулини бераман.

— Хўп бўлади, хўп! Қўшни совхозга бориб келишга тўғри келади-да. Агар бир улов бўлсамиди...

— Кечга томон меҳмонлар кетишади. Кейин машиналар бўшайди. Улар сойдами?

— Сойда...

— Хўш... хўп. Бошқаси ҳақида кейин гаплашамиз. Директор чиқиб кетди. Ғани ака каравотга ўтирди яна. Ғижжакка мунғайиб қаради ва: «Артист ҳам керак, — деб ўйлади. — Кимларни чақиртирар экан... Э, замон ўтди, Ғанижон!»

Маслаҳат оқшоми Ғани ака айвонда шофёрлар ва бўлим хизматчилари билан ўтирар, ичкарида кўшни совхоз директорлари, район ходимлари ҳам бор, улар бемалол кулишиб гаплашар, булар эса, бир қадар паст овозда, имкони борича уларга халакит бермасликка тиришар эди.

— Хўш, биздан маслаҳат сўрасангиз, маслаҳат шу! — деди бир маҳал ичкаридаги меҳмонлардан бири. Ҳамма жимида. Ташқарида ўтирганлар ҳам жимида: — Тўйни катта қилмайсиз, ўртоқ директор! Биламан, бир марта ҳам уйингизга меҳмон чақирмагансиз. Ҳаммасининг ҳиссасини бирийўла чиқармоқчимисиз... Лекин бу ҳар хил гапга сабаб бўлади, дўстим! Тушунапсизми? Директор совхозни еб кетди, шундай тўй қиляпти, деган гаплар ҳам чиқади. Ҳа-ха! Шофёр данғиллама тўй қилса, унинг гапи оз бўлади. Сизники кўп бўлади, дўстим!.. Бу ёғини ҳисобга олиш керак! Сўнгра, бир илтимос сиздан, артист чақирмайсиз! Зинҳор ёдингизда бўлсин шу! Пул қистириш, артистга ҳақ тўлаш — бу масалалар кўп нозик, дўстим! Бизгаям гап тегади... Одамларни тийиб бўладими?! Бири бир сўм қистирса бўлди, ким ошарга айланиб кетишим ҳеч гапмас! Хўп... агар, жуда истасангиз, райондан ҳаваскорларни чақиринг! Улар келиб гуллашиб кетишади. Домкультурада бор-ку, беш-ўнта ҳаваскор! Шундан фойдаланиш керак... Қаршилиқ йўқми?

Ҳеч ким қаршилиқ билдирмади. Бироқ кўплар, айниқса, ташқаридагилар хомуш тортди. Ғани ака ҳам ўйланиб, бош чайқаб ўтирди.

Тўй кечаси Ғани ака новвойхонада эди. Пешма-пеш ёпилган нонлар етмас, дастёр бола нон ташиб улгурмасди... Соат ўн иккидан кейин тўйхона тинчий бошлади. Ғани ака дам олгани ўтирди ва дастёрдан сўради:

— Бизни унутишмадимиз? Бирон нарса опкелинг, укам!

— Аллақачон опкелиб қўйишган! — деди дастёр.

Ярим соат ичида новвойхона тўйхонага айланди.

Ғани ака ширакайф кўзларини сузиб, ғижжак торини тортар, хириллаб ашула айтар, дастёр бола чирпирак бўлиб ўйин тушар, ҳар иккаласи ҳам «дод», деб қўйишар эди. Бир маҳал ташқарида тапир-тупур бўлди ва:

— Ғани ака! — деди кимдир.

Бўлим бошлиғи экан:

— Юринг-э! — деди у. — Тўй эмас, бир ғалати иш бўлди, ака! Ҳаваскорлар гастролга кетган экан. Келишмади. Ҳамма хомуш бўлиб ўтирибди. Ашула, ўйин бўлмаса бўладими! Юринг! Олинг!...

Ғани ака томоғини қириб қўзғалди ва яна ўтирди:

— Укам, биз эски, асбоб ҳам эски, ашула ҳам... Қандоқ бўларкин?

— Э, ҳозир шунисигаям зормиз! Директор юбордилар мени! Бўлинг!

Ғани ака алланечук қалтираб, қўзғалди.

— Сабр, қиласиз энди! — дея, костюмини ечиб ташлаб, дастёрига буюрди: — Сув қуй, ука. Ювинай.

Ювиниб, артинди. Каравот тагидан эски чамадон чиқариб, янги оқ кўйлак олиб кийди, қора галстук тақди. Янги костюм кийди ва этигини артиб, ғижжакни қўлига олди.

Тўнғиллаб, диққати ошиб ўтирган бўлим бошлиғи йўл тортди.

\* \* \*

Ғани ака тўйхонадан соат учларда қайтди. У кайф қилган, лекин тетик, оғзи қулоғида эди. «Э!» деб новвойхона ўртасида тўхтади. Асбобни жойига илиб, каравотга ўтирди ва бошини қуйи солиб, нималар бўлганини эслади:

Ғала-ғовур, шовқин-сурон. Одамлар туриб кетишган. Супа пастида қур тутиб олишган. Ўйнамаган одам қолмади. Ҳар мақомда ўйнашпти. Айниқса, ўйин билмайдиганлар кўп. Ғани ака ғижжакни қорни устида тутиб олиб, муқом билан чалаяпти. Тўхтамайди: куйлар бир-бирига уланади. Одамлар қийқиради, раҳмат айтади... Уша эски, эшитишни истамаган куйларини ҳам жон деб эшитишган, ўша эски, хонандаю машшоқлар қарамай қўйган ашулаларга ҳам жўр бўлишган... Директор қизишиб, Ғани акани ўпади, битта катта серкани етаклаб келиб, чилвиридан тутқазади. Ғани ака уялади, қизаради.

Тонг отди. Ғани ака боши оғриб уйғонди. Кийим-бошини алмаштириб сойга ўтди. Сувга тушди. Қайтди. Булоқ бошида тўхтади. Яқиндаги дард-аламларини эслади. Хомушланди. Ниҳоят... ўзини бахтиёр сезиб, балки умрида биринчи марта тўла бахтиёр сезиб, новвойхонага қайтди. Эҳтимол бундан

кейин у хеч маҳал бунчалик бахтли бўлолмас — бироқ у бу ҳақда ўйламас, кимлардандир ўч олгандай, кимларгадир ўзини танитгандай сезар ва энди ҳамма нарсага — ҳар қандай ғам-ҳасратга ҳам розидек, мамнун кўринарди... Ғани ака ғижжакни жойига илиб қўйиб, енгларини шимарди. Ишга тушди.

## НАСИБ ЭТСА

*Насиб этса келар Шому Ироқдин,  
Насиб этмаса — кетар қошу қабоқдин.*

Элёр Бўритош опасини жуда яхши кўрарди. У маданият уйидан қайтиб келдими, атрофида парвона бўлиб, бирон нарса билан унинг кўнглини овлашга ҳаракат қилар, сўнг ёнига ўтириб, гап сўрар эди:

— Уйларинг мана шу тоғни орқасидами?

— Ҳа, ўша ёкда эди... Энди йўк.

— Нега йўк? Унда ота-онангиз қаерда туради?

— Ўша ерда, уй ҳам ўз жойида. Лекин мен уларга бегона бўлиб қолдим. Энди, Элёржон, менинг уйим ҳам мана шу — сизларнинг уйингиз бўлади.

— Ур-ре-е!... Опажон, тоғ кўрқинчлими?

— Жуда. Лекин аканг кўрқмас йигит... Кўрқоқ бўлганда мени буюкка опқочиб келолмас эди.

— Акамни яхши кўрасизми? -Ҳа.

— Мени-чи?

— Сениям. Сен шундай ақллисан! Катта бўлсанг, албатта яхши одам бўласан. Мард, кўрқмас... Ҳақиқат учун курашадиган, ҳақиқатчи!

— Майли. Мард, кўрқмас...

— Ҳақиқатчи — ростгўй дегани. Айтишади-ку, бошингга қилич келса ҳам тўғри гапир, деб.

— Бўпти... Опа, сизга ўхшаб дуторчи ҳам бўлайми?

— Айланай сендан. Майли.

— Тоғ жуда кизикми? Мени қачон олиб борасиз?

— Насиб этса.

— Қачон насиб этади?

— Тўй ўтсин... Мен шу ерда қоладиган бўлай. Кейин борамиз. Бердиёр аканг, сен, мен, момомлар, амакимлар — ҳаммамиз.

— Бўритош опа, кеча онам акамни чақириб уришдилар...

— Нимага?

— Мен тушунмадим.

— Энди тушун... Хўпми?

Элёрнинг чорбоғи кенг. Одоқда олчазор, у тиғиз ўсиб чангалзорга ўхшаб қолган. Деворнинг бир жойи ўпирилиб тушган. Элёр ола сигирни ўша кемтиқдан ўтказиб, подага кўшади. Подачи молларни тор кўчадан тез хайдаб, далага чиқаради, у ерда зиғирпоя бор, четда ёлғиз тол, эски чайла, зиғирдан четлатиб адирга олиб ўтади.

Бўритош опанинг бўйи баланд, хипчадан келган, бодомқовок. Гавдасини ғоз тутиб юради. Фақат Элёрнинг отаси Қувондиқ ака йўлдан келганида бошини эгиб, паст овозда сўзлайди. Элёрнинг акаси Бердиёрнинг бўйи ҳам новча, ўзи сариққа мойил, малларанг қошлари остидаги йирик кўзлари кулимсираб боқади.

Элёр бугун оқшом бувисининг ҳам Бердиёр ака билан қаттиқ-қаттиқ гаплашганини эшитиб қолди:

— Нима бўлсаям бировнинг фарзанди у! Энди боёқишни куйдирма... Аёл кишининг қарғиши ёмон бўлади!

— Э қўйинг! — деди Бердиёр. — Мен унга юр дебманми. Ҳаваскорлар, ўйинни билар экансиз, дейишганди, ўзи эргашиб келди.

— Унда уйига жўнат бўлмасам ёки бошқа бир жойга кўчир. Сен ёшсан, у ёш қиз... Гузарда гап бўляпти! Ўзиям чигатойлардан экан, яхши аёл... вақтида доврўғи кетган эл. Қўлли-оёқли қиз... Ҳалиям шундан қолма, болам.

— Э-э!

Тўрт ойдирки Элёр Бўритош опасининг ёнида ётади — бувиси тайинлаб қўйган. У бир-икки марта кечаси опанинг Бердиёр ака билан гаплашаётганини эшитиб, уйғониб кетган. Момосининг насихатига амал қилиб «Ака, кетинг. Жойингзга бориб ётинг!» деган.

— Бўритош опа-чи... момом ҳам уришдилар акамни.

Эшик ғийқ этиб очилди. Томоқ қириб, Бердиёр кирди. Кесаки ёнида қаққайди.

— Чирокни ёкманг, — деди Бўритош.

— Ҳалиям ёкмайман. Бу... ухладими?

— Ухлаганим йўқ! — деди Элёр. — Кетинг.

— Бир йўла пойлоқчи бўлиб олдинг-ку! Уф... Бўритош, чарчадим. Областан одам келди. Область хаваскорларининг фестивали бўлар экан. Тайёрланинглар, деди. Қаёқдан ҳам халқ театри деган ном беришди бизга! Тиним йўқ.

Элёр ўрнидан туриб ўтирди:

— Бердиёр ака, тўйларинг қачон бўлади? Кейин Бўритош опамлар мени тоққа олиб бормоқчи. Тоғ кўрқинчли... Сиз юрган йўллардан юраман.

— Ҳамма гапни билади-я бу?... Момом чақиряпти сени, бор!

— Ёлғон. Гапингиз рост бўлса, бораман!

— Рост, рост!

Элёр чиқиб кетди. Момоси:

— Сени алдапти у, — деди. — Опангни ёнидан жилма!

Элёр қайтиб эшик тутқичига қўл узатди-ю, тек қолди. Ичкаридан уларнинг сўзлари эшитилар эди.

— Бердиёр ака, мен сизни деб келдим-ку, — дер эди Бўритош опа. — Биласиз-ку! Бўлмасам бу районда менга нима бор? Уёқда, ўз районимиздаям маданият уйи бор...

— Лекин мени хафа қиляпсиз-да, Бўритош, — тўнғиллади Бердиёр ака. — Нега мени ёнингизга йўлатмайсиз? Яна севаман дейсиз? Ишонмай қолдим, севган одам мундай бўлмайди. Ўғрига ўхшаб кираман, ҳайдаб чиқарасиз!

— Мен сизга ўйнаш бўламан деб бу ерга келганим йўқ, Бердиёр ака...

— Ҳархолда... Унгача... Буёқда тўй ҳаракати тахт эмас. Отам йўлда... Ҳатто бир ўптирганингиз йўғ-а?

Элёрнинг хаёли учди: «Акам Бўритош опамни ўпмоқчи. Нега ўпади? Ҳозир...»

Эшик тарақлаб очилди. Бердиёр қарамай, чиқиб кетди.

— Ёлғончи! — деб қолди Элёр.

Бўритош уни ёнига ётқизиб, пешонасига тушган қўнғироқ сочларини силади:

— Элёржон, мен кетсам, хафа бўлмайсанми?

— Нега кетасиз? Кетмайсиз... Энди бу уй менинг ҳам уйим бўлади дедингиз-ку?! Кетмайсиз!.. Тўй қиламиз, ота-онангиз келишади. Кейин мени тоққа олиб борасиз... Акамга айтинг... мен сиз айтгандек мард, ҳақиқатчи бўламан.

— Раҳмат... Ҳали гапинг узилиб қолди: момонг акангга нима дедилар?

— Ҳим... Ишқилиб, момом сизни мақтади, акамга қаттиқ-қаттиқ гапирдилар.

— Элёржон, Бердиёр аканг мenden бошқа аёл билан ҳам гаплашадими?

— Ростини айтсам, Зумрад опа билан гаплашади! Зиғирпояда кўрганман.

— Қачон? Ҳозир ҳам гаплашадими?

— Ҳозир билмайман.

— Элёржон, акангни бир кузатмайсанми, қани, ўша опанг билан яна гаплашадими, йўқми экан? Кейин... мени яхши кўришингга буткул ишонаман!

— Мен сизни яхши кўраман...

Эртасига Элёр бувиси атрофида ўралашиб, кунни чошгоҳ қилди: катакдаги товук тухумларини терди, бувиси иш тикмоқчи эди, игнасига ип ўтказиб берди. Ола сигирнинг бузоғини зиғирпояга яқин элтиб ўтлатди. Ярим халта печак юлиб келди.

У кўчага чиққанида гузар болалари чиллак ўйнашаётган экан. Эргашали сўраб қолди:

— Бўритош опани нима деб чақирасан?

— Опа деб.

— Ҳа-ҳа. Янга деб чақир... Йўқ, кеннойи деб, телевизорда айтади-ку.

— Бекор айтибсан. Хотини эмас! Яқинда тўй бўлади. Кейин янга дейман. Хоҳласам, чеча дейман...

Бор!

Кечга томон Бўритош ишдан қайтди. Элёрни уйга олиб кирди.

— Элёржон, кўчага чиқсанг... Аканг ўртоқлари билан гаплашиб қолди, дорихонанинг олдида. Бугун

ўша, сен айтган опа келиб кетди! Акангни бир кузат...

— Хўп.

Элёр дорихонага етиб, акасининг сартарохшога кирганини кўриб қолди. Ариқдан хатлаб ўтиб борди.

Эшик оғзида курси қўйиб ўтирган мўйловли сартарош унга тикилиб қаради.

— Акам ичкарига кирди-я? — сўради Элёр.

— Бердиёр сенинг аканг бўладими? Ҳа. Кирди. Элёр косагуллар очилиб ётган пол пуштасига чўққайди:

— Амаки, нимага ҳаммавақт шу ерда ўтирасиз?

— Сен сочингни олдирасанми?

— Йўқ. Бузиб қўйгансиз бир гал, онам уришган...

— Ана сен ҳам менга соч олдирмайсан-у, ичкарига кириб ўтирмайсиз, дейсан яна.

Элёр деразадан мўралаб қаради. Сартарош акасининг юзига атир пуркар, Бердиёр илжайганича афтини тириштириб бошини қимирлатар эди. Элёр бирдан тек қолди: «Кузатсам, ўзимни кўрсатмаслигим керак-да!» У тагин кўчани кесиб ўтиб, дорихона олдига борганди, рўпарасига юк машинаси келиб тўхтади, ундан фуфайкасини қўлтиғига қисган Қувондиқ ака сакраб тушди.

— Ота!

— Э, ўғлим! — ота унинг оёғини ердан узиб, манглайдидан ўпди. — Мени кутгани чиқибмидинг?

— Йўқ... Ҳа.

— Унда уйга кетамиз.

— Ота, мен акамни кузатишим керак.

— Нима?

— Бўритош опам илтимос қилдилар. Акам Зумрад опа билан учрашмаслиги керак, тўғрими?

Қувондиқ ака қошини уйди:

— Юр, аканг билан ўзим гаплашаман.

Қорабой ит дарвозага ўйноқдаб чикди. Қувондиқ ака уни эркалаб кулиб қўйди. Ит яна оёғига ўралашаверган эди, тепиб юборди. Элёр орқада қолди. У супага чиқиб борганида, болохонада онаси билан гаплашаётган отасининг сўзлари баралла эшитилар эди:

— Эй, қўй... Бу оқшом келсин, қўлидан маҳкам ушлаб ўтқизаман. Шу ҳафтада тўй қилиб юбораман. Бунинг нимаси ёмон ўша қақажондан?! Одобни билса, ишни билса... бир айби ўғлингнинг гапига учиб келганими! Э, номард ўғил!

— Бирам яхши қиз, чолжон, бирам ачинаман...

— Ачинишдан фойда йўқ, ҳаракатингни қил! Элёр югуриб уйга кирди.

— Бўритош опа... акамнинг қўлидан ушлаб ўтқазар экан. Шу ҳафтада тўй... Нимага индамайсиз?

— Элёржон, бу гапни мен ҳам эшитдим. Аканг мени алдаган экан...

— Алдаган бўлса сирини очамиз! Мен бари бир уни кузатаман. Ҳозир кўчага чиқаман.

Поданинг қайтадиган вақти бўлган эди. Элёр боғ оралаб кетди. Олча бутасидан хивич синдириб олиб, кемтикдан ўтди. Зиғирпояга етиб тўхтади: «Э... Акам Зумрад опа билан анави ерда туришган эди. Чайла...»

Тева бағридан молларнинг маъраган овозлари кела бошлади.

Сигирни ҳайдаб келган Элёр бузокни ушлаб туриб соғдирди. Бузоқ думини ликиллатиб, тумшуғидан оппоқ кўпик томчилар, сигир бўлса, «ҳр-ҳр» овоз чиқариб, бузоғининг қуймучини ялар, оёқларини кериб туриб олган эди. Элёр товукларни ҳам қақолатиб қувиб, катакка қамади.

Ой чиқиб кишлокни ёритганда Элёр зиғирпояга туташ ўқариқда чўнқайиб ўтирар, кўзлари ялт-юлт қилаётган Қорабойнинг бароқ бўйнидан қучиб олган эди. Зиғирнинг ёқимли, бир оз тахир ҳиди келади. Қаердадир бақа қуриллайди, чигирткалар сайраши авжида. Ўқариқ нам, ботқоқ, чирик япроқ ҳиди келади.

Уфқни тўсиб турган тепалик бағрида иккита қора кўринди, улар оқариб турган сўкмоқдан ўтиб, чайла остига келишди. Элёр уларнинг кулгисидан пайқади: бири акаси, бири товуши йўғон Зумрад опа.

У шоша-пиша орқасига бурилди, итнинг бўйнидан қучиб тортди. Шунда уларнинг гап-сўзлари қулоғига чалина бошлади:

— Вой, сув босипти бу ерни...



— Кўтариб олай.

— Тегманг!.. Анави тоғдан оптушган қушчангизни кўтаринг! Сизда ҳеч инсоф йўқ! Буйдоқсиз... Хўп, хаваскорларнинг раҳбари бўлсангиз бўпсиз, уни уйингизда сақлашингиз нимаси?! Мени алдаманг... Ана, домкультуранинг катталарига мурожаат қилсин, унчалик зарур бўлса... Бўлмасам қишлоғига кетаверсин!

— Яқинда кетади, секинлик билан. Лекин битта илтимос...

— Нима?

— Шу... индамай келиб, индамай кетаверадими? Йўқ, тўхтанг-тўхтанг! Мен уни... яхши санъатчи бўлади, деб ўйлагандим. Ким билади дейсиз. Ўзидан билиб, кетай демайди ҳам.

— Сизга ёқади! Ёқмай ўлсин!

Элёр итни торта-торта сўқмоққа етди. Уйга қараб чопди. Ит шинғиллаб чайлага қаради, хурди ва Элёрга эргашди.

— Опа... Бўритош опа, сизни кетсин, деди. Зумрад опа! Акам ҳам яқинда кетади, деди... Шунақа деди. Юришипти. Чайлада, зиғирпояда...

Бўритош ранги оқариб каравотда ўтиради:

— Раҳмат, айланай. Менга катта ёрдам қилдинг, — деди.

— Энди нима қиласиз?.. А... айтинг... Лекин кет-майсиз! Ҳеч қаёққа кетмайсиз... тўй бўлади! Чиғатойдан ота-онангиз келади. Кейин биз ҳам борамиз... Опажон, кетманг! Мен айтганингиздек бўламан, мард, ҳақиқатчи.

— Мен ишондим, укам.

Эртаси Элёр уйғониб, ташқарига чикқанда, Бўритош тугунчаси қўлида, болохона тагида туришган уй эгалари билан хўшлашар эди:

— Моможон, раҳмат. Онахон, сизга ҳам. Отажон, мен енгилтаклик қилиб, бу кишининг сўзларига кирган эканман...

— Ахир бу ёлғон гап! — бақириб юборди Бердиёр. — Мана бу шипиёнбаччадан чикқан бу гап. Ху кўзингни...

Элёр супадан тушди. Йиғлаб, Бўритош опасининг тугунига ёпишди:

— Опажон, қолинг... Ака, нега бақирасиз?! Мен ҳақиқат гапни айтдим! Бўритош опа, ҳақиқатни айтганим учун кетасизми?!

Бўритошнинг ҳам кўзига ёш тўлиб, болани қучди.

— Сен ҳақиқатчи бўлиб олдинг, — деди энтикиб. — Энди орқага қайтмайсан, жоним!.. Ҳақиқат шундай нарса: у шафқатсиз бўлади, у йиғлатади. Бунинг учун гап эшитишинг ҳам мумкин... Лекин ҳақиқат ҳамма нарсани жой-жойига қўяди. Ёлғончилик, алданишга барҳам беради...

— Ахир...

Бўритош уй эгаларига тағин бир таъзим қилди.

1974

## ФАРЗАНД

Ўғлини яхши кўради, «яхши кўради» деган гап ўғлига бўлган муҳаббатини ифодалашга ожизлик қилади. У ўғлини кўрганда, юраги увишиб оғриб, то уни бағрига босиб йиғлатиб, ўзидан бездирмагунча кўлидан кўймайди. Музей директориغا ёрдамчи бўлганидан буён улар айниқса иноқлашиб кетишди; директорнинг машинаси уни олиб кетгани ҳар куни эрталаб келади, у ўғлини ҳам боғчага ола кетади, кечкурун яна шу машинада олиб қайтади.

Ўғил ҳам отага шунчалик ўргандики, у билан бирга ётадиган бўлди.

Ислом энди олтига қадам кўйган, худди отаси тукқанга ўхшар, музейдагилар ҳам: «Ўғлинг еени кичкина макетинг», деб таърифлашарди. Менгбой гоҳо ўғлига тикилиб, унинг хислатларида ҳам ўзига ўхшашлик топар ва беҳад мамнун бўлиб, ўзидек битта инсон яратганидан завқланар эди.

Бир куни Сора гап топиб келди:

— Отпускани яна қишлоқда ўтказамизми?

— Албатта! Сурхон бўйида — балиқ овида ўтказамиз, — деди Менгбой.

— Ҳамма курортга, чет элга боради, бизнинг нимамиз кам улардан?

— Бизнинг ҳеч нарсамиз кам эмас улардан, лекин, ҳар кимнинг таъбида!

— Мен бормайман! Ўзингиз балиқ овингизни қилаверинг!

— Шундайми?

— Ҳа, етти йил бўлди турмуш қурганимизга, бир ерни кўрганим йўқ. Ҳозир кўрмаса, қачон кўради киши. Кампир бўлгандан кейин томошанинг нима кераги бор?

— Ҳм... — Менгбой хўмрайиб, бирпас ўйлаиб ўтирди: «Ҳақиқатан ҳам, тўғри. Кўриши керак. Уёқни кўргиси келар экан, кўрсин. Менинг кўргим келмайди, мен дарё бўйига кетай».

— Хўп, сен борасан! — деди ва... хотинининг отпускаи пулига ўзиникидан ҳам кўшиб, путёвка изидан тушди. Нақ Сочига топиб келди. — Мана, хотин! Маза қилиб дам ол!.. Кейин кўраимиз, ким яхши дам олганини.

Хотин мамнуният билан йўлланмани кўлига олди:

— Раҳмат!

Шу кеча у болага яхши қарашни, болани дарёга яқин олиб бормаслиги лозимлигини эрига хўп тайинлади.

— Ваҳима қилма! — деб кулди Менгбой. Лекин хотинининг гаплари ҳақида ўйлаб: «Тўғри, эҳтиёт бўлиш керак!» — деди ўзига ўзи.

Хотин самолётга чиқар экан, ўғли йиғлади. Менг-бойнинг алами келиб: «Ҳайронман, қандай қилиб боласини ташлаб кетяпти? — деб ўйлади. Сўнг яна хотинини оқлади: — Тўғри, у бечора ҳам дам олиши керак-да! Бола бўлса йиғлайди».

Беш кундан кейин ўзи ҳам отпускаи чикди. Қармоқ, чумчукпай ва эски-туски кийимларни тўплади. Директорнинг машинасини бир кунга сўраб, қишлоққа отланди.

Шофёр ёнида, ўғлини тиззасига ўтқазиб, деразадан чексиз дарёларга, олисдаги қорли тоғларга тикилар экан, қалби қувончга тўлиб, ҳаммасини ўзиники ҳис қилар, шоир Шукруллонинг бир байт шеърини такрорлар эди:

*Кучогим бўлганда эди бир дунё*

*Сени қамраб олардим бирдан!*

Олдиндан салқин шабада эса бошлади, йўл қишлоқнинг тутзор кўчасига кирди. Бир оз юрганларидан сўнг чап томонда ястаниб ётган дарё қирғоғи кўринди.

— Тўхтатинг! — деди Менгбой.

Шофёр машинани четга чиқарди. Менгбой ухлаб қолган ўғлини орқа ўриндикқа ётқизиб, эшикларни маҳкам бекитди ва ариқчадан ҳатлаб, шопипоя бўйига чикди. Тиззага урувчи шопизорга тикилди. Назарида ҳозир бир ўрдак ё бир тустовук учиб чиқадигандек бўлди. Сўнг бу фаслда бундоқ кушларнинг мутлақо учиб чиқмаслигини эслаб, кулиб юборди ва қўлларини манглайига соябон қилиб, олисда, туманланиб, буғланиб оқаётган Сурхонга қаради. Қалбида қувонч гупуриб, худди ўғлини кучганидаги каби энтикди. Бунинг устига, бу ажиб манзара унинг миясида хаёллар уйғотди: болалиги, шу дарё ёқасида туриб, қандайдир қиз ҳақида сурган хаёллари ёдига тушди ва чуқур хўрсиниб, бирдан хўмрайди.

— Кетдик! — деди шофёрга. Ичкарига киргач, ўғлини яна тиззасига олди ва ҳалигина эсига тушган хаёлларидан энди уялиб, боланинг юзларидан ўпди.

Борилаётган манзил: ҳамқишлоқ дўстининг уйи, шундоқ йўл ёқасида, ўзи яқиндаги мактабда ўқитувчи. Менгбой «она қишлоқ» деб келгани билан акаси ё опасиникига бормай, олдин шу дўстиникига қўнар, гоҳо шунинг уйидан қайтиб кетар эди. Негаки, акасининг хотинини ёқтирмас, опаси эса Менгбой шаҳарлик қизга уйланганидан хафа эди.

Менгбой йўл ёқасида машинадан тушиб, ўғлини кўтариб олди. Шофёр лаш-лушини орқалади. Биргалашиб, ариқ лабидаги ёлғизоёқ сўқмоқ билан уй олдига бордилар. Дўсти Ғаффор уй биқинида ўра қазиётган экан. Сочи қулоқлари устига тушиб, етиб келди.

— Қани, бир кўришайлик! — деб кучоғини очди. Ўпишиб кўришдилар. — Сора қани?

— Сорани Сочига жўнатдик! — хитоб қилди Менгбой.

— Э, бекор қилибсан-да! Хотин... мана, бизнинг хотин! — деб уйга ишора қилди у.

— Йўқ, нотўғри! — деди Менгбой. — Улар ҳам ишлайди, ахир. Бизнинг катта камчилигимиз шуки, кўпинча ўзимизни ўйлаймиз. Хотинларимизнинг ин-тилишлари, қизиқишлари билан ҳисоблашмаймиз.

— Ҳа, гуманитарлигинг қолмади-да, — Ғаффор уни уйга бошлади. Кириб, Соранинг курортга кетганини айтди ва: — Бунинг юришига қара! — деди. — Ундан кўра хотин бўлиб кўя қол!

Ғаффорнинг хотини кулиб келиб болани олди. Шофёр бир соатлардан кейин қайтиб кетди ва дўстларнинг дам олиши... балиқчилиги бошланди!

— Болага эҳтиёт бўлинг, келин. Уйғонгандан кейин олиб боринг! — деб тайинлади Менгбой.

— Олиб бориб нима қилади, кечкурун келамиз, — деди Ғаффор.

Менгбой рад қилди:

— Йўқ! Буям балиқ тутишни билиши керак!

— Бу балиқни биладими?

— Билади! Билмаса, билдирамиз!

Кечки пайт улар қармоқларни соҳилга боғлаб қўйиб, каттагина ўлжа билан қайтдилар. Ўлжанинг бир қисмини қовуриб егач, Ғаффор қишлоқни айланиб келишга таклиф этди. Иккаласи қайта кийиниб, бояги ялангоёқ балиқчиларга ўхшамайдиган чиройли, хушбичим зиёлиларга айланишди.

Энди чиқишмоқчи эди, Ислом эргашди.

— Хўп бўлади! — деб кўтариб олди Менгбой. Лекин бу гал Ғаффор қаттиқ туриб:

— Нима кераги бор мунча суюқдик қилишнинг? — деди. — Бола йиғлайди. Бирон ерда юз грамм-эллик грамм ичиб қолсак... эсингда бўлсин, ичишнинг ўрғанади кейин!

«Тўғри, бу томониям бор! Ҳақиқатан ҳам болани ҳадеб олиб юравериш яхши эмас!» деб ўйлади Менгбой ва ўғлига жиддият билан уқтирди:

— Макетик, қолишинг керак. Биз тезда қайтамиз. Сенга мороженое олиб келаман. Бир соатда қайтиб келаман!

— Йўқ, иккита морожний! — деди бола.

— Хўп, иккита!

Бола қолди. Икки дўст кўчага чиқиши билан автобус кўринди, улар қўл кўтариб тўхтатишди. Автобустаёқ Менгбойнинг танишлари учради ва уларни марказга кетаверишда тушириб, манамен деб турган ресторанга олиб киришди. Ресторанда ҳам Менгбойнинг танишлари учради, узок қолиб кетдилар. Чикқанларида ҳаммаси ширакайф, кўнгиллари яна ичимлик тусар, ҳатто баъзилари шуни таклиф ҳам қилар эди. Лекин Менгбой кейинги ичиш ҳеч қачон яхшилиқка олиб бормаслигини ўз тажрибасида синагани учун қатъият билан: «Йўқ, бас!» — деди.

Марказга ўтдилар. Газсув ичдилар. Чойхонага кириб чикдилар. Кейин Менгбой алламаҳал бўлганини англаб қолди.

— Энди кетиш керак, ўртоқлар. Биз дам олгани келганмиз. Бунақада чарчаб қоламиз! Ҳа, биз... хотин билан гаров боғлаганмиз.

Эрта яна учрашадиган бўлиб хайрлашдилар. Энди автобусни кутишга асаблар чидамади ва Ғаффор такси тутди. Таксида қайтиб келишар экан, Менгбой оқшом шу йўлдан келаётганини эслади ва бирдан тиззасига урди.

— Ислом мороженое деган эди-ку! Ғаффор, мороженое топмасак бўлмайди.

— Э, мороженое топиладими ҳозир. Ўғлинг аллақачон ухлаб қолган, — деди Ғаффор.

— Йўқ, у ухламайди! — хитоб қилди Менгбой ва шофёрдан машинани тўхтатишни сўради.

— Лекин аэропортда бўлиши мумкин, янги ресторан очилган, — деди шофёр.

— Ҳайданг! Кўрамиз аэропортни ҳам!

Улар кишлокдан чиқиб, сайхон ўртасида кўнкайиб турган, олди ойнаванд бинога етиб тўхтадилар. Менгбой чопиб кетди. Гаффор шофёрга пул берди.

Бинонинг нариги томони ҳам ойнаванд бўлиб, ундан учишга шайланаётган самолётнинг қизил чироклари кўринар, залда одам сийрак эди. Ўртада аланглаб тўхтаган Менгбой дадил юриб, бурчакдаги уч оёқди баланд стуллар ортига — буфетга борди.

— Мороженое борми?

— Йўқ, — деди буфетчи аёл.

— Нахотки?

— Йўқ-да. Эртага бўлади.

Менгбой хайрат билан дўстига қаради. Гаффор парво қилмай, буфетчидан бир шиша сув билан эллик граммдан коньяк сўради. Менгбой «э» деганича қолди, сўнг шиддат билан стаканни кўтарди, шоколаддан газак қилиб, зални томоша қилди.

— Гаффор, яхши! Шаҳардаги аэропортлардан қолишмайди!

— Бир-икки йил орасида бу ерда ҳам шаҳар бўлади.

— Чўлдан нефть чиқдими?

— Аллақачон.

Менгбой мамнуният билан атрофни яна кўздан кечирди. Кейин, боласи кутиб қолганини айтиб, жилмоқчи эди, Гаффор:

— Анави эшикдан чиқаётганга қара! — деди.

Менгбой қараб, эшикдан чиқиб келаётган ўрта бўй, бошида пилотка, формаси келишган қоматини кучиб турган қизни кўрди. Унинг юзи андак кенг бўлиб, қора кўзлари чақнаб турар, хиёл узун бурни ва гавдасининг тиклиги унга ёқимли, лекин эркак кишини бир қадар ҳайқитирадиган мағрурлик бахш этар эди. Менгбой гангиб қараб турар экан, қиз тўғри буфет олдига келди-да, буфетчига:

— Ҳалигини беринг! — деди.

Буфетчи Менгбойга қараб қўйиб, ўзича тўнғиллади, пештахта остидан ялтироқ темир идишда мороженое чиқариб, қизнинг олдига қўйди.

Қизнинг ўзини тутишию қиёфаси маҳв этган Менгбой, буфетчи билан қизнинг бу муносабатига тушуна олмади: бу унга қизиқ туюлди. Бари бир, у буфетчига бир ўкрайди-да, қизга ўтқир тикилди. Шунда бир тирсагини пештахтага қўйиб, қошиқча билан мороженое еяётган қиз ҳам Менгбойга қараб қўйди ва бепарволик билан машғулотини давом эттирди...

Менгбой худди айб иш устида қўлга тушгандек қизариб, ўзини бу қиз олдида ожиз ҳис қилди. Гаффорни бир туртди-да, эшикка йўналди.

— Ким у? — деди оғзи қақраб Менгбой.

— Шу ерда ишлайди, — деди Гаффор. — Яқинда келди.

— Танийсанми?

— Ким танимайди, шу ерда ишлайди-ку!

Улар кўчада. Менгбой хаёлга толиб, деразага қаради. Қиз дераза орқасида туманланиб яна ҳам сирли бўлиб кўринди.

— Сенга аэропортни, учраб қолса бу жононни ҳам бир кўрсатай дедим-да... Отпусकाдаги одамсан. Юр энди, кетдик!

Менгбой сўзсиз эргашди. Лекин, яна унга қаради ва бир вақтлар ўзи орзу қилган қиз шунга ўхшаб кетадигандай туюлди. Кейин шу хаёл оғушида роҳат-ланиб уйга кетди.

Ислон ухламаган эди.

— Мороженое! — деб чикди.

— Эртага... Албатта эртага бўлади! — деди Менгбой, кейин, Ислонни бағрига босиб, эркалаб ётди.

Эртаси дарё бўйига жўнаганларида ҳам, кечки пайт қайтганларида ҳам қиз унинг кўзига аниқ-аниқ кўринаверди.

Овқатдан кейин тагин кўчага отландилар. Менгбой ўғлига учта мороженое олиб келишга ваъда берди.

Таниш-билишлари билан учрашиб, уларга аэропортдаги ресторанга боришни таклиф қилди. Ресторандан чиқишгач, Менгбой, буфет олдига келди ва коньяк билан сув сўради. Кейин, ресторандан қаттиқ қоғозга ўраб чиққан мороженоени пештахтага қўйиб:

— Балки бугун мороженоенгиз бордир? — деди.

— Йўқ, — деди буфетчи.

— Кечирасиз, у гўзал хоним учун ҳам йўқми?

— Йўқ!

— Жуда соз!

Менгбой танишларини узатди, кейинги машинада борадиган бўлиб, яна Гаффор билан буфетга қайтиб кирди. Кечаги жонон буфетга яқинлашаётган экан.

Келиб:

— Ҳалигини олинг! — деди.

— Йўқ... эриб оқиб кетибди! — деди буфетчи ва Менгбойга хўмрайиб қаради.

Қиз чимирилди, энди бурилмоқчи эди, Менгбой:

— Кечирасиз, менда бор, беришим мумкин! — деди. Қиз қаради. Унинг оху кўзларида на мағрурлик, на бир бошқа маъно бор эди. — Олинг! — деди Менгбой қўли қалтираб.

Буфетчидан тарелка сўраб, унга солди ва қошиқ билан қизнинг олдига қўйди.

— Раҳмат, — деди.

— Марҳамат, олинг!

Қиз қошиқни олди, ея бошлади ва:

— Кечирасиз, бу мороженое кимга олинган эди? — деб сўради.

— Уғлимга, — деди бир нарсага ўчакиштандек Менгбой. Қиз хижолатли кулимсиради.

— Чакки бўлибди-да, ўғлингизнинг ризқини қийдим.

— Ҳечқиси йўқ, яна топилади.

— Ўғлингизни жуда яхши кўрар экансиз.

— Жуда!

— Онасини-чи?

— Онасини... Севги бўлиши шартми? — деди нима дейишини билмай.

Қиз кошини кўтариб қўйди.

— Мен севгисиз яшашни тасаввур қилолмайман.

— Чунки сиз турмуш кўрмагансиз, бола нималигини билмайсиз!

— Аксинча, — дея Менгбойга қаради қиз, — эрга текканман, икки йил яшаганман ҳам. Болам ҳам бор...

...Эртаси кечкурун улар шу ерда учрашдилар. Менгбой ресторанга таклиф қилди. Бурчакдаги стол ёнига ўтиришди. Менгбой икки кишига ғоят ортиқчалик қиладиган ейимлик ва ичимликлар буюрди. Шунда сезиб қолдики, бутун ресторан аҳли буларга қараяпти. Менгбойнинг аччиғи чиқиб, бир-иккитасига ўқрайиб қўйди. Қиз сезиб мийиғида кулимсиради. Менгбой очиқ сўзлади:

— Бизга қарашяпти, тўғрироғи, сизга қарашяпти!

— Қарашса қарашаверсин, шу ерликмисиз?

— Бу ерлик эдим, шаҳарлик бўлдим.

— Хотинингиз шаҳарликми?

-Ҳа.

— Нега хотинингизни олиб келмадингиз?

— Курортга кетди. Мен буёққа келдим ўғлим билан. Биз балиқ овлаймиз!

— Хотинингизни рашк қилмайсизми?

Менгбой ҳайратланди: ҳақиқатан ҳам хотинини ҳеч кимдан рашк қилмас, бу тўғрида ўйлаш хаёлига ҳам келмас эди.

— Йўқ. Негадир рашк қилмайман, — деди.

— Яхши кўрмас экансиз хотинингизни! Биласизми, менинг орзуим шуки, эрим мени рашк қилса! Мен хамиша унинг ёнида бўлсам... Қизиқ, мен ҳам балиқ овини яхши кўраман. Курорт нима! Ҳозир бизларга ярашмайди. Қариганда бориб дам олса, дуруст. Ҳозир ўзимизнинг юртимизни кўриш керак!

Менгбой ҳайрат билан: «Бу хотинининг акси, худди ўзим истаган қиз», деб ўйлади.

— Ҳайронман, мен одамларга ишонишни истайман!.. Хотинимга ҳам ишонаман...

— Бахтиёр экансиз. Мен йигитларга ишонмайман, — деди киз. — Мана, эримга ишонардим. Ишончимни оқламади. Кўп эркаклар аёлнинг ташқи кўринишига мафтун бўладилар, лекин унинг юрагида нима бор, бу билан ишлари бўлмайди... Эрим, эрим ҳам шунақа эди.

— Эрингиз ундай бўлса, боласи...

— Боламни жонимдан ҳам яхши кўраман! Онам билан иккимиз тарбия қилиб оламиз.

Менгбой энтикиб кетди, нима деганини ўзи ҳам билмай қолди:

— Мен сиздай кишининг борлигига ишонмас эдим. Ишонардим-у, уни кўрмайман деб ўйлар эдим! Исмингиз нима?

— Ҳанифа.

— Жуда соз! Ҳанифа, қишлоқни томоша қилиб келмаймизми?

— Майли.

Менгбой ҳисоб-китоб қилди. Ташқарига чикдилар. Пастда кўзини кўкартириб, такси турар эди. Менгбой машинага таклиф қилишни ўйлади-ю, олиб чиққан пули тамом бўлгани ёдига тушди. «Зарари йўқ, йўл-йўлакай Гаффордан оламан!» — деди ўзича. Машинага ўтириб кетишаркан, Менгбой бирдан қизик таклиф айтди:

— Сурхон бўйига борамиз! Дарёни томоша қиламиз. У буғланади кечаси. Сирли бўлади!

— Майли.

Менгбой машинани Гаффорлар уйи олдида тўхтатганида ҳам руҳи лаззат, сирлиликнинг оғушида эди. Ариқдан ҳатлаб ўтиши билан: «Ислон, Ислон», — деди ва аламдан, уятдан зир титраб кетди. Улар ичкари уйда телевизор кўриб ўтиришган экан, Менгбой эшикдан рўпара бўлиши билан, Ислон:

— Дада! — дея югурди, келиб унинг тиззасидан кучди. Менгбой кўтариб бағрига олди.

— Морозний қани?

— Мороженое... опкеламан!

— Мен ҳам бораман морознийга!

— Ҳозир... — Менгбой болани кўйиб, Гаффорни ташқарига имлади. Бурчакка ўтказиб: — Пулдан борми? Бер пича, — деди.

— Нима қиласан?

— Об-бо! Кейин айтаман! Чиқар. Кейин, менинг чамадонимдан ол!

Гаффор йигирма сўм чиқариб берди. Менгбой пулни олиб, бурилган эди... Ислон келиб, тагин отасининг тиззасидан кучди. Менгбой уни кўтариб олди:

— Беш минутда келаман, макетик! Беш минут-а! Бешта мороженое опкеламан! Ахир, сен учун кетяпман!

— Йўқ, бораман... Бораман. — Сўнг, бола ночор-ликданми, «опа!» деб йиғлаб юборди.

— Ҳой-ҳой, — деди томоғи бўғилиб Менгбой.

— Болани йиғлатма, қол, Менгбой! — деди Гаффор.

— Ўзинг ҳаммавақт болани қолдир дер эдинг...

— Лекин... болани қийна демас эдим!

— Сен нимани тушунасан!

Менгбой ўғлини кўтарганча машинага қараб чопди. Шартта кириб ўтирди. Шофёрга:

— Ҳайданг, дарё бўйига! Пристанга! — деди ва Ҳанифага бокди.

— Мана ўғлим, Ҳанифахон. Менинг ўғлим!

Ҳанифа тепадаги чироқни ёкди. Болага тикилди, кўлига олмоқчи эди, Ислон отасига ёпишиб олди.

— Кечирасиз, қолмади. Қолдиролмадим, — деди Менгбой.

— Ҳечқиси йўқ...

Дарё соҳилида машинадан тушдилар. Менгбой шофёрдан тўхтаб туришни илтимос қилиб, ўғлини кўтар-ганича Ҳанифа билан соҳилга қараб юрди. Ой дарё ортидаги туман ичида сарғайиб сузар, туман сарғиш, сирли кўринар, дарё бўғиқ овоз чиқариб, афсонавий бир махлуқдек килкиллаб оқар эди.

— Ўғлим, мана шу Сурхон! Ҳанифа, шу Сурхон! — деди Менгбой.

— Ҳа, — деди кулимсираб жувон.

Шунда Менгбой титраб-қақшаб ўз орзусига, ниҳоят етганини ўйлади. Шу дарё туманлиги, сирлилиги кўйнида худди шунингдек туманли ва сирли аёл билан турганини, у билан учрашганини ҳис

қилди.

Бирок ўғли шабададан жунжикиб, бўйнига талпинар экан, ўргаларида... бошқа буюк бир нима турганини қаттиқ ҳис қилди-ю, машина соҳил бўйлаб жилар экан, энди Ҳанифа билан видолашаётганини ўйлади... ҳақиқатан ҳам, аэропорт ёнида хайрлашаётганда:

— Бирга сайр учун раҳмат. Энди кўришмасак керак, Ҳанифа, — деди Менгбой.

— Тушунаман! — деди жувон ва ичкарига чопиб кириб кетди.

Менгбой машинага ўтирди. Уйга келгандан кейин Исломо мороженоени ёдига солди. Менгбой жавоб бермай, уйқуга кетди. Кейин бир ҳафта азобланиб юрди ва отпускази тугамай, шаҳарга қайтди.

1975

## БАҲОР ЎТДИ

Мастура шўх, одам билан кулимсираб гаплашадиган, суҳбатдошига тезда ёкиб қоладиган, суҳбатдоши ким бўлмасин, унда ўзига сахий бир меҳр, хайрхоҳлик уйғотадиган қиз эди. У кўп нарсани ўйлаб, фикр қилиб ўтирмасди. Лекин, ўзининг ёқимли эканини билар ва ҳамиша ёқимли бўлиб қолишига ишонар эди. Шунинг учун тенг-тўшларига ҳам, муаллимларига ҳам, кўшнилари ва ёлғиз онасига ҳам эркалик қилар, терс-терс гапириб кетаверарди.

Уларнинг йигирма сотих томорқаси бўлиб, унда отаси экиб кетган хил-хил мевали дарахтлар кўп эди. Шу боғдан келадиган даромад ва отасига тўланадиган пенсия пулига кун кечирешар эди.

Мастуранинг отаси қирқ учинчи йилда силласи қуриб, ишлаб турган магазинида ўлиб қолган эди.

Мастура шу магазин олдидан ўтганда отасини эслар ва кўзига ёш оларди. Қишлоқ кичкина, шунинг учун қизни ҳамма танир ва ўтмиши-ю, ҳозирги ҳаётини билар, йиғлаётган қизнинг кўнглидаги ғамни сезиб, унга ҳамдардлик билдиришарди. Мастура баттар йиғлар ва йиғиси тамом бўлганидан кейин одамларнинг унга кўрсатган дилдррлигини эслаб, ичида мамнун бўлар, хайрхоҳлик кўрсатмаганларига алами келиб, уларни сўкар эди.

Мастура ҳамма мени суяди ва суйиши керак деб ҳисоблар, уларнинг нега суйишлари ҳақида ўйлаш эса, ҳаёлига келмас эди. Одамлар бўлса аввало унинг ёқимтой, эрка қиз бўлгани учун, сўнгра, унинг тақдирига ачингани учун суйишар ва кўнглини чўктирмасликка ҳаракат қилишар эди.

Мастура тўққизинчи синфда ўқиб юганида уни ўнинчида ўқийдиган мактаб комсомол ташкилотининг секретари Ақобир деган йигит яхши кўриб қолди.

Ақобирнинг ота-онаси у ёшлигида ўлиб кетган, у олти яшарлигидан етим болалар уйида тарбияланган, зехнли, андишали, бир сўзли ва кўнгли ярим йигит эди. Унинг битта тоғаси бор эди. Тоға бола-чақаси билан қишлоқнинг шимолидаги чорбоғида турар, унинг овдан қўли бўшамас, бўш вақтида чойхонада ўтириб, ов тафсилотларини кўпириб ҳикоя қиларди.

Ақобир тоғаси билан кам мулоқотда бўлар, ўзини мағрур тутиб юрар эди.

Озғин, новча, қиррабурун бу йигит Мастурани яхши кўриб қолди. У илгари ҳам бир-иккита қизни яхши кўрган эди. Аммо Мастурани севиб қолди-ю, унга хиё-нат қилмади. Фақат яхши кўриш билан чегараланган-нида, балки вақти келиб унутар, бошқасига кўнгил кўйиб кетаверар эди. Чунки, у ёш эди... Бироқ, бу андишали, кўнгли ярим йигит қизнинг таржимаи ҳоли билан танишди-ю, унга боғланиб қолди. Муҳаббатига ачиниш ҳисси ҳам кўшилди. Бу икки туйғу бир по-ёндоз бўлиб, Мастурани унинг кўнглига олиб кириб қўйди...

Мастура ҳам унга майл билдирди. Аммо танишган кунларидаёқ унга эркалик қилди, терс гапириб кетиб қолди. Ақобир ўша кунгидея қўлини ювиб, қўлтиғига артмоқчи бўлди, тагин унинг оиласи тақдирини ўйлаб: «Йўқ, хафа бўлади. Кўнгли чўқади, сағир дединг-да, дейди», деди ичида. Бу мулоҳаза унга кейинчалик ҳам ҳамроҳ бўлиб қолди. Шунинг оқибатида Ақобир Мастуранинг барча хархашаларини кўтара бошлади.

Мастура ҳам уни яхши кўриб қолди.

Ўнинчини битиришгач, Ақобир Тошкент Давлат университетининг геология факультетига ўқишга кирди. Мастурани бир неча синфдошлари қаторида мактаб директори Қаршига элтиб, муаллимлар институтига жойлаштирди.

Қобилиятли Ақобир яхши ўқиб кетди. Бир неча дуруст-дуруст қизлар унга рўпара бўла бошлади, лекин, Ақобир улар билан юрмади. «Мастура эшитса, хафа бўлади», деди. Мастура фақат севгилисининг бевафолигидан эмас, ўз тақдирдан ҳам хафа бўлади, деб ўйлади.

Мастура ўртача ўқий бошлади. Мактабда муаллимлар баҳо йўриғида ҳам сахийлик қилишар эди. Бунга ўрганган Мастура институт домлаларининг ўзига ҳамма қатори қарашларини тушунмади. «Булар қизик, қаршилиқ», деб уларни ёмонлар эди у. Кейин, курсдошлари ҳам унга ҳамма қатори муомала қилар, Мастура буни ҳам тушунмас эди. Тўғри, баъзи йигитлар уни кўрганда мийиғида жилмайиб, унга ишора қилар, гоҳо унинг бичими келишган қиз эканини юзига ҳам айтар, Мастура булардан мамнун бўлар, бироқ, шуларгина уни қаноатлантормас эди.

Севишганлар хат ёза бошладилар.

Ақобир Мастуранинг хатларида нолиш оҳанглари уқа бошлади. Икки йил бадалида стипендиясини тежаб-тергаб, бир гал баҳорда, бир гал қишда Қаршига келиб кетди.



Бу ҳаракат уларни бир-бирига яна ҳам яқинлаштириб қўйди. Ақобирнинг севгиси ҳам, Мастуранинг муҳаббати ҳам ошиб-тошиб кетди. Бу вақтда Мастура ҳамма курсдош кизлар билан уришган, муаллимлар ҳам унга совуқ муносабатда бўлиб қолишган эди. Негаки, Мастура уч-тўрт марта ҳамманинг кўз олдида дарсдан чиқиб кетди.

Бора-бора Мастуранинг ўқишдан кўнгли совиди. Унинг хаёлига нукул кўзи шилпиқ онаси, катта боғлари келар; мактабдаги муаллимлари ва кўни-кўшниларининг кулимсираган чехралари намоён бўлар; кейин, булар ортида уфқни тўсиб, Ақобир турар эди. Мастура хоҳласа, уни оёғига поёндоз қилади, хоҳласа елкасига миниб учади. Ақобир уни истаган манзилига элтади, у ҳамма ерда ҳамқишлоқларининг меҳрибон чехраларини кўриб туради.

Учинчи йили Мастура: «мен ўқимайман», деб хат ёзди Ақобирга. Ақобир Бахмалтоғда эди. Хатни саккизинчи куни олди ва «бир фалокат бўлган... Бир шп бўлган... Юзи чидамай кетган», деб ўйлаб кўнгли Мастурани орли, номусли киз фахмлаб, Қаршига етиб келди. Бу вақтда Мастура қишлоққа кетиб қолган, хатига Ақобирдан тезда жавоб олмагани учун ундан қаттиқ хафа бўлган эди. Ақобир институт маъмурияти билан гаплашиб, ўзининг шубҳаси беҳуда эканига ишонди. Мастуранинг ўзи ўқишни хоҳламай кетганини эшитди. Бироқ: «Йўқ, бу мумкин эмас. У ўқишни яхши кўради. Ахир билади-ку, у ўқиши керак. Оиласи учун ҳам... Қишлоқдан ўқийман деб чиққан. Кейинг «кўнгли ўксик унинг. У бошқалардан кам эмаслигини исботлаш учун ҳам ўқиши керак», деб ўйлади ва Қаршида эшитган гапларига ишонмай, қишлоққа жўнади.

Келиб тушгач: «Агар ҳозир ундан хабар олмасам» баттар ранжийди», деб етим болалар уйига бурилмай, тўғри уларниқига кетди.

Мастура Қаршидан қайтиб келаётганида, бу иши ҳамқишлоқлари орасида албатта, ҳар хил гумон ва мишмишларга сабаб бўлишини тасаввурига ҳам келтирмаган эди. Машинадан тушгани ҳамона буни ҳис этди-ю, фёғони фалакка чикди.

Кутубхоначи рангпар аёлнинг: «Баҳай? Тинчликми?» деган саволига: «Йўқ, уруш бўлди, ҳамма қирилиб кетди», деб жавоб берди.

Ақобир юзи оқарган ҳолда чимирилиб кириб келганида, Мастура жонидан тўйиб, аламини кимдан олишини билмай ўтирган эди.

— Намунча дарагингиз йўқ? — деди супа лабидан турмай. — Хатга ҳам жавоб бермайсиз! Ё тошкентлик қизлар қўлингизни боғлаб қўйганми?

Ақобир тушунмади.

— Мастураҳон, Тошкентдамасдим, практикада эдим, — деди атрофга хавфсираб қараб.

— Юраверинг эди! Бевафо!

Мастуранинг кўнгли тўлиб кетди бирдан. Қаршилиқларнинг муомалалари, ҳамқишлоқларининг муносабатлари ёдига тушиб, томоғини бўғди.

— Мен бахтсиз туғилганимдан кўра ўлсам бўлмасмиди. Отажон, қаердасиз? Келиб қизингизни кўринг! — деб йиғлаб юборди.

Она чиқиб қизини овутди.

— Айб бўлади, — деди. Мастура:

— Э!.. — деб уришиб берди. Ақобир қўшилди орага.

— Қочинг сиз ҳам! Сиз менга нима қилиб берардингиз. Боринг, Тошкентдаги оймчаларингиз олдида!

Она яна орага тушди. Ақобир юпатди.

Мастура ўзига келди. Кўзларини артиб, боққа бакрайиб қараб ўтирди.

Бу манзарани кузатган бегона киши, албатта, Мастурани — шаддод келин, Ақобирни — айбдор куёв, онани — келиштирувчи қайнана деб ўйлар эди.

Ақобир кечгача шу ерда бўлди. Қўшнларга ўчакишган эрка Мастура унга жавоб бермади. Ақобир ҳарчанд уялмасин, дам ўтмай теварагига қарамасин, бари бир: «Кетсам, яхши бўлмайди. Гап бор...» деб ўзини тутди.

Энди, яллачи хотинлардек чапанилик ва ишонч билан ўрик остидаги ариқ лабига ялпайиб ўтириб олган Мастура ниҳоят, кўнглини ёрди:

— Ўлим берсин ўқишларига! — деди йиғламсираб ва тўлиқиб. — Мени у ерда қийнадилар. Кун бермадилар. Бегонасирадилар. Нима, мен кўчада қолганманми?

— Мен улар билан гаплашаман. Виждонсизлар! — деди Ақобир.

— Керак эмас, — деди Мастура. — Мен энди ўқишга бормайман.

Ақобир нечоғлик ҳаракат қилмасин, Мастура унамади.

Ақобир оқшом болалар уйига кетди. Мастура тор боғ кўчада унинг орқасидан қараб қолди.

Шу кеча Мастура хўрозлар бир кичкиргунча ширин бир ҳордиқ қўйнида ётди. Унинг кўнгли алланечук тўлиб, чеҳраси очилган эди. Кейин, Ақобирнинг эртага кетиб қолишини эслади-ю, бирдан отажак тонг унга қоронғи бўлиб туюлди. «Кетмайди! Кетиб ҳам кўрсин-чи!» деди.

Ақобир етим укалари ёнида кўнгли маъюс бир ширин туйғуни татиганича Мастуранинг келажаги ҳақида ўйлаб ётди: «Энди нима бўлади?»

Мастура эрталабоқ болалар уйига йўл олди. Девор кемтигидан ошиб, бузоқ ўтлатиб юрган «Афанди» лақабли боладан Ақобирни сўради. У чақириб келди.

— Ростини айтинг, яхши кўрасизми? — деди қиз йигитга муғомбирлик билан қия қараб.

— Энди... нима ҳожати бор, ўзингиз биласиз-ку? — деди йигит.

— Агар билсам, сиз ҳам ўқишга бормайсиз! — деди Мастура.

Ақобир каловланиб қолди.

— Мастура, бу қандай гап?

— Шундай гап. Мен ўқимайман, сиз ҳам ўқимайсиз. Тошкентга қайтиб бормайсиз.

Ақобир ўйланиб, хўмрайиб жавоб берди:

— Ҳеч бўлмаса, биттамиз ўқишимиз керак ахир, Мастура.

Мастуранинг кўнгли ғаш бўлиб қолди:

— Фу! Ўқимаганлар ҳам яшайпти. Ўлиб бораётгани йўқ.

— Тўғри, ҳеч ким ўлмайди, лекин, ўқиш керак...

Ақобир Тошкентга кетди. Бир ойдан кейин изидан хат олди.

«Мени булар узатишмоқчи. Ҳаракатингиз борми... Йиғлайвериб хун бўлиб кетдим», деб ёзган эди Мастура.

Ақобир университетнинг парткомига учрашди.

— Шунақа... қишлоқ жой. Узатиб юборишлари ҳеч гапмас. Ўзингиз тушунасиз... Мана, хати, — деб кўрсатди.

Партком касаба союзининг қарорини чиқартирди. Союз раиси: «Бу ердаги тўйни ўзимиз ўтказамиз. Факультетдан пул тўплаймиз», деб уёқдаги харажатлар учун пул берди.

Ақобир қишлоққа келиб тушиб, яна Мастураларнинг чорбоғига ўтиб борди.

Мастура бу вақтда ниҳоятда зериккан, кўнгли яна Қаршини, институт кучоғини қўмсар, лекин, энди у даргоҳга бора олиши ҳақида ўйламас, у, қизга ўлиб кетган отасидек туюлар эди. Қўни-қўшнилардан тамоман кўнгли совиган, кўзи шилпиқ онасини қон қилиб яшар эди.

У Ақобирни кўриб, турган ерида кўзига ёш олди. Ақобир Мастурадан кўз узмай келар экан, қиз беҳол бурилиб, деворлари оқланмаган уйларига кириб кетди. Ақобир айвон олдида бир дам серрайиб турди-да, атрофга хавфсираб қараб, уйга мўралади. Бурчакда ўзига тикилиб, мунисгина бўлиб турган қизни кўрди. Иккиланиб ичкарига қадам босди.

— Келдингизми? — деди Мастура пиқиллаб.

Бу уй ва қизнинг бу ҳолати йигитга таъсир қилиб кетди. Кўнглида олижаноб ҳислар кўзғалганича, унинг қошига борди.

Мастура эгилиб, унинг кўксига бошини қўйди ва елкаларидан ушлаб юм-юм йиғлай бошлади. Ақобир нима қилишини билмай, унинг кифтини силар экан, қизнинг хатидаги сўзларига бус-бутун ишонди. Унинг бошига катта фалокат тушгандек, ундан фақат ўзи кутқазадигандек бўлиб туюлди унга ва бағридаги қизнинг тўла, дўмбоқ гавдаси, ўзининг елкасига иссиғи ўтаётган унинг момик қафтларини туйиб, ўзини чиндан ҳам бахтиёр сезди.

— Нима бўлди? Ким?

— Мени бу ердан олиб кетинг, — деди Мастура.

— Биласиз-ку, уйим йўқ, — деди Ақобир. Мастура йигитга ялт этиб қаради. У, бу томонини ўйламаган, ёки юқоридаги гап шунчаки оғзидан чиқиб кетган эди.

— Мен яшолмайман, яшолмайман!

— Ўқишга опкетай бўлмасам?

- Ўқишга? Керак эмас! — Мастура бирдан чекинди. — Мен шунинг учун сизни чақирдимми?  
— Бўлмасам, нима қиламиз? Мен тайёр бўлиб келдим. Тўй қиламизми?  
— Майли, — деди Мастура. — Кейин... сиз кетасизми?  
— Мен ўқишни битиришим керак. Атиги икки йил қолди.  
— Нима, мениям Тошкентга олиб кетасизми бўлма-сам?  
— Майли... Лекин, Мастура, қийналиб қоламизми...  
— Нимага?  
— Мен стипендияга ўқийман... Ё сиз ўша ерда бирон ишгами, ўқишгами кирасизми?  
Мастуранинг юраги сиқилиб кетди. Бу гаплар унга ёт туюлди. Яна йиғлаб, Тошкентдан ҳам қайтиб келадигандек ҳис этди ўзини.  
— Йўқ, мен бормайман! — деди.  
— Бўлмасам... Сизни ростдан ҳам бировга беришмоқчимми?  
— Ҳа, беришмоқчи. Ҳасан кал деганга, — деди Мастура.  
Мастура бу гапни таваккал айтган, Ҳасан кал деган киши бор-йўқлигини ҳам билмасди. Ақобирнинг назарида, Ҳасан кал пулдор, бойвачча қиёфасида кўринди. Тақдирдан нолиб, Мастурага чинакамига раҳми келди. Ўзини қизнинг бирдан-бир паноҳи каби сизди.  
— Бўпти. Тўй қиламиз, — деди. — Кейин, сизга ҳеч ким оғиз очолмайдиган бўлади.  
Хатда ўзи чорасизликдан ёзган бу гап энди Мастурага қизиқ туюлди, тўй қилгандан кейин ҳаёти бошқа изга тушадигандек бўлди.  
— Майли. Тезроқ, — деди шунга илҳақ бўлиб юрган кишидек.  
Ақобир, ниҳоят, кўшни хонада жун титиб ўтирган бўлажак қайнанаси билан сўрашди ва тўғри боғма-боғ юриб, тоғасининг уйига етиб борди.  
Эшқобилов кўчага чиқиб кетган экан. Кутди. Янгаси каклик гўшти босиб, шўрва пиширди. Кечга томон тоға қайтиб келди. Эшқобилов жиянини кўрганидан, албатта хурсанд бўлди ва чойхонада айтиб тугатолмаган ов ҳақидаги ҳикоясини бунга ҳам айтиб, хумордан чиқишни ўйлади.  
Ҳол сўрашдилар.  
— Тошкентда ўқиб юрипмиз денг?  
— Ҳа, тоға. Мен сизга битта илтимос билан келган эдим.  
— Хўш?  
— Олим магазинчини биласизми?  
— Олим магазинчи... Э, биламан!  
— Шунинг битта қизи бор. Мен шунга уйланаман. Сиздан маслаҳат сўрагани келдим.  
— Анави, ўқиб юрарди...  
— Ўшанга. Танийсиз.  
— Танийман, танийман, — деди Эшқобилов бурнини жийириб. — А, қачон?  
— Шу ҳафтада. Ўқишга қайтиб кетишим керак.  
— Ҳм... Уйланадиган одамнинг тараддуди бўлиши керак эди. Уй-жойи бўлиши керак эди... Сен бўлсанг... ўзинг студент бўлсанг...  
— Зарари йўқ. Кейин бўлади ҳаммаси. Ҳозир ёним-да юз сўм пулим бор...  
— Ҳм... Нимаям дердик... Майли. Лекин юз сўм... Майли, ўзимиз ҳам қаршиб юборамиз...  
— Детдом директори ёрдам беради.  
— Яхши... Лекин, лекин, жиян, хафа бўлма... У Қаршида ўқир эди-я!  
-Ҳа.  
— Бу ўқишни нимага ташлаб келган экан?  
— Тоға, бунинг аҳамияти йўқ.  
— Энди жиян, сен турмушни билмайсан...  
— Тоға, унинг таржимаи ҳоли мени қизиқтирмайди. Сирасини айтганда, мен ўзим ҳам унга ўхшайман.  
— Қалай? Қизнинг кўнгли борми ўзи сенда?  
— Бор...  
Эшик оғзида суҳбатга қулоқ осиб турган янга ен-гини қоқиб тушириб, чўнқайди.  
— Кимнинг гапи? Анави ўлган магазинчининг қизини гапиряпсизларми?

— Ҳа, жияним шунга уйланмоқчи, — деди Эшқобилов.

— Був-в! Одам қурибдики! Нима, қиз қуриб қолдими? Эрта-индин олий маълумотли бўласиз, бола! Ақобир идамади.

— Кейин, ўзининг ҳам оёғи енгил дейдилар. Бекорга Қаршини ташлаб келмаган. Ўзи ўлардай қақажон... Вой, биламан мен!

Ақобир кулоқ солмади.

— Тоға, ўзингиз совчиликка борасиз-да? — деди.

— Нима қилардик, — деб кулди Эшқобилов, — у қушча юрагидан урипти, жиянимизни, хотин. Бўпти. Ишқилиб, жиян, сен тинч бўлсанг, бизга давлат шу.

Ақобир болалар уйига бориб, ўзини тарбиялаган фронтовик мактаб директориға ҳам воқеани айтди. Улар ҳам пул жамғардилар...

Икки кундан кейин Эшқобилов ўзининг Малик деган овчи ўртоғи ва болалар уйининг директори билан Мастураларникига борди. Кўзи тўрт бўлиб ўтирган Мастура беихтиёр равишда улардан қочди. Уй орқасига ўтди-да, баланд ёнғокқа чикди. Кейин, думбул бўлган ёнғокни отиб, одамларни чалғитиб ўтирди...

Мастура тўйда ҳам, одамлар кетганида ҳам ўзини телба қувонч ва қандайдир ғашлик қўйнида ҳис қилди. Телба қувончига сабаб шуки, ўзига ёвқараш қилиб юрган қўшни хотинлар, қиз-жувонлар уни қучиб табриқладилар, унга табассум қидилар, унинг айтганини шак-шубҳасиз бажо келтирдилар. Мастура ўзини уч йил бурунги Мастурадек ҳис этди. Ғашлигининг сабаби шуки, у илгари кўрган тўйлар данғиллама бўларди, бу тўй қандайдир маъюсгина бўлди. Меҳмонлар кетди.

— Мастур, биз яхши яшаб кетамиз, — деди Ақобир.

Мастура кўз олдидаги чимилдиқ пардалари оппоқ шоҳи пардаларга айланди; кир вассалар узоклашиб, ўрнини антиқа бўёқ қилинган текис шифт эгаллади; ёнбошидаги тахмон узоклашиб, ўрнида шифоньер пайдо бўлди. Ўтирган тўшаги кўтарилиб, лўлаболишлар парқут ёстиқларга айланди.

— Қачон? — деди гангиб Мастура.

— Мен ўқишни битирайин, — деди Ақобир. — Геолог бўламан... Сизни ҳеч кимга хафа қилдирмайман.

Мастура бу гапларни яхши уқмади. Бу мулоҳазалар унга ёт туюлди. Сўнг, негадир отаси бирдан ёдига тушиб кетди, бирдан таъсирланиб:

— Бечора отам, — деди у. — Ҳозир бўлганида эди...

Ақобир туриб ўтирди.

Мастуранинг кўнглидаги ғашлик бирдан кучайиб, Ақобирнинг елкасидан кучоқлади. Бу ишларга, тақдирига Ақобир сабабчидек, уни бағрига қаттиқ босди ва тиз-тиз ёш тўкди.

Ақобирнинг кўнгли ийиб, Мастуранинг бу ҳаракатларидан ўзини олам қадар бахтиёр ҳис этди. Унга бўлган меҳри юз чандон ошиб кетди.

Иккинчи куни эрталаб Ақобир сочлари тўзғиб, юзтубан ухлаб ётар экан, Мастура ёқимли ҳорғинлик оғушида шифтга қараб ётар, вужудида шунча ёшга кириб татимаган тотли бир осойишталик ва оромбахш бир паришонлик ёйилган эди... Энди ўз уйи — гўшасини яқиндаги хаёлидагидек кўриш унинг орзусига айланган ва ўзининг бу янги ҳолатини ҳам идрок этган. Бу ҳолатни ва бу орзуларни ҳам хаётида ҳамишага татиш ва кўриш унинг хаёлига ўрнашиб қолган эди.

Тўйнинг учинчи куни Ақобир Тошкентга жўнаб кетди. Йигитнинг ҳам қиздан, қизнинг ҳам йигитдан ажралиши оғир бўлди.

Ҳижронли йиллар ўтди.

Мастура бу йилларни бўлажак уй-жой, келгуси бахт орзусида, Ақобир билан учрашув онлари орзусида ўтказди. Бу йилларда унинг вужудини тўй куни эгаллаган ғашлик ҳам тарқ этиб кетган, вужудида ўшандаги қувонч ҳоким бўлиб қолган эди.

Дарҳақиқат, қўшнилари ва таниш-билишларнинг унга муносабати аввалгидек давом этар, Мастура уларга эркаланар, у яна беихтиёр равишда ҳурмат талаб ва меҳр талаб бўлиб қолган эди ва буни ҳаётда ҳар қадамида кўрар эди. У яна ўз табиатиға хиёнат қилмаган: одамлар муносабати унга нечук ўзгариб қолганини мушоҳада этмаган, буни табиий бир ҳолдек қабул қилган, уларнинг яқиндаги муносабатларини исизиз унутган эди.

Ақобир Тошкентда талашиб-тортишиб, қишлоқлари этагидаги сахроға йўлланма олди. Келиб, нефть

кидирув ишларини бошлади.

Аста-секин уларнинг орзулари рўёбга чиқа бошлади.

Акобир уч юз сўмдан маош олар ва «нефть-разведка»га зарур бўлган барча хомашёлар унинг ихтиёрида эди.

— Хўш, қаердан уй курамыз? — деди бир оқшом Акобир ҳорғин.

Бу масалани Акобирдан олдин Мастура онаси би-лан ҳал қилган эди.

— Бу ота юртни нима қиласан? — деди она. — Мени ташлаб кетасизларми?

— Йўқ, олиб кетамиз, — деди Мастура.

— Бу ҳовлини сотасизларми?

Бу мулоҳазалар Мастура учун янгилик эди. У онасига диққат қилди.

— Йўқ, қизим, — деди она кўзларини пирпиратиб. — Менинг ҳам беш кунлигим борми, тўрт кунлигим борми — номаълум. Шу жой сизларга қолади. Шу ерни обод қилинглари. Ҳар ҳолда, ота юртинг. Отангни арвоҳи ҳам шод бўлади.

Мастура учун ортиқча гапнинг ҳожати йўқ эди.

Мастура эрига ҳам шундай деди.

Акобирнинг бу борада фикри ўзгача эди: бу кўнгли ярим бўлса ҳам, андишали ва мағрур йигит ўзича мустақил яшашни орзу қилар, қандайдир мулоҳазаларга бориб, ўзининг борлигини исботламоқчи бўлиб юрарди. Кейинчалик эса, Мастурада ҳам шундай мақсад бор деб авваламбор уни севгани, сўнгра тақдирига ачинганидан мамнун бўлган эди.

Мастуранинг гапларини эшитган Акобир унга тикилиб қаради.

— Мастура, сенинг айтганларингни қиламан, аммо, режамиз бўлакча эди-ку?

— Ўйлаб кўрдим, — деди Мастура. — Ахир, мен отамнинг юртини ташлаб кетоламанми?

«Тўғри, бунинг гапи ҳам тўғри», деб ўйлади Акобир ва ўз ота-онасининг қабри қаердалигини ҳатто билмаслигига ачинди. «Албатта, менинг ота-онам бўлганида, мен ҳам ўшаларнинг ёнида бўлишни афзал кўрардим», деди ўзига.

— Яхши, — деди Акобир ва рўпарасидаги уйга, бокқа янги бир кўз билан қаради. Уйни айланиб, боғни кезиб чиқди.

— Аста-секин геологларнинг тўрт ғилдиракли машинасида аъло сифатли тахта-ёғочми, цементми кела бошлади. Тоғаси яхши усталардан топиб берди. Аммо у, энди ачинди.

— Э, жиян, чакки қиялсан-да, — деди. — Ичкуёв кучук куёв дейдилар. Турмушни билмайсан. Ўзингаи қафасга соялсан...

— Тоға, у гаплар эскирди, — деди Акобир. — Менинг учун фарқи йўқ: бу ҳовли нима-ю, бошқаси нима.

Бироқ, Мастурани бир нарса ранжита бошлади. Акобир саҳрода ишлар, ҳафтасида бир кеча келиб ётиб кетар эди.

— Шу ерда туриб ишласангиз бўлмайдами, ахир? — деди Мастура.

— Бўлмайди, Мастура. Мен бошлиқман. Ишимиз масъулиятли, — деди Акобир.

Бу ранжишлар Мастурага бошқа ҳақиқатларни оча бошлади.

— Ахир, биз ҳам одамларга ўхшаб яшаймизми ўзи? — деди бир кеча. — Ҳамма эркаклар саккиз соат ишини қилиб уйига келади. Хотинининг ёнида бўлади. Сиз бўлса! Нима, ё у ерда битта-яримта топганингиз борми?

Акобир унинг мулоҳазаларини тўғри деб топди.

— Мастура, қизишма, — деди. — Гапинг тўғри. Лекин, нима қилай, ишим шунақа.

— Қуриб кетсин шунақа иш ҳам, — кўзига ёш олди Мастура.

Акобирнинг кўнгли ийиб, Мастурани: «мени соғинади, яхши кўради», деб ўйлади ва чуқур хўрсиниб:

— Бу томонини бошда яхши ўйламаймиз-да, — деди. — Албатта, саҳрога бориб сен яшай олмайсан. Унинг иссиғига чидаб бўлмайди. Мен бунга йўл қўймайман. Қийналиб қоласан!

Шундан кейин Акобир кунора кечаси келиб, тонг отмасдан кетадиган бўлди. Бироқ, жуда озиб кетди. Башарасига қараган киши бурнини кўрадиган бўлиб қолди.

Бу орада эса, Мастуранинг ҳомиладор бўлгани маълум бўлди. Унда илгари кўрилмаган инжикдиклар пайдо бўлди.

Бу ёкда... уй битиб борарди.

— Ташлайсиз ишингизни, бўлмайди! — деди Мастура.

Акобир икки ойга отпускаи олиб келди. Уй битди. Чорбоғ йўлкалари ҳам кўлдан чиқди. Акобир боғни ўраб турган угада деворни буздириб, бир ғишт қилиб қайта девор урдира бошлади.

Мастура энди ўзи орзу қилган ҳаётига етган эди...

Бирок, бу унга ҳеч қизиқ туюлмади. Аста-секин бу янгиликларни унутди ва буларга қадимдан бор нарсалардек қарай бошлади.

Акобир эса, ўз ишидан мағрур ва мамнун, Мастурани ҳам шундай деб ўйлар эди.

Бир куни Мастура ишқом остида ўтирди, ўтирди-да:

— Битта тандир қуриб беринг, бу исқотида нон турмайди, — деди.

— Хўп, — деди Акобир. — Бугун кеч бўлди. Эртага тупроқ опкеламан.

— Эртага деб юрасизми? Эрта-индин яна сахрога деб кетиб қоласиз.

Акобир елкасини қисди. Икки пақир ва кетмон кўтариб, кишлоқнинг ғарб томонидаги тепаликка қараб кетди. Тепанинг тупроғи қизил ва пишган бўлиб, уни тандир қуриш ва том сувашга ишлатишар эди.

Акобир бориб, чуқур, нам ғорга кирди. Йўлакдаги ахлатларни кетмон билан суриб ташлади. Ғорда чўнқайиб ўтириб, тупроқ қаза бошлади... Бир пайт тупроқ ичидан бита сопол парчаси чиқди. Уни пақир лабига уриб қокди ва томоша қиларкан, сахродаги ишини эслади. «Бир ҳафта қопти», деб ўйлади, сўнг хотинининг «кетасиз» дегани ёдига тушиб, «энди нима бўлади?» — деди ўзига-ўзи.

«Мастура яна жанжал қилади. Ишимни ташлашим керакми? Уни олиб боролмайман... Ҳафтасига уч марта қатнайдиган бўлсам, ўлиб бўламан... Э, эрта-индин кўзи ёриси! Қизиқ бўлди-ку?»

Акобир яна кетмон ура бошлади. Кетмон қаттиқ нарсага тегди — унинг кўза экани маълум бўлди. Кўзани синдирмаслик учун атрофини ўйиб, тупроғини ола бошлади. Оқибат, кўзанинг бир ёни чиқди. Акобир тупроқни ирғитиб ташлаб, яна кетмон урди ва устидан бир нарса босаётгандек, уни ташвиш қоплаб тепасига қаради, бошига яқинлашиб қолган тупроқ-шифтни кўрди. Бурилла солиб, эшикка отилди. Ийқилиб тушди ва улкан тупроқ унинг бўйнигача босиб қолди. Акобир ихтиёрсиз ингради, буткул ичак-чавоғи бўғзига тикилгандек бўлди. Нафаси бўғилди ва кўзлари отилиб чиққудек бўлиб қолди. Қимирламоқчи бўлди, назарида қимирлади ҳам ва «ўламанми энди?» деди-ю, ўзидан кетди.

Адирда кўзи боқиб юрган болалар тупроқ олинадиган ғорнинг қулаб тушган товупшни эшитиб қарашди, ғор оғзидан енгил чанг кўтарилди. Улар таажжубланиб чопишди ва ғор оғзига тушиб, Акобирнинг тупроқдан чиқиб турган бошини кўришди.

— Акобир ака? — деб бақирди найчининг ўғли.

— Тупроқ босипти, — деди жувозчининг невараси.

— Чақиринглар... — заиф овоз чиқарди ҳушига келган Акобир.

Болалар атрофга аланглашди ва тўғри Мастураларникига чопиб кетишди.

— А? Тупроқ босди? — гангиб туриб кетди Мастура. — До-од! — деди-да болаларнинг изидан югурди.

Етиб келганларида Акобирнинг лаблари тупроқ бўлиб кетган эди.

— Одам чақиринглар... — деди у яна зўрға.

Мастура: «Вой, ёрдам беринглар!» деб қичқирди.

Олисида унинг изидан чиқиб, бири тўхтаб турган, бири эргашиб келаётган икки сувчи йигит буларга қараб югурдилар.

Акобирнинг икки оёғи ва бели синиб кетган эди.

— Қимирлатманглар, оҳ! — деди у.

Сувчи йигитлар касалхонага чопиб кетишди... Уни замбилга ётқизиб, кўчага олиб чиқишди, кейин, у ерда турган «тез ёрдам» машинасига солиб олиб кетишди. Мастура йўл бўйи дод солиб тиззаларига уриб борди.

— Мен ўлай! Нимага тупроқ олишга юбордим! — деб йиғларди у.

Шу куни Акобирни шаҳарга олиб кетишди.

Бирга борган Мастура ҳовлидаги акация дарахти остида ўтириб, туғадиган хотиндек кута бошлади. Бир соатдан кейин ҳамшира чиқиб келиб, имлади.

— Вақтида опкелишмапти. Заражение бўп кетипти, этидан сопол синикдари олдик, — деди доктор.

Мастура додлаб, худди доктор айблидек унга ёпишди.

— Вой, тузатиб берасизлар, тузатасизлар-ар! — деб бакирди.

Уни Ақобир ётган хонага киритдилар.

Ақобир кўкариб кетган, юзини таниб бўлмас, ярим белидан пасти шишиб, оқ чойшабни кўтариб турар эди.

— Мен ўлай! — деб унинг ёнига чўккалади Мастура.

Кўзлари ичига чўккан Ақобир жим ётар, оғзи очилиб, пастки жағи осилиб қолган эди...

Ақобирнинг қирқи ўтгач, Мастура уни аста-секин унута бошлади ва уни отасини эслагани сингари эслайдиган бўлиб қолди. Лекин кўшнилари ундан яна юз ўгиришган эди. Энди тажрибали Мастура фикр қилди: «Ўзи одамларнинг тайини йўқ. Бир кун қарасанг, яхши кўради, бир кун қарасанг, ёмон кўради. Фу! Яна битта эрга тегай, кейин яна ким яхши — Мастураҳон яхши бўлади».

1975

## ҚАРИЯ

Қўзибой чолнинг касби бетайин. Бозор кунларида жарчилик қилади. Хусусан, моли йўқолган кишиларга асқатади: «Ўзи ола бузоқ, бир почаси қора, икки яшар! Кимки ушлаган бўлса ё қўрган бўлса, ё боғлаган бўлса, ўттиз сўм суюнчиси бор-қо-о!» деб бақира бошлаганда овози етти маҳалла нарига кетади. Қўзибой чол ана шу иши учун мол эгасидан чўтал олади. Бироқ ҳозир бу касбнинг омади кетган; район шаҳарга айланаётгани учун аҳоли кўпайиб, ер тағин торлик қилиб, томорқаларда мол сақлаб бўлмайдиган даражага етпти. Шунинг учун молини йўқотиб, Қўзибой чолга мурожаат қиладиган кишилар ҳам жуда оз! Бироқ беш-олти йилдан буён Амударё ёқасига яқин қўллар бўйида гуруч етиштираётган корейс ўртоқлар бозорга серқатнов бўлиб қолишган. Улар қузда келиб ётиб олишлари билан токи қишни чиқармай кетишмайди! Шундоқ бўлгач, улар қўшимча дастёрларга муҳтож: келтирилган қоп-қоп гуручларни тушириш керак, расталарга жойлаш керак. Вақти-бевақт уларга чойдан қарашиб туриш лозим. Ишнинг энг қийин ва «сермахсули» қишга қолади. Айниқса, сахар пайтида бозордан баралла кўриниб турувчи тоғлардан шундоқ изғирин эсадики, тоқат қилиб бўлмайди. Шунда бева хотин «жон олов, жон эр» деганидек, сотувчи ўртоқларга кул пақирда келтирилган лағча чўғ жуда ҳам асқатади-да! Бу чўғни уларга Қўзибой чол қилиб беради.

Бозорда бу қариядан бўлак тағин бешта хизматчи бор. Бироқ чол сотувчилар билан тоза элакишиб, мижоз бўлиб кетган. Сўнгра у бошқалардек ортиқча тўнғилламайди, берганини олиб, ҳақиқа мўл-кўл дуо қилади. Пишиқчилик маҳалида ҳам Қўзибой чолнинг иши кўпайиб, кўли-кўлига тегмай қолади. Ҳали қарасангиз, шартта ёриб еб кетиладиган қовун-тарвуз пўчоқларини челаққа йиғиб юради. Ҳали қарасангиз, оёқ ости бўлган узум, помидор, қарам пўчоқларини териб юради. Баъзан қўшни мол бозорига ўтиб, тезак ҳам супуради.

Шу иши эвазига бозоркомдан маош олади, хизматчилар рўйхатига «ишчи» деб ёзиб қўйилган. Маошдан ташқари, сотувчиларнинг ҳимматига қараб тушадиган уч-тўрт чақа пул ҳам чолнинг чўнтагига киради.

Қўзибой чол — ориқ, оёқлари чилчўпдек. Юрганда бошини ҳар томонга буриб, худди жарчилик қилаётгандек кескин-қалтис ҳаракатлар қилиб қадам ташлайди. Кишиларга бениҳоя жиддий назар солади. Чойхонага кирса, умрида кўрмаган одами билан ҳам ниҳоятда қуюқ сўрашиб, авлод-аждодларини суриштиради.

Дарвоқе, равоч чиққанда ҳам қариянинг омади юришиб қолади: чунки эшакларида қоп-қоп равоч олиб тушган тоғлик ўртоқлар ҳам Қўзибой чолнинг мижозларидир! Улар район марказидаги аҳоли сингари оғир, «бардошли»мас. Келтирган молларини доналаб сотиб ўтиргандан кўра уни кўтарасига сотиб, ўзларига керакли нарсаларни харид қилиб қайтшпга шошадилар: тоғ узок, кечга қолмай қишлоқларига етиб олишлари керак. Ана шунда Қўзибой чол уларнинг бамисоли ҳожатбарори бўлади. Бироқ у бу хил олибсотарлигидан кам фойда қилади. Негаки савдога қизиқиб кетганидан кейин «ўн тийинга бешталаб» сотаётган равочини «ўн тийинга ўнталаб» сотганини ҳам билмай қолади. Шунга қарамай, бу ишни қўймайди. Айниқса, кечаси кинохона ёнида чордани қуриб сота бошлаганида ўзи ҳам жуда мамнун бўлиб кетади, бошқалар ҳам...

\* \* \*

Чолнинг ота авлодидан ҳам, она авлодидан ҳам ҳеч кими йўқ. Шунинг эс-эс билдики, болалигида қишлоқларини қуролланган одамлар босган. У сомонхонага бекиниб жон сақлаб қолган. Кейин чорбозорчиларга қўшилиб, кўмир қони яқинидаги қишлоққа борган. Қўй боққан, почтачилик қилган. Бир эшонга мурид тушиб, етти йил унинг изидан юрган. Қўзибой чол бола кўрмаган. Хотини бундан саккиз йил муқаддам ўзининг қўлида жон берган. Хотинининг қабри Қизил Газада. Учига пахта қўшиб ўрилган қуббали жамалаги билан кийгичи ҳамон қариянинг уйида, тоқчада...

Шундан бери чол ёлғиз. Тўрт йил бўлдики, уни ўлим ваҳимаси чулғай бошлади. Қўзи пишиб кетгани учун ўлимдан эмас, жонқуяри бўлмагани учун ўлганини ҳеч ким билмай қолишидан кўрқади.

Ўлимлигини тайёрлаб, тайинли бир кишига бериб қўйишни ўз бурчи деб билди ва бу йиллар орасида жамғарган пулини Қобил қассобга бериб қўйди. Онда-сонда қассобнинг дўконига кириб: «Қалай, зўрми?!» дея пулнинг омон-эсон турганига шама қилиб қўяди. Қассоб ҳам калта иягини қашиётган



бўлиб: «Хотиржам бўл!» дейди.

...Бу йил куз барвақт тушди. Барги пастидан тўкилган дарахтлар учи қонталаш. Чуғурчуклар сероб. Мезонлар кўп — симёғоч симларида, дарахт шохларида, том бўғотидан чиқиб турган ёғоч учларида. Чумчуқлар ҳам серташвиш. Район кўчаларида одам сийрак. Ҳамма пахта теримида. Кўзибой чол ҳам бир ҳафта теримда бўлиб келди. Жуда яйради! Бироқ қайтиб келган куни кимсасиз бозорга кириб хувиллаб ётган расталарни ички бир мамнуният билан айланиб кўраркан, бозор одоғидаги кичкина дарча қаттиқ итарилиб, очилиб кетди. Рўмолининг учини оғзига тутиб олган тўлагина аёл қизарган кўзларини яшириб, дарвозага қараб йўналди.

— Баҳай? Тинчликми? — сўради бозор ишчиси.

— Ў, акажон... Отамни бериб қўйдик. Биласиз-ку, қандоқ одам эди! — келинчак ўтиб кетди.

«Э, мискар оламдан ўтибди-да... Чакки иш бўпти. Ўзи раҳмат қилсин», — деди қария ва бу келинчак ҳақиқатан ҳам мискарнинг келиними-йўқми эканини билмоқчидек, унинг кетидан тушди.

Келинчак чорраҳадан ўтиб, паст кўчага эниб кетди.

Кўзибой чол чойхонага кирди. Кимсасиз, зах хо-нага ўтиб, битта кўкчой буюрди-да, чорпояга чиқиб чордана курди. Дўпписи устидан қийиқча ўраган Ғозибой чой олиб келган эди, уни рўпарасига ўтқазиб:

— Аттанг-а... мискар ўтипти! — деди. — Дунё шу экан-да, биродар!

Чойхоначи шошиб қолди, суриштира кетди.

— Э, қизишманг, иним, — деди Кўзибой чол бепарволик билан. — Ажал вақтики келиб, ҳар биримизнинг ҳам эшигимизни тақиллатади. Мусулмон одам ўлимни бўйнига олиб қўйгани маъқул... Мени бошқа бир нима ўйлатади, иним! Қодирбой кўп мўмин-мусулмон одам эди. Балли... Унинг иззат-ҳурматини жойига қўйиб чиқарармикан бу келинчак? Шу ёғи мени ўйлатади... Чакки иш бўпти-да! Балким тайёргарлиги йўқдир? А?.. Унда қийин! Иним, ўлим дегани тўй эмас, мен сизга айтсам. Тўй дегани бамаслаҳат бўлади, ўлим туйқусдан келади! Бунинг фарқи катта!.. Аттанг!

Бўшашиб қолган чойхоначи Кўзибой қариянинг узун, оқ оралаган эчки соқоли, чўкик ёноқларига ўйчан тикилди.

— Ота, сўраганнинг айби йўқ. Неча ёшга бордингиз? — сўради у.

Чол талтайиб ҳар тарафга қараб олди:

— Насиб бўлса, менинг ҳисобимда... икки кам етмишга кирдим! Мен билан ўсган мана, Қобил қассоб пайғамбар ёшига борганига нақ беш йил бўлди. Шу ҳисобда уям икки кам етмишга чиқди.

Чойхонада одам кўпайди. Кўзибой чол улар билан

сўрашиб, пахтадан олган таассуротларини ҳикоя қилиб хийла ўтириб қолди.

— Э, бу Шоймардон Қудрат деганингиз тоза зўр экан! Десангиз, пайкалда пахта оппоқ бўлиб, шу... чарв мойдек бўлиб оқиб ётибди! Машинаси билан бир ораласа борми, қуруқ ғўзасини кўрасиз! У зўр экан... Ҳалоли бўлсин! Олтита боласи бор экан, хўш... битта қўли чўлоқ. Ўзи анави Шўрчидан бўлади. Қўнғиротдан! Бойсун Қўнғиротидан! Алпомишнинг уруғи-да, барака топсин...

Кечкурун уйга борди. Қўшнининг эчкилари томор-қага кирган экан, уларни ҳайдаб кемтиқдан оширди-да, ўйлаб туриб бостирмага чиқди:

— Ҳо-хо-о! — деб бақирди. — Бири ола, бири қора эчки кўрган борми? Суюнчисини олиб келавер — хо-о! Кўзибой жарчининг маккасини еб юрипти! Барака топсин эгаси-ё!..

Қўшни чиқди, чол билан кулишди. У даҳлизга қираётган эди, йироқдан келаётган йиғи товушини эшитиб, туриб қолди. Хафа бўлди. Сийрак, узун қошларини чимириб, ичкари хонага ўтди. Пўстакдай қотиб кетган палос устида туриб, хонага разм солди. Токчадаги жамалакни кўриб, қўлига олди-да, томоша қилди. Яна авайлаб жойига қўйди ва қорнидан очиладиган ёғоч сандиқ устидан эски жойнамазини олиб тўшади. Тиз чўкиб, роса тиловат қилди. Ўлганларга жаннатдан жой тилади, тирикларга инсоф-адолат... Сўнг пичирлаб: «Э, расули барҳақ! Имонимни бер, — деди. — Бировга ёмонлик қилмадим, бировнинг ҳақини емадим... Тоғлик оғайниларни ҳам алдамадим. Кўпнинг дуосини олдим... Ҳа, фарзанд кўрмадим. Сенга бир ёмонлигим ўтгандир-да... Ўзингга шукур. Қобилбойга ҳам умр бер, бола-чақасининг бошида омон юрсин! Мени кўмсин! Э, Кўзибойнинг ҳеч кими йўқ экан демасин биров!..»

У энгил тортиб кўзғалди. Бироқ ташқарига чиқиб, тагин йиғи овозини эшитди ва тагин таъби кир бўлди. Аллақандай ваҳима юрагига тушиб, тор кўчага чиқди.

Кўчанинг бир боши марказ тарафга кетар, бир боши тошлоқ орқали сойга тушарди. Соининг тик

кирғоғида қадимги кўрғон вайроналари қаққайиб турар, унинг водийга қараб очилган шинақларини қаптарлар ин қилганди. Кўрғоннинг девори устида иккита бола кўринар эди. «Хах, шумтакалар! Йикилиб тушса, кимга қийин?! Ёш-да, ёш...»

Шу кеча қаттиқ шамол бўлди, чол бекорчиликда экиб, яқинда ўриб қўйган маккажўхориларини ҳар тарафга сочди. Бостирма эшига кўп марта очилиб-ёпилди. Аллақаяқда бир ит узоқ ҳурди, тонгга яқин увлади.

Кўзибой чолнинг таъби баттар хира бўлиб уйғонди.

Шу куни унинг иши юришмади: кеча шамолда тўс-тўполони чиққан бозорни супуриб, супуриндини ахлат кутисига солиб қўйган эди, бир машина тисланиб тўкиб юборди. Чол бозорком раисидан дашном эшитди. У Қодир мискарнинг ўлимига ҳам кечикиб борди...

Кечқурун Кўзибой чол гангиб, қассобхонага мўралади:

— Ҳорманг, уста? Зўрми?

Қассоб гўшт сотилмаётганидан куйиниб ўтирган эди, тумшайди:

— Битта холодильник берса, хотини талоқ бўладими?! Мана, гўшт бузилиб қолса, нима қиламан?

— Э, ташвиш чекманг, — деди Кўзибой чол. — Ҳадемай пахтадан одамлар қайтишади... Буёқда кун совияпти!

— Сиз ҳам гапираверасиз-да!

\* \* \*

Кўзибой чол шу оқшом ётиб қолди. Сахарда турганда ёмғир шивалаб ёғар, теварак тинч, бостирма биқинига тақаб тахлаб қўйилган сап-сарик жўхори поялари устида чумчуқлар ғужғон ўйнашарди. Ёмғирда шалаббо бўлган бир ит девор тагида искаланиб турарди.

— Тур! Йўқол! — Кўзибой чол унга кесак отди. Ит кемтиқдан ўтиб кетди.

Чол одати бўйича сойга ювинишга тушди-ю, қайтишга мадори етмай қолди. Аъзойи бадани увишиб оғрир, шундоқ тоза ҳаво ҳам унга етишмаётгандек эди. Уйга зўрға етиб келиб, кўрпачага чўзилган эди, кўзи илиниб, туш кўрди. Марҳума хотини эмиш. «Юринг, юринг!» деб кўлидан тортаётган эмиш. Чол уйғониб, бу тушнинг таъбирини ёмон томонга йўйди. Бозорга боришга ҳам ҳафсаласи бўлмади. Айвондаги декчанинг тагига тўртта қуриган ёғочни тикиб, ичига бир коса сув, картошка билан иккита сабзи солиб, милтилатиб қўйишни ўйлади-ю, эринди. Овқатга иштаҳаси йўқ эди...

Шу бўйи ётиб қолди. Хайрият, эртасига кўшниси Жамол ака тагин буёққа тушган эчкиларини ҳайдагани кирганида уни кўриб қолиб, уйдан бир коса аччиққина шўрва чиқарди. Қариянинг ичи илиб, сал мадорланди.

— Баҳай, оламда нима гап? — сўради у. — Мен... бозорга чиқолмадим, Жамолбой! Андак тобим айниб ётиб қолдим денг... Шамол тегдими, билолмадим. Хўш?

— Янгилик шулки, район одамга тўлиб қолди, — деди кўшни. — Пахадан қайтишган, бозорингиз ҳам гавжум... Кўчага чиқинг, яхши бўлади.

— Тўғри айтасиз. Ётишдан фойда йўқ!

Кўзибой чол шундоқ дегани билан тушгача кўчага чиқолмади. Кечга томон умрида биринчи марта ҳасса таяниб чикди. Район марказига оралаганда, унинг кайфи хийла чоғ бўлиб кетди... Э! Чол ҳақиқатан ҳам ёлғиз эмас! Ўғли бўлмаса, ўғлидек иззат қиладиган ёшлар бор... Ана, ўзи тенги қариялар ҳам унга иззат-икром кўрсатади.. Шу корейс ўртоқлар ҳам эски мижозларини асти унутишмайди-да; пахтага кетаётган халқ чалғимасин, деб уларга ҳам гуруч сотиш ман этилган эди, яна молларини олиб чиқишибди. Ҳаммаси хурсанд! Кўзибой чол улар билан сўрашиб, чойхонага кирди.

Ҳозир унинг олдида бир чойнак чой қўйиб, афтига тикилди:

— Нима бўлди, ота?

— Э, иссиқ жон... Оллоим севган қулига касал берар экан, иним. Ўлимни унутмасин, мени эслаб турсин деб. Шундоқки, биз ҳам андак ётиб олдик!

У кўчага чиққанида совун, туз харид қилиш учун тоғдан тушган тожик ошналарига йўлиқди. Улар ғоят сўзамоллик билан чолдан аҳвол сўрашди.

— Акун ин сол ҳам чуқури мўл мешад! — дейишди улар. — Сизга раҳмат... Бо бизди эсдан чиғорманг, бахудо хапа бўламеъ. Мана, бир юзу олтмиш панж кундан сўнгра чуқури чиқаду!

— Ҳа, ўлимга сабр берсин, ҳаммаси бўлади, — деди қария.

У уйига қайтар чоғи қассобхона ёнидан ўтаркан, дили андак оғриди. Дўстининг хабар олмагани энди ёдига тушди...

— Хўш, тани сихатликми? — деди у ичкарига қараб. Йўғон, бақувват қассоб унга ўткир тикилди:

— Ўзингизни олдириб қўйибсиз?..

— Шунчаки...

— Мана, иш ҳам кўпайиб қолди, қўл қўлга тегмаяпти.

Чол йўлда ўзини овутди: «У ишли одам... Ўзидан ортиб боролмаяпти. Ҳозир бировдан гина қиладиган вақтми?»

\* \* \*

Қўзибой чол ўнганмади. Тағин уч кун ётиб, кўзлари дўлайиб, олти ойлик касалдек бўлиб қолди. Ярим кечада тағин туш кўриб уйгонди ва хотинини эслаб ўтирганди, ташқарида жўхорилар қаттиқ шитирлаб, ит ғингшиди. Сўнг чўзиб увлади, чол данг қотди.

«Ҳе, энди вақт етипти, — деб ўйлади у тўшакда чордана куриб, энгашиб ўтираркан. — Кун тўлипти энди... Раҳматли кампирим ҳам сезипти. Ана, ит ҳам... Бекорга увламайди-ку? Овқатдан ҳам қолдим... Ризқ-насиба узиляпти. Энди тайёргарлик кўриш керак».

Эрталаб у хотиржам бир ҳолатда ҳовлига чикди. Одамлардан рози-ризолик олиш, қўшнилари уйига мўралаш, кейин бозорга бориб, таниш-билишлар билан ҳам хўшлашиш, Қобилбойга учраб, хотинининг қабрини қандай қилиб топиши ва учинчи куни халойиқни чақириб, еттисини ҳам, қирқини ҳам, йилини ҳам бирийўла ўтказиб юборишни тайинлаш, сўнгра бозоркомга йўлиқиб, у билан ҳам видолашишни дилига тугди...

Одамлар ҳам қизиқ-да!.. Қўзибой чол билан видолашиб, ундан рози эканлари, бемалол оёғини узатиб ўлавериши мумкин эканини айтиш ўрнига нукул кулишди. Ҳатто бир-иккитаси «вос-вос бўпсиз, ўқитинг ўзингизни», деб ҳазил ҳам қилди. Ёшлар эса, дангалига: «Кўйинг-э! Бўйдоқ одам ҳам шундай дейдими? Аввал уйланинг, бола-чақа кўринг, кейин бир гап бўлар-да!» дейишди. Лекин чолнинг букчайиб, беҳол қадам ташлаб кетишини орқадан кузатган баъзи би-ровлар ачиниш хўрсинишди ҳам.

Албатта Қўзибой чол кўпларнинг гапи, кулгисидан мамнун бўлди. Бу нарса ўлимнинг аввал сезилмай келган ҳаяжонини ҳам босди...

Ниҳоят, ёшлик дўсти Қобил қассобнинг дўконига кирди.

— Э, гапирманг-э! — деди у.

— Хўп дейверинг, дўстим! — деди Қўзибой чол курсида кўзғалиб қўйиб. — Менга аён бўлди...

Йўғон ёнғоқ тўнкаси устидаги гўшт парчалари, суяк синиқларини сидириб териб олаётган қассоб унга тикилиб қолди ва бирдан хўрсиниб, скамейкага ўтириб қолди.

Бу бақувват, барваста, соғлом одамга — Қўзибой авваллари ҳам ориқлиги, қотмалиги учун касалдек кўринар, минг сўм пулни келтириб санаб берганида, «шу ўлади-ёв» деб кўнглидан ўтказган эди. Ҳозир унинг ботиб кетган кўзлари, заъфарон юзи, қўлидаги дағал ҳассасига тикилиб: «Ҳа, ўлади», деб ўйлади.

— Шунинг учун, дўстим, — давом этди қария, — мен авваламбор, сиздан розилик олмоқчиман. Сўнгра... андак васиятим бор.

— Васият?!

Қассоб Қўзибой чолнинг пулини ўшандаёқ ишлатиб юборган ва бу одамнинг ҳеч кими йўқлиги, ўзи художўй ҳамда уриш-жанжалдан нари юришини билгани учун ўшандаёқ қувониб: «Бу ўзимники бўлди», деб қўйган эди.

— Ҳа, эсим борида васият қилиб қўяй, дўстим. Бир ҳафтадан бери мазам йўқ! Сиз иш билан оворасиз... Инчунин, ўлиб ўқолганимни билмай қолишингиз ҳам мумкин, лаббай? Шунинг учун ҳар уч кунда анави дастёрингизни юбориб, мендан аҳвол сўратсангиз, ҳақиқа ўша пулдан бир сўмдан беринг...

Қассоб пиёласидаги чойни тўкиб ташлаб, пештахтани тушира бошлади. Хона қоронғи бўлиб қолди. — Ташқарига чиқайлик.

— Хўп бўлади... Ё сиз ҳам менга ишонмаяпсизми? Ундоғ бўлмасин...

\* \* \*

Ярим соатдан кейин Қобил қассоб дарвозага қараб борар, бозор хизматчиларининг ёрдами билан раста тахтасига чиқиб олган Қўзибой чол кўзидан шашқатор ёш оқизиб, атрофга хира овозда жар солар эди:

— Эшитмадим деманглар! Суюнчиси бор... Қобил қассоб паст одам экан. Мен ўлимлигим деб минг сўм бериб қўйган эдим, тонди! Халойиқ! У пул сизларнинг пулларингиз эди. Менинг ҳалол меҳнатим учун сўмлаб, тийинлаб берган эдингиз. Ана шу одамга бериб, ўлимимга ярат деб эдим... Тонди. Еб кетади энди... Одамлар, Қобил қассоб ҳаромхўр! Одамнинг ҳақини ейди бу... Худодан тилагим шуки, ўлиги кўчада қолсин, бекафан бўлсин, халойиқ... Мени бекафан қилди, одамлар!

Қобил қассоб дарвозадан чиққан жойида орқага қараб чопди. У етиб келганида ёшлар, қариялар унинг йўлини тўсишди. Чолни ҳимоя қилишди. Ишга милиционер аралашди. Қассоб билан Қўзибойни бозоркомнинг идорасига киритиб, сўроқ қилди.

— Бунда пул бўладими, ўзи ўн тийинга зор-ку?! — бақирди қассоб. — Жинни бўпти бу... Олибсотар! Гувоҳинг борми? Асти бировга яхшилик қилма экан... Ҳеч кими йўқ деб дўконга чақирардим, чой қуйиб берардим! Мана, товон тўла, деб турипти... Кетмайди! Ҳақиқат бор!

Орага бозорком раиси ҳам қўшилди. Натижа чиқ-мади. Қассоб қутулиб кетди. Қўзибой ташқарига чиқиб, гужум остига ўтирди.

Жанжални узокдан кузатиб турган — баланд бўйли, козокбашара, ўрта яшар Мирғози қассоб келиб, чолнинг тирсагидан кўтарди.

— Ота, хафа бўлманг... Ўлимни ўйламанг... Сиз бекор ғавғо кўтардингиз, шу ҳасса билан бошига солишингиз керак эди.

— Ў, болам...

Мирғози Қўзибой чолни уйига элтиб қўйди. Қўшниларига чолдан хабар олиб туришни тайинлаб қайтди.

\* \* \*

У жимжит уйда, палос устида чўзилиб ётиб, шу фикрга келди: «Бу аҳволда мен қандоқ қилиб ўламан? Асти мумкин эмас, сираям... Мен яна меҳнат қилишим керак. Ҳалол пул топишим керак. Ўлимлик қилишим керак... Ундан кейин ўлсам, бошқа гап...»

У қўшни чиқарган овқатни зўрлаб еди. Ярим кечада туриб, гўшт коворди. Сахар уйғониб, сойга тушди. Ювинди. Тетикланиб, кўчага йўл олди...

Қўзибой чол аввалгидек бўлиб кетди.

1975

## ОДАМ Фалсафий ҳикоя

Раҳима энди челагини сувга ботирган эди, орқасидан биров чақирди.

Раҳима челагини сув бўйига қўйиб, ўтов олдида турган Хосият опанинг ёнига борди.

— Буёққа кир, бир нимани кўрсатаман. Шаҳардан опчиқишипти!

Раҳима унинг ортидан ўтовга кирди-ю, тахмон қошида тик турган йигитни кўриб, кетига тисланди. Хосият опа унинг йўлини тўсди:

— Сатилингни опкўяман, бермайман!

— Қочинг!

Раҳима уни итариб юбориб, ташқарига отилди. Челагининг сувини ярим қилиб, соҳилга чиқиб олди ва сой бўйидаги ўтовга нафрат билан қаради.

Шу кеча унинг онаси казо қилди, ўлим олдида неварачеварасигача ёнига чақириб, улардан розиризолик олди. «Мендан яхшилик ўтган бўлса, унутманглар. Ёмонлик ўтган бўлса, эсдан чиқаринглар. Ростгўй, мард, ҳалол бўлинглар!» — деди. Сўнг Раҳимага тикилиб:

— Болам, Шодмон шаҳардан келган, — дея энтикди. — Сени деб келган. Хосият опангни уйига кўнган. Ота-онасиз етим бола. Ўзимиздан. Сени ўшанга бермоқчийдим.

Кейин, йил ўтгач, Раҳимани Шодмон полвонга уза-тишни катта қизларига тайинлаб, кўз юмди.

... Йил ўтиб, Раҳима Шодмон полвонга хотин бўлди, уни шаҳарга тушириб кетдилар.

Шодмон шўх, чармгарнинг бева келини билан борди-келдиси бор экан. Раҳима буни қўшни аёлдан эшитиб, бир оқшом пойлади ва эри девордан ошаётганда, оёғидан тортиб йиқитди. Полвон уни бир уриб, шайтонлатиб қўйди. Шунда Раҳиманинг чап қўли синди. Лекин кейин Шодмон ҳам бу юришларини бас қилди.

Орадан тўрт йил ўтди. «Инкилоб бўлармиш, бек-бекзодалар йўқ бўлармиш» деган хабарлар таркала бошлади. Шодмон ўшанда юртдош полвонлар билан Афғонистонга кетган эди. Бир ҳафтадан кейин уёқда йиқитган полвонлари ҳаққи — бир туя мол билан қайтиб келди ва уч кун ётиб, тирноқлари кўкарди, тоғдай одам муштдек бўлиб тиришиб қолди, ўлди.

Раҳима келин... бева қолди.

Икки йилдан кейин бозорнинг фарроши унга одам қўйди. Раҳима: «Полвон мени қулфлаб кетган, калити ўзида», деб совчиларни қайтарди. Улар тагин келишган эди, ариқ ичида ётган калтакни олиб бошига кўтарди: «Тинч қўясанларми, йўқми? Қўй, учта етимчани боқай!»

Шодмон полвондан учта фарзанд қолган, каттаси билан кенжаси қиз, ўртанчаси ўғил эди.

Бир куни гузарда «қизиллар келяпти» деган овоза тарқалиб, одамлар тоғларга қоча бошлашди. Раҳима ҳам болаларини олиб, йўлга тушди: хуржуннинг бир кўзида нон, сапча, тут майиз, толқон. Иккинчи кўзида кенжа қизи Турсуной.

Тоғда қочкинликда бир йил яшади, ўша йили қиш қаттиқ келиб, чап оёғини совуққа олди — шишиб кетди. Баҳорда яна шаҳардан янги хабарлар кела бошлади: «Қизиллар» ҳам ўзимизникилар экан. Мусулмонободлик бўпти... Омонлик-омонлик!»

Раҳима жонидан тўйиб юрган эди, шаҳарга жўнаган биринчилар қаторида йўлга чиқди.

...Шаҳар вайрон бўлган, чет-четдаги гумбазлар йи-қилган, деворлар қулаган, лекин тинч, сокин эди. Бодомлар гуллаб турарди.

Уч ой ўтиб, колхоз тузилди.

Раҳима эл қатори колхозга кирди ва унинг фаол аъзосига айланди. Ғалла ўрими маҳалларида Адолат билан Абдурахимни ҳам олиб чиқар, улар машоқ теришар эди.

Кенжаси тоғда... очликдан ўлиб кетган.

Бу вақтда Адолат мактабга қатнар, Абдурахим ҳам дастёр бўлиб қолган эди.

Йиллар ўтди... Раҳима энди ўтган кунларини, қизлиги, шаҳарга тушгани, эри, уни пойлаганларини тушдагидек эслар, энди ўша кунлар ҳам унга қизиқ, ажиб кўринар эди.

Уруш! Уруш!..

Адолатни райкомга ишга олишди, Абдурахим фронтга кетди. Унинг аёли билан иккита фарзанди қолди.

Бир йил ўтиб Абдурахимдан қорахат келди, салдан сўнг унинг ёш хотини икки боласини ҳам Раҳима

опага ташлаб, чиқиб кетди. Энди Адолат ҳам битта ўғлини уйда колдириб, даштма-дашт юрар, эркакларнинг ишини қиларди.

Уруш тугади, яна тинчлик, омонлик бўлди.

Энди Раҳима буви уруш йилларидаги кунларни хотирлар, у кунлар кўз олдидан тушдек ўтар экан, келинини олти ой ўтирмай эр қилиб кетгани учун ҳамон кечира олмас, ўшанда кунларига яраган ола сигирни ўкинч билан эсларди, сигир сутдан қолгач, сўйишганди.

Тағин йиллар ўтди. Уч неварадан бири институтни битириб, агроном бўлиб қайтди. Бири новвой, бири олис шаҳарда уйланиб қолди.

Раҳима кампир энди невараларига қарар, уларга ўтмишидан эртақлар айтиб берар, унинг бутун ҳаёти ҳам ғалати бир эртаққа ўхшар эди.

Раҳима буви тўқсонга яқинлашиб қолди. Адолат опа ҳам давлат пенсиясига чиқди. Унинг эри Қурбон бобо — колхоз боғбони. Чорбоғ торлик қилгани учун агроном невара бошқа жойдан уй солиб чиқиб кетди.

...Кампир икки йилча тинч, хотиржам яшади. Невараларини суяр, шулар билан овунар, эндиликда ўчоқбошига ҳам яқин бормас, рўзғор юмушлари ҳам Адолат опанинг қўлига ўтган эди.

Кейин-кейин Раҳима буви эсдан чиқарадиган одат пайдо қилди. Бир нарсани бир жойга қўйиб, кейин тополмай юрар, шунда кўнгли бўшаб йиғлаб ҳам оларди. Кейинчалик чеваралари билан жиқиллашадиган, тортишадиган бўлди.

Эзмалик... Раҳима бувида ана шу хислат ҳам пайдо бўлди. Катталар унинг гапини эшитмаса, гўдакларни ёнига ўтқазиб қўйиб гапирар, нукул тарихдан тушар ва шундай аниқ қилиб сўзлардики, ўша воқеаларни ҳозир кўриб тургандек таассурот қолдирарди кишида.

Бу ҳол бир неча ой давом этди.

Агар унинг гапини диққат билан эшитиб, ўзича таҳлил қиладиган киши бўлса, антиқа бир ҳолни сезарди: у дастлаб кечаги тарихдан сўзларди — урушдан кейинги йиллар, ўзининг чопиб-чопқиллаб рўзғор ишларида юргани. Сўнг нукул уруш даврида бошидан кечирганларини ҳикоя қиладиган бўлди. Сўнг урушдан аввалги йилларга ўтиб олди: колхоз тузилиши, қулоқлар, кечаси биттасининг: «Колхозга ишга чиқма, сўйиласан!» — деб кўрқитгани, ўзининг: «Етимларимни боқ бўлмаса!» дея фарёд қилгани... Кейин, бир-икки кун ўзига совчи бўлиб келганларни қарғади-ю, эри Шодмон полвон тилидан тушмай қолди: «Тоғдек йигит эди. Тиришма дегани вабоми? Афғонда бор экан...»

Бир куни Раҳима кампир ёш қизалокдек қувониб, уй атрофида тимирскиланиб юрди. Сўнг нарвонга тирмашиб, томга чиқиб олди ва пастга туша олмай, йиғилаб ўтирди. Куёви келиб, бир амаллаб пастга туширди.

Шунда қизиқ иш бўлди, кампир куёвига бирдан ёт назар билан қараб қаёққадир қочмоқчи бўлди ва ҳассасини ҳам ташлаб, эмаклаб уйга кирди. Эшикни зичлаб ёпди.

У дағ-дағ титрар эди. Хонанинг шифтларига ҳайрат билан боқди, эшикка яқин борганди, эшик бирдан тортилди. Раҳима буви: «Вой!» дея чеқинди. Остонада қизи Адолат опа турарди.

— Хосият? Хосият опа! — пичирлади кампир. — Қўйвор мени... Нимага уйга қамаб қўйдинг? Бари бир қочиб кетаман. Сатилимни бер!

Адолат опа бир қадам ичкарига босди:

— Энажон, сизга нима бўлди? Жоним энам?

— Ҳалиги эркак қани, йўқ-ку?

Шу куни кечгача Раҳима кампир мана шундай, бамисоли ўн беш яшар қизлик даври билан яшади: она-сини эслади, сойни. Онанинг васиятларини.

Адолат опа билан Қурбон бобо унинг хонасида ўтиришарди. Улар чиқиб кетгач, Раҳима буви бирдан ҳаёлга толиб қолди ва... кўз олдидан аллақандай баланд миноралар, паранжи ёпинган аёллар ўтди. Кейин ўзини аллақандай ариқ лабида кўрди: биров деворга тирмашяпти. Ким у? Эри-ку? Оёғидан торт!.. Сўнг кампир ўзича илжайиб, хонада кеза бошлади, шипдан осилган лампочка тагида таққа тўхтади. Боши айланиб, кўзи тинди, сўнг кўзи юмиқ бўлса-да, аниқ кўра бошлади: дара, катта гулхан ёняпти. Атрофида отлар, эшаклар. Шошилиб у ёқдан-бу ёққа ўтаётган одамлар... Шунда у ҳудай совқотаётгандек жунжикиб кетди. Беихтиёр ерга ўтириб, чап оёғини уқалади. Сўнг кўз олдига лоп этиб кирза ботинка ва фуфайка кийган ўғли Абдурахим келди. «О, болам, душманга қирон келсин!» — шивирлади у... Кейин чайқалиб ўтираркан, сап-сарик буғдойзорда юргандек ҳис этди ўзини. Шунда

Раҳима буви бирдан хушёр тортиб кетди ва невараларининг номини тутиб чакира бошлади, кейин ўз-ўзидан хижолат тортди: нега невараларини чакиряпти у? Улар бу атрофда йўк-ку? Чевараларини чакирмоқчийди шекилли.

...Адолат қани? Қизи? Х,алигина шу ерда эди чоғи? Кимлар чиқиб кетди боя?

Раҳима кампир эртаси куни бир неча одамга ўхшаб, ҳар хил қиёфада яшади: гоҳ Раҳима қиз бўлади, гоҳ Раҳима келин. Бирдан Раҳима онага айланади. Кейин Раҳима бувига... Сўнг яна Раҳима қизга.

— Энажон, бизни кўрқитманг, энажон, — деди Адолат опа кечкурун тагин унинг уйига кириб. — Бу овқатни енг... Мана, чой! Кеча мени ёмон кўрқитдингиз.

— Нима? Нима дедим? — сўради у паришон бўлиб.

— Ахир мени танитай қолдингиз-ку? Сизни уйга қамаб қўйган эмишман. Мени Хосият деддингиз... Бунақа қилманг, энажон? Сиз ёш бола эмассиз-ку? Эшитяпсизми? Ёш бола эмассиз... Сочларингиз қайта қорая бошлади, тишларингиз қайтадан чиқяпти. Пири бадавлатсиз, энажон?

— Менинг энам қани?.. У кутиб қолди-ку? Нималар деяпсан?

— Жон эна...

— Сатилимни опқўйдингми?

— Уф...

— Энам касал эди, ўладиган бўлиб ётипти... У ўлади! Кетаман уйимизга.

Адолат опа йиғлади. Чиқиб эрига ёлворди:

— Чолжон, қандай кунга қолдим? Энам ёш бола бўлиб қопти. Чолжон... нахотки одам охир-оқибатда шундай бўлиб қолса-я? Бу даҳшат эмасми?.. Боёқиш энам! Ёмон аёлмас эди. Бизни деб яшади, умри ўтди. Энди ҳеч нарсани билмай, эслолмай ўтирипти. Билгани, элагани — болалиги!.. Мен кўрқиб кетяпман, чолжон? Менга қаранг, нимани ўйлаяпсиз?

— Кампир... одам бола бўлиб ўлмайди.

— Йўк, йўк! Бунда бир сир бор... Хўп денг. Мен нақдини ҳам эшитганман. Топишмоқ борку: тўрт оёқли бўлиб туғилармиш, кейин уч оёқли бўлармиш...

— Кейин икки оёқди.

— Тўғри-да, одам туғилганда ўрмалаб юради, кейин бир нимага суяниб юра бошлайди, уч оёқди бўлади. Кейин икки оёқди, а?

— Сўнг қўлига ҳасса олади, тагин уч оёқли бўлади. Кейин...

— Яна тўрт оёқли бола... Бола! Чолжон, ҳақиқатдан ҳам энам бола бўлиб қолди-ку? Эрта-индин ҳассага таяниб ҳам юролмай қолади. Росткамига бола бўлади... Нимага ишонмайсиз?

— Кампир... одамзод бола бўлиб ўлмайди. Унда яшашида маъно бўлмас эди.

— Мен ана шундан кўрқяпман-да?

— Ҳовлиқма, кампир... Сабр қил.

\* \* \*

Уч кундан кейин Раҳима кампир бирдан ўзига келди. Унга қараган, гапини эшитган киши куни кеча қилган ишларига сира ишонмас эди.

Момо қизини чақирди, унга маънос тикилиб, йиғлади:

— Консерт кўрсатдимми? Нималар дедим... Эслолмайман.

— Ҳозир тузукмисиз, энажон?

— Худога шукур... Болам, тараддудингни кўр, мен кетаман энди.

— Энажон?

— Хўп де, ёлғизим. Сезиб турибман... Қил устида турганга ўхшайман... Болага ўхшаб қолдимми?

— Сал...

— Сал эмас. Раҳматли энам ҳам шунақа бўлган эди. Кейин ўлар чоғида айтган эдики...

— Нима дегандилар?

— Одамзод ҳаёти охирида... сўниш олдидаги шамга ўхшар эмиш. Одам ўлим остонасида бирдан куч йиғади экан. Шам ҳам сўниш олдида бирдан аланга олиб ёнади-ку? Кейин сўнади...

— Энажон.

— Мен хийла алжиб қолдим-а? Эсим бор... Кейин жуда бўшашиб кетдим, жин урди-қўйди. Хайрият,

ҳозир эс-ҳушим жойида, болаларни чақир, васият қилай.

\* \* \*

— Болаларим, мендан рози бўлинглар. Яхшилигим ўтган бўлса, унутманглар. Ёмонлигим ўтган бўлса... эсдан чиқаринглар. Мен ҳаётимдан розиман, сизлардан розиман. Мендан ҳам рози бўлинглар.

1975



## ҚАЙТИШ

Қумрихон опа етмиш ёшдан ошиб қолди. У давладан пенсия олади, эпизодик ролларда чиқиб тургани учун театр ҳам ойлик тўлайди.

Умрининг қирқ икки йили шу театр даргоҳида кечди. Бир замонлар опа ўрта бўй, тўлагина, гажак кўйган қизча эди. Ўша кезларда донғи Доғистонга кетиб, шу киши ўйнагани учун ҳам театрга томошабин ёпирилиб келган пайтлар кўп бўлган. Айниқса уруш йилларида жуда машҳур бўлиб кетган эди.

Мана, йиллар ўтди. Актриса қариди. Ёшлар етишиб чиқди. Бир замонлар у ўйнаган ролларни бошқалар ўйнай бошлади. Опа энди онда-сонда кампирлар ролида чиқади, шунда ҳам кампирлар иштирок этадиган пьеса бўлса. Бошқа вақтларда опа одати бўйича ҳар куни соат ўнда театрга келади. Қоровулдан тортиб бош режиссёрғача олдиға бориб сўрашади.

Қумрихон опани театринг ёш актёрлари ҳурмат қилишади. Эҳтимол, уни ҳурмат қилмайдиганлар ҳам бордир. Лекин театринг ёзилмаган қонун ва ахлоқ кодексига биноан опа билан қуюқ сўрашадилар. Албатта, опага ачиниб қарайдиганлар ҳам йўқ эмас, лекин улар ҳам бу ҳолни билдиришмайди унга.

Бир кун опа ўша кенгина залда ўтирган эди, рўпарасида ҳар хил мавзуларда чуғурлашаётган артистлар орасида театринг ёш режиссёри Ботирхон Зокирхонов пайдо бўлди-да:

— Ҳозир читқа бўлади... Сен, сен, сиз, сиз ҳам читальний залға киринглар! — деди.

Опанинг қулоғи динг бўлди. Қанақа пьесани ўқишаркан? Унга ҳам биронта роль чиқиб қолармикан?

Ботирхон эшикдан мўралади, тагин кимнидир чақирди-да, шошилинич сигарета тутатди ва бурчақда ўрнидан туриб, полдан сумкачасини олаётган опага қаради:

— Сиз ҳам боринг!

Қумрихон аянинг юраги гурс-гурс уриб кетди: мен ҳам бораман экан...

У киши жилмайиб, режиссёрға яқинлашди. Лекин Ботирхон сигаретани бурқситиб, йўлакка кирди. Опа йўлак эшигига етганда, режиссёр чап томондаги зинанинг ярмисига чиқиб борган эди. Қумрихон опа ҳам алпанг-талпанг йўлакка ўтди. Ён томондаги баланд тошойна олдида тўхтаб, ёнверига зимдан қараб олгач, рўмолини тузатди. Қулоғига осилиб тушган оппоқ соч толаларини рўмол тагига тикиб, қаддини алланечук ростлади.

Опа пьесалар ўқиладиган залға кирганида, режиссёр тўрдаги духоба сирилган тўгарак стол бошида оёқларини чалиштириб ўтирар, унинг ёнида тепакал ёшгина бир йигит ҳам бор эди. «Драматург ўша бўлса керак», деб ўйлади Қумрихон опа ва ўтиргани жой излади. Стуллар банд эди, опанинг ҳурмати учун иккита йигитча ўрнидан турди. Шунда опа Ботирхоннинг овозини эшитиб қолди:

— Опа, буёққа ўтинг!

Шундай деб у ирғиб турди. Пианино ёнида ўтирган қизга эгилиб шивирлади: «Пастға ўтинг. Опанинг қулоғи оғир, пьесани яхши эшитиши керак». Қиз турди. Қумрихон опа келиб, қизга раҳмат айтди. Юраги ҳамон гуп-гуп ургани кўйи стулга чўкди.

Режиссёр ўрнидан турди:

— Янгипьеса ўқиймиз. Мана, ёзувчимиз... Бизга яхши пьеса олиб келганлар. Бунинг учун раҳмат. Хўш, сирасини айтганда, бу асар ўзимизнинг театрда етилган. Дикқат билан эшитайлик... Опа, яқинроқ ўтиринг!

Ёш режиссёрнинг Қумрихон опага ортиқча эътибор қилаётгани ўзга артистлар назаридан четда қолмади, албатта. Уларнинг аксарияти, «опага роль беради» деб ўйлашди.

Одатда режиссёрлар роллар тақсимотини сир тутишади.

Пьеса ўқилди... Унда Улуғ Ватан уруши йилларидаги битта ўзбек оиласида кечган воқеалар ҳикоя қилинар, эри ҳарбийга кетиб, қорахат олган келинчак қайнонасининг қистовларига ҳам қарамай, уйдан кетмай ўтирар, оқибат — эри кириб келар, ана шу жараёнда қаҳромонлар дунёси очилиб қолар эди.

Асар Қумрихон опага у қадар янгилик бўлиб туюлмади.

Унинг ўзи асардаги қайнонага ўхшаб кетар, иттифоқо, ўзининг ўғлидан ҳам қорахат келган эди. Фарқи — Қумрихон опанинг ўғли урушдан қайтмаган, келини ҳам ундан изн кутмай кетиб қолган эди.

— Хўп, қалай энди? Ким гапиради? — деди Ботирхон. — Бемалол. Асар ҳали яна ишланади. Маслаҳатларинг фойдасиз кетмас. Ким сўзлайди?

Беш, олти ёши улуғ артистлар ўз фикрларини билдиришди. Драматург билан режиссёр баъзи

фикрларни дафтарга ёзиб олишди.

— Хўш, энди роллар тақсимотини ўқиймиз. — Ботирхон бир нафас сукут қилди-да, чиқиб, ўрта яшар, оқсоч бош режиссёрни бошлаб келди. — Сўз Қобил акамизга!

Қобил Қодирқулов жилмайганча қўйнидан икки варақ қоғоз чиқариб, тавозе билан роллар кимларга берилганини ўқий бошлади:

— Қайнона... Қумрихон Аълоевага...

Шундан кейин Қумрихон опа нималар дейилганини эшитмади. Юраги тўхтаб қолгандек, ўзи паришон эди.

У беш йилдан буён янги роль ўйнамаган эди! Беш йилдан буён армонда эдики, бу алам-ўкинч опани тобора қаритиб бормоқда эди.

Актёрларга жавоб берилди. Зал бўшай бошлади. Режиссёр Қумрихон опанинг ёнига келди:

— Хўш, опа, ролингиз қалай?

Қумрихон опа ўрнидан каловланиб туриб кетди. Худди шоҳ хузурига кириб қолган канизақдай қўлларини кўксига қўйиб:

— Раҳмат, болам, раҳмат, — деди ва қўллари бирдан қалтиради, кўзлари йилтиради. — Болам! — У титраб-қақшаб режиссёрнинг елкасини силади. Режиссёр энгашди. Опа унинг пешонасидан ўпди. — Мингга киринг, болам!

Ботирхон опанинг дардини яхши биларди.

— Ҳечқиси йўқ... буёғи ўзингизга! — деди. — Эртдан репетиция!

— Хўп, болам, хўп.

Эртаси Қумрихон опа тўққизда театрга етиб келди. Х,али раҳбарлар ҳам келишмаган, дарвозахонада қоровулдан бўлак киши йўқ эди.

— Ассалом алайкум, — деди опа.

— Э, келинг, опа! — деди қоровул. — Чой қайнапти.

— Раҳма-ат.

Опа ичкарига кириб, газ плита ёнидаги курсига чўкди. Қўлларини тиззасига қўйиб, очик деразадан ташқарига разм солди. Гулзордаги атиргуллар барқ уриб очилиб турар, наридаги ишқомдан ток барглари учиб тушар эди.

Қумрихон опа учун театрнинг мана шу қоровулхонаси ҳам азиз! У киши вақт-бевақт тенгқур актёрлари билан шу ерга кириб ўтиради. Қари қоровул тайёрлаган кўкчойдан ичади.

— Ўтиринг, опа.

— Ҳозир келаман.

Опа ташқарига чикди. Театрнинг ҳовлиси кенг. Одоқда боғ. Ўнг томонда театр биноси, унинг кичкина эшиги. Қумрихон опа ичкарига кирди. Димоғига ўта таниш ҳидлар — жиҳозларга ўрнашиб қолган грим хиди, ёғоч хиди урилди. Опа йўлакка ўтди. Йўлакка қараб очиладиган эшикдан супуриб қўйилган айлана сахна ва пастдаги кенг залу ундага беҳисоб стуллар яркираб кўринар эди.

Опа йўлакнинг у бошига бориб келди. Бу бошига қараб юрди, директор кабинети эшигини очмоқчи бўлди — ҳали берк экан.

Опа ташқарига чикди. Театрнинг ёш директори янги «Жигули» машинасидан тушмоқда эди. Айни чокда режиссёрлик қиладиган бу йигит театр даргоҳида катта бўлган, опанинг шоғирдларидан.

Улар кўришишди.

Қумрихон опа тагин қоровулхонага борди ва бир кўнгли ўзига янги роль берилганини айтгаси келди. Бироқ томошаларни кўравериб, актёрлар ўйинию спектакль мазмунига баҳо беришда манман деган театршунос даражасида бўлган кекса қоровулга бу тўғрида оғиз очмади.

Сал ўтмай, театр ҳовлиси, йўлаклар гавжум бўлиб қолди. Кўришишлар, қувноқ чехралар ва албатта таш-вишли шивир-шивир, аллакимдан нолишлар...

— Асар мазмуни сизларга маълум, — деди Ботирхон ўйновчиларни пьесалар ўқиладиган ва кўпда репетициялар ўтказиладиган кичкина хонага бошлаб киргач. — Жим, ўртоқлар! Жим! Вақтимиз зик... Пьесани пиширамиз деб кўп вақтни ўтказиб юбордик. Қумрихон опа, — опага мурожаат қилди у. — Юкнинг кўпи сизга тушади. Билдингизми?

Қумрихон опа кеча уйига боргандан кейин ҳам қўйилажак асар мазмуни ва ўз роли устида кўп ўйлаган, лекин асарга муносабати ўзгармай қолган — асар ўзига таниш, ўз ролини ўйнаш ўзидан кўп

меҳнат талаб қилмайдигандек эди.

— Ҳа, болам. Жуда масъулиятли роль, — деди Қумрихон опа.

— Собиржон, роллар тайёрми? Олиб келинг! Менга кулоқ солинглар! Асарнинг мазмунини айтиб бераман, яна... Кейин ҳар битта образда тўхталамиз. Биласизлар-а? Иш принципи ҳар галгидай. Кимки машғулотга кечикадиган бўлса, айтилган ишни вақтида қила олмаса, ҳозир айтиб қўя қолсин. Кейин жанжаллашиб юришга вақтимиз бўлмайди! Кўлидан ролни олиб қўя қоламиз!

Актёр зоти борки, куни театрда кечар экан, сахнага чиқишни, режиссёр роль беришини истайди!

Театрга борганингизда, биронта хафакон артистни учратиб қолсангаз, суриштиринг, унинг дарди роль устида бўлади — ё режиссёрдан нолийди, режиссёр ўзини хушламаслигани айтади, ёки театр маъмурия-тидан норози, ҳеч бўлмаса, ўз партнёридан.

Режиссёрнинг сўнги гапидан кейин артистлар хушёр тортишди, кийшиқроқ ўтирганлари ҳам унга ўнглиниб юзларига жидлий тус беришди.

— Опа! — Режиссёр асар мазмунини қисқача қилиб айтиб бергач, тагин Қумрихон опага мурожаат қилди. — Кўриб турибсизки, ролингга оғир... а?

Энди Қумрихон опа ўз роли ҳақида гап кўпайиб кетганиданми, сезиларли хавотирга тушган эди. Кўзларини пирпиратди:

— Ҳа, ҳа, болам.

— Унинг моҳияти шундаки, опа, — Ботирхон стулдан туриб, пианино қошида нари-бери юра бошлади, — бунда сиз Улуғ Ватан уриши йиллари фронт орқасида қолган ўзбек аёллари сиймосини яратасиз! Масъулияти шунда... Бунинг устига, сиз ҳақиқий она ва ҳақиқий қайнона сиймосини яратиб беришингиз керак. Бу асардаги воқеалар сизга таниш бўлса керак? Уруш йилларини эсланг-чи?

Артистлар дув ўгирилиб, Қумрихон опага қарашди. Опа негадир кути ўчиб рўмолчаси билан лабларини артди.

— Жуда таниш-да, болам. Жуда таниш, — деди.

— Ана! Бу яхши... Демак, роль чиқади. Лекин, — у яна стол қошига қайтди, — сиз жуда иродали, бардошли инсон образини яратишингиз керак? Ана шу ёғиям муҳим!

Опа бош ирғади.

Режиссёр ёрдамчиси Собиржон кириб, айрим-айрим кўчирилган ролларни эгаларига тақсим қилди. Актёрлар қувонишиб олиб, Ботирхонни ҳам бир зум унутган ҳолда, оппоқ қоғозга машинкада ёзилган сўзларга диққат қилишди.

Режиссёр уларни тагин ўзига қаратди:

— Гапни келиндан бошлаймиз! — деди ва Собиржонга чой буюрди. Сўнг чарм портфелидан арабларнинг шиппагига ўхшаш жез кулдон, «Ростов» сигаретасини чиқариб столга қўйди. Костюминини ечиб, стул суянчиғига илди. Ўрнашиб ўтириб олди. — Сиз! — дея келин ролини ижро этадиган актрисага қаради. — Сиз... ролни қўйинг! Ҳозир ўқиманг!.. Керак эмас... Аввал тушуниб олишингиз керак...

Ҳар бир режиссёрнинг ўзига хос йўли бўлади, яъни хоҳ асарни бўлсин, хоҳ ролни бўлсин, ўзига хос тушунтириш усули бор. Бироқ ҳаммасига хос битта жиҳат шундаки, улар воқеани бўрттириб ҳикоя қилишади. Мақсад — актёрлар юрагига чўғ солиш, уларнинг туйғуларини уйғотиб юбориш, пировардида, бутун коллективни асар атрофига уюштириш, битта мақсад сари йўналтириш бўлади.

Ботирхон асар мазмуни ва моҳияти тўғрисида яна бир бор изоҳ бергач, келин образига ўтиб, уни тушунтира кетди:

— Мана! — Қумрихон опани унга кўрсатди у. — Бу киши сизнинг жондан севган қайнонангиз... Айтайлик, бундай! Йўқ-йўқ. Шундай! Қайнонам деб билинг... Қарабсизки, эрингиз ўлибди! Ҳа, севимли эрингиз ўлибди, уни фашистлар чавақлаб ташлашибди.

Артистлар кулимираб келин ролини ўйновчи артистга қарашди. Ботирхоннинг жаҳли чиқди:

— Жим, жим! Опа, сиз ҳам гапларимни эшитяпсиз-а? Яхши... Келин, кулоқ, солинг! Сиз шундан кейин тўрт йил кутдингиз. Тўрт йил! Уруш тамом бўлди... Тамом! Эрингиз йўқ! — У алланечук бўлиб, Қумрихон опага қаради.

Опа энди образини тушунаётгани учунми ё ўғли эсига тушиб кетдими, кўзларини артиб пиқилламоқда эди.

Ботирхонга бу ҳолат маъқул бўлди ва опанинг бу кайфияти келинга ҳам юқишини тахмин қилгани

учун вокеани янаям бўрттириб ҳикоя қила бошлади.

— Ана шунда... Тинчлик даврида, келин, битта ғариб кимса сизга ошиқ бўлди. Ошиқ бўлди... Опани ҳам у одам жуда ҳурмат қилади. Опа ҳам уни иззатлайди! Лекин сиз унга тегишни истамайсиз. Ана шунда опа... қайнона нима қилади. Сизга ёлворади: шунга тег, дейди... Эшитяпсизми?

Ботирхон шу мазмунда яна кўп гапирди, ҳар битта сўзини турли мисоллар билан роса чайнаб гапирди. Ниҳоят, келинга бир нафас тикилиб турди-да, янги сигарета тутатиб олиб, опага юзланди:

— Опа, гапларим сизга етдими?

— Етди, болам, — пиқиллади Қумрихон опа.

— Етган бўлса, жуда соз! Йиғланг... Майли, йиғланг. Ўртоқлар, халақит берманглар... Йиғлайверинг. Лекин менинг сўзларимга қулоқ солинг. Хўш, гап бундай: сизнинг ягона ўғлингиз бор эди. Уни не-не умидларда урушга жўнатдингиз. Не-не умидларда кутяпсиз! Тўй қилмоқчисиз у келса! Сиз неварга кўришни орзу қиласиз... Ана шунақа! Шунда бирдан қорахат келиб қолди... Шунда нима бўласиз! Бутун дунё сиз учун қоронғи бўлиб қолади, а? Тамом! Бу сизнинг охирги умидларингизни барбод қилди. Сизни кўмадиган кишингиз йўқ... Шундай! Бу нарса сиз учун битта удар! Тушундингиз-а? Давом этамиз. Лекин сиз мардона аёлсиз. Ҳа-ҳа, — изига қайтиб, столнинг у бошига ўтиб олди: — Сиз жуда чидамли аёлсиз! Йиғлаб-сиқтаб ўтирганингиз билан ҳеч нарса битмайди, опа! Буёқда ишлар ошиб-тошиб ётибди. Қурилиш кетяпти!

Кимдир бир нима деган эди, Ботирхон энг зарур учта актёрни олиб қолиб, бошқаларга жавоб берди:

— Чикиб турунглари... Кетиб қолманглари... битта-битта чақираман. Хуллас, опа, ана энди сиз ўзингизни кўрсатишингиз керак! Ахир, сизга ўхшаган — боласидан айрилган оналар камми? Буни сизнинг образингиз яхши тушунади... Шундай қилиб, кунлар ўтяпти дейлик!

Шунда Ботирхоннинг яна жаҳди чиқа бошлади. Чун-ки опа мудом кўзёшларини тия олмас эди.

— Бас, бас! Буёғини эшитинг, опа... Шунда сизга яна битта удар тушади! Келинингиз... ўғлингизнинг ўрнида қолган қизингизни энди узатиш пайти келди! У — инсон, ҳаётдан, бола кўришдан умидвор инсон. Тўғрими? Буни яхши биласиз... Шуниси қизиқки, у сизни ташлаб кетишни истамайди... Сиз эса, уни мажбур қиласиз! Бунинг учун кишига қанча куч, қанча ирода керак? Тўғрими? Инсон синаладиган дақиқалар бу.

Қумрихон опа энди ўзига келди. Ботирхон яна сўзида давом этди ва: «Энди ролни ўқишингиз мумкин. Сизга жавоб!» деди.

Опа чикди. Ҳовлига чикди. Кўчага чикди. Атроф жимжит. Бу, рўпарадаги йўлда машиналар ҳам кам-катнов.

Қумрихон опа уйига йўл олди.

У мамнун эди: у катта роль ўйнайди! Жуда муҳим ролни ижро этади! Спектаклнинг ютуғи кўпроқ ана шу роль ижросига боғлиқ бўлади.

Ролни тушуниб етган эди. У ўйнашига ишонади: ўша воқеалар нақ ўзининг бошидан кечган-ку! Бунақа пайтда қайси актёр «хузур» қилиб ўйнамайди? Қўшимча деталлар, ишонтирувчи белги топиш учун изланмайди ҳам. Бари ўзида бор. Ўз юрагига назар ташласа, кифоя!

Бироқ образдаги битта нуқта уни андак паришон қилди: у қайнона жуда мардона экан! Келинига ўзи жавоб берибди. Ўғлидан қорахат келгач, куйипти-ку, лекин... ўтириб қолмапти.

Қумрихон опа ўшанда ўғлининг нобуд бўлгани ҳақидаги хабарни олиб, ўзидан кетиб қолган, уч-тўрт ой давомида ҳам ўзини ўнглай олмаган эди. Бунинг устига, келини ундан сўроқсиз, ўткинчи йигитга қўшилиб уйдан чиқиб кетган...

Образнинг келинга қиладиган мурожаатлари қандок чиқар экан?

Одатда, манман деган актёр ҳам режиссёрга суянади, нафсиламри, актёр режиссёр белгилаган йўлдан боради, унинг қарашларини ифодалайди, фақат... ўзиники қилиб етказди — кўнглидан ўтказгани учун у нарсалар жонли ва мустақил бўлиб майдонга чиқади.

Шунинг учунми, опа ролнинг давоми ҳақида кўп ҳам бош қотирмади. Бунинг яна бир сабаби шундаки, баъзида режиссёр асар тайёр бўлган пайтдаям драматургга айтиб, битта сахна ёздиради-да, шунга қараб, бошқа образлар талқинини ҳам ўзгартириб юборади.

Кунлар ўтди.

...Опанинг образи уч бера бошлади. Анави, ўғлидан, қорахат келиш сахналарини опа яхши ижро этар, унинг теварагида кичкина хонани тўлдириб ўтирган актёрлар ҳали бу актрисанинг «ҳаёт экани,

кўп ишларга кодир эканига» имон келтиришарди. Қумрихон опа янгитдан ижодкорга айланаётгандек эди.

Бироқ опа анчайин гапгаям йиғлаб олар, анчагина ўзини боса олмас эдики, бу ҳол ёш режиссёрнинг гоҳ жаҳлини чиқарса, гоҳо қувонтирар эди.

Бир куни у:

— Йўк, опа! Энди йиғини бас қиласиз! — деди. Қумрихон опа Ботирхонга мўлтираб қаради:

— Ахир, яхши бўлмайдими?

— Йўк, — деди режиссёр. — Кечирасизлар, — у битта чекиб олиб, опанинг ёнига келди. Стулини ёнига суриб, ўтириб олди. — Яхши бўлмайти, опа... Чунки қорахат келганда мунчалик йиғласангиз, келинни чиқараётганда нима қиласиз? Унда гап-сўзсиз қолишингиз керак бўлади. Сиз эса, ўғлингиз армияга кетаётгани учуноқ шунақаям кўз ёши тўкяпсизки, йўк, опа... Сиз жуда кучли, мардона онасиз! Шунинг учун унутманг... Сиз энг зўр иродали аёллардан бирисиз! Эсдан чиқарманг, опа... Йиғлоқлик кетмайди! Мен образга кириб олинг деб индамай юрдим... Энди, йиғини бас қилинг.

Қумрихон опа режиссёрнинг ўнгитларини тушунди. Лекин, лекин... ўша-ўша!

Ўзини тута олмайди! Кўзидан дув-дув ёш қўйилаверади.

Нега ўзини тута олмайди! Ахир, ўшанда — ўғли урушга кетгандаям бунчалик йиғламагандир? Нима бўляпти ўзи?

Бир куни Ботирхон опага анча-мунча насихат қилгач, унга ўйчан тикилиб хўрсинди:

— Опа, мени хафа қилманг.

— Вой, нахотки...

— Менинг одатимни биласиз-а?

— Ҳа, энди...

— Асар сиз билан тирик! — У ирғиб турди. — Мен йиғлоқи кампирни сахнага чиқара олмайман.

Қумрихон опа анқайиб қолди. Атрофдаги артистлар бошларини эгишди. Ботирхон бўғилиб, образ моҳияти ва асар мазмунини опага қайта бошдан тушунтира бошлади.

— Укдингизми? — деди. — Энди сизга битта сирни айтаман: менга қолса, сиз йиғламай ўйнанг! Ҳа-ҳа, — столга қўлларини тираб энгашиб олди у. — Йиғламанг... Йиғлаш осон, йиғламаслик қийин! Киши ўзини тутиши қийин... — У одатича нари-бери юриб, бир мисол келтирди: — Битта оғайнимнинг отаси ўлди. Улар ака-ука эди. Укаси отасини ёқтирмас, дарбадар, пиёниста эди. Дарвозадан кириб, шундай хўнградики, йиғлаган ҳам йиғлади, йиғламаган ҳам. Кейин у нима қилди? Кўчага чиқиб кетди. Ўша куни битта танишини тўйига борди. — Актёрлар шивир-шивир қилишди. Режиссёр қўлини кўтариб қўйди. — Анави акаси-чи! У отасининг вафотини эшитибок, тилдан қолди. Ҳовлида жим юрди. Одамлар нима деб кетди? «Э, каттаси бемехр экан, кўзидан ёш чиқмади-я!» дейишди. Кичкинасини, пиёнистани роса мақташди... Ҳм, давомини айтайми? Кейин «бемехр» ўғил оилага бош бўлиб қолди. Отасининг барча маросимларини ўша ўтказди. Кичкинаси қорасини кўрсатмади. Айтмоқчиманки, йиғлаш-сикташ ҳали кишининг бир нарсадан қаттиқ қуйганини англамайди!

Қумрихон опа бу сўзларни мулоҳаза қилиб, ичида қўшилган эса-да, жилмайиб қўйди.

Режиссёрнинг фиғони чикди:

— Опа, мен сизга сираям йиғламанг деяётганим йўк. Лекин меъёрида бўлсин деяпман! Сиз ўзингизни... образнинг моҳиятини унутяпсиз!

Қумрихон опа аста ўрнидан турди:

— Мени афв этинг, кўнглим бўш, болам... Энди ундоқ қилмайман, — деди.

Ҳақиқатан ҳам кейинги кунларда опада ўзгариш бўлди: у йиғини камайтирди, камайтирди-ю, образини буза бошлади — образдаги ҳақиқат йўқола борди.

Режиссёр учун бундан ортиқ даҳшат йўқ эди.

— Опа, сизни охириги марта огоҳлантираман, — деди у навбатдаги машғулотда. — Менга қаранг, нахотки, йиғини тийиш, жиндек оғирроқ бўлиш учун ўзингизда куч-қудрат сезмасангиз? Ахир, асардагидек қайноналар, аёллар бўлганми, йўқми? Ёки бутун ўзбек хотин-қизлари эрлари ўлгач, ҳаётини йиғи-сиғи билан ўтказганми?

— Йўғ-э, болам.

Қумрихон опа шу куни уйга боргач, роль устида яна узоқ ўйлади ва образини режиссёр айтганидек ярата олмаслигига иқроор бўлди: бунинг учун опада алланарса етишмас, унинг нима эканини ўзи ҳам

билмас эди.

Актёр шундоқ одамки, у ролга сира-сира ярамаслигини билса ҳам, режиссёрга: «Мен бу ролни эплолмайман», демайди.

Бунга авваламбор, ғурури йўл қўймайди, сўнгра, ахир шунинг учун театрга келади, бу ерда кунини ўтказади, пировардида, актёр деган номи борки, у ҳеч қачон режиссёрга «ўйнолмайман» демайди.

Бундоқ дейиши — унинг учун фожиа.

Қумрихон опа ана шундай фожиани очишга шайланиб театрга келган эди. Ҳайхот, буни Ботирхоннинг ўзи айтиб қўйди:

— Опа, мен сиздан ролни олишга мажбурман! — деди. Сўнг бурилиб дераза ёнига борди. Чекиб, бир оз турди. Яна шарт ўгирилди: — Сиз ишонсангиз, бу ролни сизга мўлжаллаб ёздирган эдим. Буни ўйнаш учун сизда қувват бор деб ўйлаган эдим... Йўқ экан. Сизга жавоб!

Қумрихон опа ўзи ошкор айтмоқчи бўлган фожиани ўзи тушуниб етмаган экан шекилли, ҳозир тушунди-ю... энди театрда ортиқча бўлиб қолганига ишонди-қўйди.

Опанинг руҳи тушди, у режиссёрга бир сўз демай, хонадан чикди. Ҳовлига чикди. Кўчага чикди... ва йиғлаб юборди. Бу тамом бошқача йиғи эди. Опа, шунда хавотирланиб, ён-верига қаради-да, ариқ ёқасидаги чинор панасига ўтди. Унга суяниб, бир нафас тек қотди.

У қотиб турар экан, кўп нарсани ҳис қилар эди: орқасида баланд иморат бор, у театр! Унда опанинг ёшлиги қолди, ҳаёти қолди. Опа, эҳтимолки, шу даргоҳга келиб катнаб юргани учун ҳам ҳаёт эди! Энди бу ердан кетади... Қаерга?

Унинг учун йўл ҳам, гўша ҳам йўқ, унинг бори-борлиғи шу ерда эди.

Актёр бўлсин, режиссёр бўлсин — бу ижодкор халқнинг руҳини тушуниш қийин. Қийинлиги шундаки, улар кўп фикр қилади — кўпинча ўз қилмишлари, ҳолатлари ҳақида ўй суради, уни таҳлил қилади, кимларнингдир ҳолатларига солиштириб, буларнинг барчасидан битта маъно топмоқчи бўлади.

Шуниси қизиқки, ижодкор бу нарсалар устида ўй сураётганида ундан: «Нимани ўйладингиз?» — деб сўранг, жавоб бера олмайди. Буни кейин... унинг навбатдаги хатти-ҳаракатидан тушуниб оласиз, зероки, ўзи ҳам кейин тушуниб етади.

\* \* \*

Қумрихон опа театрга қайтиб борганида ҳовлида артистлар гаплашиб туришар, бир четда театрнинг ёш директори, икки ёнида иккита ёши улуғ актёр — чамаси, улар Қумрихон опа тўғрисида суҳбатлашар эдилар. Эшикда кўринган бош режиссёр бақирди:

— Ботирхон!

Ботирхон қоровулхона деразаси тагидаги скамейкада чой ичиб ўтирарди. У туриши билан дарвозадан кириб тўхтаган Қумрихон опани кўрди. Унга ўқрайиб тикилди. Опа бир-бир босиб, режиссёрга яқинлашди ва ғайритабиий бир мардона овоз билан:

— Ўғлим, ўзимни яна бир синасам бўладими? — деди.

Ботирхон унга тикилиб қолди. У ҳозир опанинг ҳолатини тасаввур қилиб ўтирар, назарида, опа ўткинчи машинага ўтириб, уйига етган ва ётиб қолган эди. Чунки у... Қумрихон опанинг қандоқ артист эканини билар, унинг учун театрдан кетишдан ортиқроқ жазо, фожиа, бахтиқаролик йўқлигини яхши тушунар эди.

— Хўпми, болам? Рухсат этинг!

Ботирхон алланечук тамшанди ва қаршисида... мардона бир аёлни кўрди.

1976

## БАХТЛИ БЎЛИНГЛАР

Ташқарида лопиллаб лайлакқор ёғарди. Зебо бувисининг танчасида мудраб ўтирар, унинг кўз олдидан қачонлардир китобларда ўқигани ёхуд одамлар тилидан эшитгани бир манзара ўтар эди: деразалар!

Дераза ойналари лампочкалар нурига йўғрилиб кўринади. Ичкаридаги ноз-неъматларга тўла стол атрофида тик турган одамлар қўлларидаги қадаҳларини чўқиштириб, бир-бирига ширин орзу-тилаклар билдиришяпти.

Зебо хаёлан ўшалар даврасига тушиб қолди: ана, биттаси Зебонинг ҳам кўлига қадаҳ тутиб, пешонасидан ўпди. Зебо қараса, у акаси эмиш. Ана, янғаси ҳам уни кучиб ўпди: «Сенга бахт тилайман, Зебо! Янги йил билан!» — деди.

Қиз чўчиб бошини кўтарди. Ён-верига қаради ва шахт билан танчадан туриб кетди. Айвонга чикди.

Айвондан тўғрига, ўз уйларига қараб кетган йўлка оппоқ, ундаги ёлғиз одам қолдирган изни ҳам қор кўмиб боряпти.

Зебо калишини кийиб, айвондан тушди. Қордаги изларни таваккал босиб пилдираб кетди. Чорпоя остидан чиққан ит ҳам чўзилиб керишди-да, қизнинг ортидан чопди. Ундан олдинга ўтиб, рўпарадаги уй айвонига чиқиб борди.

Зебо нам тортиб кетган даҳлизда калишини ечиб, ўнг қўлдаги хонага кирди. Юзига бўғриққан иссиқ ҳаво урилди. Чўян печнинг кулхонасини тозалаётган онаси қошида тўхтади.

— Эна, шаҳарга кетаман. Акамни кўриб келаман!

Она унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Ҳозирми? Байрам ўтсин. Кейин бориб келасан. Бизникига ҳам битта-яримта меҳмонлар келади. Мен ёлғизлик қилиб қоламан.

— Бораман! — деди Зебо онасининг гапини эшитмагандай. — Ҳозир кетаман! Нима берасиз, тайёр қилинг ҳозир!

— Отангдан сўра бўлмасам. Ҳали-замон келиб қолади.

— Отам рози бўладилар. Менга пул беринг! Сандикни очинг...

Ота-она ёлғиз қизлари билан қолган. Улар Зебонинг сўзини икки қилишмасди.

Зебо даҳлизга қайтиб чикди. Нариги хонага кирди. Деворларга кўз ташлаб, тўрдаги шкафни очди. Тугундан атлас кўйлагини, козиқдан пальтосини олди. У бир-пасда кийиниб ҳам бўлди.

Пальто унга узунлик қилар, гулдир шол рўмол уни катта қилиб кўрсатар, ичи мўйнали этикчасининг кўнжи кенг, қизга ярашмас эди.

Она кирди, чикди. Зебонинг қошида тўхтади. Нимадир деб тўнғиллади. Охири:

— Борасан дедим-ку! — деди.

Орадан бир соатлар вақт ўтди чамаси. Зебо шаҳарга қатнайдиغان автобусда ўтирар, автобус қорға бурканган қишлоқдан чиқиб бийдай дала йўлига тушган, йўлнинг одоқлари оқариб, туманланиб кўринар, гўё автобус аллақанча одамларни олиб номаълум, сирли томонга кетмоқда эди.

Лекин йўловчилар мамнун, деразалардан олисларга кўз ташлашади, бир-бирига қишнинг яхши келгани, қор ҳам айни вақтида ёғаётганини айтишади.

— Ҳа, қор бўлмаса Янги йил байрами бўладими! — деб кўйди Зебо ҳам.

У суҳбатга қўшилмагани учунми, гапига ҳеч ким парво қилмади, зеро қиз ҳам уларга парво қилмади. Аста-секин унинг хаёлидаги манзара — онасининг «эртагаёқ орқангга қайт!» дея елкасини силагани, ота-сининг автобус шоферига ортиқча пул бериб: «Акасининг уйига яқин обориб ташланг», дея илтимос қилиб Зебони кўрсатгани, йўл ёқасида чўнқайиб ўтирган ола-парнинг аллақандай синик товушда ҳуриб кўйгани — унинг хаёлидан кўтарилиб, автобус олдинга жилгани сари қизнинг фикри-ёдини тагин ўзига таниш, азиз манзара эгаллаб олар эди.

Одатда автобус шаҳарга кечки соат бешга қолмай етиб борарди. Бугун эса олти яримда етди.

Таниш кўча. Йўл ёқасида ўша новча дарахтлар! Қизик, шаҳарда йўлларга қор тушгани қўйишмай-ди-я? Ер супургич машиналар ва яна аллақандай кичкина автобусчалар уёқдан-буёққа ўтиб, асфальтни тозалаб кетишяпти. Қор эса бунга ўчакишгандай.

Мана, беш қаватли баланд иморат. Унинг юқори қавати кўринмайди! Булут пасайиб қолгандай.

Зебо аллақандай ички ҳаяжонда йўлни кесиб ўтди. У йўлкага тушмаёқ автобус ҳам изига қайтиб

кетди.

Мана, ёш-ёш чинорлар! Барглари тўкилмапти. Шохларини қор босган. Ана, арчалар. Шу шахарликлар қизиқ! Тоғдан арча келтириб, уйлари ёнига ўтқозишади. Шуларга қараб завқланишса керак, ёки ўзларини тоғда яшаётгандай ҳис қилишадими?

Ана, акаси билан янгаси турадиган иморат.

Бу иморат Зебога яқин, азиз кўриниб кетди. Худди ўз уйига етгандай мамнун бўлиб бир тўхтади, чап кўлидаги оғиргина чамадонни ўнг кўлига олди.

Зиналар. Эшик. Зебо оппоқ тугмачани босди. Ичкарида кўнғироқ жиринглади. Шип-шип қадам товушлари келди. Ниҳоят, нимадир қитир этди ва эшик очилди.

— Э, Зебо! — бақириб юборди акаси.

У яхши кийиниб олган, эгнида қора костюм, бўйнида қизил галстук, оёғида ялтироқ туфли.

Ака сингисининг пешонасидан ўпди. Йўлакка қараб қўйиб, эшикни бекитди.

— Янгам уйдами, ака?

— Уйда... кийиняпти! Шарифа! Зебо келди! — Оқилжон Зебога кулиб бокди: — Тўғри қишлоқдан келяпсанми?

— Ҳа, — деди Зебо ҳам кулимсираб. — Янги йилни кўргани келдим. Майлими?

— Э! — деди ака. — Зўр иш қилибсан-да, синглим! Энам қалай? Бобой тузукми? Пальтойингни еч! Этикни ҳам. Ана шундай. Энди менга бер! Мана бу ерга илиб қўямиз. Совқотибсан-а? Ичкарига ўт!

Оқилжон ҳовучига йўталиб қўйиб, унга зални кўрсатди. Ўзи чап кўлдаги йўлак билан бориб, ётоққа кирди. Эшикни зичлаб, хотинига шивирлади:

— Зебо келди.

Шарифа синиқ кулимсиради.

— Аямлар юборишибдими?

— Янги йилни ўтказгани кепти.

Аёл эрига маъноли тикилди. Эр чимирилиб, бурнини қашиб қўйди.

— Парво қилма. Зебо уйда ўтиради, — деди.

— Ёлғиз... Қанақа бўларкан?

— Ҳим, билмадим энди... ўтиришга обориб бўлмайди. Умарни биласан, одамларни саралаб чақирган. Кейин, умуман, Зебо у даврага тўғри келмайди.

— Бари бир... нимадир қилиш керак. У ёлғиз ўзи ўтирмайди-ку, Янги йилни кутаман деб келган бўлса?

— Ҳим-м, қўшниларнинг ҳам у тенги қизлари йўқ, — Оқилжон кескин кўл силтади. — Бир йўли топилар. Айтмоқчи, биз вақтли қайтамиз-ку? Иккига қолмай етиб келамиз... — У қувониб кетди. — Умарнинг эси бўлса бир соат ўтирмай туриб, «айланамиз!» деб қолади. Ўтган йили ўзимизникида ўтиргандаям шундай бўлганди.

— Ҳа-я. Ундай бўлиши ҳам мумкин. Тўхтанг, унга ўзингиз тушунтириб айтинг, мен айтолмайман.

— Яхши. Кийин тезроқ. Оқилжон қайтиб залга борди.

— Ҳозир янганг келади... Кийиняпти. Ўтир!

Зебо хона ўртасида қотиб турар, бурчакдаги одам бўйи арчага тикилиб қолган, арча бамисоли кўғирчокдек безатилган эди.

— Зебо?

Қиз акасига кулиб қаради.

— Арчани яхши безатибсизлар!

— Ҳа, энди... Ўзим яхши кўраман арча безатишни! Янганг иккаламиз безадик. Э, бугун уч соат вақт шунга кетди, — Оқилжон аллақандай маъюсланиб креслога чўкди. — Энди, бу ишнинг ҳам бир гашти бор-да...

Зебо акасининг ҳурмати учун сўзига бош ирғаб, стулга ўтирди.

Янгаси келди.

Бир соатдан кейин Зебо хонада ёлғиз қолди.

...Акаси билан янгаси жуда кадрдон бир ўртоқлари уйига айтиб қўйгани, ўтган йили бу ерга келишгани, бормасалар бўлмаслиги, лекин узоқ ўтирмай қайтиб келишлари ва Зебо билан бирга Янги йил байрамини шу ерда давом эттиришларини айтиб, Зебодан қайта-қайта узр сўраган бўлишиди.



Зебо уларнинг сўзини эшитиб турди-да:

— Йўқ-йўқ, мени ўйламанглар, акажон. Раҳмат, — деди. — Биламан. Мен ҳам дугоналарим уйига чақирса, сизларни бошлаб бормайман-ку. Янгажон, бораверинглар. Мен уйда ўтираман. Зериксам кўчаларни айланиб келаман.

— Ёки... Шарифа, шу ерда қиттак-қиттак қиламизми? Келинлар! — У чап қанот девор остида турган стол бошига борди. Иккиланди. — Ҳозирдан-а, Шарифа?

— Ихтиёрингиз, — деди хотини.

Зебо акаси бу ишни ўзи учун қилаётганини фаҳмлади.

— Акажон, кўйинг. Вақтида ичганингиз яхши. Кечикиб қоласизлар, боринглар!

Хайрлашаётиб Оқилжон синглисининг пешонасидан яна ўпди. Шарифа ҳам унинг елкасидан кучиб кўйди.

Акаси билан янгасининг кетиб қолишгани Зебога оғир ботмади. Қайтага уйда ёлғиз қолгани унга ёқди. Қизиқиб, яна арча қошига борди. Бутоқ танасига ёпишиб турган тулқига тикилиб: «Ўлмабсиз!» деди. Бурнига чертмоқчи бўлди. Лекин арча устига ташлаб қўйилган ялтироқ қоғоз шилдираб кетиб, арча титради. Қиз тезгина кўлини тортиб олди.

Сўнг арчани ўраб олган митти лампочкаларни ёқмоқчи бўлди. Ҳали акаси ёқиб кўрсатган эди. У изланиб телевизор қошига борди. Полда ётган штепселни олиб, тоққа тикқан эди, қорайиб-яшилланиб турган арча лоп этиб қизарди. Унинг шохлари, бутокдар, барглари орасига яширинган лампочкалар бодраб ёнди.

Зебо ҳаяжонга тушиб, арча қошига қайтди. Ундан кўз узолмай қолди: мунча чиройли!

«Одамлар билади-я? Ҳамма нарсани чиройли қилишади», деб ўйлади у.

Ярим соатдан кейин Зебо уй чироқларини ўчириб, эшикни қулфлади. Зиналарни бир-бир босиб, пастга тушди. О! Рўпарадаги деразаларда чироқлар ёнибди-ку! Ҳаммасида арча бордир-а? Анави дераза — қора. Эгаси ўтиришга кетган. Анави уйдаям одам йўқ. Улар ҳам янги йилни ўтказиб қайтишади ҳали.

У кўчада қанча вақт айланиб юрганини билмайди.

Бўралаб ёғаётган қор тагида жунжикиб хиёбонда кетаркан, йўл ёқасида кўнқайиб турган фанер уйча олдида тўхтаб қолди. Уйчанинг битта деворига арча кўтариб кетаётган айикча сурати солинган. Иккинчи томонида куёнча билан кўл ушлашиб турган Қорқиз! Учинчи томонида каттакон Қорбобо!

«Шу ерда арча сотишган, — ўйлади қиз. — Одамлар олиб кетишган!» У хўрсинди — тоғда ўз бошига ўсиб ётадиган арчаларнинг бу ерда танқислиги қизга жуда ёқиб кетди.

У жойидан жилган ҳам эди, рўпарадан келаётган йигит унга урилиб кетаёзди. Унинг ҳам кўлида... арча. Кичкина арча. Ҳа, бировнинг уйига боряпти. Шошганини қаранг! Вақтида ҳаракат қилиш керак эди. Ҳали буни безатиш керак. Бепарво экан.

Ана, кўлида зонт тутган аёл шошиб кетяпти.

Зебо кўчада одамлар сийраклашиб қолганини кўриб, қаттиқ ҳаяжонга тушди: Янги йил ўтиб кетмадими?

Орқага қайтди. Йўли қаёқда? Акасининг уйи қаёқда? Қани, шу хиёбон билан бораверсин-чи.

У тез юриб борар, этикча ичидаги оёқлари совқотаётгани энди билинар, кўлини оғзига тутиб кўхлар, лекин жилмаяр ва антиқа бир жойга бораётгандек шошар эди.

Қиз шу ҳовлиқишда таниш иморатга етди. Зиналар. Эшик. Ичкарига кириб, эшикни ёпди-ю, залга кириб йиғлаб юбораёзди. Арчага ўрнатилган митти чи-рокдарни ўчирмай кетган экан.

Хона қизариб, жуда сирли, жуда ҳам гўзал бўлиб турибди. Бунинг устига, иссиқкина.

Зебо шоша-пиша ечинди. Кийим-бошини боя акаси кўйган жойга оҳиста осиб кўйди. Этикчасини ҳам ечди-ю, янгасининг оқ туфлисига кўзи тушди. Шунда унинг ҳали чиқаётганида қора, лакланган туфлини қоғозга ўраб сумкага солаётгани ёдига тушди. Кулимсираб ва завқланиб, туфлини кийди.

Ўзига ўзи зехн солиб, шоҳона қадам билан залга қараб юрди. Унинг кўнгли тоғдек кўтарилиб кетган эди.

Беихтиёр дераза ёнига борди.

Қор секинлагани учунми, қарши тарафдаги уйлар деразаси яқин бўлиб кўринар, бир неча дераза ортида чиройли кийинган эркак-аёллар бор эди. Ана, биттаси қаттиқ кулиб, бошини йигити орқасига яширди. Анави уйда ёруғ кўп. Қандилини қаранг! Ўнталаб лампочка ёниб турибди.

И-я, анави одамлар нега тўзиб қолишди? Қўллари-да қадах. Бир-бирига узатишяпти? Ҳозир

ичишади... Янги йил!

Зебо ялт этиб телевизорга қаради, оқариб турган экранда қоп-қора соатнинг миллари «12» рақами ус-тига бориб қолган эди.

А-а, ана у стрелка секундни кўрсатяпти. Секунд... Уям «12» га яқинлашиб боряпти!

Ҳозир боради... Сўнг аста ўтади... Янги йил ҳам киради... Эски йил ўтади!

Қизнинг яна йиғлагиси келиб кетди. Ҳақиллаб яна деразага қаради.

У нега қараб турибди? Нимани кутяпти? Ахир, ўзи ҳам нимадир қилиши керак-ку? Нима? Кийиниши керакми? Кийими устида, ёмон эмас. Тўғри, кўйлак этаклари янғасиникига ўхшаб калтамас. Лекин тузук. Сочи... турмаклаб олса бўларкан. Майли, энди вақт ўтди.

Нимадир қилиши керак!

Чирокни ёксинми? Унда... улар ҳам Зебони кўришади. Ёлғиз экан дейишади. Бу иши тўғримас!

Ахир, у мана шу манзарани — Янги йил кутиш дақиқаларини, одамларнинг қувониб қадах чўқиштиришлари, табрик қилишларини кўрмоқчи эди-ку!

Яна-тагин... бу манзарани шаҳарда аллақандай дераза ортида туриб кўрмоқчи эди. Шу орзусига етдими ҳозир?

Лекин ўзи ҳам буларга кўшилиши керак-ку?!

У шошиб стол ёнига борди. Ҳа-а! Ана, ичимлик! Ана идишчалар. Унга мана шу нарса етмаётган экан. Йўк, у ичолмайди. Ичиб кўрмаган. Нафаси бўғилиб қолмасин тагин. Ёки маст бўлиб қолса, шармандалик! Акаси нима дейди.

Яхши эмас.

У столдан оппоқ чинни пиёлани олгани, ошхонага ўтгани, чирокни ёқиб, водопроводдан пиёлага сув қу йиб олгани, тагин дераза ёнида пайдо бўлганини сезмай қолди.

...Ана, одамлар уёкда...

Зебо қўлидаги қадахни олдинга узатди:

— Бахтли бўлинглар! — деди. Кўзларидан тиркираб ёш чиқиб кетди. — Омон бўлинглар, — шивирлади у ва гарансиган кўйи сўз айтишда давом этди: — Сиз ҳам, сиз ҳам... Акажон, сиз ҳам! Янгажон, сиз ҳам омон бўлинг! Эна! — беихтиёр аллақакларга қараб олди. — Отажон сиз ҳам.

У бахтиёр эди. Унинг қўллари қалтирар эди. Пиёлани секин лабига элтди-да, муздек сувни ичиб юборди.

Ташқарида қор ёғар, ҳар бир уй, ҳар бир гўшада байрам. Зебонинг акасиям дўстлари даврасида, янғаси ҳам ўша ерда. Йирокда... қишлоқда ота-онаси ҳам байрам шодиёнасида. Зебо бу ерда, лекин у ҳозир ўзини қизғиш митти чироклар ёниб турган нимқоронғи уйдасида, ўшаларнинг даврасида, йўк, анави нотаниш одамларнинг, бутун шаҳар, бутун қишлоқ уйларида, чехрасида Янги йил, янги бахт завқи гупурган одамлар орасида ҳис этиб, уларнинг ғала-ғовури ичида гангиб ўтирар, ўзигина уларга бахт-саодат тилаб қолмай, уларнинг ҳам ўзига бахт-саодат тилаётган сўзларини эшитар, бутун вужуди, фикри-зикри, борлиғи билан байрам, Янги йил қувончига чулғаниб қолган эди.

Ҳақиқатан ҳам кечаси соат иккидан кейин эшик ортидан қадам товушлари келди. Янғаси ва акаси бошчилигида бир қанча эркак ва аёллар гул-гул очилиб киришди.

Байрам давом этди!

Эрталаб Зебо қишлоққа қайтди. Таниш бекат. Автобус. Таниш йўл. Довон. Бийдай чўл. Қишлоқ. Уйлари. Отаси. Онаси. Бувиси.

Танча. Ташқарида қор гупиллаб ёғмоқда. Зебо танча ёнида мудраб ўтирибди. Унинг хаёлида китобларда ўқигани ёхуд одамлардан эшитгани бошқа манзаралар...

1976

## ШУДРИНГ ТУШГАН БЕДАЗОР

(Икки инжиқ ҳақида ҳикоя)

«Мен ёмон одам бўлсам кераг-у, буни ўзим билмасам керак...» Кейинги вақтда Икромжоннинг яхши кўриб айтадиган гапи шу бўлиб қолди. Шу гапни айтса, кўнгли аллақандй тасалли топар, турмушдаги кўп майда-чуйдаларга муносабати ўзгаларниқидан ҳарчанд фарқ қилмасин, «мен шунақа эканман-да», дегандай кўнгли жойига тушиб, ортиқ эзилмас эди.

Лекин аёли Турсунойга муносабатда... бу ҳикматли сўзнинг ҳам «қўли калтаклик» қилиб қоларди.

Қандай чиройли, беозор дамлари ўтиб кетди! Турсунойни илк марта қаерда, қайси кўча, қайси боғда кўргани эсида йўқ, бироқ шу тўғрида ўйласа, кўз олдида ажиб бир йўнғичқазор намоён бўлади. Шудринг кўтарилмаган намхуш йўнғичқазор. Нақ одамнинг бе-лига уради. Баъзи йўнғичқалар оч-пушти бўлиб гуллай бошлаган. Ўшандоқ жойлари айниқса баланд ва ғовлаб кетган. Паст ўсган жойлари ҳам бир ажойиб! Унда тўқ бинафшаранг чучмомалар бўй чўзиб туради. Боғ чучмомалари ўзи аслида баланд ўсади. Поялари сип-силлиқ ва оқ. Жуда гўзал-э! Анави ғовлаб кетган жойларда ҳам шунга ўхшаш гуллар бор. Аниқроғи, улар гул эмас, боғпиёзнинг бошлари. Тус пиёладек келади. Тўқ-қизил ё жигарранг. Бадбўйлигини айтмаса, улар ҳам гўзал!

Ҳа, Турсуной билан илк учрашган дамларини хотирламоқчи бўлса, худди шу манзара кўз олдига келади Икромжоннинг. Нечук, а? Билмайди. Балки бу манзарани ўзларининг чорбоғида кўргандир? Ҳа, ўша ерда кўрган. Шуниси қизиқки, бу манзаранинг Турсуной билан сира алоқаси йўқ. Алоқаси бўлса, ҳаётнинг бирон бурчагида сумбатини кўрсатар эди-ку!

Йўқ, гап шундаки, Турсуной унинг энг азиз хотиралари, қувноқ ўтган дамлари, орзули ва армонли чоғлари билан кўшилиб, омухта бўлиб кетган.

Балки Турсунойни у илгаритдан кўриб ва аллақачон сезиб юргандир-у, нуқул ўшандоқ тўлғоқли дамларида эслагандир? Балки ўша йўнғичқазор жиягида туриб, унинг шу ерда жамол кўрсатишини истаган ё уни шу ерда, деб тасаввур қилгандир?

Ким билсин одам юрагини!

Турмушнинг ўз изми бор... Бу изм Икромжонни Турсуной билан туташтирди. Турсунойларнинг данғиллама ховлисига Икромжоннинг ёлғиз онаси қиз сўраб борди. Қизнинг отаси «фарзанди»га ҳавола қилганини айтди. Фарзанд билан ички хонада гаплашиб чиққан Улуғой опа табассум қилиб, Икромжоннинг онаси қошига келди.

Турсунойлар Қассоб гузаридан, отаси чаласавод, лекин топармон эди. Онаси хат танимас, лекин турмушнинг кўп сир-асрорига ақли етадиган, мулоҳазали аёл. Турсуной — ёлғиз қиз. Учта шердай акаси бор. Савдо соҳасида ишлашади.

Тўйнинг харажатини асосан қиз тараф кўтарди.

Ҳозир яшаб турганлари кичкина боғчани олишда ҳам ўшалар бош бўлди. Икромжон тўққиз ой деганда қарздан узилди. Онасининг тоғдаги Берди чўпонга бериб қўйган олти бош қўйи ҳам шу йўлда кетди. Икромжон гўдаклигида раҳматли отаси ариқ бўйига ният қилиб эккан ўттиз туп терак кесилиб, эски ховлининг иморатларини янгилашга ишлатилди. Турмушлари изга тушди.

Улар ҳеч нарсадан нолимаса ҳам бўлади. Кунлари эл қатори ўтиб турибди. Оилаларида баъзан шундай иноқлик, меҳр-муҳаббат пайдо бўладики, олти йиллик эр-хотинни кеча топишган Тохир-Зухра дейсиз.

Лекин, баъзан...

Икромжон шундай «баъзан» пайтларда ширин ўтган дамлари, Турсуной билан кабутарлар каби ғудиллашиб гаплашганлари, пиқир-пиқир қулишганлари ва ширин-ширин хаёл суриб ётганларини эслаш билан кўнглига таскин беради.

Ўшандоқ дамлар!

—Йўқ-йўқ, мен сизни ҳеч қачон севган эмасман! — дейди Турсуной. — Ўзингиз шилқимлик қилиб олдингиз мени... Уёққа ўтсам ҳам — тикиласиз, буёққа ўтсам ҳам — тикиласиз! Кўзингиз билан еб қўйдингиз-ку?.. Нима? Кошки жимгина тикилиб юрган бўлсангиз? Волибол майдончасида Тўрақулни урган ким? Тонинг-а!.. Бекор гап. Мен учун урдингиз. «Ўйна», деб ўзи чиқиб турди, бечора. Айби шу. Сиз бўлса, келган тўпни сеткадан оширмай, уни «тушит» қиласиз!

— Ҳадеб бечора деяверманг. Раҳмингиз келяпти чоғи, — тўнғиллайди Икромжон.

— Раҳмим келса, нима қиласиз?

— Оббо! Келинг, яхши-яхши гаплардан гаплашайлик... Кеча лесхозда қоровулни ҳайдашди!

— Яна лесхоз!

— Йў, ўзи қаллоб экан-да, соқолинг тўкилгур! Қуёнчилик фермаси ташкил этганмиз-ку. Шундан ўн битта қуённи йўқ қилган экан. Ўзимиз ҳам сони камайиб кетаётганини сезар эдик. Лекин, ўлгур чол, «ер остига ин қазиб кириб кетган, чиққанида келинлар, шу соқолим билан ёлғон гапираманми», дер эди. Директор қатиқ ичгани капасига кириб қопти. Бурчакдан кадини тортса, орқасида бир бўхча бормиш. Яхшиямки, четидан биртерининг сийроғи чиқиб турган экан. Очиб қарапти. Ўн битта тери! Ўзимизнинг қуёнларнинг териси... Ҳайдаб юборди.

Икромжон қишлоқ хўжалик техникумини битирган, ўрмон хўжалигида ёрдамчи инженер бўлиб ишлайди. Иши ёмонмас. Вазифасини виждонан адо этади. Битта қусури — маоши кам. Қишлоқ хўжалиги соҳасида ишлаётган ёрдамчи агрономларникидан анча кам. Юз сўмнинг нари-берисида. Лекин табиат муҳофазаси, ўрмон хўжаликлари тўғрисида кўп яхши қарорлар чикди. Шояд уларнинг маоши ҳам ошиб қолса. Умуман, ўрмон хўжалигининг ишчилари кам маош олади. Қурилишда ишлайдиганларникидан икки-уч баравар оз. Шунинг учун ўрмон хўжалигида ишчи «чидамайди». Бурнидан ошиқ гап бўлса, қурилишга кетиб қолади. Гишт териб, цемент қориб ҳам ойига уч юз сўм топади.

Икромжон эса... бу ердан кетишни акдига сиғдиролмайди. Унга ўртоқлари бир неча марта: «Совхозга ўт, ишлаб чиқаришнинг бошида бўласан. Уйингга бир қоп пиёз, бир қоп картошка бепул келсам ҳарна-да», дейишди. Икромжон қизариб кетиб: «Раҳмат. Мени ўзимга қўйинглар», — деди.

У қаердадир эшитгани шу ҳикматни маҳкам ушлаган: «Киши овқат ейиш учун яшамайди, яшаш учун овқат ейди».

Икромжонни бу фикрдан қайтариш ҳам мушкул.

Эр-хотиннинг суҳбати давом этади.

— Турсуной, Галақўтонда зира пишипти!

— Зира пишипти... Пишипти демай, шу топилмагурдан бир кило-ярим кило олиб келинг! Зиғирчасини йигирма тийинга оламан бозордан!

— Йўқ, ярим кило деманг-у, юз грамм-эллик грамм... Шошманг! Келаси бозор чиксак-чи, ўша ёққа? Ана, эшак бор! Минасиз! Мен ёнингизда пиёда... А? Хўп денг!

— Уф, сиз ҳалиям ёш боласиз! Мен эшак миниб юрар эмишман! Гапларини қаранг!

— Ҳа, минмаганмисиз?

— Минган бўлсам, вақтида мингандирман.

— Биласизми, нима...

— Билмайман!

Лекин Икромжон шундай дамларда, яъни шу суҳ-батлардан кейин хотини кўнглидан кечган ўйларни билар, ҳис қилар эди. Ҳар гал Турсуной Икромжоннинг шу каби ҳар гапига терс жавоб берса-да, кейин хаёл-чан бўлиб қолар, не бир интилиш билан гоҳо унинг пинжига тикилар ва ораларида ўша суҳбатларнинг тамом акси бўлар эди.

Энди Турсуной қизчалигида ўртанча акаси билан пилла куртига деб мингбош ўргани чиққанларини эслар, аллакимнинг нортуюси кутургани, оғзидан оппоқ кўпикли халта қулдираб тушгани, сўнг уни яна қандай қилиб лиқ-лиқ ютганини хотирлаб қулар эди... Сўнг турмуш қурганларининг иккинчи йилимиди, Икромжон уни эшакка мингаштириб тоққа, Берди чўпоннинг овулига олиб борганини эринмай қайтадан ҳикоя қилар, ўшанда еган қурутларини яна татиб кўраётгандек тамшанар ва оқибат орада иноқлик қарор топар эди.

— Адаси, сизни... Сиз сал кеч қолсангиз, ўзимни қўйишга жой тополмай қоламан, ишонинг! Эркалик қиламан-да! Аёл кишига ёқади бу! — Яна давом этарди: — Онангизга хўп деганимни билмай қолганман... Қизик! Сизни қачон яхши кўрганман, билсам худо урсин! Ишонинг... Менга сизнинг зирангиз ҳам, катта маош олишингиз ҳам керак эмас! Ишонинг...

Турсуной шу гапларни айтар экан, Икромжон унинг сўзларига шак-шубҳасиз ишонар, илло ишонмасликка зарра асоси йўқ эди.

Агар Турсуной Икромжонни севмаганида, агар ўзига тўқ, бели бақувват оилада эсини таниган қиз турмушнинг мана шу жиҳатларига қизикқан бўлганида ёлғиз онаси билан бир нав кун кўрадиган

йигитга дафъатан «хўп» дермиди!

Турсуной ҳам Икромжонни ундан кам севмас эди!

Дарҳақиқат, баъзида улар, айниқса ўша — хотирага айланиб бораётган вақтларни эслаганда бамисоли энди топишган Тохир-Зухра эдилар.

Кейинчалик... Турсунойдаги қайсарлик, чўрткесарлик кучайгандан-кучайиб борди. Икромжон эса унга сари паст тушар, эзилар, ўйларга чўмар эди.

Ниҳоят, оилада бўладиган танқисчилик ҳам ўртага тушадиган бўп қолди. Турсуной ўшанда «тузукроқ йигитга чиқмаганини» бир-икки марта армон билан айтди. Икромжон тамом бўлди...

Лекин, ажабо, баъзида Турсуной тагин ўзлигига — ўша Турсунойга айланар, шунда Икромжон хурсанд бўлиб кетар, орадан ҳеч нарса ўтмагандек бир вазият вужудга келар эди.

Лекин бу вазият вақтинчалик эсган кўклам шамолига ўхшар эди. Кетидан қиш захрини олиб изғирин, гоҳо оламни остин-устун қилгулик довул қўзғалар эди.

Икромжон хотинидан юрак олдириб қолди... Аммо у шу хилда қолавермади. Эркак одам бундай пайтларда ўз ҳамжинсларига интилиб, улардан тасалли топгиси келар эди. Ҳасратини фақат «ўз қавми»га айтар экан. Сухбатни тинглайдигандаям тинглайдиган бор. Бир гал ишдан қайтаётиб юраги ўз-ўзидан гуп-гуп ура бошлади. Ўрмон хўжалиги йўлагиди ям-яшил бўлиб турган қарағайлардан учтаси қуриб қолган экан. Бухгалтернинг хотини тўккан мағзава шу қарағайлар остига сингар экан. Шунинг машмашаси билан кеч чиққан эди... Сомсахона олдидан ўтаётиб синфдош ўртоқларидан Шоди чўтирни кўриб қолди. У шофёр, шаҳарда яшар эди. Икромжон тўхтади. Шоди туриб, йўл бўйига чикди. Улар кучоклашиб кўришишди. Сўнг Шоди унинг қўлтиғидан олиб, ўтирган столи ёнига бошлади. Икромжон, «беш минутдан кейин тураман!» деб, ўтирди... Беш минут ўн минутга чўзилди.

Икромжон ичмасди эмас, ичиб турар эди. Лекин: «Уйга вақтли бориш керак... Турсуной кутиб қолмасин? Эртага иш... Кўзим қизариб борсам одамларга қандай қарайман?» — деб меъёрида ичарди.

Шу куни нима жин урди уни, қанча ўтирганини ҳам билмай қолди, қанча ичганини ҳам, ўрнидан турса, довдираб кетяпти.

«Бўлди! Балого қолдим!» — дея каловланиб йўлга тушди. Йўлни қиска қилиш учун жинкўчага кирди. Кўча ўнқир-чўнқир, кўп жойларига сув тошган экан. Тийғаниб йиқилди. Уст-боши шалаббо бўлди... Кейин деворга суяниб, йўдла давом этди. Пахсадеворга тирсаги ва биқини суйкалиб борар эди.

— Вой, нима бўлди? Ким урди? — Айвонга чиққан Турсуной кўкқисдан йиғлагудек бўлиб, пастга тушди. — Вой, шўрим! Энди нима қиламан? Ҳой, болалар, буёққа чиқинглар!.. — Турсуной эрининг ёқасидан ушлаб юзига тикилди-ю, бурни жийрилиб, афти буришиб, бирдан тисланди. — Маст! — деди йиғламсираб. — Пиёниста бўпти! Шуниси кам эди... Вой-до-од, қаерга борай? — У яна отилиб эрининг олдига борди. — Пулни қаердан топдинг? — У сенлади ва сенлаб давом қилди: — Айт деяпман!.. Ҳали ўзингни оппоқ қилиб кўрсатарсан, ҳали давлатнинг одамиман, дейсан! Қаердан топдинг пулни?

— Ичиришди, — деди Икромжон. — Кечир...

— Хўп, кечираман! Ҳозир кечираман! Турсуной болаларни нари-берига суриб, дахлизга кирди.

— Алло! Алло! — деган товуш эшитилди. — Мелисани ол! Мелисадақа мелиса-да!

Турсунойдаги ўзгаришларнинг боиси нимада? Наҳотки, мол-пулга хуруж қўйиш ёхуд уй-жойим бировларникидан кам бўлмасин деб, ёхуд вақтида топармонроқ йигитга тегмаганидан афсусланиш унинг ўзгаришига сабаб бўлса?

У қизлигида ўзига яраша эрка эди. Бундан ташқари, эрига эркалик қилиш, унга қандайдир азоб бериш ҳам унга ёқарди: буни ўз оғзи билан ҳам айтарди.

Балки унинг тобора баджаҳл ва шафқатсиз бўлиб бораётганига шу ҳол сабабдир?

Бир нарса дейиш қийин.

Балки буларнинг ҳаммаси қўшилгандир?

Аммо... Турсуной эрини ҳамон севади! Ўша ғалати «кўз бойлагич» севгиси билан севади! Бироқ йиллар — ёш ҳам ўз таъсирини ўтказганми, энди унинг қошида кўп ҳам ёқимли хаёлларга толавермайди. Икромжоннинг қалбига малҳам бўлғуси азиз хотираларни ҳикоя қилмайди.

Ҳикоя қилмайди?.. Ичида ҳикоя қилади.

Орадан ярим соат вақт ўтар-ўтмас Икромжоннинг мактабдоши, ўз маҳаллаларида участкавой, гирдиғум, бақувват Қаюм кириб келди. Ғўдайиб ва йўталиб, атрофга қаради. Пастга тушган Турсуной юм-юм йиғлаб, ҳасрат қилди:

— Бундай одати йўқ эди... Буни йўлдан қайтаринглар, жон ака! Пиёниста бўп қолса нима қиламан? Элу юрт, отам, акаларим юзига қандай қарайман... Ўзинг пиширган ош, дейишмайдими улар? Шўргинам курсин!.. Жон ака, кўрқиб кетяпман. Мастларнинг кимлиги ўзингизга маълум-ку!..

Икромжон айвон пастидаги супада ғужанак бўлиб ётар, буларнинг гап-сўзлари зўрға қулоғига кирар, аммо бошини кўтарай деса, еру осмон айланар, гапирай деса, тили айланмас эди.

Шу аснода бир-икки марта ўрнидан ирғиб тургиси, нимадир кутилмаган ишлар қилгиси келиб кетди.

— Тур ўрнингдан, Икром!

— Олиб кетасизми? — Турсуной кутилмаганда кўрқиб сўради. — Қамайсизми?

— Ҳечкиси йўқ, — Турсунойга кўзини қисдик Қаюм участкавой. — Бир кеча ётса, эси жойига тушади... Хавотир олманг, келин! Бу кеча ўзим навбатчиман!

У Икромжонни суяб турғазиб, қўлтиғига кирди. Сўнг липиллатиб кўтариб кетди. Йўлакнинг ярмисига етганда Турсуной ҳаллослаб етиб борди.

— Жон ака, шу ерда бир-икки оғиз гапириб кўя қолинг.

— Келин! — Турсунойга жўрттага жаҳли чиққандек маъноли тикилди у. — Менга ишонмайсизми?

...Турсуной шу кеча йиғлаб-йиғлаб ётди. Мелиса чақиргани учун ўзини қарғади. «Ваҳимачи бўлмайд ўлай, эркак одам ичади-да! — деди. — Бу гап бировларнинг қулоғига етса, нима деган одам бўламан! Эрини қаматган... Кошки мени урган бўлса! Беозоргина, «кечир» деди... Боёқиш... Шундай майин, мўмингина... Менинг хархашаларимга чидаб келяпти. Икки дунёда бундай эркак топилмайди... Ўзим айбдорман... Уйдаги сирни кўчага чиқарган хотин хотинми?»

Шундан кейин у ўпкасини босиб олди... Кейин ширин хаёлларга толди. Нима учундир дафъатан ёдига Икромжоннинг энг дилкаш ўтиришларда ҳикоя қиладиган манзараси тушди. «Йўнғичқазор... Шудринги кўтарилмаган...»

Икромжон шу тўғрида кўп гапирган, Турсуной кўп марта эшитган, бироқ у манзара ўзидан узоқлиги учунми, эслаёлмас эди. Ҳозир ўшани эслаганидан анчагача хайрон бўлиб, ниҳоят, кўзини юмди.

Икромжон... эртаси ишдан вақтида чиқиб, уйга келди. Турсуной унинг синикқан ранг, ботик кўзларига разм солиб, ундан гап кутди: «Ҳозир кечирим сўрайди... Ҳамма гапни айтиб беради!» Лекин Икромжон унга қай тил билан гап қотсин?

У ҳатто хотинининг юзига боқишга ҳам ботинолмас эди. Юраги дир-дир титрар, ножўя кадам ташлаб юбормаслик учун ўта хушёр, айна чоғда Турсунойга кўзи тушса, у бобиллаб берадигандек эди.

Йўқ, яхшиси, жим бўлгани тузук.

Жим, жим, жим... Балки Турсуной Икромнинг «жим»лигини ичдан азоб чекишга йўяр?

Ахир, кўриб турибди-ку?!

Аммо-лекин ўзи аҳмоқлик қилди!

Шармандали иш бўлди!

Турсуной... ундан гап, узр кута-кута тоқати тоқ бўлиб кетди. Икром костюмини ечиб, эски шимини кийиб чиқиб, ошхонага кириб кетар экан, Турсуной бақириб қолди:

— Хў, ичадиган йигит! Энди кадамингизни билиб босинг! Хўпми?.. Мен ўзимни оёқ ости қилдириб қўймайман! Мана шу уйга ўт қўяман-у, икки боламини олиб отамникига кетаман... Улар мени бошига кўтаришади... Ёлғиз қизлариман! Куним ўтади. Бу ердагидек... ўтмаса, бундан ёмонроқ бўлиб ўтар, ахир!

Икромжон бошини ушлади. «Дод!» деб юборишига оз қолди.

— Хўп, — деди аста бурилиб. — Айб менда, Турсуной.

— Албатта!

— Мени авф этинг.

— Майли... Икки бола ҳурмати, бу гал кечирдим... Лекин яна шундай бўлиб келсангиз, мендан ўпкаламанг! Нақ ўн беш сутка бердираман... Шармандангиз чиқади! Ишхонангизга ёзишади... Обрўйингиз бир пул бўлади!

Икромжон бош ирғади.

«Турсуной ҳақ... Айб менда, — деди нимқоронғи ўтинхонага кириб. — Мен унинг кадрига етмаяпман... Уни кафтимда кўтариб юрсам арзийди... Ахир, у мени ўйлаб шу гапларни айтяпти!»

Турсуной эса, уйга қайтиб кириб, ичида бирам хурсанд бўлди... Кейин Икромжоннинг мунислик билан: «мени авф этинг», деганини ўйлаб, томоғи бўғилди. Йиғлаб юбормаслик учун лабларини

тишлади.

Сўнг... лабида оғриқ сезиб, бунинг учун ҳам Икромжонни ичида айбдор санади...

Ҳафталар, ойлар ўтди... Турмуш яна эски изига тушди. Баъзан иноклик, меҳр-муҳаббат, ширин суҳбат... Баъзан телба-тескари гаплар, хафагарчилик.

Лекин энди Турсунойнинг шевасига Икромжон учун яна бир асос қўшилган эди: ичиб келгани!

Икромжон — ҳамон ўша Икромжон. Бироқ энди унда анча асабият пайдо бўлган, гарчи Турсунойнинг олдида ўзини тутиб тура олса-да, ишхонасида гоҳо бўлар-бўлмасга жаҳли чиқиб кетади. Директорга ҳам терс гапириб юборади. Участка бошлиқлари билан кўпол гаплашади. Юраги гоҳо шундай бир тўлиқиш сезадик, нималарнидир уриб-янчиб ташлагиси, қаёқларгадир, олис-олис тоғ ораларига чопа-чопа қочиб кетгиси келади. Шундай пайтларда аламини ишдан олади. Ўзига ажратилган ориқ бўз отни миниб, тоғдаги бодомзор, ёнғоқзор ёхуд наъматак майдонларини кўргани чиқиб кетади.

Гоҳо ҳафталаб тоғда қолиб кетади. Сўнг Турсунойга интиқ-интизор бўлиб, уни узок ёлғиз қолдириб кетгани учун ўзини сўкиб, хотинидан минг-минг узр сўрашга шайланиб, қайтиб келади.

Турсуной айвонга чиқади... Ичида эрини соғинган! Уни соғ-омон кўриб, боши осмонга етади. Тунлар кўрган ёмон тушларини унутади. «Ўзингга шукур!» — дейди. Аммо тилида:

— Ҳа, мунча қопкетдингиз? Биттасини топдингизми дейман? Тоғ қизлари чиройли бўлади деб эшитаман... Яшанг! Болаларингиз ҳам эсингизга келмайди-я! Қойилман... Хўп эркак чикдингиз-а, умрингиз узок бўлсин!

Икромжоннинг тарвузи қўлтиғидан тушади. Унинг ҳамма гапларини асосли деб тан олади ичида. Ва ортиқ жаврамасин учун гапни қисқа қилади:

— Узр энди... Шундай бўп қолди, Турсуной.

— Хўп яхши гапни ўрганиб олгансиз-а?

Икромжон мунислик билан бош ирғайди.

Сўнг... сўнг улар орасида яна иноклик...

Ўрмон хўжалиги ходимлари ҳам Май байрами намойишига чиқишга қарор қилишди. Икромжон ишламасдан бурун ҳам улар намойишга чиқишган, бироқ шунчаки ўзлари... гўё сафни тўлдириш, райком, ижроқўм раҳбарларига кўриниш бериш учун ёки шунчаки вақтичоғлик учун... Бу гал ўзларининг маҳсулотлари билан чиқишга келишишди. Яъни таги билан кўпориб олинган бир туп арчани кузовининг қанотлари туширилган машинага ўтказиб қўйилади. Унинг ёнида тагин наъматак ниҳоллари ва турли кўчатлар ҳам бўлади. Машина кабинаси айна ўрмон хўжалигида етишган атиргуллар билан безатилади... Бу тўғрида райкомнинг ташвиқот-тарғибот бўлими мудири ўртоқ Оқбоевга хабар берилган эди, у киши жуда маъқуллади, ҳатто табриклади.

Икромжон Турсунойга: «Бораману келаман! Кейин бирга чиқамиз», деб саҳарлаб ўрмон хўжалигига жўнади. Хўжаликнинг идораси, жумладан, боғи ҳам районнинг четида. Икромжон етиб боргунча ярим соатча вақт кетди. Қараса, машинага ортилаётган арча — тоғ арчаси! Пакқос кесиб келинган... Бир ҳисобда тоғ арчасини илдизи билан кўпориб олиш ҳам ўзи мумкин эмас, илдизи чуқур кетади ва ўзга арчалар томирига туташ бўлади. Умуман, тоғ арчаларининг деярли ҳаммасининг илдизи бир деса бўлади.

Икром лов этиб олов олди. Директорни топиб:

— Сизнинг фармойишингизми бу? — деди. — Ана, боғда қанча арча бор!.. Буни нима қиламиз намойишдан кейин? Ўтин қилиб ёқамизми? Бултур янги йилга деб боғчанинг одамлари сўроқсиз арча кесгани учун ўзингиз нима гаплар қилиб эдингиз? Ҳайф-э! Ана, ўриси арчадан олсак, қайтиб келтириб тагин ўтказиб қўярдик!..

Директор Бобокулов унга дўнг пешанаси тагидан вазмин қараб турарди.

— Хўп. Шунга шунчами! — деди. — Қорабой ака бизга яхшилик қиламан деб шу арчани кесипти.

— Хушомадга денг!

— Жуда жиззаки бўп боряпсиз, укам... Эркак одам оғир бўлади расми.

— Э, мен оғир бўлмадим.

— Хўп, шундай улуғаям кунда... а? Бечора кесган экан. Кечаси билан йўл юриб, ҳали етказиб келди... Кўйинг, иним, кейин гаплашамиз.

Икромжон, дарҳақиқат, шундай шодиёна кунда бундай қизишгани, ҳа демаса, бировларнинг дилини қора қилиши мумкинлиги, демак, жилла бўлса-да, ноҳақлигини сезиб турарди-ю, лекин ўзини

босолмасди. Тўнғиллай-тўнғиллай чикди. Кейин ёғоч қути топтириб, арчани ўтқаздирди. Киши билмайдиган қилиб, атрофига тупрок уйдирди. Бу иш тагин ўзига ёкмай, ўзини кўзбўямачи каби хис этиб, намоишга хотини билан етиб боришини айтиб, йўлга тушди. Келгунча яна вақт ўтди. Келса... дарвоза қулфлог!

«Э, бор-э!» — деб кўчага чиқиб кетди. Одам гавжум. Икромжоннинг ҳоври босилди. Кейин хотин-қизлар орасига кўз солиб, Турсунойни излай бошлади. Тополмади. Бу орада колоннага ўрмон хўжалик ходимлари ҳам довдаскаги билан келиб кўшилди. Икромжон улар сафида катта кўча бўйлаб Пойгашбоши адирига йўл олди.

Тумонат одам!.. Осмон тиниқ. Салқин. Оёқ остида бахмалдек ажрик.

Бу ердаям қайси жойда аёллар тўп бўлса, Икром-жон уларга кўз солиб юрди.

Турсуной... У ҳам шу ерда эди. Уч-тўрт марта Ик-ромжонга кўринарли жойга чикди. Бахтга қарши, Икромжон уни кўрмади. Сўнг Турсуной унга разм солиб, эрининг нукул аёлларга тикилаётганини пайқади. Беихтиёр у ўзини излаётганини билди. Билди-ю, зардаси қайнаб кетди. «Ким билади эркак зотининг кўнглини!»

Икромжон намоишдан кейин ҳориб ва тагин Турсуной билан учрашганда ундан гап эшитишни кутиб, уйига борди. Ҳақиқатан ҳам Турсуной тишини қайраб турган эди.

Олди эрини! Олди!

Икромжон:

— Бўлди. Бўлди-и-и! — деб кўчага чиқиб кетди.

Тўғри ресторанга кириб борди... Кимлар йўқ бу кунда ресторанда? Кимлар улфатга илҳақ эмас? Икромжонни ёнига таклиф этмайдиган йигит борми?

«Байрам! Май! Бугун ҳамма нарса кечирарли!.. Ўйна, кул! Шу бугун хомуш бўлма! Ғамни йиғиштир! Ўйлама ҳеч нарсани... Оламнинг ишлари қачон битиб эди-ки!..»

Ичиб ўрганмаган одам кўп ичмасин экан.

Икромжон... дарвозага суянганини ва «ёмон бўлди!» деганини билади. Сўнг қандайдир саёқ итни силади чоғи. Сўнг кўзига айвон шифтида осилиб турган лампочка кўринди... Эсида... Турсуной нималардир деди...

Бошқа ҳеч нарсани эслолмайди! Ўб-бў, ёмон бўлди-ку! Кимларни сўқди? Кимни хафа қилди? Турсунойни яна... Вой-вой!.. Айб ўзида! Кеча нега ҳовлидан чиқиб кетди? Нега Турсунойга ўтган гап-сўзларни ётиғи билан тушунтирмади-я? Бўларди-ку! Иўқ, ўрмон хўжалигида... директорнинг кабинетида телефон бор эди-ку, уйига телефон қилса, олам гулистон эди.

Улуғ айём кунда-я!..

Икромжон қоп-қоронғи камерада туриб ўтириб, шу тарзда ўйлар, бир ёқдан боши зирқираб оғрир, ўю бош оғриққа чидолмай, ўзини осиб қўйиш даражасида эди.

Шунда қаттиқ чанқганини сизди. Сув! Сув қани? Нега сув йўқ? Э! Икромжон мелисахонада-ку? Қамокда-ку?! Ким уни олиб келди? Қаюмми?

«Э, Икром, одам бўлмадинг-бўлмадинг-да!.. Сенга иш ҳам ҳайф, хотин ҳам!

Болаларинг... Ана, болам бор демайсан! Қайси куни Турсуной рост айтди: «Болангиз ҳам эсингизга келмайди!» деб... Сен ота номига иснод келтирасан!»

Икромжон туриб, пайпаслаб эшикни топди. Шунда баданига совуқ, зах ўтиб кетганини сизди. Энди бирдан тиши тақиллаб, эшикни қоқа бошлади.

Бирпасдан кейин нақ эшик ортида диван ғижирлади. Биров томоқ қирди. Сўнг эшикка калит солинди. Эшик очилди.

Қаюм! Кўзлари шишиб турибди. Уям ухлаган экан.

— Э, Икром бўлмай кет! — деди участкавой тўнғиллаб. — Сувсадингми?

— Ҳа. Чиксам майлими?

— Чик. — Қаюм камерага кўз солиб, изига қайтди. — Ерда ётибсан. Сенга кўрпача солиб берган эдим... Э, куриб кет! Сигса ичгин-да!.. Ўзинг туппа-тузук йигитсан!.. Э! Ҳамрохинг қарға бўлса, еганинг ахлат бўлади...

— Ўзим ичдим, — деди Икромжон.

Хонанинг ярмиси то эшиккача ёғоч тўсиқ билан тўсилган, унинг ортида, стодда лампа ёниб турар эди. Ўша ёққа ўтган Қаюм алюмин кружкада сув келтириб тутди. Икромжон ютоқиб ича бошлади. Сув



муздек! Лекин ичган сари ичгинг келар эди. Ниҳоят, тагин сувсаб қолса ичадигандек кружкада қолган сувни тўкмай ва уни Қаюмга қайтармай, йўлакдаги диванни кўрсатди.

— Ўтирсам...

— Ўтир, ўтир.

Икромжоннинг ҳамон боши оғриб турар, юраги-да ола-тўфон, лекин вужудида ғалати бир ғайритабий шижоат пайдо бўлган эди. Бу ўша... қаёққадир бош олиб чиқиб кетишга ундовчи туйғунинг янгитдан жумбиши эдики, бунда мазкур дамдаги ҳолати, пушмони, уяти ва ўзига нисбатан ғазаб-нафрати ҳам бор эди.

— Кеча нима қилиб қўйдим? Қаюм ака, айтинг!.. Ножўя иш қилган бўлсам, жавоб бераман... Худо ҳақки, тайёрман! — Шунда дераза тоқчасида турган телефон жириглади. Қаюм телефонни олди. Икромжон тўнғиллаб жимиди. — Очиғини айтсангиз...

Қаюм ким биландир узоқ, асабий гаплашди. Сўнг қоматини ростлаб гимнастёрка қўйлаги тугмаларини ўтказди-да, Икромжонга бир муддат энсаси қотиб тикилди.

Икромжон... уялди! Ер ёрилсаки, кириб кетса! «Э, бўлди, кўп қарама, Қаюм! Ундан кўра белингдаги қайишингни ечиб, ур!..»

— Яна шундай бўлиб қўлимга тушсанг, ёки хотинингни шижоат қилганини эшитсам, олти ой бердирмагандаям, ўн беш кун супуртираман!.. Тур! Жўна! Ҳужжатларинг уйингда! Бор, кўзимга кўринма... Секин чиқиб кет, биров билмасин. Э, сени қара-ю... Рангингни кўр, қусинг келади.

Икромжон каловланиб ва у ер-бу ерини қоқишга шайланиб, эшик оғзига борди. Ташқарига мўралаб қаради. Сўнг Қаюмга бокди.

— Раҳмат, Қаюм ака, — деди. — Лекин нима қилганимни... а?

— Нима қилганингни хотинингдан сўра! — Қаюм чимирилиб, трубкани кўтарди. Номер терар экан, тўнғиллади: — Шундай хотинни хафа қилиб бўладими?.. Сени ўлгудек яхши кўрар экан. Ўрнида бошқа хотин бўлса, кўрардинг кунингни... Бор, кетавер энди! — у аппарат ричагини босди. — Бошоғрик қиламан деб юрма... Пиёнисталикнинг боши — бош оғрик қилиш!

— Раҳмат сизга.

Икромжон кўчага чикди. Жимжит. Ҳали қушлар ҳам уйғонмаган. Йўл бўйидаги дарахтларнинг сербуток шохлари орасидан лампочкалар хира нур сочади.

Икромжоннинг қадам товуши олисларга таралиб, кимларнидир безовта қилаётгандек бўлади.

Бир пайт у кўчанинг қоқ ўртасида туриб қолди. Хўнграб йиғлаб юборгиси келди.

«Нега бундай бўляпти ўзи? Сен чиндан ҳам ёмонмисан, Икром? Ўзингни виждонли, ҳалол йигит деб биласан. Ишингда нуқсон йўқ. Хўп, кейинги пайтда сал асабий бўпсан. Нима қипти шунга?.. Иш-хизматчилик. Бўлади-да.

Турсуной... «Сени ўлгудек яхши кўрар экан». Наҳот шу гап рост бўлса? Нега энди «наҳот»? У мени севмаса тегармиди? Бошқа зўр йигитлар қуриб кетганмиди унга?.. Севади! Бунга шубҳа йўқ... Лекин, нега унақа?»

«Қанақа?» Икромжон бу саволга жавоб беролмади-ю: «Айб ўзимда... Фақат менда! Қаюм ака рост гапни айтди», — деди. Сўнг бутун-бутун айблари... учун хотинидан ер ўпиб узр сўрашга қасд қилиб, илдамлай кетди.

Икромжон ўзларининг кўчасига кирганда яна юраги гупиллаб ура бошлади. Лекин баттар жадаллади. Ҳовлисида чироқ бормикин? Йўқ, ўчириб ётишган бўлса керак... Дарвозани тақиллатадимми? Қўшнилар эшитади-ку... Қандай шармандалик! Қамоқдан чиқиб келяпти-я? Хайрият, Қаюм мактабдоши...

«Э, ҳовлида чироқ ёниқ-ку? Айвон чироғи ёниқ!»

— Раҳмат сенга, Турсуной!

— Кириб уйга! Ётинг, — деди айвонда қаққайиб турган Турсуной. — Сиз билан эртага гаплашаман!

— Мени авф этолсанг...

Турсуной чапдаги эшикдан ётоққа кириб кетди. Икромжон шу ерда ечинмоқчи эди, Турсунойни тагин безовта қилмаслик учун аста айвон чироғини ўчирди. Сўнг эшикдан кирган ерда уст-бошини ечиб, туфли-сини оёғига илди-да, бир-бир юриб, супадан тушди. Ўтинхона биқинидаги водопровод крани ёнига борди.

Шунда боғ адоғида эшак пишқирди, тепинди. Арқони олмага ўралиб қолган кўзи бўғиқ маъради.

Икромжон шоша-пиша водопроводни очиб ювинар экан, назарида, моллар ҳам уни ёмон кўриб қолгандек, ундан ўпкагина қилаётгандек бўлди. Ич-ичидан эзилиб: «Энди арақни оғзимга олсам ўлай!» — дея водопроводни бекитди. Совукда дийдираб айвонга қайтди. Дордан сочиқни олиб, наридан-бери артинди.

Меҳмонхона деразасига қалин парда тутилган, шунинг учун ҳамон тонг отмагандек туюлдими, Икромжон эртасига кун ёйилиб кетганда уйғонди. Кейин, кечаги воқеаларни эсида қолгани бўйича эслаб ва ҳали катта жанжал олдинда эканини ўйлаб, юзини яна ёстикқа босди: ҳеч кимни кўрмаса, шу бўйи нимадир бўлса!

«Оҳ! Қанийди кечаги кун йўқ бўлса, ҳа, йўқ — йўқ бўлса! Кечаги воқеалар ҳам йўқ бўлса-да... Бўлди. Тур, Икром! Қилғилиқни қилдингми, буёғига ҳам туриб бер энди!»

Икромжон кийиниб, ташқарига чиқди. «Оҳ! Баҳор!.. Мунча чиройли бу баҳор! Олмалар қийғос гуллаб қолган! Асаларилар! Икромбой, шунча кундан бери қаерда эдинг? Оламнинг гўзаллиги ўз ҳовлингда-ку? Йўқ, анави уйчада... Турсунда! Ўша... ўша туфайли дунё кўзингга гўзал кўринган! У бор — гўзаллик бор, баҳор бор! Сен бахтли йигитсан!»

— Ҳой, кўп серраймай, буёққа кириб! Икромжон бирдан бўшашиб кетди. «Бошланди!» — деб ўйлади ва бутун вужудига титроқ кирди... Ҳа, у қачондир, нималарнидир уриб-янчиши керак!

Икромжон айвон четидаги чойгумни энгаштириб, бет-кўлини ювган бўлди-да, ичкарига кирди. Дастурхон ёзик. Чойнак, пиёла. Нон, оққанд, ёғ... Хона илиқкина. Бунда тунока печь бор. Турсуной бугун ҳам ёқибди.

Икромжон тўрга ўтиб, печга яқин кўрпачага чўк тушди. Олдидаги пиёлани олиб, чойидан бир хўплади.

— Қулоғим сенда, — деди. — Гапир!

Турсуной жимиб, дастурхонга кўз тикди... Сўнг бирдан хўнграб йиғлаб юборди. Икромжон қотиб қолди. Ўрмалаб унинг ёнига борди. Елкасини иккилашиб силади.

— Турсуной... Жоним, менга қара... бўлди энди! Қасам ичаман! Бошқа бўлмайди.

Кеча Икромжон қай аҳволда келганини ўзи билмайди. Лекин Турсуной билди... Шуниси қизиқки, кеча чиндан ҳам унинг жаҳли чиқди. Икромжонга ачинмади ҳам. Фақат Қаюм битта шериги билан Икромжонни олиб кетаётганида: «Жон ака, биров билмасин... Уятга ўламан! Ўзига келса насихат қилиб жўнатиб!» — деб қолди, холос... Лекин, ҳозир йиғлаб юборди.

Қизиқ, Икромжон уни силаб-сийпагани, тотли

сўзлар айтгани сари баттар йиғлагиси келар, ўзини тўхтатолмас эди.

— Турсуной?..

— Биз ажрашамиз... Мен бу турмушга тоқат қилолмайман! — Турсуной ирғиб туриб кетди. — Афтингизни кўрмайин дейман! Ҳа-ҳа. Рост... Мен сизни ҳеч қачон севмаганман... Сизга раҳмим келиб текканман. Сиз!.. Мени оёқости қиялмасиз энди... Хотинли бўлдингиз-да! Болали, уй-жойли бўлдингиз-да, а?

Икромжон қарахт бўлиб ўтирар, унинг юраги ҳам тўхтаб қолгандек эди.

— Рост билан-а? — деди секин.

— Рост! Рост! — Турсуной шундай деб бурчакка, сандиқ қошига бордию дафъатан хушёр тортиб, унинг нима қилишини кутди. Сўнг бирдан кўрқиб кетди: «Кетиб қолса-я!.. Ўзимни ўлдираман! Мен бу икки эргашма билан қаёққа бораман? Отамникигами?.. Йўқ, йўқ... Ахир мен бу йигит ўлгурни яхши кўраман-ку? Нега шуни билмайди? Нукул мени хафа қилади... Менга ўчакишгани-ўчакишган... Миқ этмайди! Ичимдан топ!.. Ичишни ўрганди... Ичганиям майли. Кеча кўзимнинг олдида кетиб қолди-я. Авзойи бузуқ унинг!.. Ё биттасини топганими? Йўғ-э, ўлдими? Менга қилиқ кўрсатяпти... Кўрсатиб бўлсан! Одамнинг топибсан-ку!..»

Икромжон ҳамон қарахт эди. «Ҳа-а. Гап буёқда экан... Рост, менга шафқат қилиб теккан бўлиши ҳам мумкин... Мумкин! — деб ўйлади. — Ўзи айтди-ку?.. Бунақа гап тилидан биринчи чиқиши... Э, галварс Икром!»

У ўрнидан турди. Нима қилишини билмас, лекин туриши керак эди. Буни кўриб, Турсуной югуриб эшик олдида борди. Эшиқни тўсиб олди.

— Қаёққа?

— Қоч йўлдан.

— А? Ҳали менга дўқ қиладиган бўлдингми? Ҳой, кимсан ўзинг? Сиздан сўраяпман... Дадаси, нимага ўзгариб қолдингиз-а? Нима бўлди сизга? Бирон киши айтяптими, а? Ростини айтинг... Майли, ундай бўлса, мен ўзим уйни бўшатиб чиқиб кетаман...

— Қоч деяпман! — Икромжон икки қўллаб бошини ушлади. — Худо хайрингни берсин, эзма мени!

— Мен-а?

— Сен...

— Вой тавба! Ҳали бундай тухматингиз ҳам борми-ди? Астағфирулло... Вой, қудратингдан!.. Мен айбдор эмишман! Мен?? — Турсунонинг юраги тагида сирли бир овоз: «Бас қил» Бўлди энди. Ўзингни бос!» деб турса-да, баттар хуруж қилди: ҳали Турсуной айбдор бўлиб қолдими? Ана! Тухмат балонгдан сақла худойим! — Тўхта! — бақириб юборди Турсуной. — Кеча сени... бўшатиб юборинг, деб Абдиқажом акадан илтимос қилганим учун бўшатди! Шунинг учун келдинг бир маҳалда. Йўқ! Мен энди тоқат қилолмайман!.. — Турсуной эшикни ланг очиб чиқди. Яна ортига бурилди. — Ҳозир дод солайми? А? Тухмат қилиш қандай бўлишини кўрсатиб қўяйми? А?.. Ҳой, кеча нима иш қилганингиз ёдингиздами?

Икромжоннинг фикри тиниклашиб, дафъатан унга самимий назар билан боқди.

— Йўқ, балки айтиб берарсан?

— Айтиб бераман... Мени урдинг! Ҳа... Гувоҳим бор! Гувоҳим — болаларинг!.. Бошимга муштладинг. Тепдинг!.. Онангни деб сўқдинг, тилинг кесилсин! — Турсуной турган ерида чайқалиб кетди. — Войдод, қаерга борай? Ким эшитади оҳимни!.. Дунё бедарвоза бўлиб қолди! Войдод!..

Ранги қум ўчиб, лаблари пирпираб қолган Икромжон бир қадам босиб, остонада тиз чўқди.

— Авф эт! — деди ва кўзидан тирқираб ёш оқиб кетди. — Авф этгин, Турсуной... Болаларимиз ҳақи, мени кечир! Кечирмасанг, қамат мени!

— Керак бўлса, қаматаман ҳам!

— Рост... Шундай қил! Ўзим ҳам тўйиб кетдим... Узр, мен одам бўлолмайман чоғи...

— Ҳали ўзингизни одам деб... Астағфирулло... Туринг ўрнингиздан! Эркакка ўхшанг мундай!.. Ҳе, мижгов бўлмай кетинг!

Икромжон ўрнидан ирғиб турди.

— Нима қилай? — деди. — Буюр!

Турсуной бурнини тортиб, кўзларини юмди. Сўнг эрига, «ҳозир келаман», дегандай қаттиқ қараб олиб, меҳмонхонага кириб кетди. Нимёруғ хонага киргач, тагин йиғлагиси келди. Энди чиндан йиғлашни истар эди.

Ахир, Турсуной унга, «урдинг, тепдинг!» деб мутлақо ёлғон гапирди. Икромжон бўлса тиз чўкиб, узр сўради... «Қизиқ! Тиз чўқтириш мумкин экан-а? Боя нима деяётган эди? Йўлимни тўсма! А-а!.. Шундай бўлади... Хоҳласам, маймун қилиб ўйнатаман сизни... Лекин бечора қийналди чиндан ҳам... Буюр, деб турибди... «Сенга раҳмим келиб тегиб эдим» деган гапимни ҳам эсидан чиқариб қўйди! Кўрқиб кетди шекилли!».

Шунақа! Эркакни жиловлаб оламан десанг, кўрқитиб ол экан! Энди Турсуной нима қилишини яхши билади!

Лекин... Икромжон кўрқмасаям бўлмайди... Ахир, Турсуной яхши билади-ку, Икромжон ўз ишини қанчалик севади!.. Тилидан ўрмон, табиат тушмайди! Ундан ҳайдалган куни чўлда қолади. Ахир, Турсуной даъво қилса, ҳайдалиб кетишим ҳеч гапмас!..

Э худо! Шунча йил!..

— Гапиринг. Талқон ютдингизми?

Икромжон ўзида бор куч-қудратни ишга сола олди. Ўзини боса олди. Ҳа, бу тарзда — аросат бир аҳволда кетиб қолиш — номардлик! Турсуной илгариям аччиқ устида телба-тескари гапларни айтиб юбораверар эди!

— Турсуной, бир гапни сўрайман... Мен сўрамасимдан буруноқ ўзингиз жавоб бериб қўйдингиз... Лекин яна сўрайман... Илтимос, ўйлаб жавоб беринг!

Турсуной юраги пўкиллаб олға жилди.

— Хўш, — деди. — Қанақа савол экан?

«Мени заррача писанд қилмайди» дилидан ўтказди Икромжон ва ўша саволини беришга яна журъат топди:

— Мени чиндан ҳам севмайсизми?

Турсуной унга анкайиб караб турди-да, қах-қах отиб кулиб юборди. Сўнг бурилиб, тиззаларига шапатилади. Икромжоннинг оғзи бир зум очилиб қолди. Кейин аста бурилиб, зинадан тушди. Бир, икки, уч, тўрт... Бешинчи қадамда ўтинхонага етди. Ҳозир орқасидан чопиб келади! Ҳозир... Балки Турсунойнинг ўзи энди тиз чўкади?.. Икромжон ажаб бир титроқ кайфиятда шуни истаб, олтинчи қадамни босди. Йўқ, йи-қилиш нима! Шунчаки чақирсин!

— Йўл бўлсин? Икромжон шарт қайрилди.

— Қаёққа?

— Мен савол берган эдим, — деди Икромжон, жавобингиз ўшами?

Турсуной... Турсуной... «Жавобингиз ўшами?» Икромжон бу гапни нима учун айтди? Айтмаса бўларди...

Ахир, у аста жилар экан, Турсунойнинг ўзи чопиб ортидан бормоқчи эди-ку?

— Сизга ёқиб тушдимми ўша жавобим?

«Энди бас! Бачканалик етар!»

Икромжон тезгина бурилиб, дарвозага етди. Яна эшакнинг пишқиргани, кўзининг маъраганини эшитгандек бўлди. Назарида, уй-жой, олмалари, деворлару йўнғичкапояси ҳам унга аллақандай хайрлашув назари билан қараётгандек туюлди.

— Ҳой!

Икромжон яна ҳарчанд қарамоқчи бўлмасин, қарай олмади.

Турсуной туриб қолди айвонда... У қалт-қалт титрар: «Кетдимми? Бутунлай кетдимми? — деб ўйлар эди. — Э худо! Энди нима қиламан? Эри ташлаб кетипти деган гапни қандай кўтариб юраман... Мени ташлаб кетади? Икромжон-а? Хомтама бўлма! Турсуной бурнингни ерга ишқайди. Ташлаб кетар эмиш! — Турсунойнинг алами келиб, яна кўзига ёш олди. — Нималар бўляпти ўзи?.. Шошма! Ҳали кўрқибгина турган эди... «Буюринг!» деб турган эди... Нега бирдан?.. Йўқ, у менга ўзини кўрсатмоқчи! Кўрамиз... Ҳали шундай ялинтирайки! Қаршимда «буюринг!» деб тургин!.. Лекин ўша гапни чакки айтдим... Қайдан калламга келди ўша гап?.. Раҳм қилиб эмиш! Тавба! Ҳайронман... Чакки бўлди... Ҳечқиси йўқ!»

Икромжон катта кўча томон кетиб борар экан, юраги бўм-бўш ва лоқайд, шу кетишда тагин ресторангами, сомсахона ёнидаги буфетгами боришини ҳис қилди-ю: «Чиндан пиёниста бўламан!» — деб ўйлади. Хўш, қаёққа бориш керак?

Токқа, токқа-да!.. Ўрмонга!

У кўчага чиққач, бурилиб, ўрмон хўжалигига йўл олди. Сомсахона ёнидан шошиб ўтиб кетди. Унда одам гавжум!

Байрам давом этмоқда!.. Май!.. Ҳамма ясан-тусан-да! Ҳамма шоду хуррам!.. Тавба! Ҳаёт қизик... Айтмоқчи, Икромжон бундай гарангсиб қадам босмаслиги керак... Абдуқаюм кўрса, «яна ичибди» деб ўйлайди... Одамлар ҳам эътибор қилади. Биронтаси тўхтатиб: «Нима бўлди?» — деса, нима жавоб қилади?

Оиласидан нолиб, бировларнинг ҳам кайфиятини бузадими? Кераги йўқ! Шошма! Хўш, токқа ҳам чиқиб кетди. Кейин, бари бир қайтади-ку районга?

Шунда Икромжон баъзи танишларнинг ўзига караб ўтаётганига диққат қилди-ю, шарт четга чиқди. Тоғ томонга кетгувчи тошлоқ йўлга тушди. Бу йўлда ҳам одам кўп... «Мунча кўп! Кеча байрам эди! Бугун яна кўчага тошиб чиқишибди... Бекорчи бўлгандан кейин шу-да... Йўқ. Ахир, нима учун уйда ўтиришлари керак? Икромжон, ноҳақсан! Қўй, ким нимани истаса, шуни қилаверсин!.. Лекин сен четрокда юр!»

Икромжон йўлнинг сўл ёғидаги энди асфальт тўшалган хиёбонга чиқди-ю, бу хиёбон тугаган жойдан ажриқли сўқмоқ бошланиши, сўқмоқ тўғри Яккатол чашмаси бўйига боришини эслади... Э, ўша Яккатол тағларида болалар билан копток ўйнардир бир вақтлар!

Яккатол — қари тол. Жарлик бўйида. Танаси ковак бўлиб кетган. Жарликнинг буёғида ҳаво станциясига қарашли оппоқ иморат бор, бир томони совхознинг олмазори.

Икромжон сўқмоқ билан юриб, жарга кирди. Соҳиллари паст, емирилиб кетган. Бетларини қариқиз ўтлари босган. Оёқ ости нам. Лекин Икромжон хурсанд!

Бу ерда ҳеч ким йўқ!..

Икромжон сўқмоқ билан жарликнинг ҳаво станцияси томондаги текис майдонга кўтарилди-ю, бир энтикди... Кейин оёқ-қўли бўшашиб, бутун вужудидан мадори кетиб, туриб қолди. Не кўз билан кўрсинки, майдонга йўнғичқа сепилган экан, йўнғичқазор нақ тиззага уради. Шудринги ҳам кўтарилиб кетган бўлса керак... Чучмомаси-чи? Боғпиёзи-чи? Икром гангиб паришонхол кўзлари билан йўнғичқазорга тикилар, оёғи ҳам ўзига бўйсунмай, ўтириб қоладигандек бўларди... У аста чўнқайди... Бир туп йўнғичқани олиб тикилди. Ҳали гулламаган. Ёш экан. Шундоқ бўлса-да, уни ҳидлади. Оғир, соф, тоза бир ҳидни туйди... Йигитнинг тагин йиғлагиси келар, лекин кўзидан ёш чиқмай, фақат қисқа-қисқа энтикар эди.

У бирдан ўзини ерга отди. Анча йўнғичқани босиб тушди. Кулочини кериб, юзини ҳўл тупроққа босди.

«Оҳ! Қандай яхши!.. Алвидо энди, йўнғичқазор!.. Йўқ-йўқ, мен ўлмайман. Лекин энди сен мен учун йўқсан... Турсуной йўқ — сен ҳам йўқ!»

Икромжон анча вақт шу алфозда ётди... Кейин: «Бу жиннилик. Аҳмоқлик, — деб туриб ўтирди. — Эр-хотин ўртасида гап қочади-да... Шунда бир-бирининг оғзидан нима гаплар чиқиб кетмайди! Нахотки Турсуной билан шунча йил яшаб!.. Хўш, уйдан чиқиб кетганим билан нима топаман?.. Бекор гап! Ҳечқурса болаларим ҳурмати — яшашим керак. Майли, Турсуной севмасин мени... Начора! Ҳаётда алданган эркак ё аёл йўқми? Мен ҳам алданган эканман... Бахтим шу экан... Қизик! Ўша йўнғичқазор қаерда? Билмайман... Турсунойни қачон севиб эдим? Билмайман... У-чи?.. У ёлғон-чи... Майли! Номаълум нарсалар йўқ бўлди. Маълуми шу: бизнинг оиламиз бор. Яшамоқ керак! Ишим, севган ишим бор: ишламоқ керак...»

Икромжон уйга қайтди. Тавба! Нахот кетган бўлса Турсуной? Эшик яна кулфлог!

Шу пайт муюлишда мотоциклнинг овози эшитилди. Икромжон бурилиб қараб, ўтирғичда Қаюм участкавойни кўрди. Жилмайди. У шу томонга келмоқда эди.

— Ассалом алайкум.

Қаюм саломига алик олмай мотоциклни чийиллатиб, шу ердан орқага буриб олди.

— Чик! Ўтир! — деди. Икромжон яна жилмайди.

— Тинчликми?

— Тинчлик.

Икромжон мотоцикл кажавасига ўтириб олди. Қаюмга яна бир жилмайди-ю, аллақандай бўлиб кетди: «Нима гап? Тагин Турсуной... Йўғ-э... Ахир... Э, Ик-ром! Икром! Боласан!.. У сени кутқарган эди-ку! У қаматиши мумкин яна!.. Галварс!» Икромжон шундай ўйлаган эса-да, бари бир ишонмади ўз ўйларига. Аммо нима учун Қаюм уни олиб кетяпти? Уни излаб юргани аниқ! Кўргач, мотоциклни буриб олди. Иккиланмай: «Чик! Ўтир!» — деди.

Катта кўча. Қаюм мотоциклни тез ҳайдаб борар экан, Икромжон энди ваҳимага туша бошлади: «Яна ўша камерами?.. Қоронғи хона! Қаюм кечирмайман деб эди... Турсунойнинг кадрига етмаяпсан деб эди. Лекин у сени ўлгудек яхши кўради» деганди ҳам... Кулгили гап! Бўпти... Пешанада борини кўраманда... Умуман, мен ёмон одам бўлсам кераг-у, буни ўзим билмасам керак... Лекин Турсуной ҳам мени алдаб...»

Икромжон бирдан ўйларига барҳам берди: «Ўйдан фойда йўқ... Рост... Мелисахонага боряпмиз! Ана, ана... Энди тамом! — яна ўйлай бошлади Икромжон. — Ишхонагаям хат ёзишди...»

Мотоцикл дарахтлар тагига бурилиб, хиёбонга кирди. Тўхтади. Рўпарада катта, қизил, темир дарвоза... ундан чап томонда навбатчилар хонаси бор... Унда телефон, диван... Тўрида эшик. Эшик орқасида...

— Кир, кир!

Икромжон бир қадам босиб, диваннинг нари четида бошини эгиб ўтирган Турсунойни кўрди. Сўнг диваннинг бу четида омонатгина ўтириб, ҳайратланган кўзлари билан тўсиқ ортига, унда иккита стулда қоматларини тик тутиб ўтиришган таниш милиционерларга қаради.

Қаюм шахд билан стол ёнига ўтиб, унда очик ётган қоғозга ўткир тикилди. Сўнг Икромжонга ўқрайди-да, шарт тортмасини тортиб, икки варақ оқ қоғоз олди. Столга қўйиб, устига тақ этказиб авторучкани қўйди.

— Кел, — деди Икромжонга. — Кеча нима воқеа юз берган бўлса, ёз! Эсимда йўқ деб тентаклик қилма!.. Ҳар қандай маст одам ҳам у-бу нарсани эслайди!

Икромжон ўрнидан турди.

— Лекин менинг эсимда қолгани сизга ҳеч нарсани англамайди, Қаюм ака.

— Бари бир!

— Рост айтяпман!

— Бўлмасам, Турсуной нимани ёзиб берган бўлса, шунга қўшилсанми?

— Албатта! — деди Икромжон. — Бу киши биладилар... Ҳим, бу киши нимани ёзган бўлсалар, шу гап тўғри... Чунки шундай бўп қолган экан...

Қаюм столдаги қоғозни олиб тикилди. Бир оз мингиллаб, ўқиб бошлади:

— ... Хўш, «Бошимга урди... Ҳим, оёғи билан тепди... Отам-онамни ҳақорат қилди... Безори! Ичиб келади... Ҳалол ишлашига ишонмайман...» — Қаюм Икромжонга қаради. — Тўғрими? Мана, ўқиб кўришинг мумкин! — У қоғозни узатди. — Тўғри бўлса, тўғри деб имзо чек!

Икромжон қоғозни олди. Хотинининг хатини таниди. Юраги аллақандай бўлиб тўлганиб кетди... «Энди нима бўлади?» — деб ўйлади ва ўзини даҳшат қўйнида ҳис қилди.

Сўнг Турсунойга қарагиси, ундан ниманидир илтижо қилгиси келди. Шунга баробар Яккатол яқинида, йўнғичқазорда ўйлаган қарорини айтиш фикри туғилди.

Икромжон, қара! Қара унга!.. Турсуной шунга илҳақ эди! Ҳа-ха! У эрининг «тумшуғини ерга ишқамоқчи» бўлиб келди. Жаҳл ва кўзёши билан арзнома ёзди. Бироқ энди унинг ўзига қарашини... кўзларини кўришни истар эди!..

— Бўлдими? Ручканг борми?

— Бор-бор! — «Имзо чексам, бари айбларимни бўйнимга олган бўламан, — ўйлади Икромжон ичида. — Эрим қитмир эмас экан дейди кейин... Имзо чекмасам, юзимга тупуради!.. Э, қараб турибди менга! Тезроқ қўл қўйсанг-чи!» Икромжон киссаларини тимирскилаб, ручка тополмади. Қаюмга синиқ жилмайиб, ручкасига ишора қилди. Ручкани олиб: «Шунда ёзилган сўзлар тўғри! Айбимга икрорман», деб ёзди-да, катта қилиб имзо чекди. — Марҳамат!

Қаюм олиб, тикилди. Сўнг тортмасини шарт очиб солиб қўйди-да:

— Турсуной синглим, сизга жавоб! Сизга раҳмат, — деди. — Эрингиз қолади!

Турсуной ўрнидан турди. Жуда вақти хуш кишидек рўмолини тузатди. Аста йўталиб олди. Сўнг:

— Судга келаманми энди? — деди.

-Ҳа.

Турсунойнинг лаби пирпиради.

— Қачон бўлар экан?

— Бўлади-бўлади.

— Раҳмат, акажон... Шу одамни бир жазосини беринглар! Ҳукуматимизнинг қонунларидан айланай! Раҳмат сизларга... — Турсуной эшикка етди.

«Вой, нималар бўлади? Буни кесиб юборадими? — ўйлади-ю, ияклари титради. Лабини қимтиди. — Ахир... Нима учун? Тўғри, бунинг айби бор... Аммо мендан узр сўради-ку! Йўқ, — яна қайсарлиги тутди. — Уйдан чиқиб кетди бу! Шу бўйи уйга қайтиб келмас эди... Энди қўлимга тушди!»

— Раҳмат, акалар, — деди Турсуной ва қўққисдан Икромжонга қараб бақириб юборди. — Гунг бўп қолдингизми? Нимага гапирмайсиз? Чиқиб, қаергача бордингиз?! Ҳе сизни!.. Кўряпсизларми бу одамнинг кесақдай бўлиб ўтиришини! Шунақа-да! Номард... Бевафо! Бир адабини есин!..

«Бевафо!» — Икромжоннинг миясига нина санчилгандек бўлиб кетди. — «Бевафо» дедими? Мен-а!.. Вой-вой! Турсуной нақадар ҳақ! Ўша кетганимда

ҳақиқатан ҳам бевафо бўлардим. Рост... Лекин мен бошқа қарорга келиб уйга қайтган эдим-ку?»

— Кечирасиз, Турсуной, — Икромжон тилга кирди. — Ҳа-ха... Қарийб бевафолик қилган эдим... Лекин ҳозир фикрим ўзгарди...

— Ҳозирми?

— Йўқ, ҳозир эмас... Яккатолда... Ўйладим... Сиз мени севмасангиз ҳам бари бир яшашимиз керак... Мен шу фикрга келдим. Рози бўлсангиз, Ҳим...

— Рози бўлсангиз?!

— Ҳа-да! — Икромжон туриб кетди. — Хўп денг, Турсуной... Ўртоқ мелисалар, бизни кечиринглар... Бу оилавий гап...

— Гапир, гапир, — деди Қаюм. — Сизларнинг гап-сўзларингиз оиладан ташқарига чиқди... Энди у оилавий гап бўлмай қолди. Яна гапинг борми?

Турсуной унинг яна гапиришини, илтижо қилишини, қандайдир ваъдалар беришини кутарди... «Гапир, Икром! Бўл тезроқ!» Икромжон Турсунойга қаради-ю, уни қайтадан танигандек бўлди: «Ўша Турсуной бу! Менга шафқат юзасидан теккан...»

Икромжон бир дақиқага бугун дарвозадан чиқиб кетаётгандаги ҳолатига тушди.

«Бас энди! — дер эди ичидан бир овоз Турсунойга. — Бўлди қил! Шикоят хатингни ол! Йиртиб ташла!.. Ахир, бу Икромжонинг-ку? Тагин иш чаппасига кетиб қолмасин... Йўқ, нега чаппасига кетади? — деди Турсуной хушёр тортиб кетиб. — Агар мелисалар ёмонликка оладиган бўлса, аччикдан ёзиб эдим, дейман... Икромжон ҳеч нарсани билмай — ман нима десам, шу тўғри, деб туради... Кутқариб олиб кетаман! Шу билан бир умр ўзимники бўлиб қолади...»

— Қўйинг, Қаюм ака! — деб юборди Турсуной. — Бу одамнинг шу гаплариям ёлғон.

Икромжон шу тобда ҳеч нарсани ўйлаётгани йўқ эди. Лекин ўрnidан сапчиб турди.

— Хайр бўлмасам, — деди Турсунойга. — Лекин билиб қўйинг, мен ҳаммавақт сизга рост гапириб келганман!.. Баъзи гапларни гапиролмай қолган бўлсам, ким билади, сабаби бордир...

Турсуной яна туриб қолди.

— Кеча урганларингиз, сўкканларингиз-чи? Нега эсимда йўқ дейсиз? — Турсуной эрига баттар тикилди. Яна лаблари титради. — А, ёлғон гап-ряпсиз-ку? — «Э тавба, нималар деяпман? — кўнглидан ўтди Турсунойнинг. — Тухмат-ку бу!.. — Қаердан миямга сингиб қолди бу гап?.. Ҳали бу гапни ёлғонга чиқаришим керак-ку?» — Хўш?.. Ана, шунақасиз! — Бу гап ҳам оғзидан чиқиб кетди. — Тилингиз йўқ гапиргани!

Икромжон ҳаво етишмаётгандек энтикиб нафас олди. Қўллари қалтираб:

— Нега тилим йўқ? — деди. — Урдимми — урдим!.. Сўкдимми — сўкдим! Ана, хатгаям имзо чекдим-ку?

Турсуной қандайдир завқланиб:

— Ана энди ўзингизга келдингиз, — деди.

— Вой!.. — Икромжон ўзини идора қилолмай қолди. — Абдуқаюмака!.. Жон Турсуной! Урдим! Сўкдим! — бирдан кўз олди туманлашиб қичкириб юборди: — Урдим! Сўкдим! Тепдим!.. Хотиржам бўлинг! Суддаям шу гапни айтаман. Тил тортмай ўлайки — айтаман!

Икромжон диванга ўтириб қолди. Турсунойнинг завқи зим-ғойиб бўлди. — «Нима деди бу? Суддаям айтади?.. Қанақасига? Бекор гап! Жинни бўп қолди бу... ўл, Турсуной! Нималар қилиб қўйдинг?.. Ол хатни, йирт, улоқтир! Яшайман деди-ку? Яшайди... Бу ёлғон гапирмайди! Мени севмайсиз эмиш... Севаман! Сенсиз менга ҳаёт ҳаром... Бир кун ҳам яшолмайман сенсиз!.. Отингдан ўргилай! Менинг бутун ҳаётим сенсан-ку!»

Турсуной Қаюмга қўлини чўзди.

— Хатни беринг. Қаюм унга ўкрайди.

— Нега?

— Беринг деяпман!

— Берилмайди.

— Унда ёзилган бари гап ёлғон!

Икромжон Турсунойга ялт этиб қаради ва худди даҳшатли бир нарсага кўзи тушгандек тез сурилиб, диваннинг у четига бориб ўтирди.

— Икром, хатдаги гаплар ёлғонми? — сўради Қаюм.

— Қанақасига! Ҳаммаси рост!

— Ўйлаб гапир!

— Рост-рост!

Турсуной Икромжонга бурилди.

— Икром ака!

Икром камера эшигига қаради.

— Икром ака деяпман!

— Рост!

Қаюм ўрnidан турди.

—Турсуной, бу ерда бақириш мумкин эмас... Боринг! Уйингизга боринг! Вақти келганда, чакирамиз!..

— Келмайман!.. Эй, йўқ, келаман... Йўқ, менга қаранг, бу хат, ахир?..

— Сизга жавоб!

Турсуной ташқарига чикди. Телбаланиб, дераза пастидаги скамейкага ўтирмоқчи эди, ортидан чиққан милиционерни кўриб, дарвозага йўналди.

Кўча. «Нима қилиб қўйдим? Вой, Икром! Икромжон!.. Турсунойинг ўлсин!.. Вой, нима қилай? Қайтайинми? Йўқ!.. Ҳайдашди-ку? Киритишмайди энди...»

Қаюм чукур хўрсиниб, сигарета тутатди. Хатни тортмадан олиб, яна бир кўз югуртирди. Кейин энсаси қотгандек яна жойига солди-да, ёнидаги милиционерга буюрди:

— Опчиқинг!

Икромжон Қаюмга хаёлланиб қаради.

— Бу камера-чи?

— Бунда бир суткаликлар ётади.

...Шундай қилиб, Икромжон икки йилга кесилди. Турсуной: «Мендан кечди энди», деб отасининг уйига кўчиб кетди.

1976



## ЧҰЛОҚ ТУРНА

Чўлоқ турна тухумдан кеч чикди. Чикқанидан кейин ҳам ўнг оёғини ололмай анча ётди, типирчилади, тукдан иборат қанотчаларини қоқди. Ўзини пайдо қилган тухум пўчоғига тиззасидан пасти ёпишиб қолган эди. Ниҳоят, ундан халос бўлди-ю, ўнг томонга майишиб, атрофига майда шағал тошлар териб кўйилган, кумга қаттиқроқ босилган туя изидек уясида бир-икки айланди. Сўнг маъюс, ожиз овоз чиқариб, бошини зўрға кўтариб, анчагача қалтираб турди.

У нафас олар — янги олам ҳавосидан нафас олар, баданига янги оламнинг — илиқ баҳор куёшининг нурлари сингар, шунинг учун қалтирар, ҳали бу ҳаётга кўникмаган эди.

Бир пайт ён томондаги қалин шувоклар ортидан қаттиқ ва даҳшатли «қақ-қақ» этган товуш эшитилди. Турнача қаттиқ кимирлаб, яна шикастланган оёғи ёққа йиқилди. Яна анча типирчилаб ётди. Энди, бу типирчилашида ўзини ўнглаб олишдан кўра қандайдир сирли хавфдан яширинишга интилиш бор, чунки жажжи турнача онасининг овозидан буни ҳис этган эди.

Ҳақиқатан ҳам Она-турна қалин шувоклар ортида учта жўжасини эргаштириб, ерда сочилган ўт-ўланлар уруғини териб еб юрар экан, олисда маккор тулкини кўриб, шундай шовқинли овоз чиқарган эди.

Тулки чўлоқ турначанинг исини олиб яқинлашган, Она-турна бунинг учун эмас, йўқ, — у энди тухумдаги наслидан воз кечган, — ёнидаги жўжалари ва ўзини ўйлаб шовқин кўтарганди.

Тулки думини хода қилиб қочиб қолди. Она-турна болаларини эргаштириб, тагин уяси ёнидан, ғоят усталик билан «ясаган» уяси ёнидан ўтаркан, уёққа беихтиёр қараб, Чўлоқ турначани кўрди. Бўйинини ғоз чўзиб, кўксидеги эчки соқолдек осилган қора патларини сел-киллариб, унинг қошига келди. Тумшуги билан туртган бўлди. Ихчам, ингичка оёқларини илдам кўтариб, устидан ўтди. Сўнг бўйинини гажак қилиб, боласига бирпас тепадан қараб турди-да, тагин унинг устидан ҳатлаб, нарида аланг-жалаң бўлиб, ҳар тарафга талпинаётган соғ жўжалари ёнига кетди.

Чўлоқ турна дафъатан устида пайдо бўлган соядан нажот кутиб унга интилганча қолаверди.

Бу ҳолни кузатган инсон ҳайрон қолади: Она-турнани шафқатсизлик қилди, деб ўйлайди. Аслида бундай эмас: илло, бу тур қушларнинг ҳам ўзига яраша меҳр-шафқати бўлади. Бўлади-ю, лекин ўзга қонун бу ҳисдан ҳам устун туради. Бу — яшамок қонуни, зурриёт қолдириш ва унинг соғлом камол топиб, ўзининг ушбу ишини истикболда такрорлашига бўлган табиий ва туғма эҳтиёж қонунидир. Шунинг учун улар зурриётни бузадиган ва истикболда яшаши оғир бўлган фарзандларидан осонгина воз кечишади.

Чўлоқ турнанинг майда шағал тошчалар устидан ўтиши ҳам машаққатли бўлди. Шундан кейин ҳам анчагача ёнига ағанаб ётди. Ниҳоят, ўзини ўнглаб, не бир ҳис-сезги билан қуруқ ерга тумшугини урди.

У овқатга муҳтож — янги оламда хўрак топиш шу тарзда содир бўлишини туйғу билан туйган эди.

Она-турна болаларини ҳамон эргаштириб, баъзан ғут-ғут овоз чиқариб дон ейишга ундар, улар донлашар экан, у бениҳоя узун бўйинини чўзиб, атроф-теваракка қараб турарди. Ниҳоят, олисларга чигиртка ва камёб ўт барглари излаб кетган Ота-турна ҳам учиб келди. Кенг қанотларини ёнига тап-тап уриб, узун оёқларини чўзиб ерга қўнди. У қўниши билан Она-турна парвоз қилди. Ота-турна эса болалари ўртасига кириб, ғут-ғут дея ерга қусди. Турначалар ота жиғилдонида ҳазм бўлмаган, хўл, ютумли хўракни чўкиб-чўкиб емоққа тутиндилар.

Ниҳоят, у жўжаларни эргаштириб, атрофига тошчалар терилган уясига келди ва Чўлоқ турначани кўриб, бўйинини чўзди. Кейин, уни оёғида туртиб кўрган бўлди. Кейин, парво қилмай, уяга ўтди-да, қанотларини ёйиб, аста пасая бошлади. Турначалар чийчийлашиб, отанинг иссиқ патлари остига кириб олишди.

Чўлоқ турна отаси шарпасидан ҳам ўзига яқинлик, бошпана ҳиссини туйган, ака ва опалари овозидан ҳам асти ҳайқмаган эди. У ҳам не бир иссиқ талпиниш ила уяга интилди. Бир амаллаб тошчалардан ўтди. Ва думалаб-туриб, иссиқ қанот тагига суқилди.

Эҳтимол, Чўлоқ турна уяга киролмаганда, Ота-турна унга парвосиз қолаверар эди. Бирок, энди унинг ҳаракатда эканини сезиб, қаноти остига киришга қаршилиқ қилмади.

Отанинг бағри — ташқаридаги илиқ офтобдан ҳам ёқимли эди. Энг муҳими — Чўлоқ турначанинг қалтираши босилган, унинг вужудига бир беҳавотирлик ва ишонч кирган эди.

Она-турна келганда, Ота-турна тагин болаларини қаноти остидан чиқарди. Чўлоқ турнача онаси

жиғилдонидан тушган хўракни кўриб, унга интилди. Ака-опалари қатори еб олди. Кейин, албатта, қорни тўймай, узоқ чийчийлади. Кейин онасининг ҳам бағрига кирди.

Она-турна ҳам боя эътибор этмаган жўжасини энди эътибор билан юмшоқ патлари ила бекитиб олди.

Кун ботиши олдидан Она-турна яна оёққа турди. Яна болаларини янтоқзор ортига бошлади. Энди Чўлоқ турнача ҳам улардан ортда қолмай эргашди. Энди Она-турна икки марта тўхтаб, унинг етиб келишини кутди. Ниҳоят, Чўлоқ турнача ҳам онаси ғутғутлаб чақирган ердан дон териб еди.

Сўнг Она-турна каттакон ёвшаннинг кунгай томо-нига ёнбошлаб, юмшоқ, илиққина кум-тупроқни қанотлари ва оёқлари ила тита бошлади, кейин унга бағрини бериб ётди. Чўлоқ турнача ҳам ака ва опаларига ўхшаб кум-тупроққа ётди. Тупроқ илиқ, ёқимли — бунда қуёш тафти-ю она-ота бағридаги ҳароратдан ҳам зиёдрок бир нима бор эди.

Ота-турна теварақда мағрур кезиб, атроф-олисларга кўз ташлаб юрар, гоҳо ўз-ўзича «қақ-қақ» этиб янғроқ товуш чиқариб кўяр эди. У ҳар товуш чиқарганда Она-турна бошини бир кўтариб қарар, сўнг яна хотиржам бўларди.

Турналар бир хил товуш чиқаргани билан маъноси кўп бўлади, зеро уларнинг инсон қулоғига бир хил бўлиб эшитиладиган овозларида турфа оҳанглар бор.

Ёвшан ва янтоқлар тўп-тўп бўлиб ўсган, улардан холи майдонлар тап-тақир бўлган бу кенг маконда кўп марта қуёш чиқиб, кўп марта ботди. Ҳаво тобора исиб, ўт-ўланлар сарғайди. Ерлар торс-торс ёрилди.

Бу турналар бола очиб, куз шамоллари эса бошлагунча туришадиган макон эди. Зеро бунда Чўлоқ турначанинг ота-онаси ва ака-опаларидан ҳам ўзга турналар оиласи кўп ва уларнинг ҳар бирига тегишли, ўзларига хос туғма қонунларига кўра чегараланган ерлари бор эди. Бу маконда албатта уларнинг ғанимлари, кушанда ва дўстлари ҳам бор эди. Масалан, энг ашаддий душманлари тулки ила шақол. Лекин бу ажойиб қушлар яшаш учун шундай кураш тарзига бўйсунар эдиларки, улар ғанимларига қарши ўз қуроллари билан курашишни ҳам билишар эди. Биргина «қақ-қақ» этган товуш манман деган тулкининг эҳсонасини чиқариб юборади. Шақол ҳам тоқат қилолмайди бу товушга ва бу йиртқичларнинг ҳар иккиси ҳам бу овозларнинг эгаси ғоятда нозик, мутлако беозор қушлар эканини сира ақлга «сиғдиролмайди», чунки бу йиртқичларни қадим-қадимдан худди мана шундай товушлар даҳшатга солиб келган, бу товушлар чиққан жойдан қочиш — улар учун яшаш учун кураш эди.

Табиат нақадар доно!

Турналарнинг уялари нима учун бу қадар содда-ибтидоий: кумга қаттиқ босилган туя изининг ўзи. Тагин очиқ ерга қўйишади. Атрофи нега кичик тошлар

билан қуршалади? Бу уяларда яна бир ғаройиботни кўриш мумкин: қайси турна тухум қўйса, тухумлари билан ёнма-ён икки-учта от тезагини ҳам келтириб қўяди. Улар нега керак?

Турна ўт-ўлан орасига ин қўйса — даҳшат! Чунки аксар йиртқичлар ўзларига емишни ўша ўт-ўланлар орасидан излашади. Холис, текис ердан-чи? Йўқ. Лекин бирда-ярим йўлақай турна уяси устидан ўтиб қолиши мумкин. Шунда улар Она-турналар қўйган тухумларни кўрадимми? Кўради. Лекин нега чақиб еб кетишмайди? Чунки тухумларнинг ранги от тезагидан фарқ қилмайди. От тезагида нима бор уларга! Уя атрофидаги тошчалар нега керак? Чўл шамоллари тухумларни думалатиб кетмаслиги учун керак.

Яшаш шароитининг ўзи жонли-жониворларни ҳам қандай яшамокни ўрганиб яратган.

Куз шамоллари...

Турналар безовта бўлиб йиғила бошлади. Олис-олислардаги турналар оилалари ҳам сайҳонлик устида парвоз қила-қила пастда кўринган бу тўпларга келиб қўшилар эди. Сўнг қанотларини тап-тап уриб югуришган, бир-бирини қувлашган, оёқларини кўтариб, қанотларини силкитишган.

Ёш турначалар ҳам уларга тақлид қилишади. Лекин улар кўпроқ учишади, илло уларни кўпроқ учишга ота-оналари мажбур этишади: ерда узоқ қолишса, аямай чўқишади. Гоҳо бу саҳро турналарнинг «қақ-қақ» овозларидан ларзага келади. Овозлар узоқ-узоқларга кетади ва кунора йироқлардан янги-янги турналар оиласи келиб қўшилади.

Гоҳо бу олатасир тўп уфқлар ортига — олис Жанубга, уларгина сезиши мумкин бўлган илиқ тафт келаётган ёқдарга қараб туришади. Шунда шимолдан эсадиган шамол уларнинг ёллари, соқоллари ва қанотларини хурпайтиради.

Бир сафар турналар галаси тақир майдонда узоқ йўрғалаб қақиллашди. Сўнгра шундай тапир-тупур қанот қоқиб ҳавога кўтарилишдики, тақир ер чангиб, ёвшану шувоклар боши шамол эсгандек эгилди. Тала-тўпда ерга талай патлар учиб тушди. Сўнг қушлар ҳавода «гиламча» бўлиб айлана-айлана кўтарилди бош-лади. Осмони фалакка чиққанда ҳам айланишар, бу азиз сахро устида парвона бўлгандек айланишар, энди уларнинг овозлари тамом ўзгача: қандайдир мунгли ва порлок, энди овозлар бирига жўр бўлиб чиқар эди: кур-эй, кур-эй.

Овозлар элас-элас эшитила, турналар нуқталар мисол кўрина бошлади. Кейин бирпас пароканда бўлишди-да, узун саф тортишди ва аста Жанубга қайрилишди.

Чўзилган ипга тизилгандек бўлиб, сахро осмонидан узоқдашиб кетишди.

Турналар!...

Уларнинг яралишлари, яшаш тарзларидан келиб чиққан алоҳида учишлар бор: ерга кўниш ёки ердан кўтарилиш пайтида «гиламча» бўлишади, олисларга парвозда «арғамчи»га айланишади.

Зеро олис парвоз пайтларида ипга тизилгандек учишмаса, минг-минг чақирим йироқдаги манзилларига эмас, унинг юздан бирига ҳам етишлари гумон, улар йўлларда қолиб ёхуд номақбул жойларга кўниб, ҳалок бўлишар эди. Ҳолбуки ундай бўлмади ҳеч: табиатнинг ўзи уларни шундай узоқ масофаларга учишга қодир қилиб, қанотларини катта ва камровли, аъзоларини ғоят кичкина ва енгил қилиб яратгани устига учиш тарзларини ҳам шунга хос ҳолда ижод этган.

Турналарда ҳам, албатта, йўлбошчи бўлади. Бироқ у ҳам олис сафарда ҳаммавақт сафнинг олдида бора олмайди. Чунки рўпарадан эсувчи шамол, довуллар, ҳатто ҳавонинг муаллақ ҳолати қаршилиги ҳам унинг кучини кесиб кўяди. Шунинг учун йўлбошчи турна ҳам йўлакай «дам олади», яъни ортидаги турнага ўрнини бўшатиб, энг орқага ўтиб туради. Бу тур учишда ҳикмат бор: рўпарадан эсган шамолу ҳаво оқими сафда энг кўп олдинги турнага таъсир этади. Орқадагилар... бу қаршилиқни жуда оз сезиб, гўё ҳаво қаршилиги «йўқ» бўлган бир бўш қувурда кетаётгандек бўлишади. Турналарнинг олисларга уча олишлари сири шунда.

Сўнгра уларнинг узун, ингичка тумшуклари ҳам ҳаво оқимини кесиш ва унинг таъсирини қамайтиришга қўл келади. Ингичка оёқлари думлари томонга чўзилиб, гўё бир жуфт дум патига айланиб қолади.

Пастга тушаётганда бу хил учмоққа ҳожат қолмайди.

У анча очкўз, аммо бари бир заиф бўлиб ўсди. Ака-опалари парвоз машқини олаётганда, у ҳам албатта сафга қўшилар, лекин, бирламчи, тез чарчар, сўнгра ерга кўниш ҳам унинг учун хийла азоб эди: қийшайиб қолган оёқ ерга тўғри тушмай, Чўлоқ гоҳо йиқилиб кетар, парвоз олдидан ҳам тез югуриб олишда шу оёқ халал берардики, шунинг учун у кўпинча ерда бўлишни афзал кўрарди. Шунинг учун ўзга турналардан заифу уларга қараганда хийла этли бўлиб ўсди. Бироқ «қабиласи» удуми, яшаш шароити талаби билан улар хулқида пайдо бўладиган ўзгаришларни беҳато ўзлаштирди. Унда барча турналардек бўлгувчи туғма ҳислар камол топди: у ҳам тулки учрайдими, шакол учрайдими, даҳшатли «қақ-қақ» товуш билан ура қочирадиган бўлди; олис кўлларга бориб сув ичиб келиш ва фойдали ўтларни ота-онаси ёрдамида топишни ўрганди, баъзан ўзи ҳам ички — табиий ҳисси билан топиб еди.

Баъзан сафдан ортда қолган пайтларида — қоронғи тушган, юлдузли кечаларда ҳам ўз қароргоҳларини адашмай топиб келарди. Бу хусусда у ўткир эди, энг яқин йўлларни кашф этар эди.

Мана, у ҳам Жануб сари, худди оҳанрабодек ўзига тортаётган сирли манзил сари «қабиласи» сафида учиб бормоқда. Олдиндаги турналарнинг ён-веридан эсаётган шамол унга ҳам оз-моз таъсир этади, қанотларини ялаб ўтади. Пастлик!.. У ҳеч қачон бунчалар» баландда парвоз этмаган эди. Лекин бу учишнинг гашти бўлак экан... Бунинг устига, олисда сирли макон бор. Ўшанга етишлари керак.

У маконнинг жуда ҳам азизлигини ҳозкроқ сезмоқда!

Шу алфозда борар экан, ўнгу сўлидан оппоқ булутларнинг сузиб ўтаётганини кўрди. Булутлар унга таниш эди. Баҳор чоғларидан таниш... Бироқ ўшанда улар юксакликдан патларни юмшатиб хўл қиладиган ёмғир ёғдириб ўтишган эди. Чўлоқ турна ака-опалари билан кўнишиб, уларни пастдан кузатишган, сўнг офтоб чарақлаб чиққанда, патларини узоқ титиб-тўзғитган эди. Улар гоҳо сувдоққа бориб чўмилгандан кейин ҳам илиқ қумлоқда туриб, патларини шу хилда куритишар эди. Энди эса Чўлоқ турна ўз сафдошлари билан ўша булутлар ичидан сузиб ўтмоқда. Лекин у бундан ваҳимага тушаётгани йўқ, аксинча — бу ғаройиб маконда эркин-эркин қулоч отмоқда.

Бир пайт яйдоқ, булутсиз, нилий бўшлиққа чиқиб олишди. Турналар кифтига илиқ офтоб нурлари

тегди. Аммо олға учганлари сари Чўлоқ турна хавонинг кескин совиб бораётганини пайқади. Пастда... пастликда оппоқ тоғлар кўринар, улар ҳам Чўлоққа таниш эди: бир вақтлар уларни ёнлаб учган, лекин ўшанда ҳеч ҳам бунчалик совукни сезмаганди. Ҳаво совигандан-совиди. Турналар эса тобора тезроқ учишар, чамаси мана шу тез ҳаракат уларни совқотишдан сақламоқда, баъзиларининг қанотларига киров ҳам кўнган эди.

Ҳаво тагин аста-секин илиди. Тоғлар орқада қолди.

Шу тарзда боришар экан, Чўлоқ турна сафнинг анча олдига ўтиб қолган эди. Энди шамолнинг таъсири кучая бошлади. Чунки йўлбошчи турнагина эмас, унинг кетидаги бир неча турналар ҳам «йўлбошчилик» вазифаларини адо этиб, ҳордиқ учун сафнинг куйруғига ўтишган, шунга кўра Чўлоқ турна карвоннинг ўртасидан ошиб қолган эди.

Чўлоқ пастликда қандайдир таниш йирик қушларни кўрди. Улар ўз саҳроларида ҳам баъзан учраб қолар, бироқ маконларига яқин йўламас эди. Йўламас эди-ю, Чўлоқнинг ўзи ҳам бу қушлардан эҳтиёт бўлишни туяр эди.

Улар — бургутлар эди.

Карвон тагин юксала бошлади. Чўлоқ турна бир неча марта куйига қаради. Не бир туйғу ила сафдан ажралгиси ҳам келди-ю, худди сафга кўзга кўринмас занжир билан боғлангандек, учишда давом этди.

У учиши керак эди. У учиши керак!

Фақат олға учиши! Сирли, оҳанрабо манзил томон учиши керак! Нима бўлмасин, қандай тўсиқлар учрамасин, бари бир учиши шарт! Учиши...

Этакда дарахтзор қишлоқлар кўзга ташлана бош-лади ва бир маҳал Чўлоқ турна шундоқ биқинларида гала-гала қалдирғочларнинг ҳам парвоз этиб бораётганларини кўриб қолди. Кейин эса бир неча қалдирғоч лип-лип эта олға ўтди-да, ғойиб бўлди.

Чўлоқ турна тагин ҳам сафнинг олдига чиқиб қолди.

Қалдирғочлар ҳам яшаш қонунлари, авлодлари удуми ҳукмида айна шу паллада жануб сари йўлга чиқишган эди. Турналар карвони олдига ўтиб олган уч-тўртта қалдирғоч эса дам олмакчи, яъни карвонбошилар кифтига қўнишган, шу сабаб улар тезроқ чарчаб орқага ўтишган эди.

Қишлоқлар ҳам ортда қолиб кетди. Чўлоқ турна энди сафнинг бошида учмоқда. Олдиндан шовуллаб эсаётган шамол дафъатан таъсир этиб, унинг бор қувватини сўриб олмақда эди. Чўлоқнинг кўзлари тиниб кета бошлади. Лекин учмоқда. Қаерга... Ўша сирли маконга! Чўлоқ турна у азиз маконни умрида кўрмаган эса-да, уни билади: у олдинда!

Карвон бир маромда кетаётган эди. Чўлоқнинг парвози сусайгани сари орқадаги турналар бири-бирига жуда яқин келиб қола бошлади. Ўртадан йўлбошчи турнанинг «қувқ» этган товуши Чўлоққа этиб, у ихтиёрсиз бир тарзда ўрнини кетидаги турнага бўшатди-да, четланиб, сафнинг орқасига ўтди. Саф яна олға интилди. Чўлоқ думда туриб учар эди энди...

Улар шу алфозда учиб, тунни ҳам ўтказишди.

Чўлоқ турна карахт бўлиб қолган, у бир неча марта карвоннинг бошига чиқиб, шу заҳотиёқ орқага ўтиб олган, бу орада йўлбошчи турна бир неча марта «қувқ-қувқ» деб овоз чиқарган, энди бу хил овоз ўзга турналардан ҳам эшитила бошлаган эди.

Чўлоқ орқада... орқада қола бошлади. У бор куч-қуввати ила қанот қоқади. Лекин тобора орқада қолади.

Карвон олға кетмоқда! Турналар карвонининг қонуни қатъий: улар ортга бурилишмайди: улар ортда қолаётган сафдошларига ёрдам кўрсатишолмайди ҳам — бу ҳол уларга шунчалар аниқки, ҳаёт тарзларига ай-ланиб кетган.

Сафга ярқисиз турна ҳам тақдирга тан бермоғи керак. Лекин ўжар, қайсар Чўлоқ буни ҳис этса-да, ўзини даҳшат қўйнига — ёлғизлик қўйнига ташлагиси келмайди: бутун бори-борлиғи бунга қаршилиқ қилади. Аммо куч-қувват бунга имкон бермайди: Чўлоқ турна бу ҳолидан ҳайратланган каби тагин қанот қоқади.

Карвон олислаб кетди. Чўлоқ ёлғиз қолди. Энди унинг олдида ҳаво қаршилигини кесгувчи куч йўқ, ҳозирги мўътадил ҳаво оқими ҳам унга кучли довулдек таъсир этар эди. Чўлоқнинг тезлиги баттар кесилиб, пастлай бошлади. У нолали овоз чиқарар, карвон эса узоклашгани устига, тагин баландлаб учмоқда эди.

Чўлоқ пастлаб бораётган эса-да, ўша сирли юртга қараб учарди. Пастлаб-пастлаб ҳам учаверди.

Лекин куч-қувват уни тарк эта бориши, шамол уни оркага суравериши оқибатида у деярли ҳаракатсиз бир ҳолга тушди.

Унда яшашга интилиш ҳисси ўзга бир тарзда жунбишга келди. У қўниши керак. Қандайдир сахрога ўхшаш ерга, ёвшан-янтоқлар ўсган ерга қўниши керак... Лекин олдиндаги ватан!.. Ўша ватан унинг учун ҳаёт эди: асл ҳаёт ўшанда эди!.. Энди эса у ҳаёт Чўлокни инкор этди. Чўлок бошқа ҳаётга қўниши керак. У қўниши керак, қўниши... Чўлок турна энди темирқанот бўлган палапондек ҳамон олға интилиб, паст-паст яшил дарахтлар устидан учиб ўтди. Кенг ўтлоқлар ҳам кетинда қолди. Йирокда тақир бир майдон кўринди. Турна унга интилиб бораркан, қаршисида саф тортган теракларга етганда, тагин ўз-ўзидан пасайиб кетди-ю, уларга шатир-шутур этиб урилди. Қаноти қийшайиб, хазонлар устига тушди. Яна ўнг томонига йиқилиб, шу бўйи тек қолди.

Бир маҳал унинг тинган кўзлари атрофни кўрди. Турна апил-тапил қанотини ўнглаб олди ва атроф манзарасидан даҳшатга келиб, «қақ-қақ!» деб овоз чиқарди.

У энди ўзга ҳаёт қўйнида эди...

1978

## ОТА ЮРТ (Бўлган воқеа)

### I

Мансур деган жияним бор. Новчадан келган, қотма, ўзимга ўхшаган қиррабурун йигит. Совхозда агроном бўлиб ишлайди. Иши яхши. Лекин қайси куни шикоят қилиб қолди:

— Ариқ устидаги Қудрат бобони биласизми? Ўшани ўнта эчкиси бор. Токзорга яқин туради. Деворнинг орқаси — унинг уйи. Шу баҳорда токзорни айланган эдим. Қарасам, бир тарафи кўкариб қолибдию бир тарафи қип-қизил, совуқ уриб кетгандай. Буни нима жин урди, деб текширган бўлдим. Совуқ-повуқ урган эмас — мол еб кетибди! «Ўламан саттор, мол киргани йўқ!» дейди. Ахир, кўриб турибман, мол қийратган. У ер-бу ерга белги қўйдим. Эртасига борсам, яна уч туп токнинг шўрасини еб кетибди. Ишга ўтган йилим шу тоқларни экдирган эдим. Меҳнатинг сингса, дарахт ҳам болангга ўхшаб қолар экан. Кейинги куни ярим кечада от миниб бордим. Биламан, қоровул гўрсўхта ухлаб қолган. Девордан қарасам, ўнтача майда мол тоқларни киртиллати-иб еб юрибди. Бедапоя марзасида биров орқа ўгириб ўтирибди. Аста отдан тушдим. Уни бутага боғлаб, девордан ошиб тушдим. Секин-аста ёнига бор-сам, ўша — Қудрат бобо! Ол-а! Ўтирган жойида ухлаётган экан. Ёнгинасига ўтирдим. Эчкилар токни қийратяпти. Бу киши уйқуни уряптилар! Барака топмагур пенсионер. Пенсионерни сўкма, дерсиз. Қўйинг, шунақалари борки, бизда ишласангиз биласиз. Охири чидай олмадим. Ахир, совхознинг тоқини еяпти-я! Ўтини ҳам эмас! Бу чолни на совхоз, на халқ қизиқтиради, ўлай агар! Йўғасам, шундай қиладим? Тикилиб турдим-да, шаппа бўғиб ерга босдим. Эловсираб қолди. Ростини, сўкдим. Кейин қўйвордим. Анчадан кейин ўзига келди. «Туринг, милисага борамиз!» дедим. Йиғлайди, сиқтайди денг. Кўнглим бўш-да. Жавобини бердим. Аммо шу тоқларни ўстириб берасиз, деб шарт қўйдим. Токни ўстиролмади-ю, бир центнер майиз келтириб топширди. Ҳарна-да. Ҳозир мени кўчада кўрса, отда бўлсам ҳам букилиб салом беради. «Саломалайкум, Раҳмон полвоннинг ўғли. Яхши юрибсизми?» — деб қўяди.

...Мансурнинг отаси, яъни тоғам ҳақиқатан ҳам полвон ўтган. У кишининг отаси — бобом ҳам вақтида бекнинг полвони бўлган, ҳатто Афғонистонга бориб, у тарафнинг полвонлари билан беллашиб келаркан. Инқилоб олдида қоқшолдан ўлган. Зурёд бўлиб онам билан тоғам қолган.

### II

Мансуржоннинг ҳамма иши жойида-ю, лекин кўнглида киши билмас бир дарди бор. Тоғам урушга кетиб, «бедарак йўқолди» деган хабар келган эди. Бояқиш момом: «Кафан кийган келмайди, кепата кийган келади», деб тоғамнинг йўлига кўз тута-тута дунёдан ўтди. Онам ҳам яқин йилларгача ёлғиз укасининг омон қайтишини кутарди. Тоғамни икки-уч йил кутгач, янгамиз эр қилган. Лекин ёлчимаган. Ундан чиқиб, ҳозир укасининг уйида яшайди. Гап-гурун устида у ҳам тоғамнинг қачон бўлмасин кириб келишини кутаётганини сезар эдим.

«Бедарак йўқолди». Жуда мавхум гап-да!

Хуллас, жиянимнинг дарди ҳам шу эди. Бир куни мен:

— Мансуржон, бир сўратиб кўрмайсизми? Ўша хат келганига ўттиз йилдан ошди. Бедарак кетганларнинг кўпларидан дарак чиқди, — дедим.

— Йўқ-йўқ. Керакмас, — деди. Сўнг мунглиниб, айбдордек жилмайди. — Асир тушиб кетган бўлса-чи? Йўқ. Бу иснодга чидолмайман.

Бобомизнинг Фармон деган укаси ҳам елкаси ер искамаган полвонлардан экан. Лекин бекнинг полвонлари сафига қўшилмаган, темирчилигини қилиб юраверган. «Ундай мағрур одам уруғимиздан чиққанмас», дерди раҳматли момом.

У кишини ўша мағрурлиги олиб кетган. Бир куни темирчиликда ўтирса: «Раис жаноблари келяпти!» деб овоза бўлибди. Раис — қози ҳузуридаги бир мансабдор, асосан савдо-тижорат аҳлининг арзини тинглаб, ажрим қиладиган киши. У бозорга от ўйнатиб кирганда, савдогару харидор расталардан тушиб, икки букилиб қарши оларкан. Ҳамма пастга тушибди-ю, Фармон полвон дўкони супасида қаққайиб тураверибди. Кимдир унинг этагидан тортиб: «Полвон, пастга тушинг. Бир балони орттирманг», дебди

хам. Полвон парво қилмабди. Раис ўзига қарашли ясовул ва навкарлар билан бозорга кирибди. Одамлар билан сўрашиб, аҳволлашиб ўтаверибди. Фармон полвонга етганда тўхтаб, хайрон бўлиб сўрабди: «Нега пастга тушмайсиз, полвон?» «Э, тақсир, — деб жавоб берибди темирчи, — сиз ҳам худонинг бандаси, мен ҳам худонинг бандаси. Бандаси бандасига таъзим қилса, фарқимиз қаерда колди?» Раис навкарларига: «Ушланглар. Бандихонага олиб кетинглар!» дебди. Полвон зиндонда ётаверибди. Акаси, қариндош-уруғлари, мухлислари ҳам бека бориб ёлворишибди, хунини сўрашибди. Бек бир куни: «Буни раис жанобларидан сўрангиз. У киши афв этса, полвон ҳозир чиқиб кетади», дебди. Улар раисга боришибди. Раис узоқ мулоҳазадан сўнг: «Фармон полвонни бозоржойга олиб чиқамиз. Менинг хоки пойимни ўпиб тавба қилсин. Токи бу иш фуқарога ибрат бўлмай, минбаъд улуғлар шаънига доғ туширгувчи гумроҳ ана шундай жазога тортилажагини тушуниб олурлар», дебди. Нақл қиладиларки, полвон шартга рози бўлмаган. Икки ойдан кейин уни зиндонда жойнамозга мук тушиб, ўлиб ётган еридан олиб келган эканлар...

Мансур: «Отам асир тушган бўлса... бу иснодга қандай чидайман», деганида шу воқеани эсладим. У одамларнинг феъли-атвори менда йўқ. Лекин мана шу жиянимда бор чоғи.

### III

Бултур ҳаётимда катта бир ўзгариш бўлди. Ўттиз тўрт йилдан бери биринчи марта ота юртимга бордим.

Отам қўшни областнинг чўлдаги Булғур деган қишлоғидан. Буёққа келишидан аввал у Булғурда маориф мудирини экан. Ўша кезлар қандайдир англашилмовчиликлар орасида, баъзи бемаъни одамларнинг туҳмати билан, отамга ўхшаш бир неча зиёлининг ҳаёти хавф остида қолган экан. Отам вазиятни сезиб, Тошкентга жўнабди. У ерда бир йилча яшагач, дўстларининг маслаҳати билан бу тарафга, онамининг юртига келибди. Озгина муддат район газетасида ишлаган. Тагин ўшанақа гаплар кўзгалиб, отам... кетганида мен икки яшар бола эканман.

Отам билан бирга кетганлар қайтиб, онамга: «Бандалик экан, у кишини ўз қўлимиз билан ерга қўйдик», дейишган.

Шуни айтишим керакки, онам теккан киши уйимизга келиб юрган чоғларидаёқ унга меҳр қўйиб қолган эдим. У киши бизни нукул ўз қишлоғига кўчиб кетишга ундар, гоҳо отга миндириб олиб ҳам борар, лекин онам: «Йўқ, мен бу жойни ташлаб кетолмайман. Бу ерда ота-боболарим ўтган. Хилхонамиз шу ерда», дер эди. Ниҳоят, у кишининг ўзи бизникига кўчиб келди. Йил ўтмай, мен уни ота деб кетдим.

Чоғимда, тез бундай деб кетишимнинг бир сабаби — у кишини жуда яхши кўриб қолганим бўлса, сўнгга — бизнинг оилада, мен тушунмайдиган сабабларга кўра, ўз отамнинг номи тилга кам олинар эди.

Йиллар ўтди.

Мен ўз отамни, унинг юрти Булғурни тез-тез эс-лайдиган бўлиб қолдим. Лекин буни ўгай отамдан яши-рардим, сездирсам, у киши хафа бўлади: «Ўгай ўгайлигини қилади-да, бари бир менга фарзанд бўлмади», деб ўйлайди, дер эдим.

Дам олиш баҳонасида бола-чақамни олиб борганимда, бир кеч зиёфатдан сархушроқ бўлиб қайтдим. Нима деганимни эслолмайман, бир вақт хушёр тортиб кетдим. Қарасам, отам бошимни силаб:

— Ўғлим, тўғри ўйлабсан. Ота ўғил шундай бўлади. Пулинг бўлмаса пул берай, ота юртингни бориб кўр, — деб турибди.

Негадир йиғлаб юбордим. Назаримда, шу дамдан бошлаб бу меҳрибон одам билан орамизда бир чох пайдо бўлгандек эди.

Булғурга бордим. Уруғларим, аммалар, амакиваччалар шод бўлиб қолишди. «Сени кўп ўйлар эдик. Ўша ёқда бир тирноғимиз қолган, деб армонда юрар эдик. Амакиларинг ҳам урушга кетиб, қайтмади. Буёқда қўлимиз калталиқ қилиб, сени излаб боролмадик. Бизни кечир», деб йиғлаганлар ҳам бўлди.

### IV

Булғурдан қайтиб келган куним Мансуржон ҳам уйимизда экан. Дастурхон атрофига йиғилганимизда, бўлган иш бўлди энди, деб Булғурга борганим ва кўрган-билганларимни айтиб

бердим. Отам бирпас хаёлга толди-да:

— Ажаб қилибсан, ўғлим. Менинг ҳам юрагимда армон қолмайдиган бўдди. Шу бола ичида кўп ўксинар, деб ўйлар эдим, — деди.

Отамнинг гаплари қулоғимга кирмади. Кўпроқ ўз туйғуларимга қулоқ солар, уларни таҳлил қилар эдим. Оқибат, хайрон бўлдим: отам билан орамизда энди ҳеч қандай чоҳ йўқ эди!

Мансур дастурхон бошидан туриб кетди. Бирор ёққа чиқди, деб ўйладим. Аммо келавермади. Уёқ-буёққа қарадим — йўқ. Момоннинг чорбоғимиз этагидаги бир уй, бир даҳлизли бўш кулбаси деразасида чироқ шуъласи кўринди.

— Эна, момоннинг уйида ким бор?

— Ҳеч ким, — деди онам. — Бўш. И-е! Чироқ ёняптими?

— Сиз қимирламанг. Ўзим бориб келаман, — дедим.

Ҳақиқатан ҳам момон қазо қилгандан бери уйида биров яшамас, Мансур бир-икки ой айвонда ётиб туриб, уйлангач, жой қилиб кетган эди.

Бу уйлар кейин қурилган. Асл уйимиз ўша! Онам ҳам, тоғам ҳам ўша уйда туғилган. Кейинчалик у ерда момон билан Мансур яшади, гоҳо мен ҳам бориб ётардим.

Кўнглим ғалати бўлиб, ҳар хил хотиралар ёдимга тушиб, уйга яқинлашдим. Бир неча йилдирки, бу уйчага кирганимни билмайман. Бироқ ҳозир қаерда тош туртиб чиқиб турибди, қаер чуқурча — ихтиёрсиз бир тарзда билиб, шунга мос қадам ташлаб борардим.

Мана, супа. Тарновдан оққан сув супанинг лабларини емириб юборган эди. Ҳамон шундай бўлса керак. Ана, ёғоч каравот. Мен ҳам шу каравотда, момоннинг ёнида ётардим. У дам Мансурнинг, дам менинг бошимни силаб, хангомалар айтиб ухлатар эди.

Ана, айвон бошида ўчоқ. Унда бобомдан қолган мис чойдишда чой қайнатиларди. Момон чойнакка чой дамлагач, чўкка қўяр, жўмрагидан пирқиллаб сув тоша бошласа, қозончоқ билан тагини артиб, дастурхонга келтирар эди. Дастурхонда туршак, олмақоқи, шафтолиқоқи, ёнғоқ, патир бўларди. Биз нонни чойга бўктириб ер эдик.

Моможон! Хотира мулким! Энг азиз, гўзал дақиқаларим сиз билан ўтган. Ҳаётни сизнинг кўзингиз билан кўрганман! Сиздан бир умр миннатдорман, момогинам.

Деразадан қарасам, Мансур палосда ўтирибди. Олдида қандайдир сурат. Бир қўлини ерга, бирини белига тираб, суратга тикилади. Секин эшикни тортдим.

— Ким у? — дея бўғилиб бақирди у.

— Мен, мен, — дедим. Эшикни очиб кирдим. Таниш ҳидлар димоғимга урилди. — Нима қиляпсиз, Мансур?

У менга лоқайд назар ташлаб, суратга ишора қилди. Эгилиб қарасам — тоғам! Қора чопонда, кўкраги очик. Сочи олинган. Кичкина мурти бор. Тоғам бу суратни урушга кетишдан бир кун олдин олдирган экан. Момон борлигида дераза билан эшик ўртасида, деворга осиглиқ турарди.

Тавба! Нега илгари тузукроқ қарамаган эканман! Бу одам менинг тоғам-ку! Ҳозир ҳаёт бўлганида мени жияним деб суярди. Тоғажон, биз кўп нарсаларни ўз вақтида эмас, кейин суямиз шекилли... Кўкраги очик.

Қандайдир чапанинамо. Лекин мардлиги, йигитлиги мана мен деб турибди! Уруш еди бу одамни.

Мансурга қарадим. Дафъатан унинг юрагидаги пинхоний дард ёдимга тушди. Энди ёмон таъсирланиб кетдим. Мансурга яна тикилиб қарадим. Чехрасида аламзадалик ифодаси намоён эди.

— Мансур! — дедим. — Бу ўтириш ярашмайди сизга! Мен тоғамнинг асир тушиб кетганига ишонмайман. Тўғри, ярадор бўлиб, ўзи билмай асир тушиб қолганлар бор, албатта...

— Йўқ! — деди у. — Эркак одам асир тушмайди!

— Шу тобда ўз даражангизга муносиб фикр қилмаяпсиз.

— Мен ўз фикримни айтяпман.

— Бўлмаса, нимадан кўрқасиз? Сўранг, суриштиринг.

У суратни олиб ўрнидан турди. Жойига илиб қўйди.

— Кетдик.

Мансур танчада ёниб турган, — момондан қолган, — еттинчи лампани тепасидан пуфлаб ўчирди. Чикдик. Атроф зим-зиё, пастга тушиб, ўнгга бурилди. Уйимиз эса рўпарада.

— Қаёққа? — дедим.



— Мен бир... — У чайналиб тургач, ниҳоят айтди: — Шу... опамни бир кўриб келай...

У янгамиз эр қилиб кетгани сабабли ҳамон уни ёқтирмас, янгам ўртага одам қўйиб, неча марта «яраштиринглар», деган, онам ҳам Мансурга кўп марта: «Кўй энди, жигарим. Онангдаям айб йўқ. Тақдир экан, яраш», деган, лекин Мансур у киши билан ҳатто гаплашишни ҳам истамас эди.

— Шундай қилинг, Мансуржон. Ҳаётда ҳамма нарса бўлади. Уруш айбдор, — дедим.

У ерга тикилди. Шу бўйи бурилиб, боғ оралаб кетди.

## V

Май байрамини Тошкентда бола-чақам билан ўтказиб, туғилган юртимга жўнадим. Буёқда яна байрамлар кўп. Йўлакай Булғурга ҳам тушдим. Аммамлар, амакиваччалар — барчалари хурсанд бўлиб кетишди. Энди улар: «Ё бизни ҳам ўша ёққа олиб бор, ё уларни бизга ола кел. Борди-келди қилайлик», деб қолишди.

Булғурдан чиқаётиб, кўнглим кўтарилиб, бағрим

кенгайиб кетганини ҳис қилдим. Бу кўнглимга она юрт ҳам, ота юрт ҳам сиғар экан. Сиғибгина қолмай бағрингни кенгайтириб юборар экан.

— Мансур қалай? — дедим онам билан сўрашар-сўрашмас. — Ота, Мансурнинг кайфияти қалай?

Улар бир-бирларига қараб, сўнг бир-бирларига гап бермай:

— Чошгоҳда бир кўринди. Кайфи бор эди чоғи... Яна чиқиб кетди. Лекин онаси билан ярашгани яхши бўлди-да. Момонгнинг уйига кўчириб келмоқчи. Насиб бўлса, балки ўз уйига кўчириб кетар... Кайфияти тузуг-у, биз билан яхши гаплашмади, — дейишди.

Янгамиз билан ярашгани яхши. Аммо... Чой-пой ичиб, дам олган бўлдим-да, кўчага чикдим. Тошкентдан йилда бир келган таниши ё синфдошини кўрганлар нима қилади? Бунинг устига, бугун 9 май — Ғалаба куни!

Ресторандан чиқиб, истироҳат боғига ўтдик. Кўчада мактаб томон кетаётсак, тахта омбори олдида одам гавжум! Қандайдир ҳайкалнинг устидан сурп чодирни туширишяпти. Атрофида пионерлар кўп. Кўпининг кўлида лолақизғалдоқ.

Қаерда бўлмай, Мансурни суриштирдим. Идорасига, бўлимларга телефон қилиб, уни қидириб ҳам келишди. Мансур ҳеч қаерда йўқ эди.

Дўстларим мени кузатиб қўйишди. Дарвозахонада ҳам бир оз гаплашиб турдик.

— Ҳайкал яхши бўпти, — деди Бўронбек деган синфдошим. — Фақат бир жиҳати менга унча ётишмади. Номаълум солдат дейилган, бу тўғри-ю, шу... ҳайкал ўзимизнинг тоғлик йигитларга ўхшамабди-да.

Ҳар ким ҳар хил фикр айтди. Оқибат — қишлоқда ҳайкал ўрнатилишининг ўзи яхши гап, деб хайрлашдик.

Мансурдан кўнглим алағдалиги учунми, уйда узоқ ўтиролмаслигимни сезардим.

— Эна, Мансурдан дарак борми? Дарак йўқ? — Момонинг уйига йўл олдим. Назаримда, Мансур уйда ётгандек туюлди. Чироқни ўчириб ётгандир, деб ўйлаб супага чикдим. Деразадан қарадим. Эшикни очдим. Гугурт чакдим. Уй бўм-бўш.

Айтганимдек, уйда ўтиролмадим. Яна кўчага чиқиб кетдим.

## VI

Қайтиб келаётсам, биров салом беради. Қарасам, Қудрат бобо!

— Э, салом! — дедим. — Раҳмон полвоннинг ўғлини кўрмадингизми?

— Ҳе, — дея чол кулиб қўйди. Сўнг ҳовликди: — Нима эди?

— Йўқ, кўрдингизми бугун?

— Шу... қаердаям... Қизилнинг бошида кўрдим шекилли. Отлиқ эдилар. Гиламдай очилган лолақизғалдоқ ичида турган эканлар. Мен билан яхши сўрашдилар...

— Бобой, у менга жиян бўлади, биласиз.

— Албатта, албатта.

— Шунини менга топиб берасиз энди.

Тонг қоронғиси экан. Биров чақирди. Болохонадан чиқсам, дарвоза тарафда ўша Қудрат бобо. Қўли билан мени имлади. Кийиндим, тушиб бордим.

— Ҳа?

— Мана буни кўринг.

Бир сурат берди. Тикилдим. Қандайдир мармар устун, атрофида ўзбекларга ўхшамайдиган кампир, чоллар, ёш болалар.

— Нима бу?

— Яхшироқ қаранг.

Қайтиб болохонага чикдим. Лампочкани ёкдим. Не кўз билан кўрайки, мармар устун — ҳалок бўлган аскарларга қўйилган ёдгорлик бўлиб, унда олтига исм ёзилган, тўртинчиси — «Ўрмонов Раҳмон» эди. «1943 йил, 3 октябрь». Атрофда ёдгорликка таъзим қилиб турган кампир, чол ва болалар — руслар.

(Кейин билсам, Мансур отасини ҳарбий комиссар-лик орқали суриштирган, натижада Ростовдан хат билан бирга шу сурат ҳам келган экан. Комиссарликдагилар атай Ғалаба куни беришибди.)

Чопиб пастта тушдим.

— Буни қаердан топдингиз?

— Ёнида ётган экан.

— Ўзи қаерда?

— Ҳозир кўрасиз.

Қудрат бобога эргашдим. Кўчага чикдик. Чол мени мактабга борадиган йўлга бошлади. Ёғоч омборга етмаёқ:

— Ана, ана! — деди.

Мансур солдат ҳайкали тагида, мармар зинада бо-шини ҳайкалнинг пойига қўйганча ётар, ёнида боғланмаган бир даста лолақизғалдоқ бор эди...

1978

## ОЛАМ ТОРТИЛИШ ҚОНУНИ

Хусан акани маҳаллада катта-кичик ҳурмат қилар, зеро, унинг ўзи ҳам гоҳо хасдан паст, тупроқдан хокисор бўлиб кетарди. Йўлда ким учраса салом берар, лекин ўша одам алик оладими, йўқми, бу билан иши бўлмас, ўз вазифасини астойдил адо этгандек, йўлига кета берарди. Оилада ҳам шундай эди. Олти қизининг энг кичкинаси билан ҳам сизлашиб гаплашар, аммо улар ўзини нечоғлик ҳурмат қилади, бу билан ҳам иши бўлмас эди. У гўё одамларни ҳурмат қилиш, лекин улардан бунинг эвазига бир нима талаб этмаслик учун туғилгандек эди.

Бундай одамларни ҳар қанча мақтаса камлик қилади. Бироқ у кишининг яна бир жиҳати бор эдики, уни кузатган одам баъзан ғашланарди ҳам. Масалан, ўзидан амалда сал баландроқ кишига йўликса титраб-қақшаб турар, гўё у одам Хусан аканинг қисматини шу дамдаёқ хал этиб қўядигандек туюларди. Лекин ундан ҳам ўзига бирон бир илтифот кутмас эди.

Ҳовлида ток кесиб юрар эдим, Хусан ака очиқ дарвозани эҳтиёткорлик билан тақиллатиб кирди. Минг йиллик кадрдонини дафъатан топгандек шодиёналик билан кўришиб:

— Сизни муборакбод этгали келдим, — деди.

— Э, — дедим мен. — Нима билан?

— Жиянли бўлдингиз, оғажон!

— Қ-қанақа жиянли?

— Шу... мен ўғил кўрдим. Биласиз-ку... Шунга хурсанд бўлганимдан... келар ҳафта туғруқхонадан чиқади янгангиз... Шунга чилласи чиқмасаям майли, бир зиёфат қилмоқчи эдик. Шунга айтиб келдим. Йўқ демайсиз энди. Биламан, ишли одамсиз. Командировкангиз кўп. Шунга... Илтимос-да. Хўпми? Йўқ деманг.

Хусан аканинг мана шундай суйилиб, ҳатто чучмал бўлиб кетиши менга ёқмасди. Шунчалар қаторлатиб гапириб ташладики, уни табриклашни ҳам эсдан чиқариб қўйдим.

— Шу денг... нозик дўстлардан ҳам айтганмиз. Улар албатта келишади. Шунга...

— Хўп, хўп. Бир оғиз сўзингиз, Хусан ака.

— Қуллуқ, қуллуқ. Бошим осмонга етди, жон ука. Янаги шанба. Соат олтиларда. Соат олтиларда. Ишдан чиқадиган пайтингизга тўғри бўлди.

— Тушундим.

— Хўп, менга жавоб.

— Ўтирсангиз...

— Раҳмат. Миннатдорман.

Хусан ака кетди. Мен, дарвозани ёпиб, ичкарига кирдим. Негадир хит эдим. «Одам ҳам шунча суйилиб, хокисор бўлиб кетар эканми? Нега шунақа экан-а!» Бориб, яна ток кеса бошладим. Хаёлим тагин у кишида. Ўзи шаҳардан четда, бобосидан қолган ерда ёз ойлари деҳқончилик қилади. Вақтида агрономлик курсини ҳам битирган, бир неча муддат ўз касби бўйича ишлаган ҳам. Кейин нима ҳам бўлиб, фельдшерлик ўқишига кирган.

Ўша йилларда у киши билна танишган эдим. Ўпкам қаттиқ шамоллаб касалхонага тушдим. Нафас олишим оғир эди. Хайрият, ўша куни Хусан ака навбатчи экан. Ёнимдан жилмади. Лекин мени сал болади ҳам. Нафас олишим оғирлашган сари укол қила берди. Нима бало, ўзим кўпол бўлсам ҳам, терим юпқа эканми, укол акс таъсир қилиб, баданимга қизилча тошиб кетди. Бир ҳафта қашиб, бўлганимча бўлдим. Лекин Хусан акага бари бир раҳмат айтдим. Нима дей? Шундай қилиб, танишиб қолган эдик. Уйига ҳам борадиган бўлдим. Домино ўнаймиз. У киши гоҳо агрономлик қилган пайтларидан гапириб қолар, айниқса, қовун уруғларининг асл навлари йўқолиб кетганидан шикоят қилар, колхозда ишлаб юрган чоғларида нукул «амири» навидан экдиргани, лекин тарози босмаслиги, бригадининг қовун планини сира бажармаганидан, охири, танқид эшита-эшита ишдан кетганини сўзлар эди.

Фаҳмимча, бу кишининг ичида бировга айтмайдиган гап ҳам бор эди. Дилида орзулари кўп бўлган. Шубҳасиз, бу одам каттакон бир раҳбар, арбоб бўлишни орзу қилган... Лекин бунинг учун нима қилиш кераклигига ақли етмаган. Арбоблик зинасидан кўтарилмоқ учун зарур бўлган ички қобилият етишмаган унга. Оқибат, у киши ўзидан сал амали катта одамларга сирли бир нимага қарагандай қарайдиган бўлган ва бу нарса қон-қонига сингиб келган. Энди у киши нукул ўшандоқ одамлар

даврасида бўлишни истар, даврасига кира олмаса, ўзи уларни бирон-бир баҳонада чаки-риб, ўтиришни истар эди. Мана, хали мени зиёфатга айтиб кетди. Мен аминман, зиёфатда оддий, ўзи катори (ўзи ўта ҳурмат қиладиган) одамларга нисбатан, ўзидан «юқори» одамлар кўп бўлади.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Шанба куни борсам, дарвоза оғзи турли маркали, турфа машиналарга тўлиб кетган. Ҳовлида бамисоли тўй бўляпти. Кирдим. Зиёфат кўнгилахушлик билан ўтди. Эл катори чиқдим. Уйга келиб, хотинимга гапириб бердим.

— Қизиқ одам, — деди аёлим. — Яна кимлар бор эди?

— Фақат сен йўқ эдинг... Учта совхоз директори, бешта бригадир. Иккита бўлим бошлиғи. Олтита врач... Маҳалла оксоқоли, магазин директори...

— Яна?

— Э, кўябер. Ўзиям бўлганича бўлди дейман. Энди бир ой нонга ҳам пулни ҳисоблаб сарфлайдиган бўлди!

— Ўзига зиён.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да.

Орадан анча вақт ўтди. Ҳусан ака бунақа зиёфатларидан кейин хийла вақт кўринмай кетарди. Кўринмай кетди. Мен ҳам иш деб, командировка деб шаҳарма-шаҳар юрдим.

Йил деганингиз ҳам хаш-паш дегунча ўтадиган бўлиб қолган. Туғилган жиянимиз Содикбекнинг бир ёшга тўлгани маълум бўлди. Ҳусан ака эрта куз кунларининг бирида уйга келиб, мени зиёфатга таклиф этди:

— Илтимос энди... йўқ демасангиз... Нозик меҳмонлар келишади, албатта. Йўқ демайсиз, жон иним... Ишондим... Шанба куни. Соат олтида... Нақ ишдан чиқиб келасиз... Кутаман-а?

Мен одатдагидек кўнгил ғашлик билан гапни қисқа қилдим. Боришга сўз бердим. Лекин дафъатан бора олмадим. Кўконда эдим. Ўша куни шаҳарга етиб кела олмадим. Эртаси Ҳусан ака эринмай уйга келди.

— Ука, сиздан умидимиз бул эмас эди-ку, жон ука? Роса кутдик-да, оғажон... Кўчага чиқиб қарайман денг. Қани кўринсангиз... Барча меҳмонлар келишди... Совхоз директорлари... Врачлар... Бригадир, бўлим мудирлари... фақат сиз йўқсиз-да... Шундай бўлмапти-да... Ўзингизнинг жиянингиз... Туғилган куни...

Мен Содикбекнинг туғилган кунлари хали кўп бўлиши, Ҳусан акам кўли очиқ, меҳмондўст эканини айтиб, ўшандоқ зиёфатларга жон деб боришга сўз бердим.

Фалокат оёқ остида дейдилар. Келаси йил ҳам ўшандоқ туғилган кунига бора олмай қолдим. Ҳусан ака тагин эртаси келиб, кўп ранжиб гапирдилар. Бу гал у кишига жуда раҳмим келиб: «Шу даҳмазалар жуда шартми!» дегим келди. Лекин начора. У киши шунақа одам. Бир ҳисобда бунақа одатнинг нима ёмон томони бор? У киши бундан завқ олади. Тамом.

Бу гал ҳам Ҳусан ака кетгач, мен у киши тўғрисида хаёл суриб қолдим. «Ҳар қалай омадсиз одам деб бўлмайди... Ё омадсизми? — деб ўйладим. — Қизиқ-да... Бўлмасам, уларни чақириб, бор будини сарф қилиб нима топади? Бу одамни хушомадгўй деб ҳам бўлмайди... Синиқ, орзуманд одам... Унинг дилидагини билиб бўлсайди?!»

Дунёда нима кўп, ўлим кўп. Ажал деган ёшу қарини саралаб ўтирмас экан. Содикбек қаттиқ шамоллаб қолибди. Касалхонага олиб борибдилар. Ҳусан ака унинг бошидан жилмабди. Роса укол кипти. Яхши сўзлар билан овутомқчи бўлибди. Лекин фойдасиз.

— Шунақа бўп қолди, иним, — деди у киши оқшом маҳали, энди Термиздан келиб ўтирган эдим. — Ҳа, ука, олло кўп кўрди Содикбекни... Қаранг-а... Начора, умри қисқа экан. Бир кўрсатиб, дийдорига тўйдирмаёқ олди-қўйди... Қурук жасадим юрибди, оға...

Мен донг қотиб турардим. Ҳусан ака ҳақиқатан ҳам чўкиб қолган. Титрайди, қалтирайди. Рангида ранг йўқ. Боёкиш! Шунда билдимки, бу ота ҳақиқатан ҳам Содикбекни тилаб олган экан! Ахир, олти қиз кўргандан кейин ўғил топган эди-я! Номард фалак.

У кишининг кўнглини кўтармоқчи бўлдим:

— Содикбекнинг умрини бошқа фарзандларингизга улашиб берган бўлсин, Ҳусан ака... Ҳали яна фарзанд кўрасиз, ишона беринг. Расми, ўзи шундай бўлади. Мениям бир қариндошим кетма-кет саккиз қиз кўргандан кейин яна кетма-кет тўрт ўғилли бўлган эди.

У киши жимгина, юмшоқ, дўмпайган қорни устига бакувват, семиз қўлларини қўйиб, мунис турар

эди.

Бирдан миямга бир нима урди: «Нега турибдилар? Бирон нарса керакмикан? Қандай айтсам бўлади?»

— Хўш, Хусан ака, уйга кирайлик.

— Йўк, йўк. Эртага эрталаб чиқарамиз Содикбекни. Шунга сизни айтгали келиб эдим.

— Оббо, — деб юбордим. — Шунга ҳам айтадимми? Оёғим бор, ўзим бораман-да. Кулок бор, эшитдик... Яхши эмас, Хусан ака. Уйга боринг. Бу юриш сизга ярашмайди.

— Боринг, — деди у киши дарвозадан чиқар экан. — Шунга... дўст-ёронлар келади... Нозик меҳмонлар... Шунга бир кеча саклаб турмокчи бўлдик...

Юрагим сиқилиб кетди. Негадир бу одам шу топда кўзимга... кўриниб кетди. Тезгина изимга бурилдим.

Буям оз экан. Эрталаб соат бешлармиди, тўрт яримлармиди, телефон жиринглаб қолди. Раҳбаримиз. «Соат олтига яқин самолёт келади! Меҳмонлар бор. Сиз кутиб олишингиз керак. Агар бу ерда қолишни исташмаса, тўғри Хоразмга учасиз!» Оббо, буёғи қандоқ бўлди энди?

Уйку қочди. Тош ёғсаям саҳарлаб Хусан аканикига ўтаман, деб ўйладим. Лекин йигирма минут ўтар-ўтмас, кўчада «Волга» сигнал берди. Чиксам, ўзимизнинг шофер.

— Ҳа?

— Келдим, — деди у. — Хўжайин айтдиларки, соат олтига қолмай келиши ҳам мумкин экан.

— Э, шу ишним...

Соатга қарасам, ўн минути кам олти. Кийим-бошга ҳам қарамай машинага ўтирдим. Самолётлар баъзан қандоқ келиши ўзингизга маълум. Олти ярим, етти ярим бўлди. Саккиздан ошганда келди. Меҳмонлар тўрт киши эди. Юқларини олиш учун ҳам ярим соат овора бўлдим. Меҳмонхонага олиб келганимизда, соат тўққиз эди.

Тўққиз! Тўққизгача мурдани саклаб ўтирадим! Аслида кеча кўмилиши керак эди!

— Хўш, тамадди қиламизми? — деб сўрадим меҳмонлардан.

— Ҳа, чой ичсак бўлади, — деди каттаси. — Кейин тўғри Хоразмга. Вақт ўтмасин, дўстим!

Соат ўн бирларга яқин уларни олиб вокзалга чикдим. Энди орқага қайтгим келмади. Тузук кийинмаган бўлсам-да, уйга бир телефон қилдим-у, меҳмонлар билан «Самарқанд — Урганч» поездига ўтирдим. Кетдим.

Тўрт кун деганда қайтиб келдим. Ҳамон кайфиятим яхши эмас эди.

— Хотин, сеткани ол. Мен Хусан аканинг уйига чиқиб келай.

— Шунақа қилинг, — деди аёлим. — Ўзлари икки марта чикдилар. Ишонмайсизми?!

— Нима деб?

— Қайдан билай.

Учрашувни қаранг!

Энди кўчага чиқиб эдим, мунғайибгина келаётган Хусан акани кўрдим.

— Э, — деди Хусан ака. — Ҳим...

— Узр, шу... — деб чайналдим. — Иш дегани... Яқинда бўшамоқчиман...

Хусан ака мунғайиб бош ирғатди. Сўнг ўзича мингиллаб гапира кетди:

— Кўп кутдик. Кўчага чиқиб қарадим... Йўқсиз... Нозик меҳмонлар келишди. Иккита совхоз директори. Учта врач... Тўртта агроном... Раҳмат уларга... Сизни деб марҳумни бир оз куттирдим ҳам... Фақат сиз... ука...

Мен куруқ сурат бўлиб, у кишига қараб турардим.

Хусан ака тагин шу оҳангда анча гапирди-да, мени дафъатан унутгандек бўлиб, ўтиб кетди. Нима қилдим энди? Удум. Секин у кишининг уйига бордим. Ғамбода бўлиб ўтирган қария қарши олди. Таъзия билдириб чикдим. Энди мен Хусан ака билан бақамти ўтириб гаплашишни истардим. Лекин у киши одамови бўлиб қолган, баъзан мени кўрмагандек ўтиб кетарди.

Шунда... «Хусан ака оғир ётибди», деган гапни эшитиб қолдим. Борсам, соб бўп қолган. Кўзларида нур йўк. Докторлар билан гаплашдим. «Шол, — дейишди. — Танаси ишламай қолди. Ёрдам бериб бўлдик. Энди парҳезгаям ҳожат йўк. Нима истаса есин, нима гапирса гапирсин».

Хусан аканинг ёнида бирон соат ўтирдим. У киши бир оғиз ҳам гапирмади, бир нима емоқчи эканини айтмади ҳам. Тасодифни қарангки, жони узилаётганида ҳам у кишининг бошида эдим.

Ёлғончи қилмасин, у кишининг уйида кўрганим кўпгина раҳбар шахслар ўша совхоз директорларию врачлар, бўлим бошлиқлари ҳам шу ерда, бу хокисор, меҳмоннавоз одамнинг қазоси яқинлигини эшитиб келишган экан.

Лекин Ҳусан аканинг табиатидаги энг даҳшатла нарса шу эдики, на менга, на-да анавиларга парво қилмас, онда-сонда аёли билан, қизлари билан сўзлашар, уларга тегишли гап қилар эди.

Фалон кишидан қарзи бор экан, узгани яхши бўпти. Катта қизи ўғлини табибга кўрсатиши керак. Кўз оғриғи бор. Ўзи ўлса, катта амакиси қабри ёнига қўйишсин. Шунини айтишим керакки, Ҳусан ака тамомила хушёр эди. Мени ҳам, меҳмонларни ҳам таниб турар эди. Биз — у кишидан ҳаммавақт илиқ-иссиқ сўзлар эшитиб ўрганган эдик! У одамнинг мана шулар билан ўтиришдан олам-олам завқ олишини ҳам яхши билардим! Бу — унинг ушалмаган орзулари, армонлари ҳаққи кўнглига малҳам бўлишини ҳам тушуниб етган эдим. Ҳозир яна ҳаммамиз унинг қошида эдиг-у, лекин шу топда унинг учун йўқ эдик.

Мен у кишининг охириги сўзини эшитиб қолдим.

— Болам Содикбек, мени ташлаб кетдинг-а... Сенсиз... Ёнингга боряпман... Ёлғиз эдинг... Мен ҳам ёлғиз... — Шундай деб юзини четга бурди.

Назаримда биздан — мандан ва анави меҳмонларидан юзини бурди. Сездимки, биз бу одамга ҳеч маҳал керак бўлмаганмиз! Йўқ, аниқроғи, керак эмас эдиг-у, буни энди сезганди.

— Содикжон... — деди у яна.

Ҳа, биз унга керак эмас эдик.

Унинг учун энг керакли, бор нарсалар — фарзандлари, оиласи, энг табиий-инсоний ташвишлар эди.

1978

## ҚУШ ТИЛИ

*«Тангрим, болалар билан ҳайвонларни ўз паноҳингда асра».  
Америкалик режиссёр Крамер яратган фильмнинг номи*

Жаҳонгир бир тавақали эшикдан ташқари чиқди. Рўпарада катта боғ. Улкан-улкан дарахтлар. Осмон ҳам катта, шишадек тиниқ. Тепадан гала-гала қора қушлар учиб ўтяпти. Ҳаводан турфа қўкатларнинг ҳиди келади. Ҳар ёқда турли ҳашарот овозлари визиллайди, дизиллайди.

Бола уй биқинидан эсаётган босиқ шов-шувни эшитди-да, ўша ёққа ўтди. Узун ариқ бўйида ҳам азим дарахтлар. Тепа шохлари осмонга теккудек. Қуйи шохлари ерга эгилган. Япроқлари катта-катта, шапалоқ-шапалоқ.

У дарахт шохларида ўйноқлаб юрган чипор қушларга ҳаяжон билан қараркан, бир ердан кийк-кийк этган ожиз товуш кледи. Жаҳонгир аланглаб қаради. Ариқнинг у бетидаги қалин ҳазонлар устида бир қуш ялпайиб ётар, бир қаноти думи томон сурилиб қолган, сарғиш тумшугини очиб қиғиллар эди. Жаҳонгир уёққа икки қадам босган эди, қушча жонҳолатда «кийк-кийк» этди-ю тепадан бир бало ёғилди: барча чипор қушлар қуйилиб, Жаҳонгирнинг устида чарх уриб айлана бошлади. Шамоллари тёгади боланинг юзига! Жаҳонгир кўзлари ола-кула бўлиб, бурила солиб қочди, йўлакка кирди.

— Ада! — деб бақирди.

Эшик очилиб, бировнинг тепакал боши кўринди.

— Ада! Анув ерда бир қуш ётибди! Учолмайди! Қаноти мамундоқ бўлиб қолган. Оберинг менга!

Дадаси ичкарига қараб қўйиб, эшикни ёпди.

— Юр. Ҳовлиқма... Дам олгани келган одам шошмайди.

Ташқарига чиқишди. Жаҳонгир отасининг қўлидан тортиб, ариқ бўйига олиб борар экан, қушлар яна чуғурлашиб, энди ота-бола устида қуюн бўлиб уча бошлади: улар гўё буларни қўрқитмоқчи, орқага қайтармоқчи бўлишарди.

Қамариддин ҳазон устидаги қушни кўриб:

— Майна-ку! Э-э, — деди. Сўнг ариқдан ҳатлаб ўтиб, қушни кўтарди. Қушча жонҳолатда ҳазонларга ёпишган экан, икки-уч барғни гажак тирноқларида чангаллаб типирчилади. Қамариддин унинг осилган қанотини тортиб кўрди. Биқин патларига пуфлаб қаради. — Ўқ еган... Биров отибди буни... Пақ этказиб отибди! Шу ерга келиб йиқилганга ўхшайди.

— Менга беринг!

— Йўқ. Буни даволаш керак.

— Нимага отибди?

— Ёмон одам-да. Яхши одам қушларга озор бермайди.

— Бу ўлмайдими?

— Нега ўлар экан? Лекин бу ерда ётаверганда ўлар эди. Ё мушукка ем бўларди.

— Уйга опкетамиз-а?

— Опкетамиз... тузалса. Аммо майна одамга ўрганади. Юр... Ҳамма қушлар ҳам одамга ўрганади. Нима учун бунинг номини майна дейдилар, биласанми?

— Йўқ.

— Ҳали айтиб бераман.

Диванда «Вокруг света» журнаlinesи варақлаб ўтирган Икрома ўрнидан сапчиб турди.

— Нима у?

— Майна. Йодинг борми?

— Қайдам... Дока бор.

— Озгина бер.

— Менга беринг майнани!

— Қўлингни чўқийди, ўғлим. Қара, оғзини очяпти... Юр, бир ерга бориб келамиз.

Узун, қизил гилам тўшалган йўлак телевизор кўриладиган залга элтади. Қамариддин дермантин қопланган эшикни тиқ-тиқ урди. Халат кийган Оқила опа чиқди.

— Вой, майна-ку?

— Ярадор. Ариқ бўйида ётган экан. Ўғилчамиз кўриб қопти.

Оқила опа Қамариддиннинг гапини бўлиб, боққа чиқиладиган икки табақали эшикка қараб олди-да:  
— Каттанинг ўғли қилган, — деди. — Милтиғи бор! Ҳар куни отади.

— Қанақа каттанинг?

— Э, анави дачада ким туради?

Ариқ бўйидан ўтган девор орқасида бир министрликка қарашли дача бор. У ерда, одатда, одам кам бўларди. Темир дарвозаси оғзида ўқтин-ўқтин «Волга»лар тизилиб кетади.

— Ҳа-а, — деди Қамариддин. — Ёш бола! Гаплашиб қўямиз у билан... отаси билан!

Оқила опа бошини саркак-сарак қилди.

— Ҳамма шундай дейди. Биттасиям юрак ютиб бормайди.

— Биз борамиз! Бизнинг қўрқадиган жойимиз йўқ... Йод борми?

— Ҳозир. — Оқила опа хонага кириб, қорнидаги ёзувли жойи тирноқда кўчирилган шиша идишча чиқариб берди. — Озгина қолган экан.

— Раҳмат, Оқила опа! Ота-бола орқага қайтишди.

— Ада, битта ушлаб кўрай.

— Сабр қил.

— Нега майна дейдилар буни?

— Кўп уста қуш бу, ўғлим. Ҳар қандай жониворнинг овозига тақлид қилолади. Хоҳласа, мупгук бўлиб миёвлайди. Хоҳласа, ит бўлиб ҳуриши мумкин... Булбулга ўхшаб сайраб ҳам қўя олади. Ана шунинг учун буни майна деб атаганлар: бошқа қушларни, хайвонларни мазаху майна қилгани учун.

— Одамниям майна қиладими?

— Бунинг учун уни ўргатиш керак. — Қамариддин бирдан мамнун кулди. — Буни гапиришга у ўргатса бўлади. Ҳозир айтиб бераман.

Қамариддин хонада қушни қағиллатиб қаноти ва биқинига пахтага шимдирилган йод босиб, дока билан боғлагунча, «айтиб берди».

— Раҳматли момомизнинг бир холаси бўлар экан. Бефарзанд экан. Эри бир келишида чўлоқ майна олиб келади. Ўшанда бизнинг юртда майна бўлмаган. Хўп де, Икрома! Майна кейинги йилларда пайдо бўлиб кўпайиб кетди. Хуллас, момомизнинг холаси чўлоқ майнага меҳр қўйиб, парвариш қилади. Кейин тилга ўргатади!.. Улуғой деган қўшниси бўларкан. Ўша девордан мўраласа, майна дархол: «Улуқ, Улуқ!», деб кичқираркан. Шунақа. Кейин майна ўлиб қолади. Уни ярим газ бўзга ўраб кўмишади. Гўри устида ўша холамиз кўп йиғлаган эканлар... Шундоқки, бу тақлидчини гапга ўргатиш мумкин!.. Сўнгра, бу жонивор гўштни яхши кўради.

— Гўшт бор-а, опа?

— Колбаса бор, — деди Икрома. — Адаси, энди бунингиз шу уйда турадими?

— Бўлмаса қаерда туради? Шкафга солиб қўямиз.

— Кечирасиз, ваъдангизни бажаринг. Бизга алоҳида хона беришсин... Тутунингизга тоқатим йўқ. Бунинг овозини ҳам ўзингиз маза қилиб эшитиб ётасиз.

— Э, хотинбой!.. Бўпти. Ваъда беришди-ку! — Қамариддин рўпарадаги деразадан кўриниб турган бетон деворга ишора қилди. — Ану ёқда битта амалдор яшайди. Ўғли отган эмиш буни. Ҳали у арзанда билан ўзим гаплашиб қўяман!

— Худо хайрингизни берсин, шу ерга тинч келдик, тинчгина кетайлик. Шунақа қилсангиз, жўнавораман. Ўзим уйдан хавотирдаман. Салимларнинг эшигини бузишгандан бери...

— Уларнинг эшиги чиройли эди, шунинг учун бузишган. Бизникига биров қарамайди.

— Ада, менга беринг!

— Хўп. Мана... Икки қўллаб ушла. Тирноғи ўткир! Ана шундай. Қўрқма!

Жаҳонгир иккинчи қаноти ҳам қўшиб боғланган қушни ўзидан олисроқ тутиб тикилди. Кафти ҳам сезяптики қушнинг биқини қаппайиб пучаяди. Докадан иссиғи ўтади.

— Боққа чиқайлик!

— Э-э! Бу ётиши керак!.. Ўзимиз боққа чиқамиз. Бунга хўрак олиб келамиз. Чигиртка терамиз. Майна чигирткани жуда яхши кўради.

Қамариддин шкафни очди, қуйи тортмасини тор-тиб, ичига қушни қўйди. Майна ётиб олди, сўнг дик-дик сакраб, тортманинг тўрига қочди.

— Юринглар!



Икрома журнални ёпиб, шиппагини кийди. Жаҳонгир хавотирланиб деразага қаради-ю, кўзлари каттайиб кетди: девор бошида бир неча майна тизилиб ўиришар, қиғ-қиғ деган овоз чиқариб, буюкка қарашар эди. Қамариддин кулди.

— Бунинг шериклари!.. Йод қўяётганимизда, овозини эшитиб келишган. Юринглар, қайтиб кетишади... Кушлар ҳам тақдирга тан беради, ўғлим.

Жаҳонгир шкафни яна бир очиб қараб, қайта ёпди. Бокқа чиқишди. Икрома кўринмади. Ота-бола беихтиёр уй биқинига ўтишди. Ана холос! Боя майна ялпайиб ётган хазон устида бир бароқ мушук чўнкайиб ўтирар, қўлини ялар эди.

— Майнангнинг бахти бор экан! — деди Қамариддин. — Сал кечиксанг борми!..

— Мушук ёмон-а, ада?

— Уни яхши кўрадиган одамлар ҳам бор, ўғлим. дамзоднинг феъли ўзи ғалати. Бир нима деб бўлмайди... Биласанми, биз — одамлар ҳам қайсидир ҳайвонга, қайсидир қушга ёқамиз. Қай бирлари бизни ёмон кўришади... Хўш, ўз тилларида бизни муҳокама қилишади...

— Нима?

— Уларнинг ҳам ўзлари тушунадиган тиллари бор. Э, бу оламда ҳамма жонли нарсаларда тил бор! Биз уни тушунмаймиз, холос!

— Нимага?

— Билмасам... Ана, билмас эканман! Балки шунисиям яхшидир? Ҳар жонзот ўз сир-асрори билан яшагани қизиқ эмасми?

Улар иморат олдига ўтиб, тўғри кетган текис йўлгага чикдилар. Икрома тераклар соясида журнал ўқиётган экан, буларга кўшилди. Боғ адоғига тушиб, ўт-ўланлар орасидан чигиртка, кўнғиз изладилар. Ҳаво иссиқ, ўт-ўланнинг ҳиди оғирлашиб қолган эди. Аста-секин ота-боланинг машғулотига Икрома ҳам қизикди. Бир соатлар чамаси изғишиб, талай чигиртка, битта кўнғиз, иккита жигарранг капалак тутишди.

— Зерикаман деяётган эдинг, сенга ҳам иш топилди, — деди Қамариддин Икромага.

— Терлаб кетдим!.. Майнангиз ҳам бор бўлсин! Лекин унинг чирқиллашига мен чидолмайман.

— Хўп!.. Биз чидаймиз-да! Насиб бўлса, ишга бир шўнғийлик, Камолитдиннинг қўшиғиям қулоққа кирмайди кейин.

Қамариддин — техникумда «Қадимги дунё тарихи» ўқитувчиси. Газеталарга тарихий мавзуларда мақолалар ҳам ёзиб туради. Мақолалари, албатта, мавсумий бўлади. Бу галги мақоласи «Тошкент — Қўшон империясининг шимолий чегара шаҳри» деган сарлавҳа остида ёзилган эса-да, бу ҳақиқатни шубҳа остига оладиган олимлар ҳам йўқ эмас. Масалан, Ўрта Осиё антик тарихининг билимдони профессор Массон бу масалага бир оз шубҳа билан қарайди.

Ҳолбуки, у кишининг рафиқаси — антик санъат билимдони Галина Анатољевна Пугаченкова бу масалага заррача шубҳа қилмайди... Қамариддин мақоланинг босилишига ҳам ишонади: чунки Тошкент шаҳрининг 2000 ёшга тўлиши республикада кенг нишонланади, демак, у тўғрида мақолалар кўплаб эълон қилинади.

Уйга яқинлашганда, Жаҳонгир ўзиб кетди. Хонага кириб, шкафни очди. Майна шай бўлиб турган экан, диконглаб тўрга қочди.

— Майна, майна! Сенга чигиртка опкелдим, — деди Жаҳонгир.

Қамариддин майнани олиб, қоғоз четини очди. Ариқдан топилган ёлғиз чувалчанг ўрмалаб чиқаётган экан. Майна бўйнини ичига тортиб унга тикилди-ю, шу заҳоти чиқ этказиб чувалчангни чўкиди. Кўз очиб-юмгунча ютиб юборди.

— Ада, еди!

— Ейди, ейди!.. Бу гўшт-ку!

— Менга беринг! Ўзим бераман!

— Кўлга эҳтиёт бўл.

Майна ёмон хўра экан, ё жуда очикқанди. Булар бир соатда терган луқмани хаш-паш дегунча йўқ қил-ди, «яна бер!» дегандек сап-сарик оғзини очди.

— Ёш экан, — деди Қамариддин. — Бу йил тухумдан чиққанга ўхшайди... гапга ўрганиши осон.

— Гапиради, а?

— Билишимча, бунга бир хил сўзни такрорлайве-риш керак. Масалан, «Жаҳонгир!»... Йўқ, бу

бўлмайди. Бошқа сўз керак. Ўша холамизнинг майнаси «Улуқ» деган-ку! Шунга ўхшаш сўз топайлик. Улуқ, булуқ... Балиқ... Э, жияним бор-ку, Холик!.. Холик де. Бўлди. Ўрганеди.

— Холик, Холик, — деди Жаҳонгир. Майна «қийқ», деб кўйди.

— Ада, Холик, деди!

— Алдама.

— Холик, Холик...

— Мен жуда қийналиб кетяпман, — деди Икрома.

— Э, тирик жонмиз-да! — деб кулди Қамариддин, сўнг майнани силаб, жиддий тортди. — Ана шу тирик жон эканимиз бизни табиатга боғлаб, ўртада контакт ўрнатиб туради. Бир вақтлар ўзимча тасаввур қилганман. Кўз олдинга келтир. Тоғ бағри! Ўрмон, унда куш-хайвонлар бор дейлик. Одам ҳам бор. Ўша ерга тушиб қолдим. Нима қиламан? Турган гап: биринчи галда «бу ерда одам борми?» деб ўйлайман, уни излайман. Одам зоти йўқлигига ишонсам, албатта, қушлар ёки хайвонлардан дўст топишга интиламан. Робинзон Крузодек! Қушлар ҳам, хайвонлар ҳам бўлмаса-чи? Унда, шак-шубҳасиз, бир яшил дарахтни кўнглимга яқин оламан. Чунки дарахт — тирик! Томирида ҳаёт бор!.. Кўкариб турган шу дарахт ҳам бўлмаса-чи? Менимча, қоқ яланғоч қоялар орасида мендек ёлғиз, ғариб кимса бўлмайди...

Эшик тақиллаб, оқ халатли Оқида опа кўринди. Икрома:

— Келинг, опа — деб шошиб қолди.

— Бир минутга кирдим, — деди Оқида опа. Эшикни ёпиб, ёпганига ишонмагандек яна қараб кўйди. — Қамаржон ука, бир нарсани эслатиб кўяй... Директоримиз Оловиддинхўжа инжиқ одам, ўзингиз ҳам сезгандирсиз... Ваннахонанинг олдида, шифтга бир жуфт қалдирточ ин солган эди. Вижир-вижирини эшитсак, қувониб кетардик. Бир куни Оловиддинхўжа: — «Йўқотинглар буни!» деб қолди. Мен билмас эканман, шифтдан ахлати тўкилар экан. Клава супуриб ташлар экан. Оловиддинга: «Безиён-ку, у-бу», деган эдим, ўзи швабра билан инни бузиб ташлади. Жониворлар яна ин қура бошлаган эди, Оловиддин ваннахона олдидаги деразани ёпиб, орқасидан михлаб кўйди. Қалдирғочлар икки кун дераза орқасида учиб вижирлашди. Кейин кетишди... Демокчиманки, майнага эҳтиёт бўлинглар. Энди, Қамаржон ука, кўпчилик келадиган жой-да бу. Қуш овозини ёқтирмайдиганлар ҳам учрайди...

— Бизнинг Икромага ўхшаб!

— Ҳазилмас. — Оқида опа Жаҳонгирнинг бошини силади. — Хўпми, йигитча?

— Раҳмат, опа! — деди Қамариддин.

— Сизларга яна битта хона керак-а?.. Очиб кўйдим. Девор ортидаги хонани. Йиғиштиряпти.

Оқида опа чиқиб кетди. Қамариддин сигарета олди. Тутатишга иккиланиб:

— Ажойиб аёл! — деди. Сўнг ўғлини бағрига тортди. — Одамзод ана шундай, мулла Жаҳонгир! Бу ҳаёт кутилмаган зиддиятларга тўла!

— Фалсафангизни эртага қолдириб, — деди Икрома. — Мен нималарни олай? Жаҳон менинг ёнимда ётади. Майна... сиз билан.

— Ҳо-ҳо-ҳо!

— Мен майна билан... — деб йиғламсиради Жаҳонгир.

Ота уни овутиди:

— Ана, шкафда туради. Уёқда бўлса, опанг кўйворади. Бу ерда бежавотир... Кўрнинг келса, бемалол кираверасан. Ана, директор ҳам қушларни ёмон кўрар экан.

— Ёмон одам, а?

— Яхши эмас, менимча.

Икрома чамадонни очди. Жаҳонгир шкафнинг олдида чўнқайиб ўтирди.

— Ада, қаноти оғрияпти-я?

— Ҳа-а! Албатта!.. — У энди бемалол сигаретани тутатди. — Дарахтларни кесганда, уларнинг ҳам жони оғрир экан. Дарахт сувсиз қолса, инграган овоз чиқараркан. Фан аниқлаган!.. Фақат биз — одамлар буни сезмаймиз!

— Буни дадаси, опаси бор, а?

— Ҳа! — Қамариддин таъсирланиб, деразага қаради. Энди девор бошида икки майна қолган, бири хурпайиб турар, бири панжалари орасидаги алланарсани чўкиб ер эди. — Балки анавилардир? Ака-укасиам бор бунинг!... Яша, ўғлим. Ана шунақа ўйла! Бу яхши одат.

— Улар йиғлаяптими?

— Эй, сен гений бўласан! — дея хитоб қилди Қамариддин. Кейин паст тушди. — Йўқ, сен тарихчи бўласан. Тарих жуда қизиқ! Қадимги даврлар қизиқ... Э, ўшанда кўп нарсалар бошқача бўлган. — Қамариддин хотини чамадондан олиб кўйган китобларни кўздан кечирар экан, шошиб қолди: — Пугаченкова қани?

— Ҳаммаси шу ерда.

— Пугаченкова! Буюк аёл!... Э, мана-ку!.. Аммо лекин, ўғлим, қушга қараш, уни даволаш ҳам кўп завқли! Нима дединг? Умуман олганда, ҳаётнинг ҳар қандай кўриниши ҳам қизиқ, ғаройиб!.. Тушуняпсанми?

— Чигиртка опкеламизми яна?

— Албатта!.. Бир донишманд айтган экан: «Инсон ҳамма нарсадан бахтсиз бўлганда ҳам, бари бир шукур қилиши керак. Туғилганига — ёруғ дунёни кўрганга шукур қилиши керак. Чунки шуни ҳам кўрмаслиги мумкин эди». Зўр гап-а! Тушуняпсанми?.. Очма дедим-ку! Жиндек ётсин бояқиш!

Қамариддиннинг илҳоми кўзиб турган эди, бўғилди. Қанийди, ўғли ёш эмас, унча-бунча нарсага ақли етадиган бўлса! Шу тобда унга бу зўр ҳикматни Будда айтгани, Будда дини бундан икки минг йил муқаддам Ўрта Осиё тупроғида ёйилгани, нақ Тошкентнинг Оқтепасидан буддапарастларнинг ибодатхонаси топилгани, бундай ибодатхона Фарғонанинг Қувасидан ҳам чиққанини сўзлаб, мана шу фактлар ҳам Қўшон империясининг шимолий чегара шаҳри Тошкент эканини исботлашини айтса!

Тушдан кейин сайрга чиқишди. Қамариддин танишларини учратди. Икрома билан Жаҳонгирни уларга таништирди. Об-ҳаво, куз ҳақидаги гаплар айланиб, кўшни дачада милтиқ пақиллатиб юрадиган «арзанда»га тақалди.

— Бўрибой тезроқ келсин-да! — деди бир пенсионер. — Ҳассасини дўқиллатиб ўтиб турарди Бўрибой қайсар!

Москвага — телевидениенинг «Ҳайвонот олами» редакциясига хат ёзишни ҳам кимдир маслаҳат берди.

— Керак бўлса ёзамиз! — деди Қамариддин ва Икромага қараб олгач, инжикланаётган ўғлини тўртди: — Нима дейсан?

— Биз овқат едик-ку? Майнаям...

Қамариддин аста-секин ишга шўнғий бошлади. Икрома ҳам бу ерга хийла ўрганиб қолди. Уй ташвиши ёдидан чиқди. Она-болага эрмак ҳам топилган эди: зерикдиларми, боғ адоғига изғиб кетишади. Ҳашаротлар териб келишади.

Майнанинг яраси битиб, қанотини осилтириб юрадиган бўлиб қолди. Жаҳонгир ҳамон уни кўлига олди: «Холиқ, Холиқ!» дейди. Майна тутилган хўракни кўрдим демайди-ю, нукул «қийқ-қийқ», деб овоз чиқаради.

Жаҳонгир Оловиддинхўжани яхши таниб олган. Унга ёв кўз билан қарайди. «Ёмон одам», деб ўйлайди ва уни кўриши ҳамоно ёдига кулранг, бароқ мушук тушади.

Гоҳо майна билан «гурунг» қилади:

— Холиқ, сен гапимни тушуняпсан. Яширма... Даданг билан опанг ҳам кетиб қолишди-я! Соғинасанми уларни? Бокқа опчиқайми? Биласанми, директор ёмон одам... Бир кун бокқа опчиқаман. Шерикларинг билан ўз тилингда гаплашасан. Холиқ, де. Холиқ...

Бир куни у йўлакда, холодильник олдида атрофга аланглаб келаётган Оловиддинхўжага тўкнашди.

— Майна йўқ. Йўқ! — деди шоша-пиша.

— Нима?

Жаҳонгир унга бирпас бакрайиб қараб турди-да, хонага чопиб кирди.

Қамариддин ишга берилиб кетди. Хонада дик-дик сакраб, гоҳо пир-пир қанот қоқиб юрадиган майнага энди парво қилмайди. Жуда жонига тегса, «кишт», деб қўл силтайди. Ёки деворни муштлаб: «Жаҳон! Бунга қара!» — деб бақиради.

Майна кўшниларга ҳам ёқиб қолган. Қушни кўрганлар «арзанда бола» ҳақида гапиришади, унинг милтиқ отишини кутаётганларини сўзлашади, сўнг Жаҳонгирга Оловиддинхўжадан эҳтиёт бўлишни уқтиришади: бир жуфт қалдирғочнинг ини бузилгани кўпчиликни хафа қилганди.

Бир куни она, бола, ота хонада гаплашиб ўтири-шар, Қамариддиннинг кайфи чоғ, гапдон бўлиб қолган эди:

—Мақола ярмидан ошди!.. Э, ишлаш керак! Ростиб, бошда хатога йўл қўйганман. На чора! Энди борига бозор деб кўникишга мажбурман... Баъзан хайрон бўламан-да. Биз — жуда лоқайдмиз, хотин! Ёки ўтмишимизда улуғ алломаларимиз шу қадар кўп бўлган, тарихимизда порлоқ одамлар шу қадар беҳисобки, биз уларга бепарво қарашга ўрганиб қолганмиз... Чалғиб кетдим... Лекин, хотин, мен ўзимга тасалли бераётганим йўқ.

— Фараз қиламиз.

— Ким билади дейсан...

— Биласизми, сиз табиатшунос ёки циркчи бўлганингизда, шу майнани аллақачон тўтиқушга айлантириб юборардингиз.

— Ана! Мен боғдан келсам, бу тоғдан келади.

— Гап уқтиришдан толмайсиз, демоқчиман.

— А-а! Аммо сен ҳам ношукур банда. Кеча ўзинг: «Тухум босган бу аданг», деб юрган эдинг.

— Гапимни эгри тушундингиз. Қушни айтяпман. Жаҳонгирнинг ўрнида бўлганингизда, унга аллақачон «фалсафа, тарих» деган сўзларни ҳам ўргатиб қўярдингиз... Ўғлингиз эса, ниҳоят... Жаҳон, майнани чақир!

Жаҳонгир кафтида қисиб турган капалакни тутиб кўрсатди. Стол лампаси тагида турган майна бир чўқишда уни ютиб юбориб, яна оғзини очди.

— Холиқ, Холиқ, — деди Жаҳонгир. Майнанинг очиқ оғзидан товуш чиқди:

— Холиқ, холиқ...

Қамариддин юраги гурсиллаб уриб, қушга тикилди.

— Эй, мен нима дегандим! — деди бақириб. Яна қушга тикилди. Қуш кўзини аста юмди. — Қизик!  
— деди у. — Инсоннинг отини айтди бу! Лекин бепарво!... Нима деганини билмайди! Буёқда биз қувоняпмиз...

— Кеча айтган эди, — деди Икрома. — Сизни чалғитмайлик дедик. Бугун Жаҳонгир чидамади.

— Жаҳон, яна битта «Холиқ», де.

— Холиқ, Холиқ!

Қуш кўзини очмасдан такрорлади:

— Холиқ, холиқ...

— Тағин битта айт, ўғлим!.. Мен тоза хурсанд қилдинг-ку! Тавба! Қушлар ҳам ажойиб жонзот-да! Лекин, ўғлим, сен бу сўзни майна учун рефлексга айлантирасан энди. Тушуняпсанми? «Холиқ», деб чақир. Олдинга келмагунча хўрак берма. Кейин, бир чақирим жойдан ҳам «Холиқ!» деб бақирсанг, учиб боради. Хўрак берар экан-да, дейди... Умуман, бу бошқа нарсаларниям ўйлаши мумкин.

Бир кеч Қамариддин мақоланинг баъзи олимларга малол келадиган жойларини юмшатиш ҳақида ўйлаб ўтираркан, хона тутунга тўлиб кетганини кўрди. Тура солиб, эшикни очди. Шу заҳоти аланглади. Майна... бўлса чиқарди. У жойига қайтиб ўтирди. Ниҳоят, де-раза тепасидаги дарчадан елвизак эса бошлади. Қама-риддин ўрнидан турди-да, йўлакдан пир этиб учиб ўтган қушни кўзи илғаб қолди. Шкафни шарт очиб, тортмага қаради: майна йўқ... Шунда йўлак адоғидан келаётган шовқин диққатини тортди:

— Нима гап бу? — дея зўриқиб гапирарди Оловиддинхўжа. — Клава, ўлганмисан? Эшикни нега очиб қўйдинг? Вей-ве-ей! Гилам расво бўлди... Швабра қани? Ҳайда уни!... Бултур нима деган эдим сенларга?!

Қамариддин йўлакка чиқди. Шунда холодильник ус-тига келиб қолган майна бурила солиб, хонага кирди. Қамариддин эшикни ёпиб, қўл қовуштирди.

— Бир қошиқ қонимиздан кечасиз, — деди у Оловиддинга.

— Сизникимиди?

— Ҳа... Қўшни бола отган экан. Даволаб олдик. Ўғилчага ўрганиб қолди.

Оловиддинхўжа бошини тез-тез силкитди-да:

— Мумкинми? — деди. Қамариддин эшикни очди. Оловиддин кириб, стол лампаси қошида қанотини тумшуғи билан титкилаётган қушга қовоғи остидан тикилди. Сўнг: — Ҳиди ўрнашиб қопти. Сизга билинмас экан-да, — дея энкайиб каравот ва стол остига қаради. Ўтириб қўйипти жонивор. Оппоққина қилиб... — Сўнг қоматини ростлаб томоғини кирди. — Ўқиган, мулла одамсиз, домла. Билмадим, ўз ўрнингизни бу аҳволга солиб қўймас эдингиз, дейман. Ўйлаш керак экан-да. — У яна тез-

тез бош чайқаб чиқиб кетди.

Қамариддин эшикни тегиб ёпди. Хўрсиниб, хонада нари-берига юрди. Майнани шап ушлаб, тортмага солди. Боққа чиқиб, хотини билан ўғлини топди.

— Ҳа, адаси?

— Чатоқ бўлди.

— Нима гап?

— Сезмай қопман, майна коридорга чиқипти... Оловиддин оловимни чиқарди. — Кейин жаҳли тутиб кетди. — Бир кун хонангда турса, бир нима бўп қолмасдинг! Менинг хаёлим жойида эмас! Охириги абзацни ишлаётган эдим.

— Бир нима қилдими у?

— Э-э... Сен ҳам кўп жавдирама! Майнанг шкафта! Бор, ол. У менга керак эмас, сенга керак!

Жаҳонгир чопиб кетди. Йўлакдан ўтаётиб, Оловиддинхўжага тўқнашди. Бирдан тўхтади-да:

— Сиз ёмон одамсиз! Ёмонсиз! — деди.

Оловиддинхўжа унинг... чўғдек гиламга тушган изларига қараб қолди. Сўнг эшикдан чиқиб, мрамар зинадаги нам тўшамга тикилди. Жаҳонгирнинг оёғи албатта унга тегмаган эди. Оловиддин рўпарадан келаётган Қамариддин ва Икромани кўрди-да, бурилиб, девор ёқалаб кетди.

— Кетворайлик! — деди Икрома. — Шунинг қовоғига қарашимиз қолганмиди!

— Менинг ишим чалароқ.

— Э, сиздан олим чиқмайди!

— Сенга қулоқ солсам, тарихчиям чиқмас эди мендан.

Қамариддиннинг мақоласи битди. Энди уни Тошкентга юборадиган бўлса, қайси газета тезроқ босиб чиқаришини ўйлар эди. Икрома тагин уй қайғусига тушган, кунора шаҳарга кўнғироқ қилиб, уйим тинчми, деб кўшнилардан сўрайди.

Жаҳонгир эса «Холик»ни шаҳарга олиб кетганда, қачон балконга чиқариш, қачон кўйвориш ва чақириб олишни ўйлайди.

Буларнинг сафари қариб қолганидан хабардор кўшнилар хонага серкатнов: майнани — эрмакни кўриб, жилмайишади; уни шаҳарда қандай боқиш хусусида Жаҳонгирга маслаҳатлар беришади.

Кечки пайт. Боғ адоғидаги анҳор. Қамариддин: «Кетар жафосига», деб ечинди, сувга тушди.

— Оҳ-оҳ! Икрома, сен ҳам ювин!

— Одамлар бор-э... Жаҳон, сен чўмил!

Жаҳонгир ўт-ўланлар орасидан чигиртка овлаётганди, бирдан бақириб юборди:

— Муни қаранг! Ёғиз-ёғиз чигиртка!

Икрома ўғлининг ёнига борди. Чиндан ҳам саримсоғи кавлаб олинган жўякка анҳордан сув тошган, жўяк пушталари, хас-чўп аралаш оппоқ кўпиклар устида чигирткалар ғужғон, уёқ-буёққа питиллаб учишар, сувга ботиб «сузишар» эди.

Қамариддин чўмилиб чиққунча она-бола бир дўппи чигиртка теришди.

— Дадаси, шу чигирткаларгаям одамнинг раҳми келади-я!

— О! Ана табиатнинг кучи! — деб хитоб қилди Қамариддин. — Файласуфсан, хотин!

— Жаҳон! Бўлди қил, кетамиз. Овқат маҳал бўп қолди. Бу қурғурнинг шираси бўлар экан-а! Нега қони чиқмайди мунинг? Ушласанг, оёғини ташлаб учиб кетаверади.

— Табиат шунақа. Шунақа, хотин!... Биласанми, нима учун табиатни яхши кўраман? Бунда бепоён бир мангулик бор!.. Мана, жуда хафасан, дейлик. Ёки тарихда юз берган бир хатоликдан қалбинг яра. Ёки жуда хурсандсан. Сабабсиз хурсандсан, дейлик. Ана шунда табиат кўйнига чиқ — бирдан хотиржам бўлиб қоласан, бирдан! Дунёнинг асли ҳақиқати мана шунда, дейсан, хотин.

Шимининг тиззаларигача лой бўлган Жаҳонгир хансирарди.

— Адавой, шаҳарда чигиртка йўғ-а?

— Жуда оз. Бошқа нарса берасан-да. Масалан, гўшт.

— Колбаса.

— Аммо-лекин, Жаҳонгирбой, сизниям бу ерга келганингиз зўр иш бўлди!

Бироқ хонада уларни хунук фожиа кутаётган экан.

— Холик! Холик!

Майна жавоб бермади.

Шунда Қамариддин билан Икрома ҳам хонага киришди.

— Ада, Холик йўк!

— Эшик очик эканми?

— Салгина... очик экан! Топиб беринг! Сиз чиқаргансиз!

— Жинни! — Қамариддин шкафни очди. Диван, стол, каравот тагига қаради. Иситгич батареялари орасига боқди. Бурилиб, эшикни очди-ю, итариб ёпди. Эшик зичланиб қолди. — Мана, эшик ёпилди!.. Қаттиқ итарган бўлсам, очилиб қолдимикан, деб ўйладим. — У хотинига тикилди. — Оловиддиннинг иши!.. — Яна ташқарига чиқди. Иккита кўшни ташвишланиб турар эди. — Майна йўқ.

— Биз ҳам яқинда келдик... Йўкми?

— Йўқ. — Қамариддин ваннахона томон кетди. Деразага қаради: берк.

Шунда йўлак адоғида Оловиддинхўжа кўринди. Ҳам-ма унга тикилиб қолди. Жаҳонгир йиғлаб юборди:

— Шу киши ўлдириб қўйган!.. Отган! Оловиддин кўзлари пирпираб:

— Нима гап? — деди.

— Тинчлик, — деди Қамариддин. — Майна йўқ, холос. Ерга кирганми, кўкка учганми — йўқ. — Сўнг бирдан кинояли жилмайди. — Ўзлари бир бало қилдиларми-ёв? Айтаверинг... Биз ўлиб қолмаймиз. Фақат болага қийин бўлади-да.

Оловиддин қўлларини ёзди.

— Ўқиган одамсиз, домла. Ўшанда бу тўғрида гаплашган эдик. Сал аччиқ қилиб чиқдим. Шунчалик ҳам деймайми? Сиз меҳмонсиз, кетадиган одам...

Топиб бе-ер! Топиб беринг майнамни! — Жаҳонгир қанча кўп йиғласа, майна шунча тез топиладигандек ер тепина бошлади.

Қамариддин:

— Ўчир! — деб ташқарига чиқди. Уй биқинига ўтди. Жаҳонгир ҳам чиқиб, ариқ бўйидаги хазонларга тикилди. Яна чинқирди. — Йиғидан нима фойда! — дея бақириб юборди Қамариддин. — Чақирсанг-чи! — Сўнг кўшниларга қараб, «файласуфона», мунғайди: — Бир нарсага меҳринг тушмасин. Тушгандан кейин йўқолиб қолса, ёмон қуясан-да.

— Холик, Холик!

Бирдан девор устидан овоз эшитилди:

— Холқ, холқ...

— Ана! Холи-иқ!

Шу пайт ариқ бўйидаги чинор айрисидан отилиб чиқ-қан бароқ мушук қанотини энди ёзган майнани шарт тишлаб, пастга тушиб кетди. Ариқ ёқалаб ура қочди.

— Мушук!

— Ҳой!

— Чопинг, адаси!

— Дада-а!.. Холи-иқ!

Мушук чинорлар ортида кўздан пана бўлди. Лекин майнанинг ноласи баралла эшитиларди:

— Холқ, холқ...

Мушук майнанинг белидан тишлаганча пиёзпояга қочди.

Қамариддин симга чалиниб йиқилди. Жаҳонгир дадасидан ошиб, ариқ бўйига бориб қолди. Яна йиғлаб, кесақлар устига ўтириб олди. Қамариддин ариқдан хатлаб ўтди.

У боғ охирида кеза-кеза ҳориб қайтди. Жаҳонгир ариқ бўйида ўтирганча ҳиқиллар эди.

— Йўқ, ўғлим. Начора. Бирники ўтдан, бирники сувдан дегандай...

— Йў-ўқ!

Икрома ўғлининг билагидан тортди.

— Бўлди. Бас энди!

— Холик, деди, опа! Бизни чақирди.

— Мен ҳам эшитдим... Бас энди! Яна битта майна топамиз...

— Йўқ. Менга Холик керак.

...Қамариддин овқатга зўрға чиқди. Хаёли чалғиганини сезиб: «Унутиш керак энди, — деб уқтирди ўзига-ўзи. — Вассалом. Э, бу оламга нималар келиб кетмайди. — Бу-ку бир майна экан... Одам ўлади!

Бутун-бутун халқлар қирилиб кетиши мумкин...»

Икрома ҳам овқатдан номига татиган бўлди. Оқила опа стол қиррасига қўлини тираб:

— Мен айтган эдим-ку, айтгандим-а! — деди.

— Илоё, унинг боласиям шундай...

— Унда бола йўқ.

Ниҳоят, Икрома ҳам Оловиддинни ичида қарғай-қарғай, эрини уриша-уриша ҳовридан тушди.

Кетадиган кунлари Жаҳонгир яна ариқ бўйига борди.

«Холикнинг адаси билан опасиям йиғлаган. Болаларини мушук опқочганини билган». У ариқ ёқалаб жилди. Пиёзпояда тўхтаб қолди. Яна Холикни топиб олган жойларига келди.

Тепасида чинор шохлари, қушлар чуғурлашар, нозик ҳиддар келар, бироқ Жаҳонгир буларни ҳис этмас, юраккинаси бўм-бўш эди.

Шунда тепадан учиб ўтган майналарга диққати оғди. Назарида, Холик ўша куни мана шу девор устига қўниб турганда, шерикларига ўз тилида анча-мунча гапиргандек туюлди. Албатта, «мен Холик», деган. Булар бир-бирининг сўзини тушунади-ку! Мениям айтган... «Чигиртка териб берди», деган. «Оловиддин ёмон», деган. «Ҳайдаб чиқариб, деразани бекитиб қўйди», деган...

— Холик, Холик!

— Қийқ-қийқ!

Майналарнинг овози энди Жаҳонгирга «Холик» бўлиб эшитилди. Кейин: «Албатта-да, — деди яна. — Холик дейишяпти... Яхши ўрганмаган-да булар. Улар-гаям кўп-кўп «Холик» деса, ўрганиб олишади. Лекин улар билишади: холик — яхши дегани. Сизлар — Холик. Мен — Холик».

— Холик, Холик!

— Қийқ-қийқ!

Қўшнилари уларни автобусга кузатиб қўйишди. Улар уйларига етмасдан Камариддин Тошкентга тушиб-чиқишга аҳд қилди.

— Бозорга кириб ўтайлик. Уй қоқ-қуруқ, — деди Икрома.

Жаҳонгир деразадан олисларга боқар, олисларда... холиклар учиб юрар, ўзаро гаплашишар, Жаҳонгир уларнинг сўзларини тушунар эди.

1982

## ЯНГИ ЗОТ

*Дўстим Иззатилла Қаҳҳор ўғлига*

Денов бозори. Сурхонда энг гавжум бозор. Бу ерда, эшитганимиз, унда-бунда тарихда ўқиганимиз ва тасаввуримизда шакл топган қадим Шарқ бозорларини эсга солувчи бир нималар бор.

Митти япроқдари гезариб, чанг қоплаган ёлғиз акация дарахти тагида алюминий стол ёнида кабоб пишишини кутиб, чекиб ўтирар эдим. Ён-веримдаги столлар атрофида одамлар овқатланишяпти. Менинг столим қошида — бир ўзим. Ўзга стул ҳам йўқ.

— Ака, мумкинми?

Тепамда ранги оқарган — қони йўқ, аммо ўзи қорамағиз, ўрта бўй бир йигит турибди. Эгнида енги калта, олди тугмали, ерранг китель, бошидаги оч-сарик шляпаннинг гардиши устидан айлантирилган тасмаси тердан қорайиб-шўралаб кетган. Уни, дафъатан қараган киши ё дала бригадири, ё ҳисобчи, деб ўйлаши мумкин эди.

Аммо унинг суянчиғи қийшиқ стулнинг оёқдарини ерга тегизиб-тегизмай турган ҳолда: «Мумкинми?» деб сўраши...

— Бемалол, — дедим.

У стулни қўйиб, нарида кабоб тутуни бурксиётган томонга қараб:

— Ука, биз шу ердамиз! — деди-да столга кўз солиб, туриб кетди. Одамлар оралаб юриб, бир жуфт чапати нон олиб келди. — Иссиқ экан. — У нондан бирини ушатди. — Олинг.

«Уни бирон ерда кўрганманми?» — деб юзига зеҳн солдим: танимас эканман. Бир пиёла чой узатдим.

— Раҳмат, ака!.. Кун ҳам роса исиди-я?

— Ёзнинг куни-да, — дедим. — Салқинроқ томонданмисиз, дейман?

У синиқ жилмайди. Лабининг икки чети тиришди. Соқолини икки кундан бери олмагани аниқ эди.

— Ҳа, тоғдан, — деди. — Уёқ салқин.

— Мен ҳам суптропик боғни кўргани келиб эдим, — дедим. — Тамадди қилиб олай деб, шу ерга ўтирдим.

— Гўшти сал димикқанга ўхшайди, — у тутун келаётган ёққа қараб қўйди.

— Чорвага алоқангиз борми?

У яна жилмайди. Шунда кўзларига эътибор бердим: тиниқ, уятчан, фақат бола нигоҳига хос бир ифо-далар бор эди.

— Ҳа, ҳа, — дея бошини кўтармасдан силқитди. Сўнг менга қаради. — Бу ернинг одамига ўхшамайсиз?

— Термиздан келдим.

— А-а. — У хўрсиниб, яна бошини лиқиллатди. — Чорвага алоқамиз бор.

— Ферма мудирими? У қулиб қўйди.

— Йўқ... Чўпонмиз, ака, чўпонмиз.

— Чўпон эмассиз.

— Э, нима фарқи бор... — У яна туриб кетди. Чойнак, пиёла кўтариб келди. Чойни қайтарар экан, дарвоза тарафга икки-уч қараб қўйди-да, стулини бу томонга ўтказиб, дарвозага орқа қилиб ўтирди ва менга тағин илиқ жилмайди.

— Нима гап? — дедим, одатда, бунақа вақтларда танишининг ўзи гап айтмагануча унга савол бериш одобдан эмаслигига ақлим етса-да...

— Э! — деди у яна ва чап қўлини силқитган каби кўтариб қўйди. Сўнг тирсақларини столга, бармоқларини бир-бирига чалиштириб иягига тираган қўйи кабобпазга кўз тикди.

Мен яна бозорни томоша қилиш умидида уёққа қарадим.

— Кўп иш қилиш керак, кўп иш... — У столдаги ёзув-чизувларга тикилди. — Кўп иш... — Сўнгра менга самимий қулиб бокди. — Сўраганинг айби йўқ: касбингиз нима?

— Мухбирлик...

— А-а! Бўлди-бўлди! — деди у ва менга бош-оёқ қараб чикди. — Яхши... Ҳар қандай касб ҳам яхши. Чорвадорлик ҳам. Чорвачилиқда, энг муҳими, ака, менимча... — У бирдан совуқ тус олди. Кўзларида



бола нигоҳи йўқ: жиддий, вазмин, ҳатто қаттиққўл кишининг кўзларини кўриб турардим энди. — Зотни яхшилаш керак! — деди у.

—А, бу зўр гап! — дедим. — Мана, сиздай кишиларнинг кўлидан келади-да, бу иш... Унда ёзиш-чизиш учун бизгаям гап топилади... Тўғрими?

У менга «жўр» бўлиб оҳиста кулди.

— Ака, менга ёкдингиз... ичасизми?

— О, йўқ!

— Мен ўзим ҳам ичмайдиган одамман!

— Ундай бўлса, нега...

— Билмайман! — деди у ва яна столга тикилди. — Айтайми?

— Бемалол бўлса...

— Э!

— Қулоғим сизда.

Бозор. Ғала-ғовур.

...Бу йигитнинг исми — Ислон. Ислон Оқбўтаев. Тоғдаги районда — совхозда бош зоотехник бўлиб ишлар экан. Бу йил Фрунзе шаҳрида қишлоқ хўжалик фанлари кандидати унвонини олиш учун диссертация ёқларкан.

Мавзуси...

Унинг ҳикояси давомида мен куйидаги нарсаларни ўзимча тасаввур қилдим.

Тап-тақир ер. Лойсувоқ қилинган кулба, кулба ол-дида ерўчоқ, қумғон. Кун тиғида сўфитўрғайлар учади. Суви қуриган ариқ бўйидаги юлғунлар соясига ўзини уради.

...Кулбадан оқ халат кийган йигит чиқади. У юз қадамлар йироқда, атрофи уч пахса девор билан ўралган кўра-оғилга йўл олади.

Кўрада ажабтовур махлуқлар: шоҳи йўқ, оёқлари калта-калта, семиз ва ола-була буқачалар, таначалар.

Оқ халатли йигит баланд дарвозадан кириши би-лан улар — ажабтовур ҳайвонлар паст-паст овозда бўкиришиб, йигитни ўраб олишади. Йигит уларнинг манглайини силайди. Эркалаб, кўранинг у четидаги тевараги узун-қиска ходалар билан тўсилган йўлаксимон «қафас»га йўл олади. Қафаснинг ичида тарози бор. Нарн томонда тўртбурчак, баланд стол. Унда қалин дафтар, мол докторида бўладиган ҳар хил асбоблар.

Йигит бир пайт кўрадан қайтиб чиқади. Ажабтовур моллар паст-паст товушда маъраб, дарвоза тирқишидан қараб қолишади.

...Бу моллар оғилда ҳам, оламда ҳам йўқ маҳал. Бу йигит совхоз қорамолларини кўздан кечириб юриб, арчали тоғ остида ҳайбатли, семириб кетган бир буқани кўриб қолади.

— Нима бало у?

—Абердин Ангус... Чет элдан сотиб олинган. Зотли буқа... Ёввойи бўп кетди.

— Нега сотиб олинган эди?

— Ўзимизнинг жайдари сигирларни биласиз... Сутиям кам, гўштиям. Уларни шу билан қўшса, янги бир зот чиқарми, деб ўйлашган-да...

— Кейин?

—Шу кўриб турганингиз... Мутахассис бўлмагандан кейин бу ишни ким қилади.

— Илгариги мутахассислар-чи?

— Ҳа, қизиқиш бўлиши керак-да.

...Уч кундан кейин ҳалиги ёввойи буқа... анави оғилга олиб келинади.

Уч йилдан кейин ажабтовур моллардан бир пода пайдо бўлади.

Ёш зоотехникнинг ўзи «яратади» бу зотни.

Бу орада аспирантурага киради.

Тўрт йиллик тажриба ўз натижасини беради: зот «ўзгаришсиз» қолади... Кандидатлик тайёр, реферат босмадан чиқади...

— Ҳалиям ўша кулбада яшайсизми? — деб сўрадим. -Ҳа.

— Ота-оналарингиз районда?

— Марказда.

— Нега дарвозага мунча қарайсиз? Узр...

— Э!

— Хўш, бу ерга — Деновга нима иш билан келдингиз?

Ислон илжайди.

...Ажабтовур зотга у «Энг янги зот» деб ном қўяди. Илло, янги қорамол зоти Қирғизистонда, Қозоғистон-да, Тожикистонда ҳам яратилгани ҳолда, Ўзбекистонда ҳануз яратилмаган эди.

Утган куни Ислонни совхоз директори кабинетига чақиради.

— Хўш, энди «Энг янги зот» буқачаларни нима қиласиз?

У гангиб қолади.

— Нима? — деди ва унинг фикрини тушунади: «Бир подада кўпи билан беш-ўн буқача қолса, бас. Бошқаси... гўштга!»

Бугун... уч машинага ортиб жўнатдик. — Ислон столдан кўз узмасди. — Подачи бор. Иккита. — У кўзи ғилқ ёшга тўлиб, кабобпазга тикилди. — Кўнглим бузилди, ака... Меҳр қўйган эканман, шекилли, жониворлар... Машинага... бортга мен чиққандан кейин чиқишди, тахтадан юриб... Менга онасига қарагандай қарайди — У кўзини артиб, тиниқ жилмайди. — Қизиқ-а? Йўқ, сиз мени кўнгли бўш ҳалигидай деманг. Отам ҳам чорвадор...

— Тушунаман, — дедим.

У лабларини кимтиб, яна кўзларини артди.

— Ака, ичайлик!

— Ҳозир... Шундай қилиб, гўштга топшириб кел-дингизми?

— У бой пункти, кушхонамиз шу ерда... Дарвозадан машиналар кирди... Мен тушасолиб қочдим. — У яна кулди. — Қизиқ-а?

— Ҳм...

Шунда у яна дарвоза ёққа қарадию:

— Оббо! — дея столга «қопланиб», бошини эгди.

Гужғон одамлар орасидан чиққан ориқ, шамол бўлса солланадиган тоғ-теракни эслатувчи новча йигит оёғидан бир нарса орқасига тортаётгандай сурилиб-тортилиб босиб, столимиз қошига келди.

Ислоннинг икки кифтига икки кафтини қўйиб, унга ёндан қийшайиб тикилди.

— Ҳа-ҳа-ҳа!

— Нима, ҳа-ҳа? — Ислон кифтини силкитиб, унга олайди.

Келувчи қаддини ростлаб, бурнини тортди.

— Жўра, бормасангиз бўлмайди!.. Ҳаммаёқнинг тўс-тўполони чикди. Бириям туттирмайди ўзини. Кушхонани бошига кўтариб бўқиришади... Қоннинг иси таъсир қилганми, ким билсин. Ғолиб ҳам сизни қидириб юрипти...

— Бормайман! — деди Ислон. — Жўна! Мени кўрганнинг йўқ.

— А, улар нима қилсин, бечоралар? Кушхонанинг бари каттаси йиғилган...

— Сен айтгансан-да, Ислон бўлиши керак деб!

— Мен айтмасам ҳам, ўзлари сезишди... Сиз дарвозадан чиқишингиз билан орқангиздан югуришди маърашиб жониворлар... Сиздингиз-ку ўзингиз?

Ислон менга тагин жилмайди... Жилмайишми бу? Титраб кетдим: унинг ҳолати менга ҳам юкди.

— Нима қил дейсиз, ака? — деб сўради у.

Мен елкамни қисдим.

— Бугун сўйилиши керакми?

— Ҳа-да.

— Сиз сўйиладиган хонага кирсангиз, бас, — деди новча йигит. — Улар изингиздан киради...

— Уф.

— Тушуниб турибман, сизга қийин, — дедим.

— Мундай бўлишини билганимда... шу ишга қўл урмас эдим.

— Бари бир шундай бўлиши керак эди. Ҳамма нарса инсон учун дейишади-ку.

— Рост-рост.

Новча «иш пишди» деган маънода енгил тортиб четланди. Ислон ўрнидан турди-да, кабобпазга бақирди:

— Ука, кейинроқ келаман!.. — Менга қаради. — Мен тез қайтаман.

— Хўп, — дедим. — Кушхона узокмасми?

Бу йигитнинг хатти-ҳаракатлари мени қизиқтирар эди.

— Мен ҳам салдан кейин келаман, — дедим кабобпазга.

Ғала-ғовур бозордан чикдик... Кўча. Тўрт қаватли иморатлар. Машиналар... Эшитганимиз ва унда бунда тарих китобларида ўқиб, рассомлар асарларида кўрганимиз қадим Шарқ бозорларини эслатувчи «нарсалар» бозорда қолди.

Асфальт йўлка. Четида манзарали буталар.

— Бу орада қийналган бўлсангиз керак, Ислом?

— А-а, осон бўлмади, ака... Сен совхознинг ишини қиласанми, илм қиласанми, деган ўртоқлар ҳам чиқди. Карьерист деган таъналарни ҳам эшитдик. Чидадик. Кейин тушунишди... Ишнинг қалтис томони ҳам бор эди: янги зот яралмай, ё отаси ё онасига тортиб кетиши, ёки уч-тўрт йилдан кейин айнаиши мумкин эди... Илмдаям бир оз таваккалчилик керак экан. Журъат деймизми...

— Буларсиз ёзиш ҳам қийин.

У кулиб қўйди.

— Подахона қошига кўчиб келганимни кўриб, айримлар: «Исломга бир бало бўпти», дейишди... Илож қанча. Марказдаги иссиққина квартирада ўтирсанг, ўтираверасан.

— Кандидатлик ёқдаш ҳам осонмас, шекилли?

Э, турган-битгани ғалва экан... Лекин мени кандидатлик дипломи қизиқтирмайди. Зотни расмийлаштириш зарур-да.

— Энди ўша молларнинг қисмати нима бўлади?

— Буям бир масала. Уларни кўпайтириш керак, холос. Алоҳида чўпон, алоҳида пода... Чорва иши пахта ишидан ҳам нозик, ака: деҳқон бир йилда ҳосил олса, чорвадор — қирқ йилда, дейдилар.

— Бу йигит ким?

— Э, мактабда бирга ўқиганмиз. Подачилардан бит-таси... Менга яхши ёрдамчи керак эди. Шу подани боқ, деб илтимос қилиб эдим... Бу ўлгурнинг дийдаси қаттиқ.

— Кўйсангиз-чи, — деди подачи. — Мениям раҳмим келяпти жониворларга.

Ислом менга ёндашиб, яна тиниқ илжайди.

— Одамзот қизиқ-а?

— Дельфинлар ҳам пода-пода балиқларни ҳайдаб юраркан. Қоринлари очганда ер экан...

— Ҳа-ха-ха!.. Лекин улар ачинармикан ўша балиқларга!

Мен унга қарадим.

— Билмадим... Улар буни табиий ҳол деб билсалар керак.

...Шу қисқа, йўлакай айтилган гап-сўз Исломга тасалли бериши, балки уни бу ҳолга кўникишга мажбур этиши керакдай эди.

Бирок, у кушхона дарвозаси олдида халат кийиб, ичкарига кираркан, кўзлари яна ғилқ ёшга тўлди. Отилиб кириб кетди. Мен дарвоза биқинидаги эшикча оғзида туриб қолдим. Ола-була, оёқлари калта-калта, шохсиз моллар Исломни қандай қилиб танишди? Олдин бири, сўнг иккиси, сўнг ҳаммаси бўкириб, унга ташланишди. Улар Исломнинг қўлларини ялар, халатини ямлар, кўзлари каттариб кетган, пишқиришар эди: ақллари етса... Исломни бу ердан олиб чиқиб кетишса!

Ислом ҳам уларни силар, баъзисининг тумшуғини ушлар ва сахн ўртасига аста-аста жилар эди.

— Буёққа, буёққа!

Ислом олдинга босди... Моллар ҳам типирчилаб эргашиб борарди. Ислом тўхтаб, уларга қаради-да, сўнг биз томонга ўгирилди. Кейин бир нарсасини унутгандек қўл силтаб, буёққа йўналди. Моллар ҳам тагин унга эргашишди. У тез-тез қадам отиб келар, кафтларини бир-бирига ишқар, худди қўлини ювадиган ё сув ичадиганга ўхшарди — қақроқ лабларини яларди.

Эшикка етди-да, менга илжайди. Сўнг... олим йи-гит, зоотехник йигит... Отилиб йўлакка ўтди. Сўнг, кўчага. Сўнг... молларнинг нафасини сезиб, буёққа қарасам улар тикилишиб келиб қолган, сурилишяпти. Қочмаса ё ўзимни четга олмасам, мени босиб кетадиган. Мен бирдан эшикни улар юзига ёпиб, занжирини илдирдим. Нега бундай қилдим — билмайман. Эҳтимол, шундай қилишим керак эди.

Ниҳоят, мен ҳам кўчага чиқдим.

Менинг (ёқтириб қолган) танишим... Ислом йўқ эди.

...Орадан бир йилча вақт ўтгач, Бештепага бориб қолдим. Яйловда ёйилиб юрган оёқлари калта-калта, бикқа семиз, шохсиз молларга кўзим тушди: «Ўша зот!» Қувониб кетдим: бу қорамоллар менга ҳам суюмли бўлиб қолган эди.

— Буларнинг эгасини... «ихтирочиси»ни танийман,— дедим.

— У ҳозир чорва соҳасидан кетган. Қурилишда ишлайди. Ўқтин-ўқтин бу ергаям кептуради, кўргани... — деди ҳамроҳим.

Мен уни негадир янаям яхши кўриб кетдим.

1982

## КИМСАСИЗ ҲОВЛИ

— Ой бориб, омон кел, болам. Сендан бошқа суянчиғим йўқ... — Умар ака ўғли Умматнинг кўксига пешанасини ишқаб-ишқаб йиғлар, Ҳосила опа унинг елкаларини силаб-сийпар эди.

— Эна! Ота дейман! Урушга кетаётганим йўқ-ку, келаман! — дерди Уммат ғашланиб ва алланечук кувониб.

— О, болам, мени!..

— Тез-тез хат ёз!

Машиналарга чиқишга буйруқ берилди. Ота-онанинг гаплари адо бўлмай оғизларида қолди. Уммат уларнинг бағридан чиқиб, машина кузовига интилди. Аскар йигитлар аллақачон ўтириб олишган эди. Машина ҳам Умматнинг чиқишини кутиб тургандек жилди.

Умар ака билан Ҳосила опа ҳам бошқа ота-оналар қатори орқага қайтишди. Умар ака шалоғи чиққан «Волга»сига кириб ўтирди. Ҳосила опа ҳам жойлашгач, секин, кўллари қалтираган ҳолда хайдаб кетди.

Шу куни улар ишга чиқмадилар. Умматжон ҳарбийга кетмас бўлса, турган гапки, магазинда бўлишарди. Эр-хотин дам олиш куни нималигини билмасди: бирламчи, ишни севганларидан. Иккиламчи, омборда, магазин ортидаги омборда қанча мол бор! Уни Барбосга ҳам ишониб бўлмайди. Нима, бир итни бир нарса бериб ўлдириш қийинми?

Қоровул Қадамбек пиёниста бўлсам сергак, лекин бари бир... ичувчига ишониб бўлар эканми!

Хуллас, бугун Умар ака билан Ҳосила опанинг неча-неча йиллар давомида биринчи марта дам олишга чиққан куни эди. Умматжоннинг кетиши керак бўлиб қолди-да. Йўғасам-ку...

Улар ҳовлига етишди. Ҳосила опа темир дарвозани очиб кирди. Ичкаридан ўтиб, ғиштин гараж эшигини очди. Умар ака машинани ичкарига қўйиб чиқди. Ҳовлидаги ғарқ пишиб турган бир туп хурмо тагига — эски чипта креслога ўтириб, бошини эгди.

Ҳосила опа гаражни ёпиб, эрининг қаршисида турган бошқа креслога хўрсиниб чўккан ҳам эди, анча нарида — Умматжон билан Қадамбек ясаган ёғоч катак олдида чўзилиб, ўзларига лоқайд тикилиб ётган Жекка кўзи тушди-ю:

— Вой-вой! — деб чайқалди, — Сиз-да, ўзингиз-да! — деди эрига. — Шунини опқолса бўларди...

— Э, алжима, — деди Умар ака ижирғаниб. — Ҳалиям ақлинг кирмади-кирмади-да. Райком секретарининг ўғли кетаётганда, хазилми сенга...

— Ҳой! — Ҳосила опа кресло суянчиғига мушт урди. — Нега мени нуқул ақлсиз дейсиз? А! Ахир, ўйлаб кўринг ўзингиз...

— Уф! Яна ўша гап... Э, мен ўлай!.. — Умар ака ўрнидан туриб кетди.

— Сизниям топганингиз шу.

— Бўлди-бўлди-и! Ҳозир шу гапларнинг вақtimi? Ҳосила опа жимиди. Яна кўзи Жекка тушди.

— Уни ётишини кўринг! Вой...

Умар ака итга гангиб тикилди. Сўнг қошига бориб

398

чўнкайди. Бошини силади. Ит тумшуғини ерга чўзиб кўзларини хиёл юмди.

— Шуям хафа-я! — деди Умар ака.

— Хафа бўлади-да! Эгаси кетди!

— Бунга бир нима бериш керак... Ташвиш билан бўлиб, итни оч қолдирдик.

— Э-э... Ўзингиз беринг.

Умар ака кўксини укалаб ўрнидан турди.

— Ундай дема, хотин. Замон тинч. Ҳосила опа тағин йиғлай бошлади:

— Бари бир-да...

Умар ака, ниҳоят, қаддини рост тутиб, темир панжарали деразалар тагидан эшик томон кетди. Йўл-йўлакай ахлат пақир ичида тикка турган супургини олиб, ётқизиб қўйди. Уваланган рахлари чаплаб ямалган цемент зинадан кўтарилиб, ёмғир сувидан бўёғи кўчиб кетган эшикни қўш қалитда очиб кирди.

Йўлақда ўзини анча бардам сизди. Қандил чироғи ёқилган қолган экан. Ён деворларнинг зарҳал рангда товланиши, тўрдаги эшикка тutilган япон аждаҳоси оғзини очиб турган ҳарир парданинг жимжималари, полдаги чўғдек гилам унинг кўнглига аллақандай тасалли берган бўлди.

Кейин, у нимага кирганини эслагандек, шошиб туфлисини ечди-да, деворга ўрнатилган қизил

телефон апаратыни кўтариб, тагидан бир жуфт калит олди. Тўрдаги эшикка яқин чап эшикни очди.

Бирпасдан кейин у парку тўшақда, четлари четларига мослаб букланган яшил, силлик, ялтироқ эллик сўмликдан бир талайини кафтида силаб ўтирар, лекин кўзлари ёшли эди.

Алланарсани тақир-туқир тушириб-тепиб, Ҳосила опа кириб келди.

— Утирибсиз.

Умар ака беҳол бош ирғади. Ҳосила опа эрининг кўлидаги яшил пулларни кўриб, тилла тишларини шимиб ўйланди.

— Шу пул тузук, — деди. — Ўнталикларингиз ярамайди. Ўтган оқшом сандиқни очсам, ичида мита юрипти. Ким билади ҳали...

Умар ака хотинига олайиб тикилди.

— Ростми? — деди аста.

— Кўринг ўзингиз!!

— Уф-ф.

Пулларда митти-митти ҳашоратдек доғлар кўри-нар, улар жуда беозордек эди. Умар ака сандиққа энгашиди-ю, хотинига маъноли қараб: «Бор!» деди. Ҳосила опа ташқарига чиқди. Ғуборли осмонга, темир дарвозага туташ деворга кўшилиб ўсган толнинг сап-сарик баргларига кўзлари қадалиб ўтганча, шиппагини оёғига илиб-илмай йўлгага тушди.

Хонага қайтиб кириб:

— Ҳеч ким йўқ, — деди. — Лекин шу толни кесиш керак. Кўчадан бир сакраса, кўли етади кишининг...

Умар аканинг қулоғига гап кирмас эди: у юмшоқ тумбада — оёқлари орасида уюлган даста-даста пулга термилиб ўтирарди.

— Шулар, бир қарасанг, оддий қоғоз-а. Гугурт чаксанг, ёниб кетади, — деди, ниҳоят.

— Алжиманг. Алжиб қопсиз.

— Ҳе-е, хотин! — Умар ака қўлларини тиззасига тиради. — Ҳа, айтмоқчи...

— Нима, «айтмоқчи?»

— Бир нима демокчи эдим.

— Ит! — деб юборди Ҳосила опа. — Шунинг бориға шукр.

— Ҳа... Вей, нимага овқат бермаяпсан ҳалиям? Яна эсли дейди ўзини.

— Хўп, буларни... — Ҳосила опа пул уюмига тикилди-да, бирдан титкилай кетди: пачкаларни олиб, ўнгу сўлига қарайди. Негадир ҳидлаб ҳам кўради. Баъзи доғли, эзилганларига кўзи тушса, бурнини жийиради. — Бари бир, — деди кейин, — эллиқталиққа айлангириш керак.

— Аҳмоқ, ўнталикда гап кўп! — деди Умар ака. — Бор. Итга қара.

— Соб қўйинг жойига.

Умар ака бош ирғаб, тагин энгашиб олди.

Бу пуллар унга... уларга осонлик билан келмаган.

Рдамларни алдашнинг ўзи бўлмайди, ҳар дақиқада юрагингни ҳовучлаб турасан; ОБХСС бор, милиция, журналист деган бир балолариям бор... Тўғри, айримининг томоғига ташласанг, лабини ялаб чиқиб кетади. Лекин шундаям кўрқиб турасан: кўнглида нима бор — ким билади.

Оддий харидорларнинг ичидаям олasi учраб туради.

Бу пуллар ўз-ўзидан келмаган, шуни деб эр-хотиннинг умри совурилди ҳисоб...

Қуриб кетгур айрим база бошлиқлари ёмон-да!

Э-э, ҳаммасининг оғзига бир нарса тутишингга тўғри келади, ҳатто юк ортувчиси ҳам умидвор.

— Ҳой, Жек овқат емаяпти.

— Нимага?

— Мен қайдан билай! — Ҳосила опа шундай деб, яна кўзига ёш олди. — Умнатжон бўлса...

Умар ака шоша-пиша пулларни сандиққа ташлади.

— Шубангни ол! — деди жаҳл билан. — Ўшани чиқарганинг учун бунга ҳалигилар тушган!

— Қиш келяпти деб...

— Бари бир киймайсан-ку?

— Уйда кияман!

Умар ака мийиғида илжайиб, чиқиб кетди. Ҳосила опа ёшлигида ўйинчи бўлган. Ўшанда роса

кийиниб юрарди. Умар акаям уни ўша кезлар роса ўйнатган ўз дойрасига...

Ўшанда у киши... ёш йигит — дойрачи эди. Одам бошда тутган касбини унутолмас экан. Ҳосила опа баъзан хуши келганда, яъники, мўмай пул қўлга кирганда: «Битта чертинг-э, йигит!» деб қолади. Умар ака чилдирмани тиззасига тираб қўйиб, билагидан чиққанча қотиб қолган қийшиқ қўли билан чалади.

Отаси дойра чалиб, онаси ўйин тушганда Уммат-жон ётиб-ётиб куларди. Булар хафа бўлишмасди. Умматжоннинг кулгиси беғубор эди. Унинг кулгиси сабаб буларнинг завқи ошарди. «Чертинг-э, йигит!» — дерди Ҳосила опа баттар авжланиб.

Жек ҳамон тумшугини чўзиб, кўзлари мўлтираб ётар, олдидаги сирли косада турган колбаса кесимларига қарамасди. Умар ака тагин унинг бошини силади. Ит кулоқларини бўйни томон пасайтириб, кўзларини хиёл юмди, холос.

— Тавба! — Умар ака инқиллаб ўрнидан турди. — Э, хотин! Қорни очса, ейди.

— Ҳа, мен ҳам шуни ўйлаб турибман.

Йўқ, Жек бошқа қайтиб овқат емади. Ҳафта охирида ўлди.

Умар ака билан Ҳосила опа Жекнинг ўлимидан қаттиқ қайғуришди. Умматжон Жекни яхши кўрарди.

Кетар олдидан ити билан роса ялашиб-юлқашган, ҳаттоки катагини ҳам янгилаб берган эди.

Бу фожиани унга сираям билдирмасликлари керак: хафа бўлади, тагин хафачиликда бирор ишқал чиқармасин.

Ҳар қалай, бу аҳволнинг ҳам табиий чораси топилди: магазин омборидаги Барбоснинг бир бола-сини Қадамбек орқали топиб келтирдилар. Ажаб! У Барбосдан ҳам кўра Жекка кўпроқ ўхшаб кетарди.

Ҳосила опа ҳовли девори устини айлантриб тиканли сим билан ўратди. Бу анча хунук эди; нимаси биландир қамоқхона деворларини эслатарди.

Бироқ... олам ходис, бир нима деб бўлмайди.

Ичкарида анча мол бор...

Сандикдаги пуллар — уларнинг бир улуши.

...Энди булар тарихидан икки шингил сўзлаш ҳам мумкинди. Умар ака ўн олти ёшида отасини поезд босиб кетгач, ундан мерос қолган дойрачиликни касб қилган — райондаги халқ театрида бироз ишлаб, ке-йин саёқ отарчиларга қўшилиб кетган эди. Кўп юрди, кўп топди, топганини совурди. Албатта, у пуллар суюқ аёллар йўлига кетди.

Бу орада Фарход канали қурилишида ҳам бўлди. У ерда дўкончилик қилиб юрганида, бор молини бир кавказлик ошнаси уриб кетиб, ўзи у совға қилган бир папоғу бир ханжар билан қолди. Хайрият, соғ чикди.

Кейин яна дойрачилик...

Иттифоқо бир қиш музда сирғалиб йиқилиб, қўли билагидан чиқиб кетди. Табибга солдирган эди, қийшиқ битди. Кейин тўғрилатаман деб ногирон қилиб қўйди.

Бу унинг учун фожиа бўлди: дойрани илгаригидек зўр чалолмас эди...

Ўшанда бир ўйинчи қизга кўнгил бериб, у — «тегарман», бу — «оларман» бўлиб юрган эди. Уйинчини топиш осонми! Тўй кўп маҳали эди. Излаб-излаб маъшуқаси хизмат қиладиган отарчиларни топди. Лекин қиз кетиб қолган экан.

Таваккал қилиб, уйига борган эди, бир пўрим би-лан ўтирган экан. Уни «эрим» деб таништирди. Умар индамай чиқиб кетди.

Тентираб юриб, шу районга келиб қолди-да, очнинг кўнгли ҳолвага кетибди дегандек, кўғирчоқлар дўконига кириб қолди.

Қараса, мудира кўзига танишдай. Бир замонлар ўз дойрасига ўйнатиб юрган Ҳосилахон...

Сўрашдилар. Умар унга аҳволини айтди. У дўкон ичкарисига киритиб, олдида ул-бул қўйди. Ишдан кейин, бир оз-бир оздан ичишди. Кейин Ҳосила дангалига шундай деди:

— Менга уйланасанми? Умар ўйланди:

— Одаминг йўқми?

— Афтимга қара.

Эртасига Умар унга уйланар бўлиб шарт қўйди:

— Оёғингни қийшиқ боссанг ўласан!.. Кейин, мени «сиз»лайсан.

Ҳосила йиққан бисотини сарфлаб анча тузук тўй қилди. Умар унинг бир холасидан қолган ҳовлига

«ййғилиб» борди. Кейин, Ҳосила тўйда бош бўлган магазин директоридан илтимос қилиб, эрини ҳам кўшни нон дўконига ишга олдирди.

Умар савдо ишидан хабардор эди, эплаб кетди.

Ойдан ой, кундан кун ўтиб, булар бир магазинда ишлай бошладилар.

...Умнатжон беш ёшга кирганда, Ҳосилага ҳозир ишлаётган магазин директорлиги тегди. Салдан кейин директорликни эрининг номига ўтказиб, бошқа ҳамма ишни ўз қўлига олди. Магазин катта. Учта бўлими бор: бирида мебель сотилади, бирида — газмол, яна бирида — рўзғор буюмлари.

Қўлларида ўзларидан бўлак яна учта қизча ишлайди.

Тўғри, бу магазинни олиш осон бўлмади. Ҳосила бултур урилиб кетган шаҳар савдо бошлиғига кўп нарса ваъда қилган эди: уни узгунча бўлари бўлди.

Лекин, кейин...

Улар ишга пишиқ-пухта эдилар: икки савдо ходимининг тили бир бўлса, кўп иш қилса бўларкан.

...Қисқаси, уларнинг имони ҳам, умрлари маъноси ҳам пул бўлиб қолди. Планни бажариш — биринчи ўринда, албатта. Бироқ магазинга боришдан мақсад — бугун нима тушади, деган талабни қондириш, холос.

Бироқ улар камтар, кўринишда камсуқум, кўпчилик ўртасида кўзга ташланмасди ҳам.

Қадамбекни алдаб-сулдаб ҳайхотдек ҳовлисини сотиб олишгач, энди орзу-ҳавас кўйига тушдилар: пишиқ режа билан иморат бошлашди. Дарҳол унинг атрофи хом ғишт билан ўралиб, ички томон цемент сувоқ қилинди. Иморат битгач, деразаларига ичкаридан темир панжаралар ўрнатилди.

Бунга анча харажатга тушдилар.

...Бу ёкда Умнатжон ўсиб келарди.

Энди улар бошлашди.

Пул, пул, пул...

Унинг йўлида виждон, андиша, одамийлик — сариқ чақа.

Агар уларнинг моли текширилса, шу районда эмас, кўшни районларда ҳам «ёмонотлик» бўлиб, бир «Жигули»ни вариллатиб юрган манман деган олифта магазинчининг молидан ўн чандон кўп чиқади.

Лекин булар камтар — фақир: харидорлар билан етимчадек муомала қиладилар.

Улар кулгини яхши кўришади. Кундузлари ишлаб, тунлари тотли сухбат асносида, кимни қандай «туширганлари», кимга чап берганларини айтиб, харидорларнинг устидан кулишади. Ўзлари доно, ақлли. Чунки улар пул топиш йўлини билишади. Уларнинг пуллари бор!

Кейин... истиқбол ҳақида ширин хаёл суриш бош-ланади.

Умнатжон! Умнатжон!..

Мана, Умнатжон ҳарбийга кетди. Унинг ити ҳам ўлди. Ўрнига келтирилган кичик Жек гуриллаб ўсяпти... Эр-хотин эса магазинда: харидорларни алдашяпти, улар устидан кулишяпти... ўзларига ола қараган битта-яримта шубҳали «хит»нинг кўнглини ҳам овлаб, кейин шубҳалари қийноғида ҳам қолишяпти. Энди уларнинг ашаддий душманлари — ОБХСС одамлари ё милиционерлар ёки журналист, ёки шубҳали шахсларгина эмас...

Улар ҳаммадан кўрқишади.

...Умнатжон кетгандан бери бир йил ўтди. Ундан хат келиб турипти. Хизмати чегарада. «Сизларни со-ғинаман. Лекин бу ерда қолиб кетишим ҳам мумкин», деб ёзади. Кейин, албатта: «Маҳаллага салом, Қадамбек бобога салом... Жекка салом!» дейди.

Умар ака билан Ҳосила опанинг қувончлари!.. Кейин унинг «қолиб кетишим ҳам мумкин» деган гапидан ғоят ҳайрон бўлишиб, бир-бирига тикилиб қолишади.

Ҳолбуки, Умнатжон болалиқдан ота-онасини ҳайрон қолдиришни яхши кўрарди. Баъзан шкафга кириб олиб, уларни кунлар сарсон қилар, кейин чиқиб, қаҳ-қаҳ уриб куларди.

Эътироф этиш керак: у содлд, қинғирликдан йироқ йигит эди.

Булар каби ота-онанинг боласи ундай бўлмайди, деб ўйлаш мумкин. Лекин гап шундаки, Умар ака билан Ҳосила опа кўпчиликда қолдириб юрган «яхши» таассуротларини ўғилларига қолдиришни истамаганлариданми, ўз қинғирликларини Умнатжондан зинҳор яширишар, боланинг назарида, ота-онаси сутдек оқ, мусичадек беозор эди.

Ҳа, улар қандай камтар, камсуқум.

Ишдан бошқа нарсани билишмайди...



Бир куни кечкурун «субботник»дан қайтиб, барг ёзиб қолган хурмо тагида, креслоларда ҳорғинликдан маст бўлиб ўтиришар, Ҳосила опанинг овқат қилишга хуши йўқ, ўртадаги учоёкли столчада таомнинг «куруғи»дан колбаса, яхна гўшт, икра бор эди.

— Қаранг, шу хурмо «одам» бўлди-я!

— Э! Ҳозир Тошкентдаям ўсяпти.

— Енг энди!

...Таомлардан чўқиниб, қоринларини «алдашгач», илиқ кўклам офтобида мизғигилари келиб тураркан, ўртада беозор суҳбат давом этди:

— Баҳор ҳам ўтиб кетяпти!.. Биз магазинга қамалиб ётибмиз.

Умар ака жавоб бермади: у темир дарвоза тагида қулоғини динг қилиб ётган Кичик Жекни кўрсаткич бармоғи билан имларди. Ниҳоят, амр оҳангида;

— Же-ек! — деган эди, авлоди бўрилардан айниган, бироқ эгасига биниҳоя содиқ овчарка учиб келди ва Умар аканинг тиззасига суйкалиб, унга порлаб турган кўзларини бир муддат тикди-да, аста ерга бағрини бериб ётди. Умар ака уни силаб-сийпади. — Хотин, худди Катта Жекнинг ўзи-я! Ё кудратингдан!

— Умнатжон келса таниёлмайди, — деди Ҳосила опа.

— Лекин отпуссага келса, бари бир билади...

— Унда майли!

— А-а... унгача буям тўппосдай бўлиб қолар.

— Эшшакдай бўлади, денг... Вей-вей ҳозирок... афтига қаранг. Ундан ҳам зийрак!

— Барбосдан тарбия олган-да.

...Бундан тўрт ойча муқаддам Қадамбекнинг масла-ҳати билан Барбосни ўн кун кундузи уйга келтириб қўйиб, ундан гўё ҳадис оддиришган эди: Барбос ҳовли саҳнига қўнган мусичани ҳам қўймас, нари кўчадан бир шарпа эшитилса ҳам дарвоза тагига бориб писиб ётарди.

Ўзи, ажойиб ҳайвон-да, бу зот! Итни ўзимизда одамлар хурксин, ҳовлини кўрисин, овози чиқса, ўғри ҳам қочади, деб сақлашади кўпинча.

Бу жнивор эса — худди бўрининг ўзи: на хуради, на одамни кўрқитади. Индамай ётса-да, важоҳатини кўрган одамнинг имони қирқ газ учади.

— Ҳой, сиз бир нарсани ўйлайсизми ҳеч?— сўраб қолди Ҳосила опа. — Умнатжон армиядан келса...

— Нимани ўйлашим керак? — деди Умар ака. — Келиши шарофатига ресторанда зиёфат қилиб берасиз...

— Ресторанда?

— Рес-торан-да! — уқтирди Умар ака. — Ҳали ҳаммани шу ерда тўплаймиз, деб ҳам қоларсиз?

— Йўғ-э...

— Сен менга шуни айт, уни қайси ўқишга жойлаб қўйишимиз керак? Ўғлинг анча содда...

— А-а, уни биладан.

...Умнатжоннинг соддалиги маҳалла одамларига ҳам беш қўлдай аён, уни кўплар мақташар эди. Ўзи ҳам катта-кичик демас, бемалол аралашиб кетаверарди.

Умнатжон Қадамбекка ҳам ёқарди. Йигитча унга уйларида газак ўғирлаб обориб берар, унинг алкаш-чалкаш гурунглари фоят қизиқиш билан тингларди.

Умар ака ирғиб турди.

— Ўзи келсин!.. Дийдорига бир тўйай! Бас... Кейин айтганини қиламиз! Боримиз ўшаники-да!

— Ўшаники!

— Эй, уч-тўрт йилдан кейин магазинни топширсак...

— Ундай деманг! — деди Ҳосила опа кўзлари ола-кула бўлиб. — Кейин нима қиламиз?

— Ақлиман дейсану ўйламайсан...

— Хўш?

Умар ака турди-турди-да, кулиб юборди.

— Ўзим ҳам билмайман.

...Шундан кейин улар бугунги ҳашар ҳақида, район прокурорининг немисча мебель керак, деб илтимос қилгани, ундай мебелдан бир эмас, бир нечтаси дўкон ортидаги омборда тургани ҳолда, унга «йўқ» деганлари ва ундай мебель келиши ҳамон у кишининг уйига телефон қилишларини

айтганларини. Эслашиб кулиб ўтиришди.

— Лекин ўзи яхши одам-а, — деб қолди Ҳосила опа.

Умар ака хотинига ола қаради:

— Ҳа, ёшгина йигит...

— Тавба! Қарисангиз ҳам қуйилмайсиз-да!

— Йўқ, ўзингизга боқинг...

— Хўп. У ёмон одам!

— Бу бошқа гап.

— Бир келиб қолганди-да.

Умар ака итни яна бир оз силади-да, чуқур хўрсинди.

— Одамнинг-ку, яхшисиям кўп, — деди аста. — Лекин сен, мен шундай жойдамизки..

— Тушунаман-е!

— Ўғмишимизни эсла...

Ҳосила опа эрининг гапини ўзича тушунди:

— Яна бошляпсизми?

— Оббо! — Умар ака яна кулиб юборди. — Ҳали айтдим-ку, ишдан чиқсак деб...

— Хўш?

У мийиғиди кулди.

— Илгаригидек... яшаб кетаоламизми? — Кейин дарҳол хотинига қаради. — Йўқ, — деди. — Ҳозир, шукр, обрўйимиз ҳам бор. Ҳе, илгариям...

— Кўряпсизми, давлатнинг, халқнинг савдосини деб, ейиш-ичишимизда ҳаловат йўқ дедим, Хушбековга.

— Сен боплайсан аммо-лекин!..

...Орадан яна бир йил ўтди. Умар ака билан Ҳосила опанинг юриш-туришида илгари кўрилмаган бир шошқалоқлик пайдо бўлган, бунга фақат Умматжоннинг келиш муддати яқинлашгани сабаб, деб бўлмас, ундан каттароқ пинҳоний сабаблар ҳам борга ўхшарди.

Тўғри, Умматжон чегарада хизмат қилаётгани учунми, йўл узок, бир йўла битириб бораман, деб отпусага кемади. Шу боис Умар ака билан Ҳосила опа тоза диққат бўлишди, сал нарсага бир-бири билан айтишиб қолган пайтлари ҳам бўлди. Бу — бир. Кейин буёғи — савдонинг ҳам мазаси қочди. Мол кўп, харидор кўп, лекин кимдан оларингни билмайсан. Текшир-текшир... Харидорларнинг ҳам тилгинаси чиқиб қолган, бир тийиннинг устида минг марта ўлиб-тирилади. Савдода икки хил барака бор, бири — давлату халқники, иккинчиси — эплаган сотувчиники. Шу иккинчисига путур етди-ю, ваҳимаси ҳам эр-хотинни тентиратиб, асабий қилиб қўйди. Энди унча-мунча танишга ҳам «ака-ука» деб ўтиришмас, мабодо магазинга тумонли кириб қолса, иккиси бир оғиздан «талаб беришарди».

— Гап борми? Айтинг... Йўқ, биз сиз ўйлаганлардан эмас!.. Ишонмасанг, ана ОБХССга бор, меласага бор!.. Бизлар бир ойликхўр одамлармиз! Савдодан ёмонлар, устига қўйиб сотарлар чиққан бўлса, чиққан! Бизга нима!..

— Мана, бизнинг туриш-турмуш!..

Ҳалиги одам бундай гапни эшитгандан кейин изза бўлиб чиқиб кетарди.

Эр-хотин эса, шу асно ўзларини янада доно ва уда-бурро сезишарди. Ақчалари кўпайгандан кўпаймоқда: ўнталик қизил пуллар яшил элликталикларга айланган, энди ўн қатор даста билан бир қатор дастанинг бўйи тенглашиб қолган эди.

Эр-хотиннинг пулга муккалари билан кетишига сабаблардан яна бири — вақтнинг зиклиги, ҳарна, уларни бу ерга боғлаб қўйишгани йўқ, бир кунмас-бир кун ишдан кетишлари тайин. Бошқа сабабларини билгич одамлар бундай таърифлашади: пул — балойи азимки, домига тушган кимса ўзини тўхтатолмайди.

...Бир куз кечаси. Йўлакларда дарахтлардан тўкилган япроқлар шилдираб югуришар, эсаётган шабада жуда ёқимли эди. Кичкина шаҳар аҳли уйқуга кетиб қолган. Фақат кўча соқчилари, маст-аластлар ҳамда вокзаллардаги автобус ва поезд кутаётган йўловчилар уйғоқ.

Тошкент поездидан бир неча аскар болалар ҳам тушишди. Аксарини кутгани чиққанлар бор экан — улар тўхтаб қолишди-ю, бир йигит чамадонини енгил силкитиб, перронга чиқди.

Атрофга қаради. Бекатга борди. Одам кўп. Хиёбон оралаб пиёда кетди.

У райондаги энг йирик магазин олдидан ўтаётиб тўхтади-да, гулзор четида, чўткачиларнинг бошпанасига ўхшаб турган ёгоч уйчага қаради. Унда чироқ бор эди.

У илдам ўтиб борди.

— Қадамбек бобо!

Буклама каравотда энгашган кўйи ухлаётган қария чўчиб бошини кўтарди. Қўли ёнбошида ётқизиб кўйилган милтиққа югурди.

— Танимаяпсизми? Умматжонман-ку, мен! — деди йигит. — Э, яшанг-е! Тоза маст бўпсиз... Бермайман энди! Сизга деб «Перцовка» олиб эдим.

Чол туриб, кўзига ёш олди.

— Афв эт, бўталоғим! — У қаттиқ интилиб, Умматжонни кучди. У бети, бу бетидан ўпди. — Ўтир, ўтир, бўталоқ... — Ўзи ўтира солиб, гап бошлади. — Сени соғинар эдим! Мени ҳурмат қилардинг, биламан...

— Албатта ҳурмат қиламан!

— Кам бўлма! — Чол шундай деб, бошини эгиб бир зум жим қолди-ю, бирдан хуррак торта бошлади.

...Умматжон бирпас жилмайиб турди. Кейин тислана-тислана узокдашди.

Уммат яхши хизмат қилиб, кўп нарсани кўриб, етилиб, кўп нарсага фаҳми етар бўлиб қолганди-ку, бироқ ҳалигача соддалик, беғуборлик ва болаларча шўхлик уни тарк этмаган эди...

У уйларига етиб, дарвоза тирқишидан қаради. Ҳеч нарса кўринмади. Ота-онаси ё дарвозада тирқиш ҳам қолдиришмаган, ёки ҳовли чироғи ўчиклиги учун шундай «кўринди».

«Нима қилай? — деб ўйлади. Қўли электр қўнғироққа чўзилди-ю, ортга тортилди. — Сюрприз қиламан!»

Сўнг дарвоза тагига энгашиб қараган эди, ниманингдир пиш-пиш этгани эшитилиб, юраги қинидан чиққудек бўлиб кетди.

— Жек, Жек! — деди.

Дарвоза ғалати тирналди-ю, жимиди.

— Э, Жек оғайни! — деди-да, девордан ошиб тушиш учун тисланиб қаради. Кўча чироғи нурида ҳарбийликдан таниш тиканли сим кўринди. — Оббо!..

Отам ҳам, онам ҳам қизиқ-да! — деди-да, қўнғироқ тугмачасини босди.

Болалиқдан таниш қўнғироқ оҳиста жиринглади. У кута бошлади; бошқа сас эшитилмади.

«Қаттиқ ухлашипти-да», деди-ю, хайрат билан эс-лади: олдин ҳам бир неча шундай овора бўлган эди.

Умар ака билан Ҳосила опа кечаси эшик очишни аллақачон тарк этишган эди.

...Умматжон яна девор бошларига қарай кетди-ю, бирдан кўзи толга тушди. «Ў-ў!» деб юборди. Сўнг ўйланиб, чамадонини гараж устига отди: хали олади. Олмаса... бир ҳисобда олмагани ҳам тузук. «Ўғри тунади», дейди, уларни бир оз қўрқитади, кейин...

Қаҳ-қаҳ отиб кулади.

У шахд билан толга тирмашди-ку, лекин бўлмади — этиклари тийғонди. Сўнг югуриб келиб, бир сакради-да, шохга осилиб олди.

У девор устида!

Ана, ҳаммаёқ барала кўриняпти.

...У пастга қаради; ҳовлилари. Секин симдан ўтиб, бир қўли тол булоғидан тутди-да, пастга сакради. Шу... бир бало гарданидан босди.. Типирчилаб ағдарилган эди, бўйнига ёпишди.

Ҳосила опа, одатда, вақтли уйғониб, ҳовлини бир кезиб чиқар, кейин, чой қўйиб, Умар акани уйғотарди.

Бугун ҳам барвақт ташқарига чиқди-ю, ҳовли юзида ётган, чайналган аскарча шапкани кўриб қолди. Гангиб бориб, эгилмоқчи бўлиб турганида, худди биров унга: «У ёққа қара!» дегандай бўлди.

Қараб...

...Хотинининг бўғиқ овозидан уйғониб кетган Умар ака ҳам шошиб ташқарига чиқди. Зинадан тушганда, кўзи уйқудан аримаган эди.

Ниҳоят у ҳам...

— О, болам!.. О, мен!.. — дея олди.

Кичик Жек, зўр иш қилгану эгасидан сийлов-сийпалаш ва яна алланималардан умидвордек хурмо тагида чўнқайиб ўтирарди. У Умар аканинг ҳам йиқилганини кўриб, қўзғалди. Аста юриб келиб у кишини, сўнг Ҳосила опани ҳидлаб кўрди.

Кейин, тол тагига қараб қўйиб, яна хурмо остига борди-да, чўнқайиб ўтирди.

1984

## БОДОМ ҚИШДА ГУЛЛАДИ

Мен бурчакда, каравотимда чалқанча ётардим, беҳол. Кўкрагимда Стендалнинг «Қизил ва қора» романи. Эшикдан оқ халатли, семиз Полина, унинг кетидан пакана, қора патли халатининг этаги ерга тегиб турган бир йигитча кирди. Унинг ияги олдинга туртиб чиққан, кўзи чуқур, пешанаси ботиқ эди.

— Сизларга янги меҳмон олиб келдим, — деди Полина ҳаммамизга тегишли қилиб. Сўнг мен томонда ётган жўрабошимиз Зиганшинга қаради: — Қабул қилинг, ўртоқ староста. Бу кишининг исми... — У йигитчадан сўради: — Исмингиз нимаиди?

— Носир, Носиржон! — деди меҳмон ҳозиржавоблик билан.

— Ана, Носиржон экан, — деди Полина. — Палатанинг тартиб-қоидасини ўргатинг. — Сўнг электр чойнак қошида турган курсини унга кўрсатди: — Ўтиринг, Носиржон. Мен ҳозир келаман.

Носиржон онаси иш буюрган ёш боладек курсига ўтириб, калта қўлларини тиззасига қўйди. Сўнг бирдан ирғиб туриб, дам у, дам бу томонга қараб:

— Ассаломалайкум, ассаломалайкум! — деди.

— Ваалайкум, — деди Зиганшин. — Энди танишиб оламиз-да. Қани, ўзлари нима иш қиладилар?

— Курьер, — деди Носиржон ўрнидан туриб.

— Ўтиринг... Курьер? Қаерда?

— Аптобус паркида.

— А, нима бўлиб... сиз ҳам жигар касалми?

— Жигар! — Носиржон ўнг биқинига кафтини босиб қўйди. — Ҳеч мунақа касалим йўқ эди. Эрталаб паркка келсам, битта таниш шопир: «Кўзинг сарғайипти,, медпунктга кир», деб қолди. Медпунктга кирсам, жигар касали, деб айтишди. Кейин «скорий помош»га ўтказиб, буёққа юборишди. Пастда текширишди. Чўмилтириб, мана буларни кийдиришди. Кейин бу ерга... ўзингиз нима иш қиласиз, ака?

Зиганшин ғурур билан кулди:

— Каравотсозлик фабрикасида инженерман!

Носиржон жуда улуғ одамга дуч келгандай ўрнидан туриб кетаёзди. Сўнг бошқа беморларга ҳам ҳурмат ва сезиларли кўрқув билан бир-бир қаради.

— Бу ерда ётган бошқалар ҳам... чакана одамлармас! — деди Зиганшин. — Анави одам ёзувчи! — деб мени кўрсатди.

Носиржон менга тикилди. Мен унга «шунақа айбим бор», дегандек синиқ илжайдим. Лекин унинг кўзлари катта очилиб кетган эди. Жўрабошимизнинг сўзи давомига қулоқ солмай:

— Мен шоир Рафикийни кўрганман! — деди у хаяжон билан. — Апиша заказ қилиш учун босмаҳонага борамиз-да! Ҳе, кўча деворларига, автобусларга ёпиштирилади-ку апиша? Ўша учун... Ўшанда кўрганман. Оқ сочли киши экан.

Дам ҳажвиянамо, дам қасиданамо шеърдар ёзиб юрадиган, қалам аҳли орасида обрўсиз, менга ёқмайдиган бир тизмақаш эди Рафикий. Мен ҳорғин бош ирғаган бўлиб:

— Танийман... Яхши, — дедим.

Зиганшин ҳамхоналарини таништиришда давом этди: бу киши — тилшунос, институтнинг илмий ходими; бу киши — машҳур монтер, ушбу касалхонага иккинчи бор тушишлари: у киши — Қодир этикдўз, аммо зўр китобхон; анави йигит — бухоролик. Газли зилзилаларини кўрган, холаларининг уйига келганда шу касалга йўлиқиб, бу ерга тушиб қолганлар; нариги киши — милиция капитани, ёшлиқларида лўли қизга ошиқ бўлганлар...

Полина кирди. Қўлтиғидаги чойшаб ва аделларни бурчакдаги бўш каравот уетига қўйиб, биринкетин ёзди. Қаппайтирилган оппоқ ёстиқнинг ён-верига тап-тап уриб, сочикни каравот бошига ташлади. Тумбани очиб, бир пачка қоғозни ғижимлаб олди-да., Носиржа жилмайб, таъзим қилди:

- Марҳамат, Носиржон!

Носир сакраб турди. У ҳам беўхшов таъзим қилган бўлди.

— Шуми менинг каравотим, шуми? — дея тумба қошига ўтди.

— Шу, шу! — деди Полина фахр билан.

Носирни бир мен эмас, бошқалар ҳам кузатиб ётишарди. У жилмайганча оппоқ чойшабни силаб кўрди.

Ёстиққа қўл тегизди. Сўнг тўшак четини қатлаб, каравот қирғоғига ўтирди. Полина кулиб:

— Хўп. Тезроқ тузалиб кетинг. Тартиб-интизомга риоя қилинг... Кўп ҳаракат қилманг. Ҳозироқ ётинг! — деб чиқиб кетди.

Носир шоша-пиша халатини ечди. Қидириниб, эшик яқинидаги илгичга илди. Кейин зимдан бизнинг қандай ётганимизни кўздан кечириб, аста адёлни кўтарди. Товони кийшайиб кетган эски туфлисида кичкина оёқларини чиқариб, каравотга тиззалаб чикди. Аста чўзилди. Адёлни кўксигача тортди.

— Хўп, гурунг беринг энди, Носиржон! — деди Зиганшин.

Чиндан ҳам палатада айтилмаган гап кам қолган, кўп латифалар икки-уч мароталаб айтилган, кимнинг нима тўғрисида гапириши ҳам тахминан маълум эди.

Бундай вақтда киши эрмакка муҳтож бўлади.

Носиржон Зиганшинга ўхшаб каравотининг боши томон сурилиб ўтирди.

— Шу бизнинг ишимиз қизиқ-да, — деди.

— Нимаси қизиқ?

— Дейлик, ўзим... — Носир бу томонга ўнгарилиб олди. Бирдан ҳаяжонланиб: — Одамларга хайронман! — деб хитоб қилди. — Ўзлари аптовусга чиқадиган бекатнинг номини билишмайди, ака! Уни билса, нариги бекатни билишмайди. Уни билса, қандай аптовуслар тўхтаб ўтишини билишмайди!

— Ўшаларни билиш жуда шартми?

— Э, қизиқ экансиз-ку, сиз ҳам! Билмаса адашади-да!.. Адашади! — деб таъкидлади у зўр қаноат билан. Сўнг ўзича маза қилиб давом этди: — Десангиз, бизга... менга ҳар ой бепул абонемент қоғоз беришади. Бўш вақтим бўлдими, дуч келган аптовусга тушаман. Шаҳарни айланаман... Мисол учун, аптовусда кетяпман. Кўриб қоламанки, бекатда бир чол аланглаб турипти. Сезаман: йўлни билмайди, адашган... Шартга аптовусдан тушаман. «Саломалайкум, отахон! Йўл бўлсин?» «Э, болам, адашиб қолдим. Фалон жойга бормоқчи эдим». Мен дарров у кишига тушунтираман: шундоқ аптовус келади, ўшанга ўтириб, фалон бекатда тушасиз... Вассалом. Чол бизни дуо қилади. Мен яна аптовузга тушиб кетавераман. Яна бир бекатда...

— Ў, сиз жуда олижаноб экансиз! — деди тилшунос кўшним овозида сезиларли киноя ва қувлик билан.

Носиржон яйраб кетди.

— Э, унчалик эмас, ака!

— Носиржон, уйланганмисиз? — дея ётган жойидан туриб ўтираркан, сўради Эшим монтер.

Ҳамма кулиб юборди: Эшим аёллар ҳақида, нукул ўшалар ҳақида суҳбатни ёқтиради ва ўзи ҳам шундан сўзлаб чарчамайди. Бу борада беҳаё гапларни ҳам айтиб юбораверади.

Носир Эшимга тикилиб қолди-да, дув қизарди.

— Э, кўйинг-э! — деди ёш боладек.

— Ия, нега кўяр эканман! - дея авж қила бошлади монтер. — Ҳаёт — ўшалар билан ҳаёт, ука! Бизни бор қиладиган ҳам, йўқ қиладиган ҳам ўшалар, сизга айтсам! Масалан, ўзим! Уйланганман. Иккита болам бор... — У давомини айтишдан ўзини тийиб, Носирга тикилди. — Ҳали... яхши кўрганингиз ҳам йўқми?

Носиржон баттар қизариб, бошини эгди. Сўнг қандайдир титраб...

— Одамдан кулманг-да, ака, — деди.

— Нега кулар экан? Сиз йигит кишисиз! — дея лукма ташлади бухоролик Аминжон.

Носиржон ўзининг йигит киши эканини илк бор эшитгандек, Аминжонга ҳайрат, аралаш ўқрайди. Кейин ўзича жиддий тортиб, бемалол шифтга боқди. Ўйланди.

— Йўқ, — деди.

Унинг жиддияти ҳам кулгили, ҳам ёқимли эди.

— А, болапақир-а! — дея хитоб қилди Зиганшин. — Дунёнинг лаззатидан бенасиб юрган экансан-ку, ука! О, муҳаббат! — Яна бир парда кўтарилди: — Санъатсиз турмуш — ваҳшийлик, деймиз. Лекин муҳаббатсиз турмуш-чи?!

Носир «Рости биланми?» дегандек жўрабошига узоқ тикилиб қолди-да, сўнг бирдан менга қаради. Ўрнидан кўзгалмоқчи ҳам бўлди. Полинанинг гапини эслади шекилли, яна ётди.

Мен бундай содда йигитни кўрмаган эдим.

Осма уколларни олиб келишди. Одам бошига биттадан. Сепоя устига пиша идиш ўрнатилган, идишнинг биқинида — қизил резина ичак. Ичак учида — игна. Шу игна билан томирига санчиб

қўйилади. Идишдаги қонни тозаловчи суюқлик шу орқали томирга ўтади. Қон суюлиб, бадан совиб кетади.

Навбат Носиржонга етганда Полинанинг иши ўнгидан келмади. Палатамизга қаровчи врач — Қобил докторни чақирди. Қобил доктор, одатдагича — лабида сигарет, Носирнинг бошида хўб куйманди. Охири:

— Сиз дорили сув ичасиз. Стаканга қўйиб беринг, Полина! — деди-да, менинг ёнимга келди. — Қалайсиз, шоир? — У қўлларини халати киссаларини йиртгудек қилиб тираб, менга тикилди. Ёнбошимдан Стендалнинг китобини олди. — А, — деди. — Буям шеър ёзганми?

— Мен шеър ёзмайман, — дедим.

— Бари бир, — деди у. — Эски замонда ҳаммаларингни, шоир деб аташган.

У табобатдан ҳам ўша замонлар муолажасини кўпроқ тан олади. Ота-бобоси табиб ўтган.

— Бу гашгагиз тўғри, доктор, — дедим.

— Оқшом бир шеър олиб кираман. Кўриб берасиз.

У нуқул Усмон Носирнинг шеърларидан кўчириб келиб, менга кўрсатади. Мен унга «Яхши шеър ёзибсиз», дейман. У: «Мен бари бир шоир бўлмайман. Шунчаки кўнгил учун...» деб қўяди. Ўзининг ахволи-ку, маълум, менинг ёлғон гапиришимни ҳам билса керак. Майли-да. Вақтни аямай бир шоирдан шеър кўчирибдими... яхши кўрганидан кўчирган. Рафиқийга ўхшаш даъвогарлардан шулар тузук-да.

— Носирга... ичишни буюрдингизми?.. — деб сўрадим.

— Томири эт орасида қолиб кетган. Ёшлигида рахит бўлган. Ничево, — деди у. Кейин сигаретини бемалол буруқсатиб чиқиб кетди. Полина хавода сузаётган паға-паға тутунни сочиқ билан елпиган бўлиб, зорланди:

— Қобил ака ҳаммани ҳайрон қилади, тавба!

— Лекин қўллари енгил-а? — деди монтёр.

Полина кўзларини катта очиб:

— Вой, аста сўраманг! ТошМИГаям чақириб туришади! — деди.

Идишдаги суюқликнинг камайиши, тамом бўлишини кутиб ётиш керак. Киши зерикади. Қўл увишади.

Полина чиқиб кетгач, Носиржон тумба устига олиб қўйилган идишдаги суюқликни бирпасда ичиб бўлди. Кейин, ўзига фавқулудда бир енгиллик берилгану, биз бечоралар атай машаққатга солингандек, мамнуният билан жилмайиб каравоти қошида бир оз турди. Сўнг қўшниси — Аминжоннинг ёнига аста ўтди. Энгашиб унинг билагига қаради.

— Ў, қон чиқяпти-ку, яна!

— Бор экан, чиқади-да, — деди Аминжон. Носиржон бош чайқаб кулди.

— Менинг томиримни топишолмади, — деди қувонч билан. — Илгариям топишолмаган. Кейин оёғимга укол қилишган.

Беморлар томирларидан игна чиқиб кетмаслиги учун оҳиста кулишди. Носиржон ҳар бир бемор ёнида бир тўхтаб, менинг қошимга етиб келди. Стулни олиб ўтирганида Зиганшин тоқат қилиб туролмади:

— Мулла йигит, ҳамшира нима деди сизга?.. Нега юрибсиз? Жигар касал дейдилар буни! Жимгина ётиш керак!

— Рост, — дедим мен ҳам. — Сизни бу ахволда кўрса, уришади.

Носиржон сапчиб стулдан турди-ю, ночорлик билан эшикка қараб, бир зум тек қолди. Кейин:

— Сиздан бир-иккита гап сўрайман, — деб шивирлади менга...

Полина сепояларни иккитадан-учтадан қилиб кўтариб чиқиб кетгач, эшикдан Қобил доктор кўринди. Менга кўз қисиб, хотиним келганини, ҳозир киришини айтди.

Уйга қишлоқдаги бир дўстимдан хат келган экан. Садаф шуни олиб келибди. Хатга бир бахши шоирнинг тўрт қатор шеъри ҳам қистирилган экан. Менга ёқди. Шоир осмондан турналар қарвони ўтаётгани, аллақердан сумалак ҳиди келаётгани, ҳаволар ипақдек майин бўлаётганини айтиб: «Энажон, билмадим, наврўз келдим», деб шеърни якунлайди. Айниқса, шу сатри ёқди.

— «Энажон, билмадим, наврўз келдим...» Яхши-я? — дедим хотинимга.

У ҳам йиғламсираб, ҳам кулимсираб:

— Ташқарида эса қиш! — деди.

— Қор қалинми?

— Ҳаммаёқни қоплаб ётибди. Сирпанчиқ... Анави врач яхши. Мени киритворди.

— Яхши. Бўпти. Жигар касал ҳам юкумли. Қайтавер энди.

Носиржон каравот қошига келиб турган экан.

— Ассаломалайкум, кеннойи! — деди.

Садаф алик олди.

— Тузалияпсизларми? Тезроқ тузалиб чиқинг-лар-э.

— Э, ҳадемай отдай бўлиб кетамиз! — деди қувониб Носир. — Бу ернинг шароити!.. Жаннатда топилмайди! Қаранг, кеннойи, ҳаммаёқ ошюқ, озода... Ҳозир осма укол қилишди! Шу денг, мен дорини ичдим. Бари бир фойдаси бўлар экан!

Турган гап, Садафга унинг хунук қиёфаси ёқмади. Лекин у андишали аёл — билдирмади:

— Докторлар танишингиз бўлса керак-да, — дея кулиб қўйди.

Ҳамиша ҳаммининг гапига қулоғи динг Эшим монтёр гап отди:

— Бу укамиз устаси фаранг экан, келин!

Тушлик овқатни аҳволи оғирроқ беморлар тўшагида ўтириб ейди. Бу ерга олдинроқ тушганлар, яъни тузалиб қолаёзганлар эса ўртадаги столда тамадди қилишади. Кастрюль ва бошқа идишлар қаланган аравагани ҳам кўпинча Полинанинг ўзи ғилдиратиб киради.

Полина асли яҳудий бўлса ҳам, жуда ўзбеклашиб кетган, нукул «Ўзимизнинг ўзбеклар-да...», деб гап бошлайди. Касалларга меҳрибон. Ичида Қобил докторни яхши кўрса керак. Айникса, зонд ютган пайтларимизда унга суяниб қоламиз. Зонд — ярим газдан ошадиган резина ичак. Бир учидан аста-секин юта бошлайсан. Томоғинг қичимсираб кетаверади. Ўқчисанг, бўғилиб қоласан. Полина далда бериб: «Оз қолди. Йигитсиз-ку! Ҳа, бўлинг!» деб туради. Зондни суғуриб олиш ўзининг қўлингдан келмайди. Боёқиш ҳамшира иккинчи учидан сочиқ билан ушлайдую кўз очиб юмгунча чиқариб олади. Жуда енгил тортиб кетасан.

Тушки овқатдан кейин бир муддат гангир-гунгур суҳбат; сўнг уйқу элитади. Жигари оғриган беморлар жуда заиф, мадорсиз бўларкан. Овқатнинг ҳам мазаси йўқ. Кучли таомни эса докторлар йўлатмайди.

Туш кўрибман шу куни. Томда турган эмишман. Кўқдан турналар карвони ўтаётганмиш. Осмоннинг у ер-бу ерида паға-паға, кучоқ-кучоқ оппоқ булутлар. Ёш бола эмишман. «Энажон, наврўз келди!» деб бакирармишман.

Биз уйғонганда Носиржон ухлаб ётарди. Унинг ғий-бати бошланди. Тилшунос қўшним ёнбошлаб:

— Кечирасизу мен шу йигитчани... маймунга ўхшатдим, — деди.

Мен кулиб қўйдим. Тилшунос шивирлаб гапирган бўлса ҳам, қўшни — Қодир зтикдўз эшитган экан.

— Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалаги»да Эшон бор-ку, худди ўшанинг ўзи! — деди.

Аминжон ҳам уни Эшонга ўхшатган экан. Жўрабошимиз Зиганшин:

— Келинлар, уни Эшон деб атаймиз! — деди.

Милиция капитани жилмайиб:

— Ҳар қайсиларингнинг биттадан-иккитадан болаларинг бору ўзларинг болага ўхшайсизлар-а! — деди.

Ошпаз уйғур йигит:

— Э тангрим, ўзинг кечир, — деб қўйди.

Бу йигит эллик бешинчи йилларда Қашқардан буёққа ўтган, кўп художўй, кўп куйган банда эди.

— Жим! Қимирлади! — Эшим монтёрнинг шу гапидан кейин ғийбат тўхтади.

Носиржон уйғониб, бирдан туриб ўтирди. Бир дақиқа бизга бегона назар билан қарагач, оппоқ пишиқ тишларини кўрсатиб жилмайди:

— Яхши ухлаб турдиларингми, акалар?

— Ўзингиздан сўрасак? — деди Зиганшин.

Носиржон жилмайиб, тиззасидаги адёлни икки томонга қаратиб силади. Оппоқ деворларга қувонч билан боқди. Унинг анча фақир оилада ўсгани кўриниб турарди. У жилмайишини қўймай бирпас ўтирди-да, каравотдан тушди. Сочикни олиб:

— Бетни ювиш керак, бетни ювиш керак, — деб чиқиб кетди.

— Ичимизда ёлғиз мусулмонимиз шу экан! — деб хитоб қилди уйғур йигит.



Унинг гапида жон бор: уйқудан кейин истаганлар чиқиб бет-қўлини чайиб келар, истамаганлар турибоқ турпми, олмами кавшашга тушар эди. Сираси, ҳадеб йўлакка чиқаверишимизни врачлар, ҳамширалар ҳам хушламасди. Айниқса, энди тушган касалларнинг чиқишини... Шу куни Носирнинг қили-ғими, ошпазнинг гапими таъсир қилиб, ҳаммамиз ювиниб келдик.

Носир менинг ёнимга келди.

— Ака, муҳаббат нима?

Мен ҳорғин кулимсирадим.

— Уни бошидан кечирмаган одам билмайди... У юракка содир бўлади, Носирбой. Уни кўрсатиб ҳам бўлмайди. Жаҳлингиз чикқанда, бировни урасиз. Қувонганда — суясиз... Муҳаббат ҳам шунга ўхшаш нарса... Лекин у нодир ҳис. Бояги ҳислар ҳам, кези келганда, унга бўйсунди, укам. — «Қизил ва қора»ни қўлга олдим. — Мана шу китобни ёзган одам, ҳаётнинг асл маъноси муҳаббатда, дейди...

— Ў-ў!

Мен ҳам зериккан эдим, шундай мавзуларда узоқроқ гапиришни истардим, лекин ҳамхоналарнинг диққатини ортиқча жалб этиш, уларга маҳмадана бўлиб кўринишдан чўчирдим.

— Шунақа, — деб қўя қолдим. — Ҳа, сиз чиндан ҳам бирон қизни...

— Кўйсангиз-чи, ака.

— Ота-онангиз бордир, Носиржон?

— Отамиз ҳаёт...

— Ака-укалар?

— Йўқ. Ёлғиз фарзандимиз.

— Нечанчи синфни битиргансиз?

— Э! — деди у кулиб. — Бешинчидан ўқишни ташлаб кетганмиз, ака! — Сўнг шод-хуррамлик билан давом этди: — Шўх бўлганмиз-да, ёшлиқда! Лекин бир бола узун темирни боши устида айлантираман деб бизнинг бошни ёриб қўйган. Шунда ўзимдан кетиб қолган эканман... Олти ой касалхонада ётдим. Тузалишга тузалдим-у, ҳарфни танитай қолдим, ака. Кейин жавоб беришди. Лекин «ўқима», дейишади. Бу қанақаси, дедим. Мактабга чопдим. Синфга кириб ўтирдим. Лекин, ака, докторлар рост айтган экан, салга бошим оғриб қолаверди. Бошим оғриси муаллимга айтаман. У киши менга жавоб беради. Охири: «Бошинг оғриси, бемалол чиқиб кетавер», дедилар. Кейин, истаган пайтимда дарсга кириб, истамаганимда чиқиб юравердим. Болаларнинг менга ҳаваси келарди... Битта физика ўқитувчимиз бор эди. Ҳе, еттинчига ўтганда! Еттигача мактабга қатнадим-да. — Носиржон қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Лекин мени синф журналига ёзишмаган экан. Бешинчи синфда қолаверган эканман... Ўша физика ўқитувчимизни яхши кўрардим... Баъзан ўзлари: «Энди бор!» дер эдилар. Мен чиқиб, боқчадан у кишининг боласини уйларига оборардим. Ҳовлисида ишлардим. Гул кесардим, мева терардим...

Полина кирди. Носиржон каравотига қочиб борди. Ҳамшира бизга биттадан ҳарорат ўлчагич бериб, Носирга бармоғи билан пўписа қилди-да, тагин чиқиб кетди.

Жигар касалининг тузалаётгани ҳароратда ҳам кўринади. Бироқ, энг ишончли белгиси — кўз билан бадандан сариқнинг кетиши, киши ўзини тетик тута бошлаши. Яна бири — жигардаги шишнинг пасайиши, йўқолиши. Ниҳоят, қоннинг тозаланиши.

Олдинроқ тушган касаллар жигарининг усти қичий бошласа, шиш қайтпти, деб куврнишарди.

Шу куни ҳарорат ўлчагични олгани қайтиб кирган Полина шивирлаб, милиция капитанига икки кундан кейин жавоб берилишини айтди. Ҳаммамиз қувониб кетдик, у кишига ҳавас билан боқдик.

Кечки овқатга бир оз вақт бор, ҳар ким ўз иши билан машғул. Биров кавшанади, уйғур ўртоғимиз каравоти тагига яшириб қўйган банкадаги балиққа тикилиб ўтиради. Аминжоннинг икки кўзи деразадан ташқарида. Мен «Қизил ва қора»ни ўқийман. Зиганшин билан Эшим ўзаро шивирлашиб, пиқ-пиқ кулади. Мен онда-сонда уларга қараб қўяман. Аниқ эсимда: Носиржон каравотда қўлларини тиззасига қўйиб, жиддий, алланарсани ўйлаб ётарди.

Хуббижамол кириб келди. Хонамиз тўлиб, гўё ҳаммамиз тузалиб қолгандай бўлди. У ТашМИнинг тўртинчи курс студенти. Бизнинг номи хунук касалхонамизда практикасини ўтар, ҳафтада икки-уч кун навбатчилик ҳам қилар эди. Уни ҳали врач деб бўлмасди, албатта. Бироқ, кўзлари хиёл қийиқ, хипчагина бу қизда кишининг руҳини дафъатан кўтарадиган, уни олис кенгликларга ундайдиган ва яхши кунларини ёдга соладиган бир ўқтамлик, ҳаётбахшлик бор эди.

— Ассалому алайкум, акажонлар!

Носир ўрнидан туриб кетиб, ҳаммамиздан олдин алик олди:

— Ваалайкум. Келинг, опа!

Хуббижамол Носирга қизиқиш билан тикилди. Чехрасида киноя ҳам, истехзо ҳам, йигитчанинг маймунга ўхшаш қиёфасидан ҳайронлик аломати ҳам кўринмади. Ичимда қиздан миннатдор бўлдим.

— Сиз... қачон келдингиз? — деб сўради қиз.

— Бугун, бугун! — деди Носиржон ҳовлиқиб. — Ҳали... тушдан олдин. Шу денг, опа, ҳеч мунақа касалим йўқ эди. Эрталаб гаражга келсам, битта шопир: «Кўзинг сарғайипти, медпунктга кир», деб қолди. Медпунктга кирсам, сен «желтуха» деб, мана... — У мунғайиб елкасини қисди. — Ҳозир...

Хуббижамол аллақандай суйиб йигитчанинг кифтига қокди.

— Ўтиринг. Ётинг... Исмингиз нима?

— Носиржон! — деди Зиганшин.

— Йўқ. Эшон... Эшонжон! — деди Қодир этикдўз.

Эшим ҳам кулиб, унинг сўзини маъқуллади.

— Ё тавба. Қулоғига азон айтиб қўйилган оти бор-ку! — дея хитоб қилди уйғур йигит.

Хуббижамол қаҳ-қаҳ отиб кулиб, Носирга:

— Қайси исм ёқади сизга? — деди.

— Менга.. ўзимники-да! Бизда эшон ўтмаган, — деди Носиржон.

— Бўпти. Бўлмаса, сизни Носир эшон деймиз. Ёқадими?

Носиржон «Бу кишига нима дейин?» дегандай, биз томонга кўзларини каттартириб қаради.

— Рози бўлмайсанми? Рози бўл! Шундай қиз... сени эшон деб турса-я! Э, Хуббижамол, менга айтмайсизми, ҳақингизга дуо қилардим!

Носиржон энди Хуббижамолга қаради.

— Ихтиёр ўзингизда, — деди қиз.

— Йўқ. Майли! — деди Носиржон бирдан ҳаяжон билан. — Хоҳласангиз, Носир эшон деяверинг, опа! Майли!

— Ҳаҳ, ёқмай қолсин, — дея қийқириб кулди Эшим.

Хуббижамол ҳам кулиб:

— Бўпти! — деди. — Сиз бугундан эътиборан — Носир эшонсиз!

— Ура! — деди этикдўз.

Хона кулгига тўлди.

— Бўлмаса, Носир эшоним, сиз ҳам бу акаларингизга ўхшаб ётасиз! — деди Хуббижамол ва ниҳоят биз томон бурилди. Бироқ унинг «эшоним» дегани янгидан кулги уйғотган эди. Ҳар ким Носирга ҳар ёқдан гап отади. Эшим эса, ҳамманинг сўзидан хулоса чиқаргандек, мен томон келаётган Хуббижамолга сирли овозда:

— Бу, жуда ғалати бўлди-ку! — деди. — А, синглим? Эшоним дедилар... Ҳой, Носирбой, нима бало қилиб қўйдингиз ҳозир? Хуббижамолнинг сўзини эшитдингизми ?

— Нимани эшитдим? — деди Носиржон гап нимадалигини уқолмай.

— Ахир, сизни «эшоним» деб, ўзлариники қилиб гапирдилар-ку?

Носиржон ялт этиб, ҳатто кўзлари олайиб қизга қаради. Хуббижамол кула-кула:

— Ҳа, нега энди ўзимники қилиб гапирмас эканман! — деди. — Балки...

Хона яна қийқириққа тўлди.

— Балки... балки-я! — деб оҳ чекди Эшим. — Ў, эшон! Бахтинг бор экан, ука! Ёки бўлмаса... ўлгудек ухажур экансан, ука! Бирпасда шундай қизнинг бошини айлангириб ташладинг-а!

Носиржон қўрқиб, аммо ишшайганча дам унга, дам бунга боқар эди. Хуббижамол каравотим олдига келиб, уни тўсиб қўйди. Қиз шу кунгача бизнинг ҳар биримизни ўрганиб бўлган, ҳар биримизга тегишли гапни аллақандай ички сезги билан ҳис қилиб айтар эди.

— Китоб... Ҳалиям китоб! Зерикмаганингизга ҳайронман! — деди менга. — Кеннойимнинг ўрнида бўлга-нимда, китобдан бошқа нарсалар ҳам бор, дер эдим...

— Худди хотинимнинг гапини айтдингиз, синглим, — дедим.

Қурмағур йигитлар шу гапдан ҳам қийиқ топиб кулишди.

Хуббижамол тилшуноса унинг тузалиб қолгани, врачлар нима учун жавоб беришмаётганига ҳайрон

эканини айтди: холбуки, унинг кўзидан ҳали сариғи кетмаган эди. Монтёрга:

— Касалхона сизга ёқпти. Бу гал ҳам чикқандан кейин тухумдан кўпроқ енг. Ўзимиз опкеламиз! — деб ҳазиллашди.

Яна кийқирик, яна кулги бўлди. Эшимбой ўтган гал тузалиб чикқач, хотинига бозордан ўнта тухум келтиртириб, ўновини ҳам паққос ютиб, эртаси кечга қолмай яна касалхонага келиб тушган экан.

Хуббижамол Зиганшинга касалхонадан чикқач, кўпроқ ичишни «маслаҳат» бериб, Аминжондан:

— Газлини соғинмаяпсизми? — деб сўради. Сўнг шундай барваста йигитга касал бўлиб ётиш ярашмаслигини айтиб, капитан билан сўрашди. Ошпазга етганда каравот тагига қараб олиб: — Раҳмингиз келсин-а? — деди.

Яна Носиржоннинг ёнига қайтиб, унга қандайдир ҳам ачиниш, ҳам меҳр билан бокди. Сўнг яна ҳаммамизга тегишли қилиб:

— Акажонлар, бугундан бошлаб яна хизматингиздамыз! — деб чиқиб кетди.

Носиржоннинг Хуббижамол билан учрашуви шундай бўлган эди. Бунинг давоми... Давомини ким ўйлабди дейсиз!

Ўша куни Хуббижамолнинг Носирга «эшоним» деганини эслатиб, мен ҳам қандайдир илмоқли гаплар қилдим. Эшим-ку тинмади. Ҳатто милиция капитани ҳам Носиржонга: «Сизга жуда бошқача қаради», — деди. Кейин, қизнинг хонага кириб оқ Носирга қизиққани яна анча гап бўлди...

Оқибатда Носиржон ўйланиб қолди. Одамзод қизиқ-да: унинг жиддий ўйланиши ҳам ёқимли, қизиқ; ҳам кулгибоп, эрмакбоп эди. Агар бу гап-сўзлар оқибати Носирни қандай кўйларга солишини илганимизда... Йўқ. Аксинча, унга ҳазил қилиш, қизни эслатиш бизга ёқар, бунга сари Носиржоннинг Хуббижамолга қизиқиши ортар эди. Буни кўриб, биз ҳудай ёлғон-яшиқ гаплар билан бир муҳим натижага эришаётгандек туярдик ўзимизни.

Булар — кейинги гаплар. Лекин ўша куннинг эр-таси Хуббижамол Полина билан хонага кирганда Эшим:

— Синглим, эшонингиз туни билан киприк қоқмай чиқди! Ошиқи беқарор бўлиб қолганга ўхшайди! — деди.

Қиз қаҳ-қаҳ отиб, укасининг елкасини силагандек, Носиржондан:

— Шундайми? — деб сўради энгашиб.

Носиржон, кўзлари катта очилиб, аста каравотдан

туша бошлаган эди, қиз унинг тиззасига шап-шап уриб: «Ётинг, кимирламай ётинг!» — деди.

Носиржон ётди-ю, лекин қиздан кўз узмади.

Ҳа, Хуббижамол ўзига хос гўзал, барно қиз эди. Бўйи Носиржондан бир ярим қаричча баланд.

— Агар шу гап рост бўлса, бўлди! — деди Хуббижамол қаддини кўтариб. — Ғанимлар куйсин! Тўғрим, эшоним?

— Севгилим, денгда-е! — деди Эшим.

Қиз кўллари орқасига қилиб, қаддини кўтарди.

— Севгилим, десам, нима қипти!

— Ура! — деди Қодир этикдўз.

— Ура-а! — деди Зиганшин.

— Айтмовдимми, сиз... зўр йигитсиз! — деди Аминжон.

Носиржон бир унинг оғзига, бир бунинг оғзига қарар, кўзлари яна ҳам каттариб кетган, кўриниб турибди, ичидан қаттиқ ҳаяжонланар эди. Полина, одатдагича, яна биттадан ҳарорат ўлчагич улашди. Ҳарорат ўлчагични қўлтиғимизга қисиб, уёқ-буёқдан гаплашиб ётдик: ташқари қор... Ўзга хоналардаги касаллар. Кимдир Полинадан: «Қобил доктор қаерда?» деб тагдор қилиб сўради. У кизариб кетиб: «Энг ёмон палата, шу, Жамол... Тағин сиз шу хонага кирасиз-а!» — деди. Бу гап яна йигитларнинг жағини очиб юборди.

— Нега кирмасинлар? Бу ерда севикли эшонлари ётипти-ку!

— Оббо эшон-э! Уста экансиз, пирим!

— Ура!..

Ярим соатлардан кейин Қобил доктор сигарет тутатиб кирди. Ҳар бир беморнинг қорнини очиб, жиғари устини чертиб кўрди. Тилига, кўзига тикилди. У айтган гапларни, одатдагича, Полина ёзиб олди. Чика туриб:

— Шоир, кеча иш чиқиб қолди, бугун кираман, — деди менга.

Овқатландик. Гурунг. Кимлардир ухлади. Мен ҳам бир оз мизғиб, китобни қўлга олган эдим, Носиржон бир-бир босиб қошимга келди.

Тумба олдидаги стулга ўтирди. У анча ҳоркин эди. Кулгим қистади.

— Кеча яхши ухламаганингиз ростми? — деб сўрадим.

— Мен? Йўқ... Ухладим, — деди у нимадандир хайиққандек. Сўнг эшикка қараб олди-да, қизариб, аста шивирлади: — Ўзлари чиройли-я опанинг?

Тилшунос эшитиб ётган экан:

— Нега опа дейсиз? Нега? — деди бирдан дўқ қилиб. Уйғоқлар кулиб юборишди. Носиржон энди оқариб:

— Опа-да! У киши мендан катта! — деди.

— Вей-вей, ўламан! — деб нидо қилди Эшим монтер. — Шу каттами? Хўп, катта бўлса бўпти-да... Менинг хотиним ҳам ўзимдан беш ёш катта. Бўйи икки қарич баланд!

Яна кулги бўлди. Уйғур йигит:

— Ё обло! Бузилдинлар, жўралар! — деди. Капитан ҳам уни қувватлади:

— Буларнинг гапига ишонманг, Носиржон. Носиржон менга тикилиб турди-турди-да:

— Шундайми, ака? — деди.

У менинг «Шундай эмас», дейишимни кутарди. «Нега бунинг кўнглини чўктирай?» деб ўйладим-да:

— Ким биледи, — дея елка қисган бўлдим. Носиржоннинг чиройи очилди. Тагин эшикка қараб қўйди. Шунда мен бир адиб сифатида... одамда бўлаётган ўзгаришни кўрдим; уни кузатиш аҳдим бўлиб қолди. Ёзувчилик касби баъзан шафқатсизликни талаб этади. Дейлик, айбдорни сўроқ қилишяпти. Унинг қариндошлари йиғлаяпти, томошабинлар ҳайратда. Терговчи эса пинак бузмайди. Ёзувчи ҳам баъзан шундай ҳолга тушади. Бироқ, сизни ишонтириб айтаман, унинг терговчидан фарқи бор — у қийналиб, ўртаниб кузатади, «суроқ қилади». Аммо, табиий, буни сиртига чиқармайди. Тўғри, у ҳам одам, баъзан сиртига тепиб ҳам қолади.

— Раҳмат, раҳмат, ака, — деб шивирлади Носиржон ва жойига қайтиб кетди.

Яна осма укол кирди. Носиржон шиша идишдаги дорили сувни стаканга қуйиб яна ичиб олди. Кейин лабларини ялаб:

— Менга ёқди. Мен тузалапман, акалар! — деди.

Полина сепояларни йиғиб чиқаркан, Несиржон унга бир нима демоқчи бўлиб кўп шайланди. Ниҳоят унинг орқасидан чиқди. Эшим монтернинг ҳам кетишига санокли кунлар қолган, қони тозаланаётган эди. Энди ўзига эҳтиёткор бўлиб қолган. Шунга қарамай, каравотдан шошиб тушиб, эшикдан мўралади. Анчадан кейин қорнини ушлаганча қайтиб жойига келди. Пиқ-пиқ кулиб:

— Приёмный покойгача борди, — деди. — Қобил кувиб солди... Хуббижамолни сўрамоқчи эди!

Кулга кўтарилди. Носиржон шумшайиб кириб, жойига ўтди.

— Бор эканми? Гаплашдингизми? — деди Эшим.

— Ким? — дея талмовсиради Носир.

— Ким бўларди, жонон-да. Носиржон совуқ ўқрайди. Менга қараб:

— Ака, жонон дегани яхшими, ёмон? — деди.

— Қандай айтилишига боғлиқ, — дедим мен. — Менимча, Эшим акангиз беғараз...

Носиржон Эшимга ишончсизлик билан қараб қўйди. Кейин тўшагига чиқиб ётди. Шу бўйи тушки овқатгача гап қотмади. Туриб-туриб менинг унга раҳмим келар, лекин уни кўнглида кечаётган хаёлларидан айи-ришга кўзим қиймас эди. Бунинг устига, бу ҳолатларнинг давоми менга қизиқ туюлар, назаримда, шунчаки ўйин бўляпти-ю, Носиржон буни пайқагач, кулиб юборадигандек... эди!

Овқатдан кейин ҳам Хуббижамол кўринмади. Кечки уйқудан уйғонсам, у эшик оғзида қўлларини қовуштириб турибди. Ҳамма уйғоқ. Чамаси, мен китобга берилиб, кеч ухлаган эдим.

— Менинг қадримга етмадинлар, энди кетаман... — деяётган экан у. Овозидан ширин бир шўхликни, беозорликни уқдим. Илгарилари ҳам кетаётганида, чамаси, шундай дер эди. — Йўқ, имтиҳонларимиз бошланиб қолди, — дея давом этди Зиганшинга қараб. Сўнг ёнида тик турган Носиржонга уқтирди: — Ҳар имтиҳонни топширгандан кейин келиб сизни... мана буларни кўриб кетаман!

— Вой-вой, чидолмайман! — деб бақирди Эшим. — Сизни... дедингиз-а, Хуббижамол?!

Хона яна кулгига тўлди. Бир қарашда, ширинсухан ҳамширалар билан бундай ҳазил-ҳузул ўзга хоналарда ҳам бўлиши мумкин эди. Лекин улардан фарқи... бизнинг хонадаги ҳазил «чети»да титраб-қалтираб Носиржон турар, чамаси, Хуббижамолнинг кетаётганидан у қаттиқ изтиробда эди.

— Хўп, эшоним, hozирча хайрлашамиз, — деди қиз ниҳоят. Кейин бизларга ҳам бир-бир қараб, бир оғиз-ярим оғиз гап отиб, яна Носиржонга боқди. Унга қаттиқ тикилди-да, кулиб юборди. Кулгисида қандайдир ачинишни аниқ сездим. — Нега мундоқ турибсиз? — деди. — Ўтиринг!.. Ётинг. Ҳа-ҳа, ётинг, дарров ётинг! Хафа бўламан!

Носиржон «Рости биланми?» дегандай, унга хўмрайиб боқди-да, шоша-пиша каравотига чиқиб ўтириб олди. Хуббижамол кўлини орқасига қилиб хиёл эгилди.

— Мувваффақият! Фақат «беш» бўлсин! «Беш», — дея тилак тилади йигитлар.

— Лекин, — деди қиз бирдан қовоқ солиб, — мен «беш» олиб келганимда, сизлар ҳам бемалол юрадиган бўлмасаларинг, биласизларми, хафа қиламан!

У эшикдан чиқар экан, Носиржонга тагин илиқ, хайрхоҳ табассум ҳада қилди.

Мен Носиржонни кузатар эдим. У бир нафас қотганча ўтирди. Кейин қовоғини уйиб каравотдан тушди. Туфлисини оёғига олиб, кичкинагина бўлиб, эшикдан чикди. У чиққан заҳоти Қобилнинг шовқини эшитилди. Носиржон қочиб кириб, шу бўйи ётиб олди.

Кейин Қобил кириб:

— Нима иш қилсанг, қил, лекин hozир ётишинг керак, бола! — деди... — Қадимдаям табиблар ётқизиб даволаган!.. Ўзинг дори ичиб ётибсан. Томирларинг... ҳалигидай! Коридорда нима бор?!

— Нима, нима... йўқми? — дея тўнғиллади Носиржон.

— А?

Носиржон тескари қараб ётди. Қобил шошилмай келиб, каравотим ёнидаги стулга ўтирди. Катак дафтар варағига ёзилган шеърни узатди. Илк жумласини ўқиб, кулимсирадим. Бу ҳам Усмон Носирнинг шеъри эди.

*Севги, Сенинг ширин тилингдан*

*Ким ўлмаган, ким тишламаган...*

Унинг ҳурмати учун шеърни охиригача ўқидим, ичимда маза қилиб ўқидим. У бемалол сигарет тутатар, менинг ҳукмимни кутар эди.

— Аъло шеър! — дедим.

— Шунақа. Бўш вақтда ёзамиз, — деди у. — Мен бостиришга қизиқмайман... Сизда қолиши мумкин.

— Раҳмат! — дедим. У чиқиб кетди. Тилшунос кўшним варақни сўраб олиб, бир оз тикилди-да, баланд овозда ўқий бошлади:

*Севги! Сенинг ширин тилингдан*

*Ким ўлмаган, ким тишламаган...*

Мен бу шеърни илк марта ўқиган чоғларимни, эрта баҳор собиқ омборхонани дарсхонага айлантириб, лампачироқ шуъласида ўтирган кезларимни эслаб, кўзимни юмдим.

Йигитлар шеърни ўзларича муҳокама қилишди, қўлдан-қўлга ўтказиб ўқишди. Қаттиқ кулгидан кўзимни очдим. Варақ Носиржоннинг кўлида, у титрабгина турарди. «Ажабо, йигитлар уни алдаяптику! — деб ўйладим. — Чакки бўлди, Хуббижамол ҳам уни алдади. Ёки ҳазиллашди, балки кўнглини кўтармоқчи бўлди... Умуман, у ҳар биримизга ҳам шу тахлит ҳазиллар қилиши мумкин...»

— Нимага куласизлар? — деди Носиржон. — Ўқишни билмайман, вассалом... ана, ёзувчи домлага айтдим, ёшлиқда касал бўлганман. Одамдан кулади булар! — У каравотга таппа ўтирди-да, Аминжонга фавқулудда ҳаяжон билан сўзлай кетди: — Лекин киноапишаларни биров ўқиса, дарров ёдимда қолади...

Аминжон хўрсинди.

— Ишқилиб, курьерликдан хурсандмисиз, ука?

— Жуда! — деди Носиржон ишонч билан. Гаражни шундай яхши кўраман! Бир кун бормасам, бензин ҳидигача соғиниб қоламан. — У яна яйраб ҳикоя қила бошлади: — Мени бутун шопирлар танийди... Иш буюради. Ўзиникидай... Директорга бозордан сомса опкелишга чиқсам, уларга опкеламам.

Ҳаётда ким ночор кимсаларни кўриб, уларга ачин-маган? Ҳа, ачиниш мумкин, холос... Бирок

Носиржон ачинишдан «баланд» йигит эди. У ўз ишини яхши кўрарди, унда одамийлик ҳам мўл-кўл эди. Энг муҳи-ми — соддадиллик, ишонувчанлик...

Бундай кишини хурмат қилмай бўладими? Лекин бундай мўрт кишиларни ҳар кўйга солиш ҳам одамларнинг қўлида. Айниқса, зериккан, эрмакка зор кимсалар қўлига тушса...

— Хуллас, бу шеър сиз учун битилган, Носиржон эшон! — деди Эшим.

Носиржон бу гапдан хайрон бўлиб, вараққа қараб олди. Кейин яна аста юриб, қошимга келди. Варақни узатиб, илтимос қилди:

— Ўқиб беринг, ака.

— Едлайсизми? — дедим.

— Ҳа! — деди у ҳаяжонланиб. — Менинг хотирам яхши!

— Майли... — шеърни ўқимоқчи бўлдим ундаги Отелло, Шекспир, Дездемона каби номларни Носиржонга қандай тушунтирсам экан дея ўйладим. Кейин, бу шеър фақат севги ҳақида ҳам эмас, зеро унда:

*...Қандай қабоҳат,*

*Ки одамнинг ўзигинамас,*

*Ҳиссини ҳам хароб қилса давр! —*

деган гаплар бор.

— Носирбой, сиз шу қаторни яхши билиб, тушуниб олсангиз етар, — дедим. — Шоир бу сатрларда: «Севги захматини чекмаган, севги учун қонлар ютмаган одам борми?» деяпти... Менимча, шоир ўзи билган одамларни кўзда тутяпти. Ҳолбуки, севги нималигини билмай ўтиб кетадиганлар ҳам бўлади...

— Севги нима? — дея шивирлади Носиржон яна.

— Кеча айтдим, шекилли.

— Севги... сизнинг Хуббижамолга бўлган муносабатингиз! — дея уқтириб қолди тилшунос. — Билдингизми? Уни кўргингиз келяптими? Ростини айтинг!..

— Айтинг-да, энди! — деди Эшим ҳам,

— Ў, кўргиси келганда қандоқ! — деди Зйганшин.

— Ана ўша ҳис — севги... севгининг боши! — деб хулоса ясади тилшунос.

Уялиб, қимтиниб турган Носиржон кўзларини йириб менга тикилди. Сўнг варақни олиб ўрнидан турди.

— Менда турсин-а? — деди. Кейин бир-бир босиб келиб, қулоғимга шипшиди: — У кишига бераман... опага.

Мен кулиб:

— Майли, — дедим. — Лекин опа деманг-да.

— А, шундайми?

— Уят бўлар.

— Ҳа, рост айтасиз.

Носиржон каравотига бориб ётгач, вараққа узок тикилди. Алланарсалар деб пичирлади. Чоғимда, ўша икки сатрни такрорлади.

Кечки овқатдан кейин яна суҳбат бошланди. Аминжон билан капитан қарта ўйнамоққа тушди. Уйғур ўртоғимиз каравот тагидан балиқли банкани олди. Эшим Зйганшинга ўзининг ишқий саргузаштларидан ҳикоя қила кетди. Носиржон дам йўлакка чиқади, дам хонага кириб, полга тўкилган тарвуз уруғларини теради; капитаннинг кичкина қўл приёмнигини қулоғига тутиб, қўшиқ эшитади, дам менинг ёнимга келиб, севги ҳақида бир нимани сўрайди.

Полина кириб, яна ҳароратимизни ўлчади.

Мен «Қизил ва қора»ни ўқишда давом этдим: Садаф билан қандай танишганимиз, совуқ киш кезларида кимсасиз, қор босган истироҳат боғида юрган чоғларимиз бир-бир кўз олдимдан ўтди.

Чироқ ўчирилгач, Эшим монтер капитандан лўли қиз билан яна қандай саргузаштлар бўлганини сўради. Капитан:

— Эртага кетаман, ука, — деди. — Унақа гапларни эркак одам кўп эсламаслиги керак. Тажрибадан-да, бу... Хотиннинг олдиаям оғиздан чиқиб кетса борми, барча тоат-ибодат бир пул бўлади!

Аминжон унинг гапини маъқуллаб, Газлида танишган қизини маст ҳолда хотинининг номи билан қақир-ганини айтиб берди. Зйганшин қайсидир ёз куни икки ўртоғи билан бутун бошли бир товукни еб

қўйганларини ҳикоя қилди. Уйғур йигит хўрсиниб Қашқарни эслади...

Кечаси шамол туриб, деразаларни зириллатди. Мен бу кўклам шамоли бўлгани учун қорларни тезда эритиб юбориши, ҳаво майин тўртиб қолишини ўйладим. Тилимга хотиним келтирган хатдаги сатр тушди: «Энажон, билмадим, наврўз келдими...»

Назаримда, Носиржоннинг ўзгариши асосан шу куннинг эртасидан бошланди. У руҳан тетик бўлиб ўйғонди. Ҳа, касалга сира ўхшамасди. Шиша идишдаги дорили сувни ичиб бўлгач, сепояларни олиб чиқишда Полинага кўмаклашди. У ҳарчанд дўқ қилиб, ётишни буюрмасин, Носиржон билганидан қолмади. Полина икки-уч сепоя кўтариб кетиши ҳамон яна биттасини йўлакка чиқариб қўйди.

Тушки овқат маҳали Полина тақсимчани қўлимга бераркан:

— Домла, Носирга нима бўлди? — деб шивирлади. — Нукул Хуббини сўрайди. Телефон қилсалар, салом айтинг, дейди.

Мен елка қисиб қўйдим:

— Парво қилманг, опа... Балки севиб қолгандир? Бўлиши мумкин-ку?

— Ҳай-ҳай, ундай деманг-а!.. Хуббининг бир йигити бор, ҳавасингиз келади!

Буни билмас эдим.

— А-а? — дедим. — Унга арзиса, яхши.

— Бир-бирига муносиб!

Шу куни тушдан кейин милиция капитанига жавоб берилди. Биз у кишини ҳавас билан кузатиб қолдик. Бошқа жойларда, саломатликда учрашайлик, дедик, ният қилдик. Кўпинча бир хонада ётган беморлар, соғайиб чиққач, тез-тез учрашиб турайлик, деб бир-бирларига адрес берадилар. Аммо кейин жуда озчилиги борди-келди қилади.

Капитан Носиржон билан хўшлашаётиб:

— Носир эшон, буларнинг гагшга ишонманг, иним. Амакингиз лўли қизнинг гапига ишониб лўли бўлиб кетишига оз қолган, — деди.

Носиржон кулиб, завқланиб хайрлашди: капитаннинг гапи унга, чамаси ҳеч нарса бермади.

Тунги шамол кўклам шамоли эса-да, қиш қишлигини қилди. Кечга томон қор ёға бошлади. Қор деразамиз кўзига шитирлаб урилади. Хонамиз илиққина. Мен «Қизил ва қора»ни яримдан ошириб қўйдим. Унда машхур ёувчининг ҳаёт қатламларини нақадар маҳорат билан бера олгани ҳақида ўйлайман. Хаёлим ўз асарларимга оғади; министрлар, давлат арбоблари ҳақида асар ёзишни истайман. Истайману бари бир ёза олмаслигим, улар қалбини очадиган калитим йўқлигига иқроор бўламан.

Кунлар тез ўтар эди. Мен ҳам вужудим бир енгиллик сезадиган, йўлакка чиқиб чекиб келадиган бўлдим. Ана шундай кунларнинг бирида Эшим монтер, ҳам хонани тарк этди. У билан ажралиш анча оғир бўлди. У кетгач, икки-уч кун азиз бир нарсамизни йўқотгандек бўлиб юрдик.

Эшим ҳар биримиз билан ўпишиб хўшлашди. Носиржонни ўпар экан:

— Хуббига айтиб қўй, рашк қилмасин. Ҳа-ҳа-ҳа! — деб кулди. Кейин унинг кифтидан кучиб: — Ҳазил», ҳазил, — деди. — Ҳазилни тушунасан-ку, ука!

Эшим бу гапи билан нимани кўзда тутганини тусмоллаш мумкин. Бироқ, Носиржон бу гапни ҳам ўзича тушунди:

— Э, нега рашк қилар экан! — деб қўйди.

Носиржон Хуббижамол ҳақида худди бир-бири билан аллақачон оила қуришни ҳам келишиб қўйгандек, гапирар, ўқтин-ўқтин унинг бўйи баландлигини айтиб, «кўчада уялсалар керак», дер эди. Баъзан шаҳарда квартира олишнинг машаққатларига қизиқар, лекин шу ондаёқ ўзининг кўпинча гаражда — бузук автобусда ётиб қолишини завқ-шавқ билан ҳикоя қилар эди: «Қоровул менга ишониб қолган. Шунинг учун у киши уйга кетсалар, ўзим қоровуллик қиламан... Э, менга ҳамма ишонади, ака... Аммо-лекин гаражни соғиндим. Бензиннинг ҳидини биласизми! Ў!..» Баъзан Хуббижамолнинг қиёфасини ўзича таҳлил қилиб кетади: «Чиройли, а?...»

Унга фақат уйғур ошпаз дакки берар, қизни эсламасликка ундар эди. Шунда Носиржон унга совуқ тикилар, гапи адо бўлгач: «Охун ака, сиз овқатни билинг... Муҳаббат бошқа нарса!..» деб йўлакка чиқиб кетар эди.

Аста-секин биз Носиржоннинг Хуббижамол ҳақидаги гапларига парво қилмайдиган бўлиб қолдик. Бу ҳолга кўникдик. Шундоқ гапирар эдики, улар чиндан ҳам бир-бири билан ошиқ-маъшуқ... Носиржон касалхонадан чиққач, Хуббижамол уни кутиб олади... Кейин у Хуббижамолга уйланади. Ҳа, дарвоқе, у

яқинда имтиҳонларини топшириб бўлиб, қайтиб келади. Лекин Хуббижамол имтиҳонларининг бир-иккитасини аллақачон топшириб бўлганига шубҳамиз йўқ эди, шунга қарамай, келмаётгани учун парво ҳам қилмас эдик.

Қизиқ бўлди: бир куни ҳаммамиздан қон олишди. Эртаси натижасини билсак, Носиржоннинг қони топ-тоза чиқди! Уни Қобил доктор ҳам табриклади. Полина қувониб: «Ҳаммадан олдин сиз кетадиган бўлдингиз!» — деди. Носиржон ўша куни талай вақт ҳеч кимга гап қотмади.

Аминжонга жавоб берилди. Бу новча, қиррабурун, ёш эса-да, кўп саргузаштларни бошидан кечирган йигит бизни Бухорога чин дилдан таклиф этди. Адресини қолдирди. Носиржон билан хўшлашар экан, унга негадир ўйчан боқиб:

— Сиз ҳавас қилса арзийдиган йигитсиз. Биз... бўлганча бўлганмиз, ука, — деди.

Зиганшиндан кейин Қодир этикдўз билан уйғур ошпаз ҳам кетди. Хонада тилшунос, Носиржон ва мен қолдик. Хона, бизлар чиққач ремонт қилиниши керак эди, шунинг учун одам қўйилмади. Хонамиз ҳувиллаб қолди. Кўп каравотлар бўш. Тўшақлари букланиб қошига суяб қўйилган. Хонанинг иссиғи ҳам одамларнинг тафти билан экан. Иситгич батареялар кечаю кундуз кизиби турса-да, энди совук туюлар эди.

Полина кириб, мен билан тилшуносга ҳарорат ўлчагич берди-да, Носиржоннинг ёнига бориб:

— Ўйнанг, ўйнаб беринг, эшоним! Кейин бир гап айтаман! — деди.

Носиржон ҳаяжонланиб, ҳатто сал қўрқиб:

— Нима гап? — деди.

Шу тобда у нимани ўйлади, ким билади. Отасию қариндош-уруғини ўйлади, улар ҳаётида бирон-бир янгилик содир бўлганини гумон қилди, дейиш қийин: шу пайтгача уни сўроқлаб биров келмаган эди. Носиржоннинг ўзи ҳам биров келишини, чамаси кутмас, шунга қарамай ўша бировлар ҳақида яхши сўзлар эди. Ножоиз бўлса-да, айтиб қўйиш лозим: жигар касалига докторлар, айниқса, хўл мева ва сабзавот ейишни буюришади. Албатта, бунда ётиб кетган йигитларга шундай емаклардан келиб турарди. Ўз-ўзидан маълум, қишда бундай тармеваларни топиш маҳол... Биз, албатта, ўзимизга келган мевадан Носиржонга ҳам берардик. Дастлаб мен: «Олмас, уялар», деб ўйлаган эдим. Йўқ, у иккиланмай, бироқ синиқ жилмайиб олди. Кейинчалик ким қоғоз халта кўтариб келса, у кириши ҳамона ўрнидан даст туриб бориб, халтани қўлидан олар, элтиб тегишли йигитнинг тумбаси устига қўяр, келган кишига курси қўйиб берар эди. Албатта, унинг бу ҳаракатларини кузатиш кишини аллақандай азоблайди. Бироқ, ўйлаб қаралса... бунга ҳам кўникиш мумкин. Хуллас, Полина ҳарорат ўлчагични орқасига қилиб: «Ўйнаб беринг, бир гап айтаман», деганда Носиржон нима учун қўрқди, нима учун қаттиқ ҳаяжонланди — билмайман. Фақат, ғира-шира тусмол қилиш мумкин: бунда Хуббижамолга алоқадор бир нима бўлиши керак.

— Нима у? Олдин айтинг. Айта қолинг! — деб бирдан йиғламсиради Носиржон.

— Хуббижамол сизга салом айтди!

— Менга?

— Сизга... «Эшонимга, севгилимга!» деди.

Хиёл энкайиб турган Носиржоннинг қўл-оёғи титраб кетганини тилшунос ҳам кўрган экан. Тилшунос:

— Ҳой, Полинахон, ётиғи билан айтинг-да. Ўзини ташлаворди-ку! — деди.

Носир тилшуносга еб қўйгудек бўлиб қараб:

— Ишингиз бўлмасин! — деди. Сўнг Полинага ялтоқланди. — Салом дедиларми?

-Ҳа.

— А, эшонимга... яна... ҳам...

— Ҳа-ҳа.

— Ўйнаб берайми?

Полина бизга қаради. Чехрасида аянч бор эди. Бошини сарак-сарак қилди-да:

— Кейин, кейин, — дея ҳарорат ўлчагични бериб чиқиб кетди.

Ажойиб аёл бу Полина!

Носиржон каравот четига ўтирди. Сўнг тура солиб ёстикни кўтарди. Тумбани очиб қаради. Ҳамхоналар берган меваларни у тумбага солиб, асраб ер эди. Барини чиқариб қўйиб, тортманинг тўридан бир қоғоз олди. Кўзига тутиб қаради. Танидим. Усмон Носирнинг шеъри битилган ўша қоғоз. У



бирдан шошиб лапанглаб менинг қошимга келди. Қоғозни кўрсатиб кулди.

— Қаранг, — деди. — Салом айтиптилар.

— Севгилимга салом айтинг, дептилар, — дея қўшимча қилди тилшунос.

Носиржон унга яна ўқрайди-да:

— Ҳа, — деди. — Алам қилсин!

— Оббо!

У яна менга юзланди.

— Қизиқ-а?

Менинг унга бўлган бутун ачинишим, у ҳақдаги ўйларим, иккиланишларим — бари бир зумда қайтадан янгиланди. Унга айтган гапларимизнинг бари ёлғонлиги, бунинг эса ўта ишонувчанлиги яна миямга санчилди. Шу тобда ўзимизни ҳам, ишонинг, Носиржонни ҳам бир зумга ёмон кўриб кетдим. Кейин хаёлим Хуббижамолга оғди... Ўйланиб қолдим: унда нима айб? Эҳтимол, Носиржоннинг тез тузалиб кетишига унинг ўша ҳазиллари сабаб бўлгандир? Бироқ, бу... Носиржоннинг ҳозирги қилиқлари... ғашни келтиради-да.

Ўзимни бир амаллаб босиб, ичимда: «Майли, қувонсин. Уям қувонсин, деб салом айтган-ку», дедим-да:

— Ҳа, қизиқ, — деб уни маъқуллаган бўлдим.

— Муҳаббат ҳақиқатан қизиқ бўларкан! — дея давом этди Носиржон ҳаяжон билан. — Мен, мен... тез-тез туш кўраман, ака... сиз ёзувчи, биласиз-ку? Тушимда ху бола пайтларимни кўраман. Уйимиз олди-да чучмомалар ўсарди. Биз уларни бўтакўз деб терар эдик. Қўзикориннинг сигиркуйрук дегани бўлади. Оппок!.. — У тилшуносга қараб олиб, гапдан колди.

Хонага гурс-гурс юриб кирган Қобил доктор:

— Носир эшон, вешмешокни ҳозирланг, кетасиз! — деди. — Ҳалиям биз гумонсираб сизни беш кун тутиб турдик.

Носир секин ўрнидан турди.

— Қаерга?

— Қаерга?.. Уй борми, уй?

— Уй... бор.

— Ана ўша уйга-да! — У Носиржонни четга суриб, стулга чўқди. — Қалайсиз, шоир?

Мен ўртадаги вазиятни юмшатиш учун:

— Ҳалиям мени шоир дейсиз-а? — дедим.

— Бари бир. Мана... яна битта ёзган эдим. Бу Полинага бағишланади.

— Ў, зўр-ку! — Унинг кўлидан ўшандоқ катак дафтар варағига битилган шеърни олдим. — Полинани, а?

— Севамиз-да, — деди Қобил доктор.

Мен вараққа кўз югуртирдим:

*Яхши қол,*

*Оқ денгиз, яхши қол,*

*Тўлқинлар, қўйнимга қиздек кирдингиз...*

Бу ҳам Усмон Носирнинг навбатдаги шеъри эди.

— Нима, сиз ҳам бирон ёққа кетмоқчимисиз? — дедим.

— Ҳа, илмий-текшириш институтига чақиришяпти. Ўқинг... Қалай?

Шеърни ўқиб чикдим: хаёлимда оппок кўпикланг ган тўлқинлар ўрмалаётган денгиз жонланди. Бу орада Носиржоннинг ташқарига чиқиб кетганини пайқагану, лекин ўзимни пайқамаганга солган эдим. Шеърни мақтаб, тилшуносга узатдим.

— Шунақа, — деб ўрнидан турди Қобил доктор. — Ёзиб тураммиз... Бу бола қаерга кетди? Ўзи ул-були борми? — У тумбочкани очиб қараётганда Носиржон кирди. Афтига қараб ҳайрон бўлдим. Рангида ранг йўқ, боши сочиқ билан боғланган. Оғзини қўли билан тўсганча каравотга хансираб ўтирди-да, бирдан туриб, ўртадаги стол тагидан корсонни олди. Энгашиб оғзини очиши билан ярим пакирча сув отилди... Бу ердан кетгиси йўқ. Шунинг учун водопроводдан сув ичиб келган. Ўзини касалликка солмоқчи.

Ҳақиқатан ҳам у қусиб бўлгач, Қобил докторга қарамай каравотига бориб чўзилди. Устига адёлни

тортди. Сўнг қизарган кўзларини катта очиб:

— Мен ҳали тузалганим йўқ! - деди.

— Э! Э! — Қобил доктор келиб, корсонга тикилди. Ҳидлаб кўрди. — Сув-ку бу!

— Сув бўлса, сув! — деди Носир.

— Тавба! Ҳа, бу ер ёқиб қолдимми?

— Ёқиб қолди!

— Ҳей, бола... одамлар бу ердан тезроқ кетишни истайди. Сен бўлсанг...

— Мен касал!

Қобил доктор шошилмай сигарет тутатди. Бизга қараб елкасини қисди. Чиқиб кетди. У чиқиши билан Носиржон ўрнидан туриб ўтирди. Овози ҳириллаб:

— Акалар, мен қолишим керак!.. Хуббижамол келадилар. У кишини кўришим керак! — деди ва бўғилиб давом этди: — Ахир, ўйлаб кўринглар, мен қандай қилиб кетаман? Уят бўлади-ку? Мана, салом айтиптилар... Келадилар. Севгилимга, дептилар! Ахир, мен ҳам йигит кишиман! Ахир, муҳаббат нималигини биласизлар... Кўнглимда орзуларим бор... Мен у кишини ўшандан бери кутаман, ахир! Кеча-кундуз кутаман!..

Полина кирди.

— Эшоним?

— Йўқ, опа! Мен кетмайман! — деди Носиржон ва тагин ётиб олди. — Кўриб турибсиз, ётибман. Касалман. Ана, қусдим!..

Полина туриб-туриб хўрсинди.

— Хуббижамолни чақирайми?

Носиржон бошини кўтарди. Сўнг ярим туриб ўтирди. Қўлларини олдида қовуштириб:

— Жон опа, жон Полина опа!.. — деди. — Мен, вақти келса, ишингизни қиламан. Адресингизни айтинг. Боғчангиз борми? Менинг қўлимдан ул-булни тузатиш ҳам келади, опа...

Тушдан кейин тилшуносга ҳам жавоб бўлди. Мен уни «тилшунос» деб атадим. Ўзининг гапи бу. Аммо унинг ўз соҳаси тўғрисида бир оғиз ҳам эшитганим йўқ. Онда-сонда узр сўраб, бир оғиз-ярим оғиз қитмир гап қиларди, холос. Менга ўзининг адресини ёзиб бериб, Носиржонга:

— Дўстим, жўрабошимиз Зиганшин бир яхши гап айтган эди... Биздан ўтган бўлса, узр. Кўнглимизда тирноқча ғайирлик йўқ. Мен сизни ҳурмат қиламан, — деди.

Бир неча марта дўқ қилган, ёвуз кўз билан қараган Носиржон жуда хижолат чеккандек каравотдан тушиб, унга қўл берди.

— Сиз кечиринг, ака. Биз ёш, биз ёш, — деди.

Ҳа, Носиржон кекни билмайдиган йигит эди.

Носиржон билан иккимиз қолдик. Хона ниҳоятда кенгайиб кетгандек туюлди. Менинг ҳам эрта-индин кетишим аниқ; икки текширишда ҳам қоним тоза чиқди. Носиржоннинг эса бу ерда ёлғиз қолишини тасаввур қилолмайман. Назаримда, Хуббижамол келса, улар ўзаро нимадир деб гаплашишади-да, кейин Носиржон ҳам тақдирга тан бериб, автобус паркига йўл олади...

Тушки овқатдан кейин деярли ухламадим. Носиржон каравотда муштдек бўлиб ўтирар, ўқтин-ўқтин ёстиғи орасидан Усмон Носирнинг шеърини олиб қараб кўяр ва менга кутилмаган саволлар берар, ўзича жиддий мулоҳазалар юритар эди.

— Ака, бир яхши ишлар қилгим келяпти! — деб қолди энди кўзим илинганда. — Ўша киши учун!.. — дея сўлғин давом этди. — У киши бир жойда адашиб қолган бўлсалару мен аптовусдан тушиб кўрсам-да, кулиб, йўлга солсам... — У бирдан қувнаб, ҳатто жилмайиб менга тикилди. — А, яхши-я! — деди ҳаяжонланиб. — Мен биламан, у кишиям шаҳарнинг ҳамма йўлларини билмайдилар... Ҳеч ким билмайди, менчалик! Э, қанча одамларни...

Йўлақдан дўқ-дўқ қадам товушлари эшитилди. Носиржон донг қотди. Қадам товушлари ўтиб кетди.

— Аммо-лекин ҳаво илияпти, — дея Носиржон каравотдан тушди. Яхлит ойнали дераза қошига борди. Дераза баланд. Оёғи учида кўтарилиб пастга қаради. — Ия, гулзор бор экан, ака! Ана, у ер-бу еридан қор кетипти! Қаранг-а, кўрмаган эканман!... Ака дейман, шу ўзимизнинг пушти гул бор-ку, ўша сўлий бошлаганда тагини ковлаб шамоллатиш керак экан. Мана шу бармоқдай-бармоқдай қурт тушар экан-да, томирини ер экан... Кўрганман...

Носиржон менинг ёнимга ҳали етиб келмаган эди, эшик ишонч билан тортилиб, очилди. Бир жонон

кирди. Эгнида бельгия пальтоси. Ёқасида оппоқ мўйна. Оёғида пошнаси баланд қизил этик. Қўлида тасмаси узун сумка. Мен Хуббижамолни фақат оқ халатда ва шиппакда кўрар эдим. Бу паризоднинг, зиёли кўри-нишли қизнинг ўша Хуббижамол эканига дафъатан ишонмадим. Лекин бу кулча юзли, ёноклари хиёл чиқик, кўзлари хиёл қисик, оппоққина, чехрасида шўхлик ва ҳаётбахш бир нур ёғилиб турган қиз Хуббижамол эди.

— Вей, нима бўлди сизларга? Ё, бу хонага касал кирмасин, деб кетишдими йигитлар? Хувиллаб копти-ку! — Хуббижамол тез-тез гапирар, бироқ ичдан хаяжонланаётгани сезилиб турар эди.

— Ҳа, йигитлар номардлик қилиб бизни ташлаб кетишди, — дедим.

— Йўк! Сизлар номардлик қилиб ётибсизлар! — деди у. Сўнг Носиржонга бокди. — Эшоним, сизни аллақачон тузалиб кетди, дейишган эди.

— Мен тузалдим... Мен... аллақачон тузалиб кетдим! — деди Носиржон ҳаприкиб.

— Бўлмасам...

— Сиз билан...

— Хайрлашай деб ётибсиз? — У қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Ҳурматли ёзувчи, мана, эшонимдан ўрناق олинглар! Садоқатни қаранг! Раҳмат сизга, Носиржон... — Сўнг овозидаги хаяжон босилмагани ҳолда, қандайдир ҳисоб бераётгандек давом этди: — Имтиҳонлар оғир... Сўнгги имтиҳонлар... Қийин бўлди! — У яна кулди. — Лекин телефонда сўраб турдим... Ҳаммангизни... Вой-вой! — Хуббижамол унинг елкасини силамоқчидек икки қадам босди-ю, иккиланиб тўхтади. — Албатта сўрайман-да! — деди. — Бусиз бўладими? Аммо-лекин хурсандман. Ҳаммаларинг отдай бўлиб кетибсизлар... Ёзувчи ака, сиз ҳам эртага чиқаркансиз!

— Шундай гап бор.

— Кеннойимга телефон қилиб кўяйми?

— Ўзим...

Хуббижамол тараддудланиб, соатига қаради. Унга бу чиройли уст-бошигина эмас, шу ҳолатда соатига қараш ҳам ярашарди.

— Бўлмаса, эшоним, кўлни беринг, — деб у Носиржоннинг қошига дадил келди. Носиржон каловланиб, кўлини узатди, сўнг дарҳол тортиб, кафтигсира-ди, яна узатди. Хуббижамол ўзининг бармоқдари узун, оппоқ кўлига Носиржоннинг бармоқлари калта-калта, биккигина кўлини олиб силкитди. — Омон бўлинг, Носиржон... Бир-биримиздан сира хафа бўлмаслигимиз керак. Бир-биримизни тушунишимиз керак. Биз табиб эдик, сиз бемор эдингиз. Тўғрими? Сизнинг вазифангиз бўлак эди, бизнинг вазифамиз бўлак. Тўғрими?

— Ҳа. Албатта! Сиздан миннатдормиз, — деди Носиржон. Сўнг хаёлидан чалғиди. — Ўртоқлар ҳам кета туриб, сизга раҳмат айтишни тайинлашди. А, домла! Менга айтишди...

— Саломат бўлишсин! — Хуббижамол шундай деб кўлини тортди. Мен томон икки қадам босиб: — Ётиб ўқиш — зиён, — деди. — Сиз ҳали кўп ўқишингиз керак-ку, кўз жонивор керак бўлади... — Табассум килди. — Хайр.

Мен ўрнимдан турдим кўл узатмадим, унинг ҳам кўл беришига ҳаракат кўрсатмадим.

— Раҳмат, — дедим.

Хуббижамол шошиб сумкасида чарм кўлқоп олди. Биттасини кия-кия эшикка йўналди. Етганда бурилиб, Носиржонга тикилди.

— Носиржон, ортиқча ҳазил-ҳузул қилган бўлсам, кўнгилга олмайсиз, — деди. — Майлими?

Носиржон ҳовликиб:

— Э, нега?! — деди. — Раҳмат, опа!

Хуббижамол тез бурилиб чиқди. Эшикни зичлаб ёпди. Носиржон эшикка тикилганча бир он турди. Кейин «нега ундай?» деган каби менга ҳайрат билан бокди. Сўнг ошиғич эшикка борди. Ланг очиб, қаради-да, дарров бошини тортди. Қобил докторни кўрди, шекилли. Бирпас тургач, яна очиб қаради. Яна ёпди. Сўнг шошиб дераза қошига келди. Мен энди бу ерда чекиш мумкин деб ўйладимми, сигарет чиқардим. Тутатиб, Носиржон қатори деразадан қардим. Биз учинчи қаватда эдик. Пастга қараяпмиз. Паст — оппоқ. Гулзордаги қорга кўмилган баъзи гулларнинг юзи очиқ — қори ё эриган, ё шамол учирган. Йироқда баланд дарвоза — касалхона дарвозаси. Ундан берирокда «Тез ёрдам» машинаси турибди. Орқасидан тутун чиқяпти. Носиржон дераза рафига кўлини тираб, ўша томонларга ҳам бир-икки қаради-да, яна чопиб эшик оғзига борди.

— Носиржон, нима гап? — дедим.

— Э, қизиқмисиз! — деди у ва илгичдан патли халатини олмоқчи бўлди-ю, чиқара олмади. Оқ кўйлак, оқ лозимда йўлакка чиқди. Мен бориб, ортидан қарадим. Бошьяланг, «Приёмный покой» томон кетиб борарди. Ўша ердаги оқ парда билан тўсилган жойда кимгадир дуч келди. Гаплашди. Сўнг бурилла солиб, зинадан пастлаб кетди.

Изимга қайтдим. Дераза олдига келдим. Хона чиндан ҳам хувиллаб қолган, наздимда. ўзим ёлғиз бўлиб қоладигандек эдим.

Деразадан пастга қараб турардим. Қора пальтоли... Хуббижамолни кўрдим. У машина томон бораётган, машина олдида эса новча, тимқора қундуз телпак кийган йигит турар эди. Хуббижамол унга етай деганда сал тойган эди, йигит чаққонлик билан уни билагидан тутиб қолди. Шунда Хуббижамолнинг ортидан худди касалхонадан қочган жиннидек оқ кўйлак, оқ лозимда оппоқ қор кечиб бораётган Носиржонга кўзим тушди. Деразага интилдим. Носиржон калтабақай кўлини қимирлатиб нимадир дер эди. Хуббижамол тўхтади. Носиржон қизга етиб олди. Қизнинг олдида у ёш боладек эди. Шунда бу ёқдан уларга қараб лапанглаб бораётган Полинани кўрдим. Носиржон Хуббижамолга алланималар деди. Хуббижамол кулди, чоғи. Кейин, у Носиржоннинг кифтига қўл қўйиб, бу ёққа қаратди. Полина етиб бориб, Носиржоннинг билагидан ушлаб тортди. Қундуз телпакли йигит Хуббижамолнинг тирсагидан олиб машина томон жилди. Носиржон Полинанинг кўлидан чиқиб четланди. Улар орқасидан қаради. Полина тагин уни судради. Телпакли йигит машина кабинасини очди. Хуббижамол Носиржонга қараб қўл силкитди-да, ичкарига кирди. Ортидан йигит ҳам кирди. Тутун таратиб турган машина жилди. Дарвоза қия очик эди, катта очилди. Машина чиқиб кетди.

Полина ҳамон Носиржоннинг кўлидан тортар, у тисланиб чиранар эди. Ниҳоят, унга бўйсунгандек юрди-да, гулзор ёқасида қаққайган бир туп дарахтдан анча ўтганда тўхтаб қолди. Яна Полинанинг кўлидан чиқиб, дарахт тагига борди. Қори супу-илмаган скамейкага ўтирди. Дарахт шохларига қаради.

Бу манзара менинг ёдимдан чиқмас бўлиб қолди.

Носиржонни олиб келишгач, уни ўраб ётқизишди. У ҳеч кимга қаршилик кўрсатмади. Қобил докторнинг дўқ-пўписаларига ҳам миқ этмади. Улар чиқиб кетишгач, ёнига бордим. У буғриқиб кетган, нақ ёнар эди. Менга синик илжайиб:

— Кетдилар, — деди. — Мени, эшоним, дедилар. Ҳамиша эшоним бўлиб қоласиз, дедилар. Лекин бир йигит билан кетдилар...

— Ҳаёт шунақа, дўстим, — дедим мен.

— Ҳаёт... — дея ўйга чўмди у. — Қизиқ... Аммо-лекин муҳаббат ҳам қизиқ экан!

— Сиз уни чиндан ҳам...

— Э, ғалатимисиз, домла! Сиз ўзингиз кеннойимни севганмисиз?..

У жиддий гапирар, бироқ ранги қизариб бормоқда, пешанасига, чаккасига парча-парча жигарранг доғ тушган эди. Баданим увишиб, йўлакка чиқдим.

Носиржоннинг дарҳол иссиғи чиқди. Алахсирай бошлади... Бир амаллаб тунни ўтказдим. Ҳамхоналарнинг бу содда йигитчага қилган муомалаларини эслаб, жуда-жуда ўқиндим. Ўзимни ҳам сўқдим. Бироқ, тагин нимадир менга тасалли берар, нималигини билмас эдим.

Эрталаб турсам, Носиржон олти ойлик касалдек. Кўзлари сап-сарик, бир ҳолатда. Лекин у менга жилмайди.

— Ака, муҳаббат қизиқ... Муҳаббатни билмабсиз, бу дунёга келмабсиз... Ҳа! — У қандайдир ички фахр билан қимирлаб қўйди. — Мен буни... гаражга борсам, айтиб бераман. Директоргайм айтаман!.. — У синик жилмайди. — Отам йўқ... Алдаган эдим сизларни. Бўлади-ку! У кишиям қазо қилганлар. Лекин ҳовли-жойимиз бор! — дея ҳаяжонланиб давом этди. — Гулзоримиз бор! — Сўнг бир зум кўзларини юмиб қолди-да, яна чарақлатиб очди. — Пастдаги дарахт бодом экан! Гуллапти! — Ўрнидан турмоқчи бўлди. — Ана, қаран! Ана... Гуллапти... — Сўнг бўшашди. — Лекин совуқ уради.

— Ҳа, бевақт гуллаган дарахтни совуқ уради, — дедим. Дедиму бу гапимдан рамзий бир маъно чиқмаслиги учун, демакки, Носиржонни чалғитиш учун дераза ёнига бориб қарадим. Бодом гуллари менга кўринмади.

Тушга яқин менга ҳам жавоб берилди. Уйга телефон қилиб, хонага қайтдим. Полина кийим-бошимни чиқариб берди. Кийиниб, хотинимнинг келишини кута бошладим.

Носиржон ухлаб ётар, бироқ ҳамон аҳён-аҳёнда бақирар, алахлар эди.

Полина оҳиста кириб, Носиржонга қаради. Бошини сарак-сарак қилди. Лабини қимтиб келиб:

— Тушаверинг энди, — деди.

— Раҳмат, Қобилжон шу ердами?

— Институтга кетдилар. Шошилинч чақиришди. У кишини биласиз-ку, зиғирча одамгарчилиги йўқ.

— Ундай эмас. Сизни... яхши кўради.

— Э-э!

Мен Носиржоннинг тепасига бордим. У терга ботиб ётарди. Ўзи одатда шундай бўлади: баъзан ухлаб ётганинда устинга биров келса, дарҳол сезасан. Носиржон ҳам сездими, бир қимирлаб кўзини очди. Менга ёвузларча тикилди. Кейин шоша-пиша тагига қўл суқди. Ғижимланган шеърни олди. Вараққа бир қаради-да:

— Унутибман. Бермоқчийдим, қаранг. Манг, — деб менга узатди.

— Қолаверсин. Сизга, — дедим.

У ғамгин жилмайиб, қоғозни ўзига қаратди. Шунда мен бир мўъжизани кўрдим... Унинг кўзлари кинидан чиққудек бўлиб кетди. Кўкраги кўтарилиб тушади. Лаблари пичирлайди. Бирдан менга бокди. Худли мен — мен эмас, ўзи ҳам — ўзи эмасдек бокди. Яна қоғозга тикилди. Лаблари пичирлайди. Тагин менга тикилди-да:

— Ака, — деди беҳоллик билан. — Мен ўқияпман-ку... Ўқияпман. Мана, қаранг... «Севги, сенинг ширин тилинган...» Ўқияпман! — У бўғиқ, ёввойи овозда чинқириб юборди-да, юзини ёстикка босиб хўнгради. Сўнг ўрнидан турмоқчи бўлди, мадори етмади.

Мен ҳайрон эдим: ҳа, у ҳарфни танитай қолган экан... Ажаб! Наҳот бу кутилмаган тўлғоқ унинг онги-да ўзгариш ясади! Эшитганман: кўркув ё ҳаяжон асноси тилдан қолганларнинг, тагин қаттиқ кўркув таъсирида тилга кирганларини... Аммо бу ҳолни... Энди мен Носиржонни танимагандек унга тикилдим.

— Ундай бўлса, жуда яхши.

У шарт бурилди.

— Яхши-да, яхши-да!.. Мен ҳам одам... Яримтаман деб юрардим. Муни қаранг, ака... Мана, мана... «Тилинган... ким ўпма...» Ўқияпман, Полина опа!

Полина йиғлар эди.

— Мен жуда хурсандман, — деди ва «тўғри гапирдимми?» дегандек менга қараб қўйди: у Носиржоннинг ўтмишини билмасди. Мен «тўғри» дегандай бош ирғадим.

Кейин сездимки... жуда хурсандман. Хурсанд экан-ман! Сездимки, ўша йигитларнинг шўхлиги, ўзлари билиб-билмай эрмак қилганлари... ўшалардан ҳам хурсандман. Боринги, «Олижаноб бўламан», деб бунга йўлдан қайтаришга уринмаганим учун ўзимдан ҳам хурсандман... Тўғри айтадилар: ҳаётнинг ҳар бир кўриниши ўз натижасини беради. Уни сунъий равишда бузмаслик керак.

Дераза пастида такси сигнал берди.

— Носиржон, энди мен ҳам кетаман, — дедим.

— Раҳмат... — Носир қўлларига тиралиб ўрнидан турмоқчи бўлди. Полина уни босиб ётқизди. — Ҳа-ҳа, ётишим керак, — дея бошини ёстикка қўйди. Сўнг қўлини узатди. Қисдим. Бармоқлари лов-лов ёнарди. — Ака, қаранг, ўқидим... Ў! — У беҳол кулди. — Ўша... ҳалигининг кучида буям?

— Рост айтасиз, — дедим. Нимага ишора қилганй, чамаси, Полинага ҳам тушунарли эди. — Энди тезроқ тузалиш пайида бўлинг.

— Э, мен тузаламан! — деди у. — Албатта... — Кейин менга яна синиқ тикилди. — Кетдилар-а?

— Кетдилар.

— Ҳа-ҳа... ўзим ҳам... Ҳа, майли! Лекин, — деб жилмайди у, — мен унутмайман... У кишиям айтдилар. «Эшоним, сизни унутмайман», дедилар...

— Мен ҳам сизни унутмайман.

— Кеннойимни сўранг...

Шундан кейин мен Носиржонни кўрмадим. Қайсидир куни автобус бекатида кўзлари ёшли болакай билан чўнқайиб туриб гаплашаётган йигитчага кўзим тушди. Машинада эдим. У Носиржонмиди, бошқамиди — билолмай қолдим.